A - 160547

TOIMETANUD PROF. A. M. PANKRATOVA

NSV LIIDU AJALUGU

II OSA

RK „PEDAGOOGILINE KIRJANDUS" 1946

NSV LIIDU AJALUGU

II OSA

PROF. A. M. PANKRATOVA
TOIMETUSEL

IV TRUKK

RK
„PEDAGOOGILINE KIRJANDUS"

TALLINN 1946

Bibliotheca
Universitatis
Tartuensis
1948:7761

18563.
A-16034

Vene aadli-impeerium XVIII sajandil.

I peatükk.

Vene impeeriumi kujunemine.

§ 1. Vene riik XVII saj. lõpul.

Vene riigi mahajäänud seisund. XVII saj. sõjad Poolaga ja Rootsiga näitasid kujukalt Vene riigi majanduslikku ja kultuurilist mahajäämist võrreldes Lääne-Euroopa maadega. Venemaal ei olnud suurtööstust. Palju tuli sisse vedada Hollandist ja Inglismaalt. See raskendas suuresti vägede varustamist sõja ajal. Saksamaa Kolmekümneaastase sõja ja Louis XIV sõdade kogemused avaldasid suurt mõju Euroopa sõjatehnika, artilleeria ja sõjainsenerikunsti arengule, vägede organiseerimisele ja väljaõppele ning nende kasutamisele lahingus. Vene väed, milles tunduva osa moodustas endiselt aadli maakaitsevägi, olid halvasti relvastatud, jätkasid vanade lahinguvõtete kasutamist ja ei osanud manööverdada lahinguväljal. Streletside väeosad ja isegi välismaamustrilised polgud olid halvasti välja õpetatud. Seetõttu, vaatamata vene sõduri tavalisele vaprusele, saavutati sõjalisi võite raskete kaotuste hinnaga.

Hoolimata mõningaist muudatustest säilis riigikord seesugusena, nagu ta oli kujunenud XVI saj. Prikaasivalitsus eesotsas bojaaride duumaga tegutses väga aeglaselt; linnades ruineerisid rahvast vojevoodid; finantside süsteemis valitses suur korralagedus; maksuvõlad suurenesid iga aastaga; koole ei olnud endiselt, mistõttu kirjaoskajaid oli maal väga vähe.

Vene riigi mahajäämine, mahajäämine tööstuse, riigivalitsemise ja sõjaväe korralduse, samuti kultuuri alal kujutas suurt ohtu. Seda mahajäämist kasutasid Euroopa naaberriigid, kes püüdsid anastada Vene maid.

Tsaar Fedor Aleksejevitš. Tsaar Aleksei Mihhailovitš oli kaks korda abielus. Tema esimene naine põlvnes Miloslavskite

soost. Temast jäi järele mitu tütart, nende hulgas vanem tütar Sofja, ning pojad Fedor ja Ivan. Veidi enne oma surma abiellus tsaar Aleksei teist korda — aadliku tütre Natalja Kirillovna Narõškiniga, kes oli üles kasvanud tsaarile lähedase bojaari Artamon Matvejevi majas. Matvejev pooldas lähenemist läänekultuurile. Oma maja sisustas ta euroopalikult ja pidas isegi välismaa näitlejate truppi. Tsaarinna Nataljal sündis 1672. a. poeg Peeter. Pärast Aleksei Mihhailovitši surma sai tsaariks neljateistkümneaastane vanem poeg Fedor (1676—1682), kes oli haiglane ja nõrgatahteline noormees. Pärast Fedori troonileastumist kõrvaldati võimu juurest Aleksei Mihhailovitši viimaseil eluaastail tänu sugulusele tsaarinnaga esilekerkinud Narõškinid. Nende asemele asus tsaar Fedori sugulaskond — Miloslavskid. Tsaari ümber kujundus väike ring talle lähedasi bojaare ja aadlikke, kes mõistsid uuenduste vajadust riigi sisekorras.

Sõjavägede organisatsiooni parandamiseks sõjaliste kogemuste alusel moodustati Moskva aadlike hulgast valitud isikuist koosnev komisjon. Komisjon soovitas kõigepealt tühistada ametikoha-õiguse, mis suure hulga kõrge päritoluta inimeste esilekerkimise tõttu oli kaotanud endise tähtsuse. Ametikoha-õigus tühistati kõrgemast vaimulikkonnast ja bojaaridest koosneva suure „sobori" pidulikul istungil 1682. a. Lossi lähedal põletati ära raamatud, millesse olid sisse kantud ametikohaõiguslikud vaidlused. Sõjateenistuskomisjon parandas aadlivägede organisatsiooni, mõnevõrra lähendades seda regulaarpolkude korraldusele.

Fedor Aleksejevitši õukonnas tugevnes peamiselt ukrainlaste ja kreeklaste poolt levitatav uus kultuuriline mõju. Üksikud bojaarid hakkasid riietuma poola moe järgi. Nende majadesse ilmus välismaa raamatuid ja pilte. Moskvas otsustati avada esimene alaline õppeasutis. See avati veidi hiljem, 1687. a., „Slaavi-kreeka-ladina akadeemia" nimetuse all. Seesugustena avaldusid esimesed ümberkujundused Vene riigi korralduses.

§ 2. Sofja valitsusaeg.

Ülestõus Moskvas 1682. a. Tsaar Fedor Aleksejevitš suri kevadel 1682, järele jätmata poegi. Seepärast pidi tsaarivõim üle minema ühele vendadest: kas vanemale, kuid nõrgamõistuslikule Ivanile, või nooremale vennale Peetrile. Tsaar Fedori ümber koondunud bojaarid ei armastanud võimuhimulisi ja ahneid Miloslavskeid, vaid lähenesid juba tsaari eluajal Narõškinitele. Niipea kui tsaar Fedor suri, kuulutasid patriarh ja bojaarid Peetri tsaariks. Lossi juurde kogunenud rahvamass kinnitas selle otsuse hõisetega.

Arvukas Miloslavskite perekond ei tahtnud leppida võimu üleminekuga Narõškinitele. Võitluseks oma vastastega kasutasid Miloslavskid streletside seas kasvavat ärevust. Käsitööndusega ja väikekaubandusega tegutseva lihtstreletside massi seisund halvenes tol ajal tunduvalt seoses raskete maksudega ja äärelinna väikeelanikkonna üldise vaesumisega. Streletsid ei saanud mitu kuud palka. Aadlike hulgast määratud streletside ülemad rõhusid streletse ja sundisid neid töötama oma majapidamises nagu pärisoriseid talupoegi. Rõhumise pärast kaebust tõstvad streletsid langesid karmide karistuste alla. Miloslavskite pooldajad sisendasid streletsidele, et nende raskes olukorras on süüdi Narõškinid. 15. mail 1682 tungisid streletsid, vallutanud mõned suurtükid, lehvivate lippudega ja trummilöökide saatel Kremli. Rahvamassist kostus hüüdeid, et Narõškinid lämmatasid ära tsareevitš Ivani. Seepeale viis Peetri ema, tsaarinna Natalja Narõškina, mõlemad vennad — Ivani ja Peetri — trepile. Kuid rõhumistest tigestunud ja Narõškinite vastu häälestatud streletsid tungisid lossi. Esimesena langes ülestõusnud streletside käe läbi nende ülem, vürst Dolgoruki. Bojaaride tapmine kestis hilisõhtuni. Tapetute laibad tassiti Hukkamiskohale (Lobnoje mesto) pilkavate hüüete saatel: „Ennäe bojaar Romodanovskit! Näete, sõidab duumaliige, andke teed!" Tapetute hulgas olid: bojaar Artamon Matvejev, kaks tsaarinna vanemat venda ja teisi.

Streletside väljaastumisega kaasnes laialdane rahvaliikumine. Kehvistu purustas Orja prikaasi (Holopi prikaz), kus säilitati orjade nimekirju (kabala).

Streletsid teostasid Narõškinite valitsuse täieliku kummutuse. Prikaasid tühistusid. Bojaarid ja djakid jooksid laiali. Üldist segadust kasutas tsarevna Sofja. Ta ruttas täitma kõiki streletside nõudeid ja maksis neile välja 35 aasta jooksul kinnipeetud raha. Sel teel kasutas Sofja võimulepääsemiseks osavasti streletse. Streletside nõudel kuulutati tsaarideks mõlemad vennad — Ivan ja Peeter, kuid „esimeseks" tsaariks oli nõrgamõistuslik Ivan. Sofja ise kuulutati alaealiste vendade kõrval valitsejaks.

Tsarevna Sofja. Moskva tsarevnad elasid lossi teremites (tubades) üksildast elu, olid vähe haritud ja kunagi ei näidanud end rahva juures. Sofja erines järsult teistest tsarevnadest. Simeon Polotski juhatusel õppis ta poola keelt ja luges poolakeelseid raamatuid. Ta hakkas ennast avalikult näitama rahva juures isegi välismaalaste juuresolekul.

Lähedaimaks inimeseks Sofjale, tema „esimeseks ministriks", muutus vürst Vassili Vassiljevitš Golitsõn, kes oli harituimaid bojaare XVII saj. lõpul ning suutis hästi hinnata põhjalike uuenduste vajadust riigielus. Vestlustes välismaalastega jutustas vürst Golitsõn kavatsetud reformidest. Kuid ükski reformidest ei leidnud teostamist: oma valitsemisaastail oli Sofja haaratud võitlusest oma isikliku võimu pärast ja kartis, et reformid kutsuvad välja rahulolematuse mõjuka, konservatiivselt häälestatud bojaarkonna poolt. Sedasama kartis ka Golitsõn, kel oli palju vaenlasi bojaaride hulgas.

Poola šlahta ei suutnud kaua aega leppida Ukraina vasakpoolse kaldaosa ja eriti Kiievi kaotusega. Pärast Andrussovo vaherahu 1667. a. sõitsid Moskva ja Poola saadikud lõpliku rahu sõlmimiseks mitu korda kokku, kuid iga kord viis Kiievi küsimus läbirääkimiste katkestamisele. Ent vahekorrad Türgimaaga sundisid Poolat järele andma ja Vene riigiga kokku-

leppele jõudma. Samal ajal sõlmis Türgimaaga sõdiv Austria Türgi-vastase liidu Poola ja Veneetsiaga, kelle kaubandus Vahemerel tugevasti kannatas Türgi laevastiku tõttu. Liitlased lõid Türgi väge Viini all ja sundisid sultani lõpetama Austria pealinna piiramise. Kuid liitlased ei suutnud türklasi lõplikult võita, mispärast nad pöördusid abi saamiseks Vene riigi poole. 1686. a. saatis Poola kuningas Moskvasse „suure saatkonna", kes pärast pikki läbirääkimisi sõlmis „igavese rahu". Poola nõustus Kiievi liitmisega Venemaa külge koos juurdekuuluva väheldase maa-alaga, Venemaa aga kohustus Türgi riigist vasalses sõltuvuses oleva Krimmi khaaniriigiga viivitamata sõda alustama.

Liidus Poola ja Austriaga püüdis Moskva valitsus purustada Krimmi khaaniriiki, sest Krimmi tatarlased jätkasid kallaletunge Venemaa lõuna-maaaladele.

Vene vägede esimene sõjakäik Krimmi vürst V. V. Golitsõni juhatusel lõppes 1687. a. täieliku nurjumisega. Vägedel ei õnnestunud ületada tatarlaste poolt põletatud lõunasteppi, mistõttu tuli teelt tagasi pöörduda. Varakevadel 1689. a. liikus veel tugevam vägi vürst V. V. Golitsõni juhatusel uuesti Krimmi poole. Seekord ületasid väed stepiretke raskused ning jõudsid tatari kindluse Perekopi juurde, mis oli ehitatud maakaela kõige kitsamale kohale. Kuid Golitsõn ei julgenud Perekoppi rünnata, vaid andis pärast lühikest piiramist käsu taganemiseks. Tatarlased jälitasid pikka maad Vene vägesid. Krimmi sõjakäikude nurjumised kõigutasid Sofja valitsuse seisundit. Aadlikud nurisesid avalikult sõja raskuste ja asjatute kaotuste üle. Peetri pooldajate arv suurenes.

Peetri noorpõlv. Sofja valitsemis-aastail elas Peeter emaga ja tema ümber koondunud inimestega Moskva-lähedastes lossides, peamiselt Preobraženskoje külas. Peeter, kuigi teda nimetati endiselt tsaariks, ei omanud tegelikult mingit võimu. Preobraženskoje küla ümbritsevais varjurikkais metsades mängis ta tervete päevade kaupa sõda oma samavanuste mänguseltsilistega. Nad ehitasid mullast väikesi kindlusi ja õppisid neid rün-

nakuga vallutama. Mõne aasta pärast moodustas Peeter neist „mängu"-soldatitest kaks „mängu"-polku ja andis neile nimed kahe lossiküla nime järgi — Preobraženski ja Semjonovski.

Jalutades kord Izmailovo külas läks Peeter aita, kuhu olid paigutatud tema vanaisa vanad asjad. Nende hulgast leidis ta välismaalt toodud paadi. Saksa alevi elanik Brant, kes kunagi ise oli teeninud mereväes, õpetas Peetrile selgeks purjetamise sel purjepaadil algul Jauza jõel (Moskva juures), hiljem Izmailovo tiigil. Kuid väike tiik ei võimaldanud manööverdamist purjedel ning Peeter palus emalt luba sõita suurel Perejaslavskoje järvel.

Algul Sofja rõõmustas Peetri sõjaliste meelelahutuste üle, mis teda õukonna asjadest kõrvale juhtisid. Kuid aastad möödusid, Peeter kasvas, kasvasid ka tema „mängusoldatid". Ta oli juba üle kuueteistkümne aasta vana. Tema lapsepõlvemängudeks moodustatud kaks polku muutusid parimateks Moskva polkudeks, kes olid välja õpetatud vastavalt Euroopa sõjaväelisele korrale. Sofja tundis ähvardavat ohtu ning valmistus paleerevolutsiooniks. Ta hakkas end ametlikult nimetama „isevalitsejaks". Oma lossis võttis ta salaja vastu ja kostitas streletse, sest ta tahtis varuda endale nende poolehoidu. Sofja ja Peetri vahekord muutus niivõrd vaenlikuks, et igal momendil võis oodata täielikku lõhet.

Augustis 1689 sai Peeter öösel teate, et tsarevna on kogunud streletse ja valmistub kallaletungile. Otse voodist sööstis Peeter naabruses olevasse metsa, riietus seal ja ratsutas hobusel hästikindlustatud Troitse-Sergijevski kloostrisse. Varsti tulid sinna ka „mängu"-polgud ja üks streletside polk; saabusid ka mitmed aadlikud ja mõned bojaarest. Sofja katse üles ässitada streletse lõppes nurjumisega. Vaheajal aga suurenes Peetri pooldajate arv iga päevaga. Möödus kuu aega, ja kõigist mahajäetud Sofja paigutati kloostrisse. Tema lähim abiline vürst V. V. Golitsõn saadeti asumisele põhja. Peeter oli võimul.

§ 3. Aasovi sõjakäigud ja Peetri reis välismaale.

Aasovi sõjakäigud. Jättes valitsemise oma ema hooleks, tegeles Peeter esimesil aastail pärast Sofja valitsuse kukutamist endiselt sõjaliste mängudega, mis hakkasid võtma ainult tõsisemat iseloomu. Väikese arvu abilistega ehitas ta ja laskis Perejaslavskoje järvel vette sõjalaeva. Varsti pärast seda läks ta Arhangelski ja nägi esmakordselt, kuidas merel sõidavad suured laevad. Moskvas viibis Peeter sageli saksa alevis, kus leidis endale Venemaale asunud välismaalaste keskel kasulikke inimesi. Vana kindral šotlane Patrick Gordon, sõjaasjanduse tundja, lõbustas teda jutustustega lahinguist, millest ise oli osa võtnud. Alati rõõmus šveitslane François Lefort korraldas igasuguseid meelelahutusi. Samal ajal jätkas Peeter oma hariduse täiendamist. Hollandlane Timmerman andis talle aritmeetika-, geomeetria- ja artilleeriatunde. Lühikese ajaga saavutas Peeter sellist edu, et hakkas ise parandama oma õpetaja vigu, kes teadustes ei olnud kuigi kodus.

Sõjalised tegutsemised ja manöövrid olid uue Krimmivastase sõjakäigu ettevalmistuseks. Pärast Golitsõni nurjunud sõjakäike piirdus Moskva valitsus lõunapiiride kaitsmisega tatarlaste kallaletungide vastu. Austria ja Poola poolt Türgimaa vastu alustatud sõda, millega liitus ka Venemaa, peeti väga loiult. Hoolimata Venemaa huvidest astusid Austria ja Poola iseseisvalt Türgimaaga rahuläbirääkimistesse. Seejärel alustas ka Moskva valitsus Krimmi khaaniga läbirääkimisi, kuid viimane keeldus otsustavalt Venemaale Türgi kindlust Aasovi loovutamast.

Aasov oli Venemaale vajalik, sest ta avas väljapääsu Donilt. Vallutades Aasovi võis Venemaa ähvardada Krimmi khaaniriiki. Ja lõppeks, see andis lootusi väljatungimiseks läbi Kertši väina Mustale merele.

Seepärast otsustas Peeter Aasovi vallutada. 1695. a. kevadel sõitis kolmekümnetuhandeline Vene vägi jõelaevadel Oka jõge mööda Volgale ja sealt Donile. Peeter kirjutas Moskva: „Nalja-

Peeter I. *XVIII saj. gravüür.*

tasime Kožuhhovi all (koht Moskva lähedal, kus toimusid manöövrid), ent nüüd sõidame mängima Aasovi alla." Ilma sõjalaevastikuta Peeter ei saanud blokeerida kindlust merelt. Türklased said mere kaudu alatasa uusi lisajõude, relvi ja toidumoona. Tunduva osa Vene väest moodustasid streletsid, kes lahingus kergesti paanikasse sattusid. Hästi võitlesid „mängu"-polgud — Preobraženski ja Semjonovski. Vene vägede tegevuse kooskõlastamise puudus ja oskamatus aidata üksteist lahingus võimaldas türklastel oma jõude koguda kõige ohtlikumaisse kohtadesse. Saabunud sügis sundis lõpetama Aasovi piiramise.

Ebaõnnestunud sõjakäik Aasovi alla näitas Peetrile kujukalt, kui tähtis on omada sõjalaevastikku. Otsustanud sõjakäiku järgmisel suvel korrata, käskis Peeter ehitada sõudelaevastiku galeeridest ja teistest kergematest laevadest, sest väikesi laevu

võis kergesti ehitada ühe talve jooksul. Voroneži jõe kaldale, mitte kaugele suubumiskohast Doni, ehitati laevatehased. Ümberringi kasvasid tamme-, pärna- ja männimetsad, mis andsid laevaehituseks suurepärast materjali. Peeter ise võttis töödest osa kord insenerina, kord lihtpuusepana, kirves käes. 1696. a. kevadel ilmus Aasovi alla türklaste imestuseks 30 galeerist ja suurest hulgast vähemaist laevadest ja paatidest koosnev Vene sõjalaevastik. Seekord piiras Peeter Aasovi ümber nii merelt kui ka mandrilt. Suve lõpul, kaotanud lootuse saada abi Konstantinoopolist, türklased alistusid.

Peetri reis välismaale. Aasovi vallutamine ei toonud kaasa sõja lõpetamist. Türklased omasid tugevat sõjalaevastikku ja jätkasid valitsemist Mustal merel. Seepärast otsustas Peeter saata Lääne-Euroopasse „suure saatkonna", kes pidi looma lähemaid sidemeid Lääne-Euroopa maadega. Ta tegi saatkonnale ülesandeks kindlustada ja laiendada Euroopa riikide liitu Türgimaa vastu ja värvata Vene sõjaväele tarvilik arv välismaa spetsialiste, insenere ja artilleriste.

Saatkond sõitis Moskvast välja 1697. a. Ka Peeter ise kuulus selle koosseisu, peitudes nime all „urjadnik Peeter Mihhailov". Ta soovis lähemalt tutvuda Euroopa eluga, selle kultuuri ja tehnikaga. Oma kirjad Moskvasse varustas ta pitseriga, millel olid järgmised sõnad: „Olen õpilase seisundis ja otsin endale õpetajaid" (slaavi keeli: „Az jesm v tšinu utšimõh i utšaštših mja trebuju").

Ennetanud „suure saatkonna", õppis Peeter Preisi linnas Königsbergis suurtükiväe laskeasjandust. Preisimaalt ruttas Peeter Hollandi linna Saardami, mis oli kuulus heade laevatehaste poolest. Seal asus ta elama väikesse sepamajakesse ja läks tööle laevatehasesse lihtpuusepana. Kuid Peeter tunti varsti ära, sest mitmed hollandi kaupmehed olid olnud Venemaal ja mäletasid hästi tsaari tunnuseid — tema kõrget kasvu (umbes kaks meetrit) ja hiiglajõudu. Sellest ajast peale ei suutnud Peeter peituda tüütava uudishimulike salga eest. Ta sõitis Amsterdami ja astus õpilasena ühte suurimasse laevatehasesse.

Seal töötas ta üle nelja kuu, kuni lõpetati suure laeva ehitamine, mida alustati tema ajal. Vabadel tundidel külastas Peeter manufaktuure, töökodasid, muuseume, õpetlasi, kunstnikke jne. Hollandist sõitis Peeter Inglismaale. Londonis tutvus ta maa riikliku korraldusega ning viibis parlamendi istungil. Thamesi jõe suudmes asetsevas väikeses linnakeses õppis Peeter uuesti üle kahe kuu laevaehitust. Inglismaalt siirdus ta Viini, läbirääkimistele Austria keisriga liidu üle Türgimaa vastu. Sellal kui „suur saatkond" välismaal viibis, selgus, et Euroopa riikide suure liidu loomine Türgimaa vastu pole teostatav. Suurem osa Euroopa riikidest oli seotud Hispaania valduste saatuse küsimusega, sest Hispaanias oli suremas Austria Habsburgide dünastiast põlvnev lasteta kuningas.

Varsti algas sõda Hispaania pärandi pärast, mis kestis 13 aastat (1701—1714). Seetõttu Austria mitte üksnes ei tahtnud aidata Peetrit sõjas Türgimaaga, vaid ruttas viimasega rahu sõlmima. Ka Poola lõpetas sõja Türgimaaga.

Välismaal tutvus Peeter lähemalt poliitilise seisundiga Läänemere kallastel. XVII saj. väga tugevaks muutunud Rootsi vallutas Läänemere kaldad ning ähvardas Taanit ja Poolat. Valitsedes Läänemere kallaste üle lõikas Rootsi Vene riigi ära merest, mis oli vajalik maa majanduslikule ja kultuurilisele arenemisele. Juba XVII saj. algul ta anastas põlised Vene maad Soome lahe rannikul. Rootsi vastased arvasid saabunud olevat kohase aja Läänemere kallaste tagasivõitmiseks. Mõistes hästi Läänemere tähtsust Venemaale otsustas Peeter lõpetada sõja Türgimaaga ja Krimmi khaaniriigiga ning ühineda Rootsivastase liiduga.

Streletside mäss. Peetri tagasipöördumist Venemaale kiirendas teade streletside mässust. Streletsid olid harjunud kandma Moskvas kerget valveteenistust ja ülejäänud aja istuma poodides või tegutsema käsitööndusega. Peeter nõudis streletsidelt alalist sõjaväeteenistust. Pärast Aasovi vallutamist jättis ta osa streletsipolke lõunasse, osa aga paigutas läänepiiri lähedale. Streletside keskel, kelle perekonnad ja majapidamised jäid

Moskva, kutsus see korraldus esile suurt ärevust. Streletside pahameelt kasutasid tsarevna Sofja ja temale lähedased inimesed, kes unistasid vana korra säilitamisest Moskvas. Sofja astus salajastesse läbirääkimistesse streletsidega. Streletsid otsustasid vallutada pealinna ja kuulutada Sofja tsaarinnaks. Nii kandis streletside liikumine reaktsioonilist iseloomu. 1698. a. suvel tõstsid neli Toropetsi linnas olevat streletsipolku mässu ja suundusid Moskva peale. Kindral Gordon lõi pealinna lähedal ilma vaevata mässulisi streletse.

Kuulnud Viinis streletside mässust, ratsutas Peeter otsekohe Moskva. Teel kohtas ta Poola kuningat August II ja leppis temaga kokku ühise sõja suhtes Rootsi vastu.

Vältides pidulikku vastuvõttu tuli Peeter pealinna tagasi siis, kui teda keegi ei oodanud. Ta peatus mitte tsaari lossis, vaid tagasihoidlikus linnataguses majas Preobraženskoje külas. Vahepeal levis teade tsaari välismaareisilt tagasijõudmisest linnas kiiresti. Järgmisel hommikul tulid Preobraženskojesse Peetrit tervitama bojaarid, mõisnikud ja teisi inimesi Moskva elanikkonnast. Peeter tervitas kõiki lahkesti, kuid ei lubanud vana kombe kohaselt põlvitada enese ees. Vastuvõtu ajal hakkas ta ise kääridega maha lõikama bojaaride pikki habemeid. Mõne aja pärast anti käskkiri, mis keelas ära tööd ja liigutusi segava vana lõikega pika vene riietuse kandmise.

Moskvas Peeter ei rahuldunud streletside mässu suhtes toimetatud juurdlusega. Ta uuendas juurdluse, mis tegi kindlaks Sofja osavõtu vandenõust. Mässust osavõtnud streletsidega õiendas ta arveid suure karmusega. Mitmel pool linnas seati aegsasti üles võllad. Määratud päeval liikus varahommikul hukkamiskohtadele sadu vankreid süüdimõistetud streletsidega. 195 streletsi poodi üles Novodevitši kloostris tsarevna Sofja tubade ees. Üldse hukati ja poodi üles umbes 1200 streletsi. Hukatute laipu ei koristatud ära mitu kuud. Seejärel saatis Peeter laiali Moskva streletsipolgud. Tsarevna Sofja, kelle süü vandenõust osavõtus kindlaks tehti, pühitseti nunnaks.

§ 4. Sõja algus Rootsimaaga.

Kaotus Narva all. Sõjaks Rootsimaaga astus Peeter liitu Taani ja Poolaga. Ette valmistudes sõjaks asus Peeter uute vägede formeerimisele. Selleks otstarbeks toimetati soldatite värbamist pärisoriste talupoegade, orjade ja vabade inimeste hulgast. Riietatud Lääne-Euroopa jalaväe eeskujul tumerohelistesse kuubedesse ja kolmnurksetesse kübaratesse, tegid uued soldatid Moskva all hommikust hilisõhtuni riviõppust. Kiires korras õpetati kolme kuu jooksul välja 32 tuhat soldatit. Läbirääkimisteks Türgimaaga saatis Peeter Konstantinoopolisse saatkonna, kes 1700. a. suvel sõlmis rahu. Selle rahu tingimuste kohaselt jäi vallutatud Aasov Venele.

Kuulnud Rootsi-vastasest Taani ja Poola liidust, kogus Rootsi kuningas Karl XII kiiresti väikese, kuid hästi väljaõpetatud väe. Rootsi väed omasid suuri sõjalisi kogemusi XVII saj. sõdade tõttu ja neid peeti parimateks Euroopas. Karl XII maandus väega ootamatult Taani rannikul ja sundis Taani kuninga rahu sõlmima. Seejärel kavatses ta viskuda teise vastase — Poola kuninga August II peale. Rootsis olid seni teadmata Venemaa sõjalised ettevalmistused.

Augusti algul 1700. a. saadi Moskvas teada rahu sõlmimisest Türgimaaga. Viivitamata käskis Peeter kogutud väel liikuda Rootsi kindluse Narva vastu, mis sulges juurdepääsu Läänemerele.

Narva piiramine näitas otsekohe Vene vägede organisatsiooni ja varustuse puudusi. Raske rännaku ajal poriseil teedel jäid sõjamoonavankrid vägedest maha. Suurtükiväes ei jätkunud mürske. Püssirohi osutus halvakvaliteediliseks. Suurtükkide lafetid murdusid pärast mõningat lasku. Soldatid nälgisid ja kannatasid kaevikuis külma ja vihma käes. Tekkis haigusi.

Kuulnud Narva piiramisest Vene vägede poolt, ruttas Karl XII kindlusele appi. Just enne rootslaste saabumist lahkus Peeter oma väe juurest, et teha ettevalmistusi Vene piiride kaitseks. Järgmisel päeval pärast tema ärasõitu ilmusid Rootsi

väed Vene laagri ette. Venelastele näkku puhuva lumetuisu kaitsel tormasid rootslased rünnakule ja murdsid läbi venelaste esimese asetusliini. Aadli ratsavägi pistis põgenema. Vene väeosi juhatavad välismaalastest ohvitserid reetsid ning läksid üle rootslaste poole. Juhtimiseta ja komandeerimiseta jäänud vene soldatid, jagunedes salkadeks, jätkasid tääkidega roots-

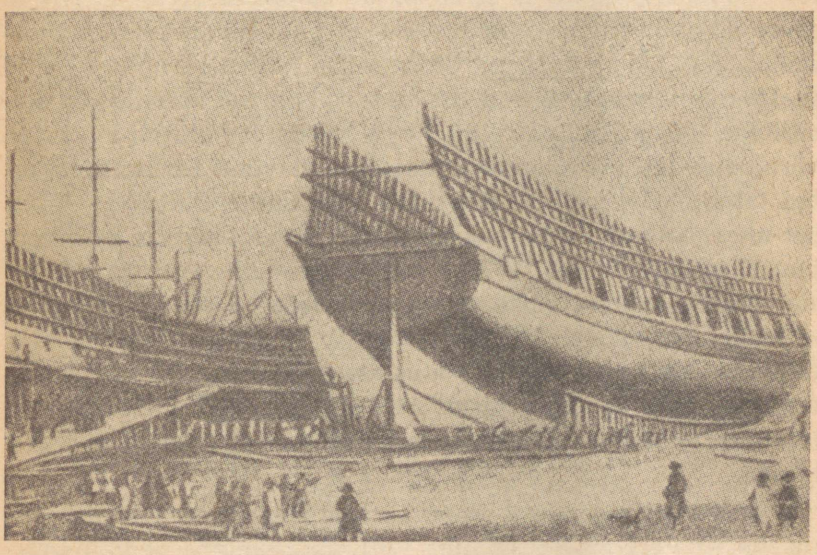

Laevatehas Peterburis Peeter I ajal. *XVIII saj. gravüür.*

laste tagasitõrjumist. Preobraženski ja Semjonovski polk lõid kindlalt tagasi kõik rünnakud ja taandusid täies korras. Hoolimata sellest oli rootslaste võit täielik. Nad võtsid palju vange ja said saagiks kogu artilleeria. Pärast Vene väe **löömist** Narva all pöördus Karl XII Poola kuninga August II vastu. Ta arvas ekslikult, et Vene vägi tulevikus ei ole enam võimeline sõda jätkama.

Sõjaväe ümberkorraldus. Kaotusest Narva all ei lasknud Peeter end masendada, vaid vastuoksa, ta asus palavliku kiiru-

sega ja tohutu energiaga sõjaväe ennistamisele ja ümberkorraldamisele.

Et täiendada puudujääki artilleerias, käskis Peeter maha võtta ühe kolmandiku kirikukelli ja need ümber valada suurtükkideks (suurtükid valati tollal pronksist). Aasta pärast oli tal juba 300 uut suurtükki, ligikaudu poole rohkem kui ta kaotas Narva all. Aadli- ja streletsi-jalaväe asemele formeeris ta suure sõjaväe traguni- (ratsaväe-) ja jalaväepolkudest, võttes eeskujuks Lääne-Euroopa sõjaväelise organisatsiooni. Kuid sealjuures toimis ta täiesti iseseisvalt. Sõjaväe täiendamist soldatitega teostati rahvastiku sõjaväekohustuse alusel, nekrutite värbamise teel. Nekruteid (kutsealuseid) võeti kindlaksmääratud talundite arvult. Iga nekrutite värbamine andis 30—40 tuhat noort soldatit, keda enne õpetati erilistes laagrites ja hiljem jaotati polkude vahel. Selline süsteem ennetas mitu aastakümmet lääne-euroopa süsteemi, mis oli rajatud peamiselt palgasõdurite värbamisele. Vene armee oli tihedamalt seotud oma rahvaga. Ka aadlikud pidid alustama sõjaväeteenistust soldatitena ja alles hiljem määrati nad ohvitserideks kaardiväe- ja jalaväepolkudesse. Sõjaväest lasti koju ainult vanad ja vigastatud.

Esimesed sõjaväelised ümberkorraldused teostati sellise kiirusega, et Vene vägi võis juba 1701. a. üle minna pealetungile. Šeremetjevi komando all tegutsev korpus lõi kaks korda Rootsi vägesid ja vallutas peaaegu kogu Liivimaa. 1703. a. vallutasid Vene väed rünnakuga Marienburgi kindluse ja järgmisel aastal Tartu ja Narva. Samal ajal tegutses Peeter edukalt Ingeris (Neeva jõe vasakul kaldal). 1702. a. sügisel vallutas Peeter Pähkinälinna, mis oli ehitatud Neeva jõe algusele, Laadoga järve äärde, endisaegse Novgorodi linna Orešeki asemele. Teatades Moskvasse Pähkinälinna-Orešeki vallutamisest, kirjutas Peeter: „On õige, et see pähkel oli väga kõva, siiski, tänu jumalale, ta on õnnelikult puruks näritud." Peeter nimetas Pähkinälinna ümber Schlüsselburgiks, s. t. võtmelinnaks, seepärast, et see kindlus sulges väljapääsu Laadoga järvest. Edasi

Pähkinälinna (Nöteborgi, Schlüsselburgi) vallutamine 1702. a *XVIII saj. gravüür.*

liikudes piki Neeva jõge vallutas Peeter 1703. a. kevadel teise Rootsi kindluse — Nevanlinna (Nyenskans), mis oli ehitatud Neeva jõe paremale kaldale, mitte kaugele selle suubumiskohast merre. Sama aasta maikuus rajas Peeter selle koha lähedale Peeter-Pauli kindluse. Selle ümber ehitati mõned puumajad, mis panid aluse Peterburi linnale.

Peeter ruttas end kindlustama Neeva jõel, mis avas väljapääsu Läänemerele. Neeva suudmel asetsevale Kotlini saarele rajati Kronschloti (hiljem hakati seda hüüdma Kronstadtiks) kindlus. Laadoga järvele ehitati laevatehas (Süväri), mis samal 1703. a. laskis vette esimese laeva. Peeter alustas meresõja ettevalmistamist Rootsiga.

Nõnda kasutas Peeter väga osavasti Karl XII viga, kes ekslikult hindas Vene vägede sõjalisi võimeid ja oma sõjaväe peajõud viis mõneks aastaks Poolasse. Selle aja jooksul omandas ümberkorraldatud Vene vägi sõjalisi kogemusi võitudes rootslaste üle ning muutus võimsaks ja tugevaks.

§ 5. Talurahva olukord Peeter I ajal ja rahva ülestõusud.

Talurahva raske olukord. Suured edusammud aadliriigi kindlustamise alal saavutati rahvamasside, eriti talupoegade poolt toodud määratu suurte ohvrite hinnaga. Riigi väljaminekud lühikese ajaga mitmekordistusid. Raha oli vaja laevastiku ehitamiseks, välismaalt relvade ostmiseks, uue suure sõjaväe ülalpidamiseks. „Raha on sõja tuiksoon," ütles Peeter. Mõne aastaga maksud viiekordistusid. Raha koguti maksudena mesilastelt, saunadelt, soolalt, kurkide, tammekirstude jms. müügilt. Tekkis isegi eriline „kasutoojate" (pribõlštšik'ute) amet, kes mõtlesid välja uusi makse. Peeter keelas linnades habeme ja vurrude kandmise, kuid tegi erandi neile, kes end sellest keelust rahaga vabaks ostsid. Habemekandmise lõivu äramaksmise kohta said nad erilise vaskmärgi. Talupoegadel oli külas õigus

habet kanda, kuid linna sisse- ja väljasõidul maksid nad habeme eest samuti erilist maksu.

Mitte vähem rasked olid elanikkonna mitmesugused naturaalkoormatised. Nekrutite värbamised neelasid igal aastal kümneid tuhandeid talupoegi, kes enam kunagi koju tagasi ei tulnud, välja arvatud väike arv vigastatuid. Talupojad pidid andma oma hobuseid sõjaväeveoste vedamiseks, parandasid sildu, ehitasid teid, kaevasid kanaleid jne.

Habemelõivu tasumise märk. *Foto.*

Eriti raskes olukorras olid pärisorised talupojad, kes peale riigimaksude kandsid kohustusi oma mõisnikkude kasuks.

Aadelkonna väljaminekud kasvasid tol ajal kiiresti. Aadlikud veetsid peaaegu kogu elu sõjaväe- või tsiviilteenistuses. Pealinna aadlikud ehitasid maju, muretsesid kalleid sisseseadeid ja raiskasid palju raha mitmesugustele lõbustustele. Kasvavaid väljaminekuid püüdsid aadlikud tasuda oma talupoegade arvel. Valitsejate ja mõisaametnike kaudu jälgisid nad teraselt talupoegade elu. Kui talupoeg hakkas paremini elama, koormati ta kohe uute maksudega. Mõisnike keskel kujunes

isegi vanasõna: „Talupojal ära lase habemesse kasvada, vaid püga teda paljaks nagu lammast".

Talupoegade, samuti kasakate ja linnaelanike alamkihtide raske olukord kutsus välja rea rahva ülestõuse.

Ülestõus Astrahanis. Esimene suur ülestõus toimus Astrahanis. Astrahani kogunes iga aasta laevasõidu alguseks suur hulk väljastpoolt tulnud inimesi, kes palkasid endid tööle soola- ja kalatööstustes. Rasked maksud kutsusid esile kaubanduse täieliku seisaku ja see kajastus otsekohe varata elanikkonna olukorras. Streletside ja linnaelanike alamkihtide ülestõus algas 1705. a. 30. juuli ööl. Vojevoodid ja suurem osa „ülemuslikke inimesi" tapeti. Kuid võimu ruttasid linnas endi kätte haarama jõukamad kaubandus-inimesed, kelle hulgast valiti „vanemate nõukogu". Ülestõusnuil õnnestus kohalikkude garnisonide ja elanike kaasabil vallutada mõned linnad Jaiki (Uurali), Tereki ja Volga ääres. Tehti katseid üles kihutada Doni kasakaid, kuid see ei õnnestunud. Jõukad kasakad vahistasid Tšerkasskis sinnasõitnud Astrahani delegaadid. Ülestõusnud astrahanlaste vastu suunati väed feldmarssal Šeremetjevi juhatusel. Vaheajal tekkis ülestõusnute vahel lahkhelisid. Jõukad kaubandus-inimesed koos metropoliidiga saatsid tsaari juurde delegatsiooni armu paluma, varata elanikkond aga kogunes „ringi" (koosolekule), kes otsustas linna mitte üle anda. Pärast suurtükkidest tulistamist vallutati Astrahan märtsis 1706. Nii kestis Astrahani ülestõus peaaegu kaheksa kuud.

Ülestõus a. 1707—1708. Vaevalt lõppes Astrahani ülestõus, kui algas Donil ähvardavam liikumine ataman Kondrati Bulavini juhtimisel. Pärast Aasovi vallutamist allutati Doni kasakad sõjaväeteenistuse kandmisele ja mitmesuguste tööde ja kohustuste täitmisele. Valitsus hakkas ikka rohkem kitsendama kasakate omavalitsust, sest iseseisev kasakate vägi ei olnud enam tarvilik. See kutsus esile üldise rahulolematuse Donil, sealhulgas ka jõukate alamjooksu-kasakate hulgas. XVII saj. lõpust alates suundus lõunakreisidest Doni ülemjooksule määratu hulk jooksik-talupoegi. Põgenedes kiriku jälitamise eest

läks neissesamadesse rajoonidesse ka lahkusulisi. Lõunakreiside mõisnikud kaebasid järjest valitsusele talupoegade äramineku üle nende juurest. Seepärast saatis valitsus XVII saj. lõpul Donile mitu korda karistussalku. Need püüdsid jooksikuid ja laastasid kasakate linnakesi, kus elasid jooksik-talupojad. Üks seesugune, vürst Juri Dolgoruki komando all olev salk tegutses Donil erilise karmusega. Ühel sügisesel ööl 1707. a., kui Dolgoruki salk oli öölaagris staniitsas Adairi jõel, tapsid kehvikud ataman Kondrati Bulavini juhatusel maha kogu tsaari väesalga.

Ülestõus levis kiiresti ülemjooksu-kasakate hulgas. Seejärel kandus rahutus Voroneži laevatehaste „tööinimestele". Tambovi ja Koslovi rajoonis rüüstasid pärisorised talupojad mõisnikke ja läksid siis kasakate juurde. Ülestõus muutus mitte üksnes kasakate, vaid ka talupoegade omaks. Pärast üht ebaõnnestunud lahingut siirdus Bulavin Zaporožjesse, kus kavatses üles kihutada Ukraina kasakaid. Seal leidis ta vastutöötamist jõukate kasakate poolt. Hetmani keelust hoolimata tungisid zaporožje „jõudikud" (vaesed lihtkasakad) siiski üksikute gruppidena Donile ja võtsid osa ülestõusust. 1708. a. kevadel naasis Bulavin Doni ülemjooksule. Stiihiline ülestõus haaras selleks ajaks suure rajooni. Kiiresti kokku kogunud salgad ülestõusnuid, suundus Bulavin nendega Doni kasakateväe administratiivse keskuse — Tšerkasski linna alla. Alamjooksu jõukad kasakad tundsid samuti rahulolematust tsaarivalitsuse tegevuse vastu, kuid kartsid kehvikuid. Kui aga kasakateväe ataman katsus ülestõusnute liikumist peatada, läks tema salgast suurem osa kasakaid üle Bulavini poole. Lihtkasakad leppisid omavahel kokku tulistada Bulavini kasakaid mitte kuulidega, vaid „troppidega" (pauklaskudega). Staniitsade elanikud võtsid ta vastu leivaga ja muude produktidega. Kohtamata tugevat vastupanu, vallutas Bulavin Tšerkasski ilma vaevata.

Jõukad kasakad, tunnustanud Bulavini atamaniks, ei loobunud tema vastu salaja tegutsemast. Võitluses vaenlastega ei ilmutanud Bulavin vajalikku otsustavust. Ta viivitas Tšer-

kasskis, kuna tsaarivalitsus samal ajal võttis ülestõusu mahasurumiseks kasutusele kiireid abinõusid. Valitsuse käes oli Tšerkasski naabruses olev Aasov. Bulavin minetas paraja aja Aasovi ootamatuks vallutamiseks, ja kui ta pärast kahekuist Tšerkasskis viibimist katsus vallutada Aasovi, sai talle osaks ebaõnnestumine. Seda ebaõnnestumist kasutasid otsekohe jõukad kasakad ja panid Tšerkasskis toime pöörde. Maja, kus elas Bulavin, piirati ümber. Bulavin tulistas kaua aega vastu. Mitte soovides elusalt vaenlaste kätte langeda, laskis ta enese püstolist maha.

Pärast Bulavini surma jätkasid ülestõusnute salgad atamanide Hohlatši, Dranõi, Golõi jt. komando all tegutsemist mitmes kohas Volga alamjooksul ning Doni ja Donetsi ülemjooksul. Bulavini ja tema atamanide proklamatsioone levitati salaja rahva hulgas. „Meil pole tegemist lihtrahvaga, meil on tegemist bojaaridega, kes toimivad ülekohtuselt", kirjutas ataman Golõi. Vastuseks neile üleskutseile tõusid üles uued ülestõusnute hulgad. Volgal vallutasid bulavinlased Tsaritsõni (nüüd Stalingrad) ja lähenesid Saraatovile. Tsaarivalitsus kartis tõsiselt, et Bulavini salgad tungivad Kesk-Volgamaale, kus sel ajal võttis hoogu baškiiride ülestõus. Talupoegade rahutuste üksikud puhangud toimusid riigi mitmes osas — Smolenski lähedal, Nižni-Novgorodi juures, Ülem-Volgamaal, Karjalas, Põhja-Venes ja teistes kohtades.

Valitsus saatis Donile ja Alam-Volgamaale vürst Vassili Dolgoruki juhatusel suure karistusväe. Ülestõusnute lahusolevad salgad ei suutnud kaua vastu panna regulaarsetele tsaarivägedele. Ülestõusu-rajoonis hävitas vürst V. V. Dolgoruki peaaegu viimseni täiskasvanud meeselanikud. Ülestõusu põhirajoonid allutati tsaarivägede poolt 1708. a. lõpuks.

Baškiiride ülestõus. Juba 1704. a., kolm aastat enne ülestõusu Donil, algasid rahutused baškiiride keskel, mille peapõhjuseks oli baškiiride maade anastamine vene mõisnike poolt ja uued rasked maksud. Baškiiride ütluste järgi võeti neilt maksu isegi mustade ja hallide silmade eest. Baškiirid keeldusid makse

maksmast ega lasknud oma maadesse „kasutoojaid" loenduse läbiviimiseks. Järgmisel aastal kujunesid üksikud rahutused baškiiri rahva avalikuks ülestõusuks, mis seejärel kandus Kama paremale kaldale ja viis ülestõusule tatarlased, tšeremissid (marid), votjakid (udmurdid) ja tšuvašid. Ülestõusu juhtimise haarasid endi kätte rikkad batõrid (feodaal-aadel), kelle hulgast paistsid välja Aldar ja Kusjum. Nad unistasid erilise Baškiiri riigi moodustamisest, mis oleks olnud vasalses sõltuvuses Krimmist või Türgimaast. 1708. a. kevadel said baškiirid tsaarivägedelt tugevasti lüüa. Seejärel eemaldusid ülestõusust mitmed batõrid, nende hulgas Kusjum. Ülestõusnute üksteisest eraldatud üritused jätkusid veel mõned aastad.

1711. a. surus tsaarivalitsus igal pool avalikud rahvaliikumised maha.

§ 6. Sõja lõpp Rootsiga; Peeter I sõjad Idas.

Karl XII sõjakäik Venemaale. Alles 1706. a. lõi Karl XII lõplikult August II ja sundis teda rahu sõlmima. Nüüd jäi rootslastel üle ainus vastane — Venemaa. 1707. a. lõpul liikusid Rootsi väed Vene piiridele. Järgmise aasta suvel lähenes Karl XII Dneprile Mohilevi juures.

Peeter arvas, et Karl XII läheb edasi Moskva peale. Kuid Rootsi kuningas, veendunud selles, et Vene väed ei sarnle enam nendega, kes võitlesid Narva all, ei julgenud seda sõjakäiku ette võtta. Mohilevist pöördus ta lõunasse, Ukrainasse. Seal mõtles Karl XII sõjaväele puhkust anda, täiendada toidutagavarasid ja järele oodata abivägesid Rootsist. Peale selle oli Ukraina hetman Ivan Mazepa salajases kirjavahetuses Karl XII ja valmistas ette reetmist. Ta veenis Karli, et Rootsi vägedel on ainult vaja ilmuda Ukrainasse, kui seal tekib ülestõus Peetri vastu. Need oletused ei teostunud. 1708. a. sügisel hävitas Peeter Soži jõel, Lesnaja küla juures (Dnepri vasakul

kaldal) Rootsi Löwenhaupti korpuse, kes ruttas Karl XII juurde suure sõjavarustise-vooriga. Kui hetman Ivan Mazepa väikese salgaga kasakate juhtkonnast läks reeturlikult üle Karl XII poole, siis Ukraina elanikud, kes suhtusid rootslastesse kui välismaistesse vallutajaisse, et toetanud reetur-hetmanit.

1709. a. aprillis lähenes Karl XII väikesele Poltava kindlusele ja algas selle piiramist. Selle kindluse vallutamisel oleksid rootslastele avanenud kaitsmata teed Moskvasse ja Voroneži, kuhu olid kogutud Vene sõjaväe toidutagavarad. Peeter kartis ühtlasi, et türklased rikuvad rahutingimusi ja osutavad rootslastele abi Aasovi poolt küljest.

Võit Poltava all. Peeter ruttas sõjaväe peajõududega Poltavale appi. Otsustav lahing Vene ja Rootsi vägede vahel toimus Poltava lähedal, Vorskla jõe kaldal, 27. juunil 1709. Enne lahingu algust loeti Vene vägedele ette Peeter I käsk: „Sõjamehed! On tulnud tund, mis otsustab isamaa saatuse. Nii siis te ei tohi mõelda, et võitlete Peetri eest, vaid te võitlete riigi eest, mis on usaldatud Peetri kätte, oma rahva eest, isamaa eest. Teid ei tohi segadusse viia ka vaenlase kuulsus, nagu oleks ta võitmatu, millist valet teie ise oma võitudega tema üle olete korduvalt tõendanud. Kuid Peetrist teadke, et elu ei ole talle kallis, elaks ainult Venemaa õnnes ja kuulsuses, teie hüvanguks . . .“ Lahingut alustasid rootslased Vene asukohtade hoogsa ründamisega. Rootslaste ridade vahel kanti kanderaamil mõni päev enne lahingut haavata saanud Karli, kes püüdis vaimustada oma soldateid. Kuid kõik rootslaste pingutused murda Vene polkude vastupanu olid asjatud. Kaks tundi kestis käsitsivõitlus. Peetri kübar ja sadul olid kuulidest läbi lastud. Viimaks ei pidanud rootslased vastu ning põgenesid.

Ainult väikesel rootslaste ratsaväesalgal õnnestus Karli ning Mazepaga pääseda jälitamisest ning põgeneda Türgi piiri taha. Ülejäänud Rootsi väeosad andsid alla. Vangi võeti üldse umbes 20 000 meest, sealhulgas peaaegu kõik Karl XII kindralid.

Vene vägede hiilgaval võidul Poltava all olid suured tagajärjed. Euroopas peeti rootslasi parimaiks sõdureiks ja

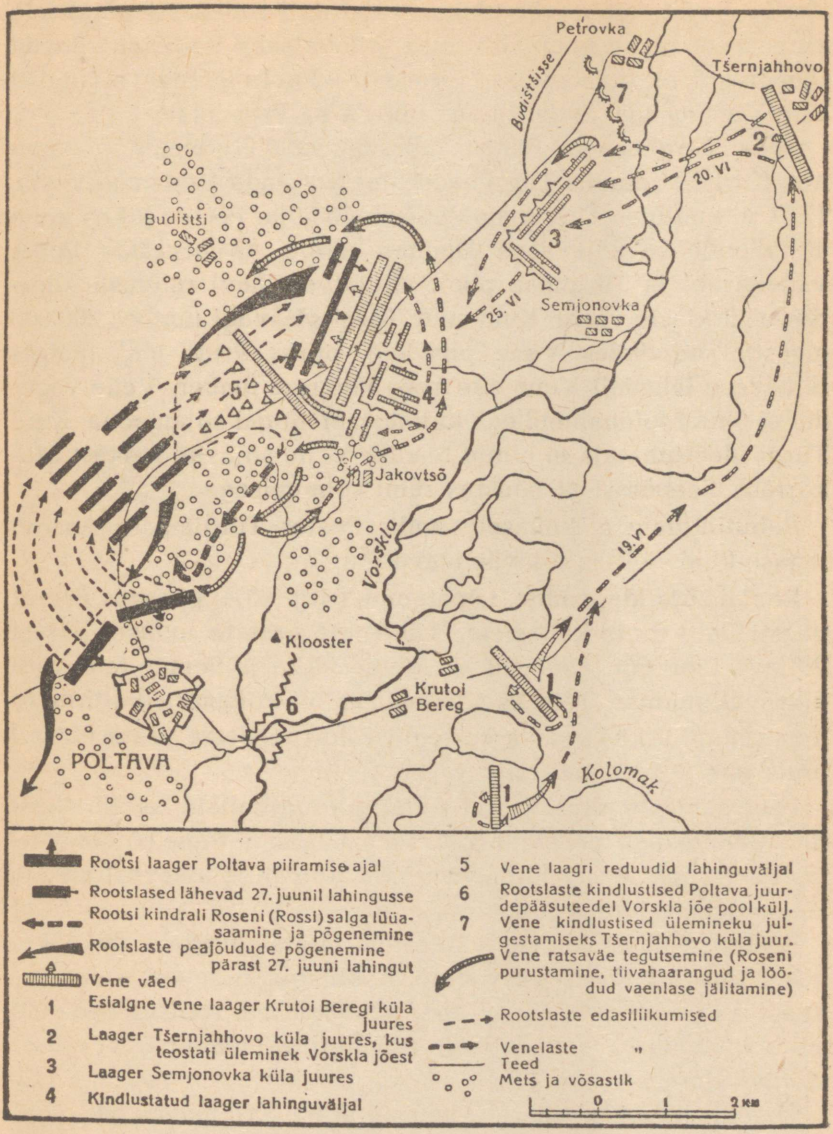

Poltava lahingu skeem (27. juunil 1709).

Karli — võitmatuks väejuhiks. Nüüd anti rootslaste sõjalisele kuulsusele raske hoop. Võitluse jätkamiseks Rootsiga astusid seepärast Venemaa endised liitlased — Poola ja Taani — uuesti liitu Venemaaga. Selle liiduga ühines ka Preisimaa.

Sõda Türgimaaga. Pärast lüüasaamist Türgimaale põgenenud Karl XII püüdis Türgimaad üles kihutada Venemaa vastu. 1710. a. kuulutas Türgimaa Venemaale sõja. Peeter liikus kohe 40-tuhandelise sõjaväega Doonau äärde; ta arvestas Poola vägede abi ja Türgimaa poolt allutatud slaavi rahvaste ülestõusu türklaste vastu. Kuid suur Türgi sõjavägi (umbes 200 000 meest), suundudes Vene piiridele, piiras Pruti jõel (Falciu linnakese lähedal) Vene väe koos Peetriga ümber. Vene vägedel ei olnud toiduaineid ega küllaldasel hulgal sõjamoona. Kuid Türgi ülemjuhataja ei olnud teadlik Vene sõjaväe raskest olukorrast. Seepärast ta nõustus rahu sõlmimisega.

Rahutingimuste kohaselt andis Peeter Türgimaale Aasovi tagasi, kuid säilitas sõjaväe elava jõu.

Rootsi sõja lõppemine. Lõpetanud Türgi sõja, pöördus Peeter uuesti Balti mere kallastele. Lähemate aastate jooksul pärast Poltava lahingut lõpetasid Vene väed Riia ja Soome lahe ranniku vallutamise. Teiseks sõjateatriks oli Pommeri (Balti mere lõunarannik), kus venelased tegutsesid rootslaste vastu ühiselt preislaste ja taanlastega.

Peetri peapingutused olid nüüd sihitud sellele, et tihedasti liita Venemaaga mererannik. 1714. a. sai noor Vene sõjalaevastik Peetri juhtimisel hiilgava võidu Rootsi sõjalaevastiku üle Hankoneeme juures (Soomes).

Peeter paigutas jalaväe väikestele sõudelaevadele, mis lähenesid tihedalt Rootsi laevadele, hoolimata tugevast suurtükitulest viimaste pardailt. Vene jalaväelased ronisid redeleid mööda vaenlaste laevade laele ja vallutasid need pärast vihast täägivõitlust.

Ebaõnnestumised merel sundisid Karl XII nõustuma rahuläbirääkimistega. Need läbirääkimised katkestati pärast tema surma. Rootsi valitsus otsustas sõlmida eraldirahu Preisimaaga,

Poltava lahing. *Mosaiikpilt. M. V. Lomonossovi töö.*

Taaniga ja Poolaga ning koondada kõik oma jõud Venemaa vastu. Jätkuvas sõjas ei paranenud Rootsi olukord. Rootsi laevastiku üle saavutati uus suur võit Grönhami saare lähedal a. 1720. Sajandeid merest äralõigatud Venemaa muutus mõne aastaga võimsaks mereriigiks. Tänu Vene mere-sõjalaevastiku valitsemisele Läänemerel tegid Vene väed maandumisi Rootsi rannikul ja ilmusid isegi Stokholmi ümbruskonda.

Viimaks sõlmiti rahu Uusikaupunkis (Nystad) Soomes 1721. aastal. Venemaa sai endale Soome ja Riia lahtede ranniku (osa Karjalat Viiburiga, Ingeri, Eestimaa Narvaga ja Tallinnaga ning Liivimaa Riiaga).

Võidul Rootsi üle oli Venemaale suur tähtsus. Maa majanduslikku arenemist takistas soodsate väljapääsude puudumine merele. Algul Liivimaa ja hiljem Rootsi sulgesid tahtlikult Venemaale mitte üksnes kaubanduslike, vaid ka kultuuriliste suhete võimaluse Lääne-Euroopaga. Peeter raius tee Balti merele ja lõpetas seega vene rahva võitluse mereranniku pärast, mis algas juba XV saj. lõpul. „Balti provintsid," ütleb Marx oma töös „XVIII sajandi salajane diplomaatia", „on oma geograafiliselt asendilt loomulikuks lisandiks natsioonile, kes valdab nende taga asetsevat maad." „Lühidalt öeldes," jätkab Marx, „vähemalt selles osas vallutas Peeter ainult selle, mis oli absoluutselt vajalik maa normaalseks arenguks."

Pärast Uusikaupunki rahu sõlmimist annetas senat (kõrgem riiklik asutis) Peetrile keisri nimetuse ning Venemaad hakati ametlikult kutsuma „Venemaa keisririigiks" (impeeriumiks). See uus nimetus andis tunnistust Vene riigi võimsuse ja jõu kasvust.

Suhted Idaga. Kakskümmend üks aastat kestnud Põhjasõda neelas ära maa peamised jõud ja ressursid. Suhetes Idamaadega piirdus Peeter tol ajal põhjaliku luurega Kesk-Aasia suunas. Edela-Siberis vallutasid venelased a. 1715—1720 kogu Irtõši ülemjooksu, mille kallastele ehitati suur hulk väikesi kindlusi, nende hulgas Omsk ja Semipalatinsk. Irtõši ülemjooksult kulges vana karavanitee Buhhaarasse ja Hiivasse. Samaaegselt

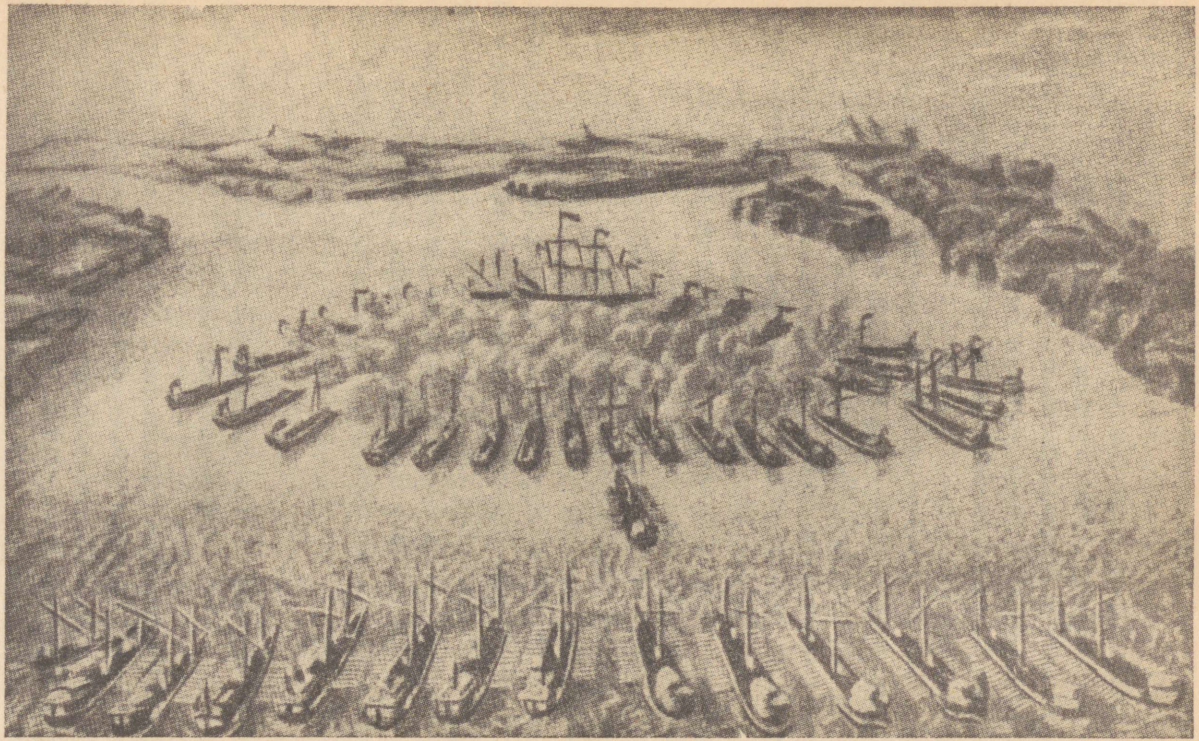

Vene sõjalaevastiku võit Hankoneeme juures 1714. a. *XVIII saj. gravüür.*

valmistas Vene valitsus ette pealetungi Kesk-Aasiale Kaspia mere poolt. 1716. a. saadeti Hiivasse koos sõjaväesalgaga vürst Bekovitš-Tšerkasski, kes, khaani troonileastumise puhul tervitamise ettekäändel, pidi koguma majanduslikke ja sõjalis-poliitilisi teateid Hiiva ja Buhhaara kohta. Bekovitši salk piirati kõrves ümber ja tapeti peaaegu tervikuna maha. See ebaõnnestumine peatas mõneks ajaks venelaste edasitungi Kaspia mere taha.

Peeter püüdis kindlustuda ka Kaspia mere läänekallastel. Sel oli suur tähtsus Vene mõju tugevdamisele Taga-Kaukaasias ja Pärsias eneses, kellega kaubandus XVIII saj. algul kiiresti arenes. Teisest küljest tahtis ka Türgimaa kasutada Pärsia sisemist nõrkust. Ettekäändeks Venemaa poolt sõjaväelise ekspeditsiooni saatmiseks Kaspia mere läänekallastele oli vene kaupmeeste rüüstamine Pärsia valitsemise vastu suunatud ülestõusu ajal Šemahhas (Azerbaidžanis).

Varsti pärast rahu sõlmimist Rootsiga võttis Peeter ise osa 1722. a. alanud sõjakäigust. Vene tegutsemist Taga-Kaukaasias toetas osa feodaale Azerbaidžanis, Ida-Gruusias ja Armeenias, samuti kohalik kaupmeeskond ja kirik. Heatahtlik suhtumine Vene vägede ilmumisse seletub hirmuga Türgimaa ees, kes püüdis anastada kogu Kaukaasiat. 1723. a. rahulepingu alusel Pärsiaga sai Venemaa Kaspia mere läänekalda ühes Derbenti ja Bakuuga ning lõunaranniku ühes Astrabadiga. Kuid Venemaa ei suutnud neid maid hoida, vaid andis nad varsti Pärsiale tagasi.

§ 7. Venemaa sotsiaal-majanduslik olukord ja Peeter I majanduspoliitika.

Manufaktuurtootmise arenemine. Tööstuse nõrk arenemine asetas tol ajal Venemaa sõltuvusse Lääne-Euroopast. „Kui Peeter Suur," ütleb seltsimees Stalin, „suheldes enam-arenenud Lääne-Euroopa maadega, ehitas sõjaväe varustamiseks ja maakaitse tugevdamiseks palavlikult tehaseid ja vabrikuid, siis oli

see omapärane katse välja hüpata mahajäämise raamidest" (Kõne ÜK(b)P KK pleenumil 19. novembril 1928).

XVIII saj. algul ei olnud väikekäsitöölised enam võimelised rahuldama siseturu järjest kasvavaid nõudeid mitmesuguste toodete alal. Mitmeid Venemaal mittevalmistatavaid kaupu veeti sisse Hollandist, Inglismaalt, Rootsist ja teistest riikidest. Sõda Rootsiga raskendas seda kaubandust suuresti. Samal ajal aga vajas sõjavägi riideid ja saapaid, kuid ka püsse, suurtükke, püssirohtu ja teisi sõjavarustus-esemeid.

Jõukas kaupmeeskond kogus kaubandusega suuri rahasummasid ja taipas, et ta kasutab neid tulutoovalt, kui organiseerib manufaktuure. Peeter soodustas manufaktuurse tootmise arenemist ja andis manufaktuuride omanikele suuri eesõigusi. Eriti tähtis oli sisse seada Venemaal nende esemete tootmist, mis tuli sisse vedada välismaalt. Seepärast andis Peeter välismaalastele õiguse rajada manufaktuure ja tellis ka teistelt maadelt osavaid meistreid ning korraldas nende abiga riiklikke manufaktuure, mis hiljem andis edasi kaupmeeste kompaniidele.

Suuri raskusi tekkis ühenduses tööjõu värbamisega. Manufaktuuridesse astuvate „vabade" (s. t. mitte pärisoriste) inimeste arv oli väike. Kaupmeestel, kellele kuulus enamik manufaktuuridest, ei olnud pärisoriseid talupoegi. 1721. a. anti seadus, mis lubas kaupmeestel osta külasid ühes talupoegadega — sel eeldusel, et nad alati kuuluksid manufaktuuride juurde ega oleks müüdavad neist eraldi. Seesugused talupojad, keda hüüti „possessioonseiks", pidid juhtima nii oma talupidamist kui ka töötama manufaktuurides. Nii siis oli Peetri-aegne manufaktuur oma iseloomult ja korralduselt pärisorjuslik.

Manufaktuur-ala arenemine tegi Peetri ajal suuri edusamme. Mitmekordselt laienes villaste riiete, lõuendite ja naha tootmine. Eriti suurenes malmivalamine. Tekkis rida uusi tootmisalasid: vasevalu, laevaehitus, siidikudumine.

Uuralile ehitati arvukalt riiklikke metallurgilisi tehaseid. Sinna rajas rea tehaseid ka endine Tuula relvameister Nikita

Demidov. Uurali administratiivseks keskuseks oli Jekaterinburgi (nüüd Sverdlovski) linn, mis hiljem muutus suurimaks metallurgilise toodangu keskuseks.

Peetri valitsusaja lõpuks oli umbes 240 manufaktuuri. Mitmed neist olid väikesemõõdulised ja töötasid lühikest aega. Kuid osa manufaktuure tugevnes ja muutus manufaktuurtööstuse edasise arengu aluseks Venemaal.

Manufaktuurides oli „tööinimeste" seisund väga raske. Manufaktuuride omanikud kohtlesid neid kui oma pärisorje, maksid tühist töötasu ja allutasid neid alandavaile ja karmidele karistustele. Juba 20-ndail aastail toimusid Moskva kalevimanufaktuuris („Kalevi Õu") esimesed tööinimeste rahutused, millega kaasnes lühiajaline streik.

Merkantilism. Vene manufaktuurides toodetavad kaubad tarvitati peaaegu täielikult ära sisemaal. Välismaale veeti endist viisi peamiselt tooraineid ja põllumajandussaadusi. Pärast Läänemere ranniku vallutamist toimus kauplemine Lääne-Euroopaga mitte Arhangelski, vaid peamiselt Läänemere sadamate kaudu. 1703. a. novembris ilmus Neeva suudmesse kaubalastiga esimene välismaa kaubalaev. 1724. a. külastas navigatsioonihooajal Peterburi juba ligikaudu kakssada välismaa laeva.

Vene kaupade väljaveo kergendamiseks maa keskosast Peterburisse ühendas Peeter Volga harujõe Tvertsa Ilmeni järve suubuva Msta jõega Võšnevolotski kanali kaudu. Alustati ka teise kanali ehitamist — tormisest Laadoga järvest ümbersõitmiseks, kuid selle ehitustööd lõpetati alles pärast Peetri surma.

Peetri valitsus omistas suurt tähtsust sellele, et maale väliskaubanduse kaudu raha kogutaks. Seepärast püüdis ta teistesse maadesse välja vedada rohkem kaupu, kui veeti sisse välismaalt Venemaale. Vahe välja- ja sisseveetud kaupade koguväärtuse vahel jäi maale välisrahana, mis hiljem ümber löödi Vene rahadeks. Välismaa kaupade Venemaale sisseveo kitsendamiseks maksustati need kõrgete tollimaksudega. Valitsus püüdis igati vähendada või hoopis lõpetada nende kaupade sisseveo, mida toodeti Vene manufaktuurides. See kaitses noort Vene tööstust võistluse eest, mis ähvardas teda Lääne-Euroopa riikide tugevama tööstuse poolt. Kõrgendatud

tariifi välismaa kaupadele nimetatakse tavaliselt „kaitsvaks" ehk „protektsionistlikuks" (prantsuskeelsest sõnast protéger — kaitsma), sest see kaitses kodumaa tööstust välismaa konkurentsi vastu. Valituse poliitikat, mis nägi maa rikkust raha akumulatsioonis, nimetati „merkantilismiks" (prantsuskeelsest sõnast mercantile — kaubanduslik). Merkantilism oli laialt levinud Euroopa riikides XVII ja XVIII sajandil.

Pearaha. Maksud kaubanduselt ja arvukad väikesed maksud ei suutnud katta järjest kasvavaid riigi väljaminekuid. Väga kalliks läks maksma suure sõjaväe ülalpidamine. Elanikud jooksid laiali raskete maksude pärast, mida koguti aastaaastalt suurte puudujääkidega. Nüüd otsustas Peeter arvukad väikesed maksud talupoegadelt ja äärelinna-elanikelt asendada ühe suure maksuga — „pearahaga". Seda maksu tuli võtta mitte maa külvipinna järgi nagu varemalt, ka mitte talundite arvu järgi, vaid inimeste (peade) arvu alusel. Pearaha sisseseadmine nõudis uue rahvaloenduse teostamist. Algul andsid vajalikke teateid elanikud ise, siis määrati nende teadete kontroll, mida hakati nimetama „esimeseks revisjoniks". (Hiljem hakkasid „revisjonid" korduma umbes iga 20 aasta tagant). Revisjoni teostamiseks saadeti laiali kindraleid ja ohvitsere sõjaväesalkadega, kes loendusest kõrvalehoidujaid ja valeteadete andjaid kohtlesid karmilt. Pearaha suurus määrati mõisnikele kuuluvate talupoegade suhtes kindlaks 74 kopikale aastas (peale selle maksid nad mõisnikule umbes 50 kopikat), riiklikkude talupoegade ja äärelinna-elanikkude suhtes — 1 rublale 20 kopikale. See summa vastab nüüdisaegsele 10 kuldrublale.

Talupojad. Pearahal oli suur mõju talupoegade olukorrale. Sellest ajast peale hakati kogu külaelanikkonda jagama kahte põhikategooriasse. Kõik, kes elasid eraomanike maadel, — talupojad, orjad ja vabad „liikuvad" inimesed — muutusid ühtviisi mõisnike pärisorjadeks. Seega lakkas olemast orjade erikategooria. Riigimaadel elavaid külaelanikke hakati nimetama riigitalupoegadeks. Pearaha kõvendas veel rohkem mõisnikkude võimu talupoegade üle. Mõisnikud ja nende mõisavalitsejad hakkasid vastutama maksude korraliku tasu-

mise eest nende pärisorjade poolt. Peetri ajal hakkas levima pärisorjade müümine lahus maast.

Linnade olukord; kaupmeeskond. Linnaelanikkond kannatas varem tugevasti vojevoodide omavoli all. Peeter tahtis parandada kaubanduse arenemise tingimusi ja kindlustada linnamajandust. Sel eesmärgil teostas ta linnavalitsemise alal täieliku reformi. Iga linna elanikud jagati „regulaarseteks" (kaupmehed, kunstnikud, arstid, käsitöölised) ja „alamrahvaks" (ülejäänud, alam elanikkond). „Regulaarsed" kodanikud moodustasid kaks gildi. Esimesse gildi kuulusid suurkaupmehed, intelligents (arstid, apteekrid, kunstnikud) ja osa meistreid. Teine gild koosnes väikekaupmeestest ja käsitöölistest. „Regulaarsed" kodanikud otsustasid koosolekuil linna asju ja valisid endi keskelt linna valitsemiseks bürgermeistrid. Kogu kasu linnareformist langes kaupmeeskonna kõrgemale kihile.

Peeter omistas suurt tähtsust suurkaupmeeskonnale, kelle käes oli sise- ja väliskaubandus. Ta võimaldas kaupmeestele mitmesuguseid soodustusi ja andis neile rahalisi laene. Kaupmehed kauplesid kroonukaupadega ja olid sageli tsaari nõuandjaiks mitmesuguseis majanduslikes küsimustes. Peeter püüdis kõigi vahenditega mõjustada kaupmehi, et need paigutaksid oma raha tööstusse.

Aadlikud. Tunduvaid muudatusi toimus Peetri ajal aadli olukorras. XVII saj. said aadlikud teenistuse eest mõisu. Peeter hakkas mõisade ajutisele kasutamisele andmise asemel maksma aadlikele rahapalka. Kõik maad, mida aadlikud omasid, nende pärus- ja valdusmõisad said nende täielikuks omandiks, nende „mõisadeks". XVI ja XVII saj. olemasolnud vahe pärus- ja valdusmõisade vahel hävitati täielikult. Peeter tahtis, et aadlike „mõisad" ei tükelduks päranduse teel ülemineku puhul poegade ja tütarde vahel, mis oleks viinud aadlikkude vaesumisele. Seepärast anti 1714. a. seadus „ainupärimise" kohta, mille järgi isa võis kinnisvara üle anda ainult ühele oma lastest. Ülejäänud lapsed, kes pärandist osa ei saanud, pidid elama neile teenistuse eest antavast rahapalgast. Kuid see sea-

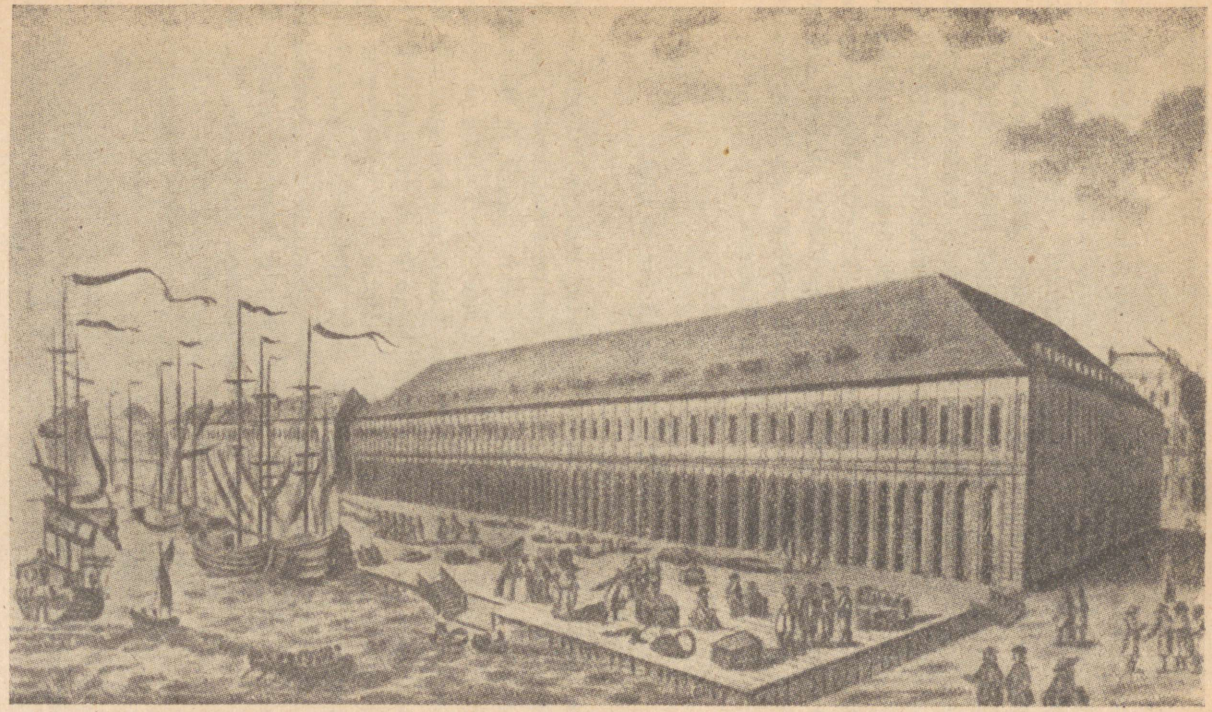

Kaubasadam ja laod Peterburis XVIII saj. *XVIII saj. gravüür.*

dus ei meeldinud paljudele aadlikele, ning hiljem nende nõudmisel ta tühistati.

Peetri ajal erinevus põlisest (vanast) soost ja madalast soost aadliperekondade vahel vähenes veel rohkem. Nii esimesi kui ka teisi hakati ühtviisi kutsuma aadel- ehk šlahtkonnaks. Ümberkujundatud aadliriik vajas suurel arvul ohvitsere ja ametnikke. XVII saj. hoidusid aadlikud mitmesuguseil ettekäändeil teenistusest kõrvale. Paljud neist veetsid kogu oma elu pärus- või valdusmõisades. Kui „saadikud" (possõlštšik'ud) neile järele sõitsid, ostsid nad ühed neist ära raha ja kingitustega, teiste eest pagesid metsa või teesklesid hädiseid ja haigeid. Peeter hakkas nõudma, et kõik aadlikud oleksid alaliselt teenistuses, et vähemalt kaks kolmandikku aadlikest astuks sõjaväe- ja üks kolmandik tsiviilteenistusse.

§ 8. Reformid riigi valitsemise alal.

Keskvalitsus. Vana valitsemissüsteem laostus lõplikult Rootsi sõja esimesil aastail. Riigiaparaadi nõrkust paljastasid nii sõda kui ka võitlus ülestõusudega Astrahanis, Donil ja Baškiirias. Peeter ei usaldanud Bojaaride duumat, kus istusid vanade vürstide ja bojaaride perekondade esindajad, kes suhtusid halvakspanevalt tsaari tegevusse ja tema poolt esiletõstetud inimestesse. Seepärast otsustas ta juba kohe oma valitsemise algul tähtsamad küsimused üheskoos talle lähedaste kaastöölistega, pöördumata Bojaaride duuma poole. Viimane ei saanudki täies koosseisus kokku tulla, sest Peeter sundis bojaare teenima ühel alusel teistega, saates neid teenistusse mitmesse linna ja sõtta. Endiste tsaari käskkirjade asemel, mis algasid sõnadega: „Tsaar käskis ja bojaarid otsustasid", andis Peeter määrusi ainult oma nimel.

Vanad Moskva prikaasid ei suutnud samuti toime tulla rohkearvuliste uute asjadega, mis nõudsid kiiret otsustamist ja täitmist. Prikaasides valitses suur korralagedus ja nende vahel

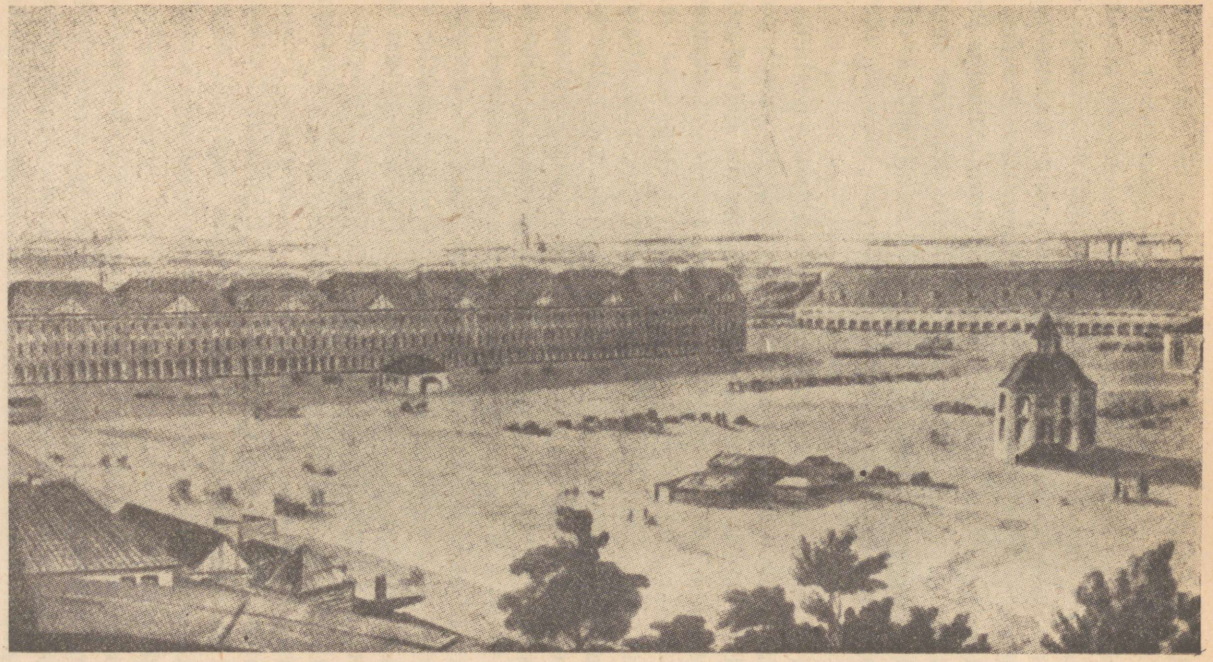

Kaheteistkümne kolleegiumi hoone Peterburis, mille ehitust alustati Peeter I ajal (nüüd Leningradi ülikool). *XVIII saj. gravüür.*

ei olnud kohustuste täpset piiritlemist. Peeter ja tema kaastöölised said väga hästi aru Vene asutiste puudustest ja püüdsid seetõttu üle võtta eesrindlike Euroopa maade kogemusi. Välismaal viibimise ajal tutvus Peeter isiklikult Euroopa asutiste korraldusega, saatis mitmesse riiki oma kaastöölisi ja kutsus kirja teel Venesse välismaa ametnikke. Püüdes üle võtta Lääne riikliku korralduse parimaid vorme, nõudis Peeter oma abilistelt, et nad enne uuriksid järele, kuivõrd need on kohased Vene tingimustes. Nii hakkas Vene riiklik korraldus Peetri ajal lähenema eesrindlikes Euroopa maades olevale korrale.

Sõites 1711. a. sõtta Türgimaaga jättis Peeter pealinna erilise, tema poolt nimetatud üheksast liikmest koosneva komisjoni, mille nimetas „valitsevaks senatiks". Senat pidi asendama tsaari tema äraolekul. Muul ajal oli ta kõrgemaks riigiasutiseks, kes oli kohustatud valvama teiste asutiste tegevuse järele. Senat oli kohustatud välja töötama tsaari poolt kinnitatavate uute seaduste eelnõud. Senati juurde asutati kindralprokuröri amet, kes oli kohustatud valvama kõigi valitsusasutiste tegevuse järele. Kindralprokuröri nimetas Peeter „valitseja silmaks". 1718. a. moodustati vanade prikaaside asemele 9 kolleegiumi, kelle arvu hiljem suurendati 12-le. Kolleegiumide vahel viidi läbi vali asjade jaotus, nii et neist igaühe võimkonda kuulus üksainus valitsemisharu. Üks kolleegium tegutses teiste riikidega läbikäimise küsimustega (välisasjade kolleegium). Kahe kolleegiumi võimkonda kuulus sõjavägi ja sõjalaevastik (sõjaväe ja admiraliteedi kolleegium). Teiste kolleegiumide võimkonda kuulusid riigi finantsid, kaubandus, tehased ja mäeasjandus. Kogu kohtuala riigis oli allutatud justiitskolleegiumile. Linnade valitsemise asjad olid koondatud peamagistraati.

Peetri uuendustesse suhtus halvakspanevalt kõrgem kirikuvõim (mitmed piiskopid) eesotsas patriarhiga. Peeter otsustas kiriku täielikult allutada riigile. Ta nägi kiriku organisatsioonis osa riigiaparaadist ja vaimulikkonnas — ametnikkonna eri-

Peetri-aegne soldat-grenader mortiirist tulistamas.
Vene sõjameeste riiete näitus.

liiki. Peeter kaotas patriarhluse. Kirikuvalitsuse etteotsa asetas ta vaimuliku kolleegiumi ehk sinodi. Kõigi nende korralduste tõttu allutati kirik lõplikult kõrgemale võimule.

Igas kolleegiumis arutati asju ühiselt kõigi kolleegiumiliikmetega presidendi eesistumisel. Otsused võeti vastu häälte-

enamusega. Kogu asjaajamine keskendati kantseleisse. Kolleegiumide korraldus erines järsult varem Moskva prikaasides valitsenud korrast, kus asja otsustamine olenes djakkide ja alldjakkide omavolist.

Teostatud reformide tulemusena lõi Peeter valitsevate klasside vajaduste teenindamiseks tugeva riigiaparaadi. Viidi läbi vali tsentralisatsioon ja loodi tsaarile kuulekas ametnikkond (ehk bürokraatia). Sama eesmärki taotles ka oblastiasutiste reform.

Oblastiasutised. Suuri muudatusi teostati oblasti valitsemise korralduses. 1708. a. teostas Peeter maa jaotamise 8 kubermangu, millede etteotsa ta asetas vahenditult kõrgemale võimule alluvad kubernerid. Sellega saavutati valitsemise alal suurem tsentralisatsioon. Algul olid kubermangud oma ulatuselt väga suured. Seepärast moodustati 1719. a. 50 ligikaudu ühtlase suurusega „provintsi". „Provintsid" jagunesid omakorda vähemateks osadeks. Sel kombel viidi kogu riigi suurel territooriumil läbi täiesti ühtlane administratiivne korraldus. Üksikud valitsemisharud (kohus, maksude võtmine) olid eraldatud vojevoodide ja kuberneride juures olevate eriasutiste kätte.

Sõjavägi ja sõjalaevastik. Kauakestev sõda Rootsiga, kes omas parimat sõjaväge Euroopas, oli Vene sõjaväele karmiks, kuid heaks kooliks. Sõda paljastas juba esimesil aastail kõik puudused nii sõjaväe täiendamise ja varustamise kui ka tema sõjalise ettevalmistuse alal. Peeter kasutas sõja kogemusi suure kiiruse, püsivuse ja oskusega sõjaväe täielikuks ümberkorraldamiseks. Sõjaväe täiendamist hakati teostama nekrutite värbamise teel.

XVII saj. võitlesid Moskva väed suurte korraldamata massidena. Peeter võttis lahingukorra aluseks Prantsuse sõjaväe ülesehituse vormi. Soldatid rivistusid lahingus mitmesse ritta seesuguse arvestusega, et samal ajal, kui esimesed read lasksid, laadisid tagumised püsse. Püsside otsa ilmusid esmakordselt täägid, mis suurendasid käsitsivõitluse tähtsust.

Sõjaliste reformide tulemusena omas Venemaa Peetri valitsemisaja lõpul suurt alalist sõjaväge, kes oma sõjalistelt võimetelt ei jäänud taha parimatest Euroopa vägedest. Selles oli peale kasakate kuni 200 tuhat soldatit, kes moodustasid kuni 130 polku. Kuni Peetrini ei olnud Venemaal ühtegi sõjalaeva. Peetri elu lõpul koosnes Läänemere sõjalaevastik 48 suurest purjelaevast ja hulgast vähemaist sõudelaevadest. Vene sõjalaevastik muutus üheks tugevamaks Euroopa sõjalaevastikkude hulgas ja vene meremehed ehtisid endid võitudega Rootsi sõjalaevastiku üle igavese auga.

XVII saj. juhtisid vägesid, kogusid makse ja mõistsid elanikkude üle kohut ühed ning samad inimesed. Peeter eraldas tsiviil- ja sõjaväeteenistuse. 1722. a. anti „rangide tabel", mis määras kindlaks uue korra teenistuskäigus. Selle seadusega jagati kõik sõjaväelised ja tsiviilametid 14 rangi ehk „auastmesse". Kõik pidid sõjaväe- või tsiviilteenistust alustama kõige madalamast rangist. Enne Peetrit said nimekate perekondade pojad otsekohe kõrge (okolnitši või bojaari) aunimetuse. Peetri ajal pidid vürsti- või vanadest aadliperekondadest päritolevad noored inimesed astuma reasoldatitena Preobraženski või Semjonovski kaardiväepolku ja pärast alles ülendati ohvitserideks. Keegi ei võinud madalamast aukraadist mööda minnes saada kõrgemat aukraadi. Sõjaväe reorganiseerimine jälgis aadliimpeeriumi relvastatud jõu loomise ülesannet, millega see võis korraldada oma piiride väliskaitset ja riigis kindlustada mõisnikkude võimu.

Uuenduste vastased. Muudatused kultuuris ja Vene riigi korralduses kutsusid esile opositsiooni endise aadli jäänuste ja osa vaimulikkude keskel. Nimekaist perekondadest pärinevad suurmaapidajad ei tahtnud lahkuda kindlustatud ja rahulikust elust ning suhtusid vaenlikult „halvast soost" isikuisse, keda Peeter võimete ja teenete eest esile tõstis. Peetri kohta levis kuuldusi, et ta on „antikristus" ja et varsti saabub maailma lõpp.

Rahulolematud Peeter I reformidega lootsid, et tema poeg

esimesest abielust Jevdokia Lopuhhiniga, tsareevitš Aleksei hävitab pärast isa surma kõik uuendused. Peeter ei armastanud oma esimest naist. Nad olid erisugused inimesed ega mõistnud teineteist. Varsti pärast esimeselt välismaareisilt tagasitulekut sulges Peeter Jevdokia Lopuhhini kloostrisse. Teist korda abiellus Peeter vangistatud liivimaa talutüdruku Marta Skavronskajaga, kes endale võttis nimeks Jekaterina. Tsareevitš Alekseid kasvatati Peetrit vihkavate pappide ja ema sugulaste keskel. Ta ootas kannatamatusega isa surma ja unistas isegi tema vastu sõjavägedes mässu tõstmisest. Peeter nõudis mitu korda pojalt, et see ennast parandaks. „Sa pead armastama kõike seda, mis teenib isamaa hüve ja au," ütles ta pojale. „Kui tuul minu nõuanded laiali ajab, siis ma ei tunnista sind oma pojaks." Tsareevitš Aleksei mitte üksnes ei võtnud isa kuulda, vaid muutus kodumaa reetjaks ja põgenes Austriasse. Nõudnud poja tagasi, andis Peeter tema reeturina erilise kohtu alla, kes mõistis tsareevitš Aleksei surma. Varsti pärast kohtuotsust suri tsareevitš türmis. Tema surm oli suurimaks hoobiks kõigile neile, kes unistasid vana korra tagasitulekust.

§ 9. Kultuur ja haridus.

Kultuuriline tõus. Vene riigi kultuuriline mahajäämine XVII saj. oli üks tema nõrkuse põhjusi. Uued asutised ei saanud töötada ilma kirjaoskajate ja teadmustega inimesteta. Sõjaväele oli tarvis haritud suurtükiväelasi ja insenere. Kanalite kaevamine, laevade ehitamine, maapõue uurimine ja maapõuevarade kaevandamine, meditsiin — kõik see nõudis nii üldharidust kui ka eriteadmusi. Seda vajadust ei saanud enam rahuldada Venemaale välismaalaste-spetsialistide kutsumisega.

Kirjaoskuse arenemine oli XVII sajandil väga takistatud kättesaadavate trükitud raamatute ja koolihariduse puudumise tõttu. Peeter võttis kirikuslaavi tähestiku asemel tarvitusele lihtsustatud ja lugemiseks kergema tsiviiltähestiku. Selle tähes-

Lehekülg tsiviil-alfabeedist ühes Peeter I märkmetega.
„Vanade ja uute trükitud ja kirjutatud slaavi kirjamärkide kujutus". Allkiri: „Antud Jumala aastal 1710. Jaanuari 29. päeval".

tikuga anti 1708. a. alates välja suurem osa raamatuid (välja arvatud kirikuraamatud). Vajalike venekeelsete raamatute puudumine sundis pöörduma välismaiste teoste tõlkimisele vene keelde. Suurel hulgal tõlgiti ja anti välja raamatuid mitmesugustel tehnilistel ja spetsiaalteadmuste aladel: matemaatika, laevaehituse, kindlustustööde, arhitektuuri, sõjaasjanduse jt. aladel. Palju raamatuid anti välja ajaloo alal. Suure levikuga oli raamat „Nooruse aus peegel". Selles anti aadlikest noormeestele mitmesuguseid juhatusi ja reegleid kultuurse käitumise kohta, selgitati, et ei ole lubatav kõvasti aevastada, noaga hambaid urgitseda, sõrme ninna pista, põrandale sülitada, kätega suud pühkida jms.

1703. a. alates hakkas Moskvas ja hiljem Peterburis ilmuma esimene vene ajaleht „Vedomosti". See koosnes mõnest väikese formaadiga lehekesest. Sellesse paigutati teated tähtsamaist poliitilistest sündmustest ja sõjategevuse käigust. Kuni Peeter I loeti ajaarvamist, vastavalt kirikukalendrile, väljamõeldud „maailmaloomisest" alates, kusjuures uus aasta algas 1. septembril. Peeter I pani kehtima mitmes tolle aja Euroopa maas vastuvõetud juuliuse kalendri (seatud Julius Caesari poolt), kuigi oli olemas juba õigem gregooriuse kalender (uus stiil). Juuliuse kalender pandi kehtima Peetri poolt alates 1. jaanuarist 1700.

Peetri aega kuulub koolihariduse andmise algus. Moskvas ja Peterburis avati mitu õppeasutist, kus noormeestele õpetati matemaatikat, mereasjandust, artilleeriat ja meditsiini. Enamikusse neist koolest võeti vastu ainult aadlike lapsi. Üldhariduseks avati provintsilinnades „tsifiir"-koolid (tsifiiriks nimetati aritmeetikat), kus aadlike, ametnike, djakkide ja alldjakkide lapsed 10 kuni 15 aasta vanuses õppisid kirjaoskust, aritmeetikat ja geomeetria algeid. Õppesüsteem oli väga karm ja vähimagi üleastumise eest löödi õpilasi keppidega või peksti vitstega. Aadli mereakadeemias oli ette kirjutatud: „Kisa ja korratuste vaigistamiseks valida kaardiväest häid erusoldateid ja olgu neist õppimise ajal üks mees igas toas, kepp käes; ja

A. D. Menšikov. *Vanaaegne portree.*

kui keegi õpilastest hakkab korratusi tegema, lüüa sellega (s. o. kepiga)".

1702. a. kutsuti välismaalt kohale näitlejate trupp eesotsas Johann Kunschtiga. Moskvasse ehitati „puust komöödiamaja". Kunschti trupp andis seal maksulisi etendusi Moskva asjahuvilistele. Peeter I soovil lavastas teater „Triumfaalse komöödia Orešeki vallutamisest".

Muudatused kultuuris ja kombeis puudutasid peamiselt ainult aadlikke, eriti nende kõrgemat kihti. Peeter mõistis väga

hästi hinnata hariduse tähtsust aadliriigi tugevdamise seisukohalt. Ta nõudis, et kõik aadlikud 10 kuni 15 aasta vanuseni õpiksid, ja keelas isegi abiellumise neile, kes kooli ei lõpeta. Aadlinoormehed (alaealised) pidid ilmuma „järelevaatustele", kus kontrolliti nende teadmusi. Peetri-aja aadlikud erinesid ka välimuselt järsult oma isadest ja isaisadest. Lühike euroopa kuub asendas Moskva pikahõlmse rüü. Pea kaeti puuderdatud parukaga ja kolmnurkse kübaraga. Jalas kanti kõrgeid botforte (säärikuid ülalt laienevate säärtega). Mitmed Peetri poolt välismaale saadetud aadlikud omandasid Euroopa aadliühiskonna harjumused ja maitsed. Aadlikud hakkasid koos naiste ja lastega kordamööda üksteise poole kogunema. Seesuguseid kogunemisi nimetati assambleedeks. Pidupäevil korraldati pealinnas mitu päeva kestvaid suuri kärarikkaid maskeraade.

Peeter I abilised. Suurem osa aadlikke, kes suutsid hinnata riigi kindlustamiseks vajalikke ümberkorraldusi, toetasid Peetrit. Nii sõjaasjanduses kui ka tsiviilvalitsemise alal kerkis aadelkonnast esile palju aktiivseid Peetri kaastöölisi. Valides andekaid ja ustavaid abilisi ei piirdunud Peeter üksnes aadlikega, vaid tõstis esile talle vajalikke inimesi „kõige alamast soost". Need mitteaadli keskelt esilekerkinud inimesed muutusid hiljem ise aadlikeks, omandasid suuri maa-alasid ja kurnasid rahvast mitte vähem vanadest aadlikest.

Kindralprokurör Jagužinskist jutustati, et ta noores eas karjatas sigu. Poemüüjaks oli olnud välisasjade juhataja Šafirov, rahvuselt juut. Peetri lähimaks abiliseks oli Aleksander Danilovitš Menšikov. Temast jutustati, et ta lapsepõlves kauples Moskva tänavail pirukatega. Hiljem Menšikov astus „mängu"-polku, sõitis tsaariga välismaale ja töötas koos temaga laevatehases. Peeter kiindus Menšikovisse tema korraldusvõime ja vapruse tõttu. Menšikov hakkas juhtima sõjaväeasjandust. Kuid Peeter teadis Menšikovi puudusi ja omavahel „õpetas" teda enam kui üks kord kepiga riigi arvel kasu võtmise pärast.

Peetril oli vabatahtlikke abilisi mitmesuguste rahvakihtide hulgas. Paljud neist andsid talle ise edasi sedeleid mitme-

suguste uuendusettepanekutega. Nende hulka kuulus Ivan Possoškov, kes põlvnes Moskva-lähedase lossiküla jõukaist talupoegadest. Tegeldes kaubandusega sõitis Possoškov palju mööda maad ringi ja tundis hästi maaelu. Ta kirjutas teose „Kehvusest ja rikkusest", pühendades selle Peeter I-le. Selles käsitles ta oma seisukohti mitmesuguste majanduselu ja riigikorralduse küsimuste kohta. Erilist tähelepanu osutas Possoškov kaubandusele. Tal ei õnnestunud seda teost Peetrile üle anda. Pärast Peetri surma areteeriti Possoškov teravate väljenduste pärast aadlike aadressil ja ta suri türmis.

Peterburi. Aadliriigi pealinnaks sai Peeter I ajal Moskva asemel Peterburi. Ta tekkis uuele kohale, kus varem asetses mõni tiheda metsaga ümbritsetud külake. Peeter-Pauli kindluse lähedale, Zajatši-nimelisele saarele ehitas Peeter enda jaoks väikese puumajakese. Selle kõrvale hakkasid maju ehitama tsaari lähikondsed, aadlikud ja kaupmehed. Pärast Poltava võitu otsustas Peeter uue asula teha riigi pealinnaks. Kümneid tuhandeid talupoegi saadeti linna ehitamisele. Põlvini vees töötasid nad soos. Labidaid ei jätkunud, vahel tuli mulda kanda särgisabadega. Tuhanded hukkusid neis raskeis tingimustes, kuid nende asemele saadeti uued. Peterburi ehitati hoopis teisiti kui Moskva. Metsade ja soode asemele rajati laiad sirged tänavad. Peeter tahtis, et uus pealinn oleks ehitatud telliskivist ja kivist. Kuid maal oli vähe müürseppi. Seepärast keelas Peeter teistes linnades kivihoonete ehitamise ja asundas müürsepad-meistrid Peterburisse. Linna kaunistamiseks kutsus Peeter välja parimaid välismaa arhitekte ja kunstnikke. Neeva kaldale ehitati suuri kiviehitisi. Tekkis aedu teedega ja purskkaevudega. Peeter-Pauli kindluse vastu ehitati suur laevatehas. Selle juurest kulges lai tänav, mis sai nimetuseks Nevski prospekt.

Moskva tühjenes järk-järgult. Sealt sõitis ära suurem osa aadlikke, suurkaupmehi, suleti prikaasid. Kiiresti asustus ja elavnes põhja-pealinn. 15—20 aasta jooksul muutus Peterburi

väikesest külakesest rahvarikkaks linnaks 70 tuhande elanikuga.

Peetri isik. Peeter Suur ei sarnanenud oma eelkäijatega — Moskva tsaaridega, keda rahvas nägi ainult pidustuste ajal kiriklikus miljöös, riietatuna luksuslikesse ebamugavaisse kuldbrokaadist riietesse. Peeter I ei sallinud palee paraaditseremooniaid ega ülespuhutud tühje kõnesid. Tavalisel ajal riietus ta väga tagasihoidlikult.

Peetri eelkäijad lugesid endi suhtes ebaväärikaks mingi tööga tegelemist. Peeter I armastas tööd ja oskas töötada. Oma kõrge, peaaegu kahemeetrilise kasvu juures omas ta haruldast füüsilist jõudu: kätega painutas ta kergesti sirgeks hobuseraua ja tagus välja mitu puuda kaaluva raudlati. Peeter tundis paljusid käsitöö-alasid ja tegeles meelsasti füüsilise tööga. Ta oli silmapaistev suure teadushimu poolest, ei häbenenud kogu eluaja õppida.

Vene tsaarid veetsid suure osa ajast kirikuis või kuulasid oma tubades pikki palveid. Peetri päev algas enne kella viit hommikul. Tõusnud voodist, jalutas Peeter ligi pool tundi, et jalgu sirutada. Siis istus ta kuulama asju, mis talle sekretär ette luges. Pärast kerget hommikueinet läks Peeter sõidukis või ratsa, hea ilmaga aga jala linna. Tol ajal võis tema kõrget kuju näha pealinna kõige mitmekesisemais kohtades. Ta viibis laevatehases, tehaseis, töökodades, asutistes. Pärast lihtsat lõunat asus Peeter uuesti mitmesuguseid asju lahendama ning töötas seejärel treipingil eriti ehitatud töökojas. Õhtul läks Peeter sageli külla. Ta külastas mitte ainult oma õukondlaste maju, vaid ilmus ka kaupmeeste, käsitöömeistrite ja madruste juurde.

Peeter I oli oma aja hea organisaator ja väljapaistev riigimees. Peetri eelkäijad ei andnud isegi oma allkirju tsaari käskkirjadele, mis koostati prikaasides alldjakkide ja djakkide poolt. Peeter koostas seadused ise.

Peeter mõistis neid ajaloolisi ülesandeid, mis riigil ees seisid. Ta katsus mahajäänud Venemaale külge pookida euroopa kul-

tuuri. Kuid Peetril endal olid mitmed tema kaasaegse toore aadliühiskonna puudused. Ta oli range. Arveõiendamise ajal mässajate-streletsidega raius Peeter mõned pead ise maha. Ta armastas tooreid meelelahutusi. Tsaari osavõtul mitu päeva kestvate pidustustega kaasnesid üldised joomingud. Peeter oli väga äkiline. Mõnikord peksis ta tühisel põhjusel inimesi raske kepiga. Seda keppi kartsid isegi talle kõige lähemal seisvad inimesed.

Ühtlasi vihkas Peeter inimestes argust, valet, silmakirjalikkust ja autust. Kuid kõige rohkem vihkas Peeter kiindumust vanaaega, mis takistas maale vajalike ümberkorralduste läbiviimist. Peeter püüdis võita mahajäämist kõigil aladel: majanduses, tehnikas, riigikorralduses, kultuuris. Omades suurt tahet, otsustavust ja püsivust pühkis Peeter eest kõik takistused, mis seisid uuenduste teel. Eriti vali ja halastamatu oli Peeter võitluses mahajäämuse ja barbaarsusega. V. I. Lenin kirjutas, et „... Peeter kiirendas läänluse ülevõtmist barbaarse Venemaa poolt, peatumata barbaarsete abinõude ees võitluses barbaarsusega" (L e n i n, Teosed, XXII köide, lk. 517).

Venemaa — mõisnikkude ja kaupmeeste impeerium. Pärast Peetri-aegseid uuendusi muutus Venemaa tugevaks Euroopa riigiks.

Venemaal tekkis oma suurtööstus. Vene sõjavägi ja -laevastik said kuulsaks võitudega Rootsi vägede üle, keda loeti parimaiks Euroopas. Peeter I ajal sisseseatud administratiiv-asutised parandasid ja kindlustasid riiklikku korda. Suuri edusamme saavutati kultuuri arengus. Kuid täiesti jagu saada feodaalpärisorjusliku Venemaa mahajäämusest Peeter ei suutnud, hoolimata kõigist oma andeist ja energiast.

Valitsevaks klassiks olid Venemaal aadlikud-mõisnikud. Seepärast langesid kõik kasud Peetri uuendustest kõigepealt aadlike-, kuid ka kasvava kaupmeeste-klassi osaks. Kõik edusammud aadliriigi kindlustamise alal saavutati talupoegade karmi ekspluatatsiooni teel. Peeter I ajal muutus Venemaa tugevaks mõisnike ja kaupmeeste riigiks. „... Peeter Suur tegi

palju mõisnike-klassi tugevdamiseks ja tekkiva kaupmeesteklassi arendamiseks. Peeter tegi väga palju mõisnike ja kaupmeeste rahvusriigi loomiseks ja kindlustamiseks. Tuleb ka öelda, et mõisnike-klassi tugevdamine, tekkiva kaupmeesteklassi soodustamine ja nende klasside rahvusriigi kindlustamine toimus pärisorise talurahva kulul, kellelt võeti kolm nahka" (S t a l i n, Vestlus saksa kirjaniku Emil Ludwig'iga, lk. 6—7).

Peeter I järglased (1725—1762).

§ 10. Aadlike võitlus võimu pärast.

Paleepöörded. Peeter I ajal tugevnes aadlike võim veel rohkem. Nende käes oli riigi valitsemine. Nad evisid suuri pärisorise elanikkonnaga maavaldusi. Nende käsutuses oli relvastatud jõud kaardiväepolkude näol, kus mitte üksnes ohvitserid, vaid ka enamik soldateid olid päritolult aadlikud.

Peeter I järglaste ajal segasid pealinna aadlikud ennast troonipärimise küsimustesse ja korraldasid „paleepöördeid". Need järglased püüdsid varuda endile aadlike toetust ja suurendasid nende privileege veel rohkem.

Pärast Peeter I surma oli 37 aasta jooksul (1725—1762) viis paleepööret. Peeter I järglased olid tühised, väheharitud ja piiratud inimesed, kes hoolitsesid ainult oma mõnu ja kerge elu eest. Nad ümbritsesid endid soosikutega — „favoriitidega" ja „tõusikutega". Tõusikud olid alaliselt üksteisega võimu ja mõju pärast vaenujalal. Õukonna luksusliku elu peale kulutati tohutu suuri summasid, mida koguti elanikelt maksudena.

Katariina (Jekaterina) I (1725—1727). Peeter I poolt 1722. a. antud seaduse järgi määras keiser endale ise troonipärija, kusjuures ta võis muuta varemtehtud korraldust ja määrata uue troonipärija. Selle seaduse põhjustas tsareevitš Aleksei reetmine. Peeter kõhkles kuni surmani, kellele tsaarivõim edasi anda. Ta ei tahtnud, et troon läheks pojapoja, tsareevitš Aleksei poja kätte. Samal ajal ei julgenud Peeter määrata oma troonipärijaks naist Katariinat või ühte tütardest — Jelizavetat või Annat. Nii ei teinudki Peeter mingit korraldust troonipärija kohta.

Pärast Peeter I surma kogunes palee-aadel lossi troonipärimise küsimuse otsustamiseks. Võimukandjate grupp, kes koosnes küll mitte-põlisaadlist, Peetri ajal aga siiski mõjukaist ini-

mestest, tahtis troonile tõsta Peetri teise naise Katariina. Selle arutelu juures viibivad kaardiväe ohvitserid teatasid, et nad purustavad pead „bojaaridel" (nii nimetasid nad vanadest vürstiperekondadest võimukandjaid), kui need on Katariina vastu. Seda ähvardust toetasid sel ajal lossile lähenenud kaardiväe-polgud. Katariina sai keisrinnaks.

Püüdes kindlustada endile võimu, moodustasid keisrinna lähikondsed 1726. a. veebruaris Salajase Ülemnõukogu. Sellesse kuulusid nii vana vürstisugukonna esindaja (vürst Dm. Mihh. Golitsõn) kui ka Peeter I ajal esilekerkinud isikud (Menšikov, Golovkin jt.). Nii oli põlisaadli esindajate ja Peeter I ajal esilekerkinud inimeste vahel sõlmitud kompromiss. Keisrinna andis lubaduse mitte välja anda ühtegi seadust ilma Salajase Ülemnõukogu teadmiseta, kellele olid allutatud senat ja kolleegiumid. Suurim tähtsus oli tegelikult keisrinna soosikul A. D. Menšikovil, kes faktiliselt ajas kõiki asju. Menšikov soovis oma perekonnale kindlustada võimu ka tulevikuks. Seepärast veenis ta Katariina I oma järeltulijaks määrama Peeter I lapselapse — Peeter II Aleksejevitši, kelle Menšikov tahtis naita oma tütrega.

Peeter II (1727—1730). Pärast Katariina I surma tõi Menšikov enda juurde lossi kaheteistkümne-aastase keisri Peeter II ja hakkas tema asemel riiki valitsema.

Menšikovi võimsus kutsus ülejäänud aadli hulgas esile suure rahulolematuse. Viimasel õnnestus kõvendada oma mõju Peeter II-le, kes ise tundis end Menšikovi eestkostest rõhutud olevat. Viimast süüdistati kuritarvitustes ja saadeti asumisele algul oma mõisa, hiljem Siberisse, Berjozovi. Menšikovi asendasid vürstid Dolgorukid, kes omakorda otsustasid naita keisri ühe oma sugukonna vürstitariga. Peeter II haigestus pulmade ettevalmistuse ajal ja suri. Tema surmaga lõppes Romanovite dünastia meesliin.

Peeter I poolt seatud riigikord hakkas Katariina I ja Peeter II valitsemise ajal langust osutama. Pärast Salajase Ülemnõukogu moodustamist kaotas senat endise tähtsuse. Peeter II ajal

sõitis keisri õukond ja kõrg-aadel Peterburist Moskva. See määras uue pealinna järk-järgulisele tühjenemisele. Peetri ajal loodud tugev meresõjalaevastik laostus; laevad seisid tegevuseta sadamais, olid remontimata ja muutusid kõlbmatuiks.

Ülemnõunikud. Pärast Peeter II surma läks kõrgem võim ajutiselt Salajase Ülemnõukogu kätte. Sel ajal olid nõukogus otsustavaiks vana-aadli esindajad (8 nõukogu liikmest kuulus 6 kahte — Golitsõnite ja Dolgorukide — vürstiperekonda). Suurt osa etendas nõukogus suurte maavalduste omanik vürst Dm. Mihh. Golitsõn. Ta oli nende Euroopa maade eeskujule rajaneva riigikorra pooldaja, kus võim kuulus maa-aristokraatiale (Inglismaa, Rootsimaa). Selle süsteemi tahtis Golitsõn üle tuua Venemaale. Tema ettepanekul kutsusid „ülemnõunikud" Vene keisritroonile Peeter I vennatütre Anna Ivanovna (Peeter I venna tsaar Ivan Aleksejevitši tütre). Tsarevna Anna oli Peeter I poolt mehele pandud Kuramaa hertsogile ja elas pärast mehe surma Miitavis. Enne koostasid ülemnõunikud „konditsioonid" (tingimused), mille kohaselt Anna lubas tähtsaid riiklikke küsimusi mitte otsustada ilma Salajase Ülemnõukogu nõusolekuta. Kogu võim läks faktiliselt üle Salajasele Ülemnõukogule, s. t. väikesele suur-maaomanike rühmale. Ilma Salajase Ülemnõukogu nõusolekuta ei võinud keisrinna kuulutada sõda, sõlmida rahu ega kulutada riigi raha. Kaardivägi allus vahetult Salajasele Ülemnõukogule. Soovides saada Vene keisrinnaks võttis Anna talle esitatud „konditsioonid" vastu ja kirjutas neile: „Seega tõotan pidada kõike ilma erandita."

Ülemnõunikkude kava piirata oma kasuks keisrinna võimu kutsus aadlike hulgas esile suure nördimuse. Suur osa aadlikke arvas, et aadli huve on võimeline paremini kindlustama piiramatu isevalitsuslik võim. Kui Anna sõitis Moskvasse, ilmusid aadlikud lossi ja esitasid keisrinnale kaebuse ülemnõunikkude peale. Kaardiväe ohvitserid lubasid talle oma toetust. Siis käskis Anna tuua tema poolt allakirjutatud „konditsioonid" ja rebis nad sealsamas puruks. Ülemnõunikkude katse üle anda

võim suur-maaomanike hulka kuuluva aadli kätte lõppes täieliku nurjumisega. Toetudes aadli-kaardiväele muutus Anna Vene absolutistlikuks keisrinnaks.

Anna Ivanovna (1730—1740). Uus keisrinna katsus aadlikele tasuda nende osavõtu eest 1730. a. pöördes. Aadlikud said sõjaväeteenistuse kandmise alal kergendust. Nende jaoks avati aadli kadetikorpus. Korpuse lõpetanud aadlike lapsed lasti kohe ohvitseridena välja. Kohusliku aadliteenistuse tähtaeg piirati 25 aastaga. Saades absolutistlikuks keisrinnaks ruttas Anna Ivanovna hävitama talle vaenulist Salajast Ülemnõukogu ja õiendas karmilt arveid selle endiste liikmetega.

Valitsemisasjadega tegeles keisrinna Anna Ivanovna vähe. Ta armastas väga lõbustusi ning raiskas nende peale määratu hulga raha. Peterburi Talvepalees tundis keisrinna ennast nagu suures pärisorjuslikus mõisas. Teda ümbritsevailt isikuilt nõudis ta orjalikku kummardamist.

Tegelik võim ja riigivalitsemine sattus Anna Ivanovna ajal keisrinna soosiku, Kuramaalt päritoleva nüri ja harimatu saksa aadliku Bironi kätte, kelle Anna Ivanovna tõi endaga kaasa Miitavist. Tema ajal omandasid saksa aadlikud väga mõjuka seisundi. Nad asusid välispoliitika ja Vene sõjaväe juhtimise etteotsa. Kahe uue kaardiväepolgu (Izmailovski ja Ratsapolgu) ohvitserid valiti enamikus balti-saksa aadli hulgast. Sakslased-aadlikud vaatasid Venemaale kui maale, kus võib kergesti rikastuda. Biron põlgas Venemaad ega õppinud tahtlikult vene keelt. Vene elanikelt maksude näol saadud raha kulutas ta endale maade omandamiseks Kuramaal ja oma naise riideile ning ehteile.

Sellest ajast peale algas sakslaste intensiivne sissetung Venemaale, mis kestis XVIII ja XIX sajandi jooksul. See oli katse „rahulikul teel" vallutada Venemaa, saksastada haldusaparaat, haarata oma kätte tähtsaimate riigiasutiste juhtimine, teadus ja kasvava noorsoo kasvatus. Suuremate riigi- ja ärimeeste kannul paiskusid Saksamaalt Venesse igasugu avantüristide ja seiklejate salgad. Paljud neist võitsid pettusega

rikaste aadlike usalduse. Olles saanud mõisnike majades koduõpetajate ja guvernööride kohad, püüdsid nad sisendada oma kasvandikesse imetlemist kõige selle ees, mis on pärit Saksamaalt, ja põlastust kodumaise, Vene oma vastu. Sakslased püüdsid Venes luua endile ka kindla materiaalse baasi. Selleks nad ostsid üles viljakandvad maad, asustasid need ja rajasid põllunduslikke suurmajapidamisi. Saksa kapitali investeeriti ohtrasti vene tööstusse.

Anna Ivanovnat ümbritsevad välismaalased laostasid täielikult Peeter I poolt loodud korra. Elanikud ägasid maksude raskuse all. Bironi võim püsis ainult julmima terrori abil. 1731. aastal asutatud „Salajase kantselei" piinakambreis kuulati üle ja piinati kõiki, keda kahtlustati rahulolematuses valitsusega. Sakslaste vägivald valitsuses kutsus ka vene aadlike keskel esile suure nördimuse, kes tundsid ennast solvatud ja maa valitsemisest kõrvaldatud olevat. Rahulolematute hulka kuulus minister Artemi Petrovitš Volõnski, kes unistas sakslaste mõju hävitamisest keisrinnale ja vene aadli seisundi tugevdamisest. Bironi käsul saadeti Volõnski ja tema sõbrad „Salajasse kantseleisse" ülekuulamisele ja piinutamisele ning hukati hiljem avalikult. Hirmsat Bironi valitsemisaega nimetati rahvasuus „bironluseks".

Välispoliitika alal oli Anna Ivanovna ajal kõige tähtsamaks sündmuseks sõda Türgimaaga ja Krimmiga (1735—1739) Musta mere ranniku pärast. Venemaa tegutses liidus Austriaga, kellele järjest said osaks nurjumised. Vene sõjavägi tungis Krimmi. Järgmisel aastal vallutasid Vene väed tugeva Türgi kindluse Otšakovi, mis sulges väljapääsu Dneprist merre. Jätkates pealetungi Pruti jõe suunas lõid Vene väed Türgi sõjaväge Stavutšanõ küla juures (Hotini linna lähedal). 1739. a. Belgradis sõlmitud rahulepingu järgi sai Venemaa osa mõlemal Dnepri kaldal asetsevast territooriumist, kuid ilma väljapääsuta merele. See sõda nõudis suuri rahasummasid ja põhjustas suuri inimkaotusi. Kulud langesid uue raske koormana laostunud rahvamajandusele.

§ 11. Jelizaveta Petrovna (1741—1761).

Vene aadlike liikumine sakslaste vägivalla vastu. Anna Ivanovnal ei olnud lapsi. Oma pärijaks määras ta saksa printsiga (Braunschweigi Antoniga) abielus oleva õetütre Anna Leopoldovna vastsündinud poja. 1740. a., pärast Anna Ivanovna surma, kuulutati kolmekuine laps Ivan Antonovitš keisriks. Valitsejaks tema juurde määrati Biron. Bironi selline tõus kutsus esile suure rahulolematuse isegi temale lähedase õueaadli seas. Bironi vastu sepitseti salanõu. Feldmarssal Münnich ilmus paleesse rühma kaardiväe-soldatitega ja vahistas Bironi.

Riigi valitsejaks kuulutati laps-keisri ema Anna Leopoldovna.

Kuid ka tema valitsemine kestis ainult ligikaudu aasta. Sellal kui pärast Anna Ivanovna surma omavahel tülli läinud väikese salgakese saksa väljarändajate vahel toimus võitlus võimu pärast, kasvas kaardiväe ohvitseride ja soldatite keskel liikumine Peeter I tütre Jelizaveta Petrovna kasuks. Vandenõu toetati Prantsuse saadiku poolt Peterburis, sest Prantsusmaa tahtis kaotada Venemaal Saksa mõju.

25. novembri ööl 1741. a. ilmus Jelizaveta oma pooldajatega ja Preobraženski kaardiväepolgu rooduga ootamatult paleesse ning vahistas Anna Leopoldovna ja tema perekonna. Vahistamisel peksid tigestunud soldatid läbi silmapaistvamaid võimukandjaid, nende hulgas feldmarssal Münnichi. Jelizaveta kuulutati keisrinnaks. Kaardivägi nõudis uuelt keisrinnalt avalikult „saksa ikkest" vabastamist. Jelizaveta määras tähtsaimaisse ameteisse venelasi. Lapseealine keiser Ivan Antonovitš suleti alatiseks Schlüsselburgi kindlusse, kus ta tapeti Katariina II ajal.

Jelizaveta Petrovna sai keisrinnaks kaardiväe ohvitseride poolt teostatud sõjaväelise vandenõu abil. Vene aadel saavutas tema valitsemise ajal uusi privileege. Ainult aadlikud said talupoegadega asustatud maade valdamise õiguse. Aadlikud

olid vabastatud alandavaist vitsa- ja piitsa-karistustest. Peterburis avati aadlipank, kust aadlikud võisid madalate protsentidega saada rahalisi laene. Mõisnikud said õiguse saata oma pärisoriseid talupoegi ilma kohtuta Siberisse asumisele, kusjuures iga asumisele-saadetu arvati nekruti asemele sõjaväkke. Seda õigust kasutasid mõisnikud väga laialdaselt neile kõlbmatuist, kuid ka vanust ja haigeist talupoegadest vabanemiseks. Enamik asumisele saadetuist hukkus teel haigustest, külmast ja näljast, ja vaevalt üks neljandik saadetuist jõudis Siberi linnadeni.

Samuti nagu ta eelkäija segas ka Jelizaveta ennast vähe riigiasjusse. Elu palees hakkas meenutama alalist pidu: pidevalt järgnesid üksteisele maskeraadid, ballid ja muud lõbustused. Oma riietusele kulutas keisrinna tohutu suuri summasid.

Jelizaveta Petrovna eluajal kutsuti kirja teel Saksamaalt kohale tema õepoeg, Holsteini prints Karl-Peter-Ulrich (Holsteini printsiga abiellunud Peeter I tütre Anna Petrovna poeg). Venemaal ta nimetati Peeter Fedorovitšiks ja kuulutati keisrinna pärijaks. Rumal ja nürimeelne Peeter Fedorovitš viis teda õpetama määratud õpetajad meeleheitele. Veel 18—20 aastaselt jätkas ta mängimist nukk-soldatitega, mida käitles kui elavaid inimesi. Saksa feodaalse õue juures üleskasvanud Peeter Fedorovitš austas orjameelselt Friedrich II preisi süsteemi. Venemaad ta vihkas ja nimetas seda „neetud maaks". Keisrinna Jelizaveta Petrovna naitis õepoja tähtsuseta Saksa Anhalt-Zerbsti printsi tütre Sofjaga, kes Venemaal nimetati Jekaterina Aleksejevnaks. Vastandina mehele oli Katariina heade annetega, töötas palju, luges, õppis hoolega vene keelt, süvenes vene kombeisse ja katsus igakülgselt meeldida vene aadlikele.

Seitsme-aastane sõda (1756—1763). XVIII saj. keskpaiku tugevnes Venemaa osatähtsus Euroopa maade seas tunduvalt. Tol ajal hakkas Preisi kuninga Friedrich II anastav poliitika tõsiseid kartusi esile kutsuma tema naabrite hulgas. Venemaa ühines Prantsusmaa, Austria ja Saksimaa poolt Preisi vastu

sõlmitud liiduga. Preisi poolel tegutses Inglismaa. Kui Friedrich II ootamatu pealetungiga Saksimaale sõda algas, läksid Vene väed 1757. a. Preisi piiridesse.

Upsakas Preisi kuningas, kelle arvates tema sõjavägi oli „võitmatu", vaatas sõjale Venemaaga kui kergele sõjalisele jalutuskäigule. Ent juba esimesed lahingud sundisid teda täielikult oma arvamust muutma. Königsbergi kindlusele läheneva Vene sõjaväe vastu saatis Friedrich II tugevad väed ühe oma parima kindrali juhatusel. Augustis 1757. a. ründasid sakslased Groß-Jägersdorfi küla lähedal ootamatult teelolevaid vene rügemente momendil, kui enamik väeosi oli läbimas kitsast metsateed. Eelväed, kes asusid metsaserval, hoolimata vaenlase arvuliselt rõhuvast ülekaalust, võtsid vapralt löögi vastu. Nende vastupidavusest olenes kogu armee päästmine, sest oli tarvis säästa aega, et vägi metsast välja jõuaks ja lahingukorda rivistuks. Soldatid ja ohvitserid osutasid imet vapruses. Verest tühjaks jooksvad haavatud jätkasid tõrjelahingut kuni meelemärkuse kaotamiseni. Võitlejate read hõrenesid, ja sakslased juba triumfeerisid läheneva võidu puhul.

Siis aga viskusid päukude ja lahingukära suunas omal algatusel väed, kes olid seisnud metsateel. Voorid sulgesid neil tee; soldatid tikkusid läbi tihedalt kasvavate põõsaste ja puude ning sakslastele üllatuseks ilmusid lahinguväljale.

Andmata sakslastele aega toibumiseks, sööstsid venelased „hurraa!" hüüetel täägivõitlusse. Sakslased ei pidanud vastu sellele hoogsale löögile ja hakkasid korratult põgenema, jättes maha suurtükid ja haavatud. Vene armee saavutas täieliku võidu. Peatselt alistus ilma lahinguta Vene vägedele Königsbergi kindlus.

Saades lüüa vene vägedelt Friedrich II viskles sinna-tänna. Teda päästis hukkumisest vaid liitlasvägede juhtkonna pikatoimelisus ja vead. 1759. a., olles kogunud kõik oma väed, Friedrich II viis nad vene armee vastu, mis ähvardas Oderiäärset Frankfurti linna. Vene väed vana sõjaka kindral Saltõkovi juhtimisel asusid positsioonile Kunersdorfi küla lähedal.

Lahingu alguses, vaatamata venelaste visale vastupanule, õnnestus sakslastel Vene vasemat tiiba puruks lüüa. Friedrich II oli nii kindel võidus, et lahingu lõppu ära ootamata teatas Berliini Vene armee täielikust hävitamisest. Vahepeal aga ümberkorraldunud Vene väed lõid ületamatu vaprusega korduvalt tagasi preislaste vihased rünnakud. Siis tabas verest tühjaks jooksnud vaenlast ratsa- ja jalaväe surmav hoop. Sakslased põgenesid, jättes maha suurtükid ja lipud. Friedrich II pääses ise vaevu vangilangemisest.

Kaotanud peagu kogu armee Kunersdorfi lahingus, sattus Preisi kuningas täielikku meeleheitesse, kavatses isegi lõpetada elu enesetapmisega. „Olen õnnelik, et veel elan," kirjutas kuningas. „Kui ma sellest räägin, kõik jooksevad, ja mul puudub võim nende inimeste üle." Berliinis valitses paanika.

Lahkhelid liitlaste keskel päästsid ka seekord Friedrich II ja andsid tal võimaluse hinge tagasi tõmmata ning koguda uut armeed. Kuid aasta pärast vallutati siiski Berliin Vene vägede poolt. 1760. a. sügisel lähenes Saksa pealinnale väike Vene väeüksus. Peale relvastatud elanikkonna koosnes Berliini garnison 26 jalaväe pataljonist ja 46 ratsaväe eskadronist ning 120 raskekahurist. Kuid mulje Vene armee võidust oli saksa kindralite juures nii tugev, et nad arvulisest ülekaalust hoolimata ei söandanud pealinna kaitsta ja viisid väed öösel salaja linnast välja. Hommikul Berliini linnavalitsus andis Vene väejuhatajale sametist padjal üle kindlustatud linna väravavõtmed.

Friedrich II seisund muutus uuesti lootusetuks. Teda päästis Vene keisrinna Jelizaveta surm, mis järgnes detsembris 1761. a. Uus keiser Peeter III sõlmis kohe vaherahu Preisimaaga.

Seitsmeaastane sõda kattis uue kuulsusega Vene vägede lahinglipud. Välismaalased kõnelesid, et vene soldatiga ei saa võrrelda ühtki teise armee soldatit. Isegi Friedrich II tunnistas, et venelasi on kergem tappa kui sundida taganemisele.

§ 12. Vene teadus XVIII saj. keskpaiku.

Peeter I poolt kavatsetud Vene Teaduste Akadeemia avati 1725. a. lõpul, kui Peetrit enam elus ei olnud. Vene teadlaste puudumine sundis juba Peeter I kutsuma Venemaale kõrgema hariduse andmise ja teadusliku töö organiseerimise otstarbel välismaalasi. Venemaale tulnute hulgas oli mõningaid väljapaistvaid teadlasi, kelle nimed läksid teaduse ajalukku. Nende hulka kuulusid matemaatikud Bernoulli ja Leonhard Euler. Kuid kõrvuti nendega sõitis Venemaale suur hulk teadlase nime all peituvaid avantüriste. Mõjukad võimukandjad määrasid akadeemia liikmeiks välismaalasi, kes oskasid kirjutada ainult värsse õuepidustusteks.

Esimeseks vene teadlaseks sai Valge mere äärse talupoja poeg Mihhail Vassiljevitš Lomonossov (1711—1765).

Lomonossov sündis põhjas, Denissovka külas (Holmogorõ lähedal), jõuka kaluri perekonnas. Kui Mihhail Lomonossov sai kümne-aastaseks, hakkas isa teda merele kalapüügile kaasa võtma. Hädaohurikas kalurielu õpetas andekat poissi tähelepanelikult vaatlema loodusnähtusi. Pikkade põhjatalvede jooksul õppis noor Lomonossov hoolega aabitsat, grammatikat ja aritmeetikat. Lugemine õhutas temas veel suuremat õppimissoovi. Holmogorõ kooli teda kui talupoja poega ei võetud. Siis siirdus Mihhail Lomonossov kalavooriga Moskvasse. Ta varjas oma talupoeglikku päritolu, ja tänu sellele võeti ta vastu Slaavi-kreeka-ladina akadeemia õpilaste hulka. Viis aastat elas Mihhail Lomonossov poolnäljas, kolme kopikaga päevas. Aadlikkude lapsed külvasid ta üle pilgetega, kuid Lomonossov õppis hästi, hoolimata puudusest. Pärast viie-aastast Slaavi-kreeka-ladina akadeemias viibimist avanes Lomonossovile võimalus üle minna teaduste akadeemiasse, sest akadeemia juures olev gümnaasium ei saanud vajalikku arvu õpilasi kokku aadlike hulgast. Ka seal tõmbas Lomonossov oma annete ja hoolsusega endale professorite tähelepanu. Kolme parima õpilase hulgas saadeti ta hariduse jätkamiseks välismaale. Nelja-aastase välismaal viibimise jooksul õppis Lomonossov tundma parimate Euroopa õpetlaste töid, keemiat, metallurgiat, mäeasjandust ja matemaatikat. Pärast Venemaale tagasijõudmist sai Lomonossov 1745. a. professoriks ja esimeseks vene teadlaseks, kes sai akadeemiku nimetuse.

Lomonossov tegi mitmesuguseil teadusaladel hulga tähtsaid avastusi. Oma teadmuste ja tegevuse mitmekülgsuselt on ta teaduste ajaloos esimeste seas. Mitmed Lomonossovi mõtted ja avastused leidsid tunnustust alles XIX saj., kui nad Euroopa mitme põlve teadlaste töödes said hiilgava tõenduse osaliseks.

Füüsika alal kuulub Lomonossovile mateeria ehituse teooria, mis võimaldas tal õigesti seletada mitmeid füüsikalisi nähtusi. Ta töötas esimesena välja mehhaanilise soojuse teooria, kuna XVII saj. seletati soojust erilise „tulimateeria" (flogistoni) olemasoluga. Lomonossov töötas esimesena välja keemilise elemendi mõiste ja põhjendas teaduslikult keemiliste muutuste puhul aine kaalu püsimise seaduse. Hiljem, 30 aasta pärast, avastati see seadus teistkordselt prantsuse keemiku Lavoisier' poolt ja läks teaduse ajalukku tema nime all. Geoloogia alal uuris Lomonossov kivimite ja maakide tekkimist, millel geoloogiliste uurimiste suhtes oli suur praktiline tähtsus. Tema esimesena tõestas kivisöe päritolu taimeriigist. Oma uurimustega rajas Lomonossov füüsika, keemia, astronoomia, geoloogia ja geograafia alused. Euroopas pidas ta esimesena loenguid füüsikalise keemia kursusest. Palju aega pühendas ta astronoomia ja meresõidu küsimustele ning töötas välja täpse meetodi laeva asukoha määramiseks. Peagu 60 aastat enne Youngi tegi ta kindlaks maapinna võnkumiste lainekujulise tüübi. 30 aastat enne Herschel'it avastas ta atmosfääri Veenusel. 135 aastat enne Nansen'i näitas ta triivi suuna Põhja-Jäämeres. Teaduslikest teadmustest ja avastustest püüdis Lomonossov alati saavutada praktilist kasu oma kodumaale. Ta töötas välja värvilise klaasi saamise viisi, milleks tegi üle 3000 katse. See võimaldas tal koos õpilastega luua mõned mosaiikpildid, sealhulgas mõõteilt määratu suure Poltava lahingu pildi (vt. pilt lk. 27). Lomonossov töötas välja tähelepanuväärivа Põhjamere ekspeditsiooni projekti, mis pidi rajama tee Euroopast Aasiasse mööda Põhja-Jäämerd. Ühes oma luuletuses avaldas Lomonossov veendumust, et selle ülesande lahendavad vene meremehed:

Напрасно строгая природа
От нас скрывает место входа
С берегов вечерних на восток.

Я вижу умными очами:
Колумб российский между льдами
Спешит и презирает рок.

(Tõlkes: Asjata peidab me eest karm loodus sissekäiku läänekaldailt itta. Ma näen vaimusilmadega: Vene Kolumbus ruttab läbi jää ning põlgab saatust.)

Suured on Lomonossovi teened vene kirjakeele loomisel. Ta puhastas selle moonutustest, iganenud kiriku-kõnekäändudest ja liigseist välismaistest sõnadest ning lähendas elavale rahvakeelele. Oma luuletustes kasutas Lomonossov esmakordselt vene keele musikaalsust. Ta töötas teaduslikult läbi vene grammatika; tema õpiku järgi õppis mitu põlve. Isegi Lomonossovi põhitööde lühike loend näitab, kui laialdane ja mitmekülgne oli selle suure vene teadlase tegevus. A. S. Puškin kirjutas Lomonossovi kohta:

„Ühendades erakordse tahtejõu erakordse mõistmisjõuga, tundis Lomonossov kõiki haridusalasid. Selle kirgedest täidetud hinge kõige tugevamaks kireks oli teadusjanu. Ajaloolane, kõnemees, mehhaanik, keemik, mineraloog, kunstnik ja luuletaja, ta katsetas kõigega ja tungis kõigesse."

Lomonossov tegi palju teaduse levitamiseks ja noorte õpetlaste, kirjanike ja kunstnike ettevalmistamiseks.

Lomonossovi mõtte kohaselt avati 1755. a. Moskva ülikool, mis XVIII saj. teisel poolel kasvatas rea väljapaistvaid õpetlasi ja kirjanikke.

§ 13. Vene tsarismi koloniaalpoliitika Peeter I järglaste ajal.

Kamtšatka vallutamine. Suurte sõjaliste kulutuste, rahva vaesumise ja maa väljakurnamise tõttu teravana tunduvat rahapuudust katsus tsaarivalitsus katta uute koloniaalsete vallutustega ja alistatud rahvaste riisumisega. XVIII saj. esimesel poolel jätkus Kirde-Aasia tipu maade vallutamine. 1697.—1698. aastal läbis streletside viiskümnik (pealik) Vladimir Atlassov

M. V. Lomonossov. *XVIII saj. portree.*

väikese salgaga põhjapõtradel maa-ala Anadõri asulast (Anadõri jõel) kuni Kamtšatka kaldaini ja maksustas jassakiga (peamiselt karusnaha näol kogutav maks) kamtšadaale (itelmeene). Atlassov avastas ja kirjeldas esimesena Kamtšatkat.

Kamtšadaalid elasid sugukondlike liitudena; igaühes neist oli mitusada jurtat. Elanike peategevusalaks oli kalapüük. Sugukonnad olid vihavaenus ja sõdisid üksteisega. Kamtšadaalide relvastus koosnes vibudest ning kivi- ja luuotstega nooltest. Pärast Atlassovi ekspeditsiooni ilmusid Kamtšatkasse esimesed vene kindlustatud asulad, kust kasakad ja teenistusinimesed väljusid saagi saamiseks ja jassaki kogumiseks. Kamtšadaalid tungisid sageli jassaki kogujaile kallale, lähenesid vahel ka asulaile endile, kuid ei suutnud neid vallutada.

Suur kamtšadaalide ülestõus toimus 1731.—1732. a. See haaras erinevalt varemaist. eraldatud väljaastumistest suurt arvu sugukondi. Ülestõusu juhtisid varem venelaste juures elanud ja tulirelva käsitsemist õppinud kamtšadaalid. Pärast selle ülestõusu mahasurumist 1732. a. lõpuks kindlus-

tus Kamtšatkas lõplikult Vene riigi võim. Sellest ajast peale hakkasid lagunema kamtšadaalide rahvarohked sugukondlikud liidud.

Vähem edukas oli tsaarivalitsusele võitlus korjakkidega (nõmõlaanidega) ja tšuktšidega (luoravetlaanidega). Korjakid rändlesid oma põhjapõdrakarjadega mereranniku ja Kolõma jõe vahelistes tundrates. Sõjaväesalkade lähenemisel jätsid korjakid maha oma peatuskohad ning läksid ära. Nende kestev jälitamine oli raskendatud teede puudumisega ja raskustega toiduhankimise alal. Tundes hästi maastikku tungisid korjakid ootamatult eraldunud kasaka- ja soldatirühmade kallale ning hävitasid nad. Samasugust võitlust pidasid tsaarivalitsusega ka tšuktšid, kes asustasid Aasia äärmist kirdepoolset tippu.

Beringi ekspeditsioon. Juba XVII saj. keskel sõitis Semjon Dežnevi ekspeditsioon merd mööda ümber Tšuktši poolsaare ja tõendas mereväina olemasolu Aasia ja Ameerika vahel. Kuid XVIII saj. alguseks see avastus unustati. Veidi enne oma surma kirjutas Peeter I Kamtšatka ekspeditsioonile käsu, millega tegi ülesandeks uuesti uurida Aasia kirderannikut ning kindlaks määrata, kas ta on ühendatud Ameerikaga. Ekspeditsiooni juhiks pandi Vene sõjalaevastikus teeniv taanlane Bering. Esimese ekspeditsiooni ajal (1728.—1730. a.) jõudis Bering väinani, millele on antud tema nimi. Kuid edasi sõita Ameerika rannikuni ta ei julgenud. Vene meremees Fedorov koos geodeet Gvozdeviga mitte ainult ei jõudnud väikesel laeval kaks aastat pärast Beringi naasmist Ameerika rannikule, vaid nad koostasid ka esimese kaardi Aasia ja Ameerika vastaskaldaist.

Teise ekspeditsiooni ajal XVIII saj. 40-ndate aastate algul nägid Bering ja tema kaasreisijad pärast poolteisekuist meresõitu Ameerika ranniku lumiseid mäeharju. See oli Alaska.

Tagasisõidul kannatas Beringi ekspeditsioon raskeid hädasid. Joogivee ja toidu puudusel levis ekspeditsioonist osavõtjate hulgas skorbuut, millesse iga päev suri 1—2 meremeest. Ekspeditsioon jäi talvitama ühele Komandori saarele. Sellel saarel suri ja maeti Bering. Alles järgmise aasta suvel ehitasid ellujäänud meremehed uue laeva ja jõudsid sellel Kamtšatka rannikuni.

Vene meresõitjate ekspeditsioonidel Ameerika rannikule oli suur teaduslik tähtsus. Nad tegid lõplikult kindlaks Aasia ja Ameerika põhjaranniku piirjoone. Ühtlasi oli kogutud palju materjali nende maade elanike, loomade ja taimeriigi kohta.

Teaduslike ja uurimisekspeditsioonide jälgedes hakkasid Kuriilide ja Aleuutide saartele ning Ameerika mandrile minema suurtöösturite ekspeditsioonid. Tööstu rid ja kaupmehed vedasid neist maist välja suure hulga kotikute, merepiibrite, mustpruunide rebaste, sinirebaste ja teiste karusloomade nahku. Suurettevõtjate huvides ja Inglise konkurentsile vastupanemiseks moodustati XVIII saj. lõpul „Vene-Ameerika kompanii". Sellele kompaniile anti erandlik õigus Alaska ekspluateerimiseks, mis muutus Vene asumaaks.

Baškiiria rõhumine. Pärast Aldar-Kusjumi ülestõusu (1705—1711) lüüasaamist jätkas tsaarivalitsus Baškiiria maade anastamist. Baškiirid võtsid meeleldi vastu vene jooksik-talupoegi ja keeldusid neid tsaarivalitsusele välja andmast. Võitluseks baškiiridega ja nende eraldamiseks teistest Volgamaa rahvastest võttis valitsus ette uute kindlustuste — „liinide" — ehitamise. Algul ehitati linnusteahelik Kama jõe taha („Kamatagune liin"), mis ei lasknud baškiire Kama ja Volga paremale kaldale. Pärast hakati kindlustama joont piki Jaiki (Uurali) jõge. Kindluste ehitamisel sunniti baškiire raskeid töid tegema. Baškiiride tugevnenud ekspluateerimine tsaarivalitsuse poolt viis uutele rahva ülestõusudele Baškiirias.

1735. a. suvel püüdsid ülestõusnud baškiirid segada Orenburgi ja teiste kindlustiste ehitamist. Kahe aasta pärast puhkes uus ülestõus. Selle eesotsas seisis iseseisvat Baškiiri riiki luua püüdev feodaal-aadel. Mõne aasta pärast said baškiirid andeka juhi Karasakali (eesti keeles „musthabe"), kes esines Siberi khaani Kutšumi järeltulijana. Ta tundis hästi Kesk-Aasiat ja oskas kõiki kohalikke keeli. Karasakal paistis silma kartmatusega, millest mälestus on rahvalauludes püsinud nüüdisajani. Neis öeldakse, et Karasakal oli kiire „kui tuul", et ta oli vägimees, „milliseid on vähe maailmas". Alles 1740. a. juunis purustasid tsaariväed Toboli jõe lähedal ülestõusnute peajõud. Karasakalil õnnestus põgeneda Kazahhi hordi piiridesse.

Pärast Karasakali ülestõusu mahasurumist Baškiirias jätkus elanikkonna rõhumine veel suuremal määral. Baškiiridele keelati tehaste juurde kuuluvaiks tunnustatud metsade kasutamine. Tsaarivalitsus seadis sisse soolamonopoli, sundides baš-

kiire soola ostma linnades kõrge hinna eest. Õigeusu papid pöörasid baškiire-muhameedlasi vägivaldselt ristiusku. Tsaarivalitsus kiusas taga ristimisest keelduvaid baškiire ja asustas neid uutele kohtadele. Baškiiri rahva orjastamises ja rõhumises oli kirik tsaaripoliitika tööriistaks.

Baškiir. *Buchhorni gravüür.*

1755. a. tekkinud ülestõus kandis tunduval määral religioosset iseloomu. Liikumise etteotsa astus mulla Batõrša, kes mööda valdu ja külasid saatis laiali üleskutseid, milles loetles vägivallategusid baškiiri rahva kallal ja kutsus üles tõusma islami kaitseks. Ta veenis lõpetama võitlust kasahhidega ja nendega koos tegutsema ühise vabastamise eest. Tõelikult peitus usulise katte all baškiiri rahvamassi võitlus oma olemasolu eest. Ülestõus muutus partisanisõjaks, mis kestis ligi kaks aastat. Batõrša

toodi raudus Peterburi ja ta veetis mõne aasta Schlüsselburgi kindluse kasematis. Püüdes põgeneda raius Batõrša surnuks mõne valvurkonda kuuluva soldati, kuid hukkus ise sealjuures.

Põgenedes tagakiusamise eest läks pärast ülestõusu mahasurumist Kazahhi steppi üle 50 tuhande baškiiri. Tsaarivalitsuse nõudel tungisid kasahhid baškiiridele kallale, hävitasid osa neist ja andsid ülejäänud välja tsaarivõimudele. Nii ässitas tsaarivalitsus rahvaid üksteise kallale, et nende suhtes oma võimu kindlustada.

§ 14. Kesk-Aasia XVIII saj.

Usbeki feodaal-aadli tugevnemine, kelle käes oli määratu suuri maavaldusi, viis Buhhaara ja Hiiva khaaniriigid XVIII saj. esimestel aastakümnetel täielikule poliitilisele laostumisele. Feodaalide vahel toimus peaaegu alaline sõda, mille jooksul vastased laastasid üksteist ja tapsid maha või viisid vangi elanikke. Isegi suured linnad — Samarkand, Buhhaara jt. — jäid peaaegu täielikult elaniketa. Käsitöötoodang ja kaubandus olid täieliku languse seisundis. Põllud umbrohtusid. Ülejäänud elanikkond nälgis ja valgus laiali mitmele poole.

1740. a. vallutas Pärsia šahh Nâdir Kesk-Aasia khaaniriigid. Laastatud maa ei olnud suuteline vastupanu osutama. Šahh viis Pärsiasse suure hulga noormehi, keda sundis teenima oma sõjaväes.

Pärast Pärsia vägede äraminekut algas Hiivas taas uue jõuga võitlus üksikute feodaalide vahel. Segadusi maal kasutasid turkmeeni rändsuguharud, kes tungisid paikseisse rajoonesse ja riisusid rahvast. Võitlust Hiiva khaaniriigi ennistamise pärast algas usbeki aadliseisusest põlvnev Muhammed-Emmin. Tal õnnestus tagasi tõrjuda turkmeene ja maha suruda vastupanu üksikute feodaalide poolt. Tänu saabunud rahule hakkasid laialivalgunud elanikud vanadele kohtadele tagasi tulema.

Muhammed-Emmini lähimad järglased said Hiiva uue dünastia alustajaks.

Buhhaara khaaniriigi ennistajaks oli Muhammed-Rahim, kes põlvnes samuti usbeki aadlist. Vangistatud Pärsia šahhi sõjaretke ajal, teenis ta tema sõjaväes ja saadeti pea-asevalitsejana šahhi poolt Buhhaarasse. Suure julmusega surus Muhammed-Rahim maha feodaal-aadli vastupanu. Pärast üht võitu käskis ta laduda minareti oma vaenlaste maharaiutud päist. 1756. a. tugevnes Muhammed-Rahim niivõrd, et võttis khaani tiitli ja sai Buhhaara khaanide uue dünastia alustajaks.

XVIII saj. teisel poolel ühines Ferghana oru elanikkond ühe valitseja võimu alla ja moodustas iseseisva Kokandi khaaniriigi.

Usbeki riikide kindlustumisel Kesk-Aasias, kes päästsid oma rahvusliku iseseisvuse võitluses Pärsiaga, ja kohalike feodaalide mahasurumisel oli suur tähtsus nende maade majanduselu ülesehitamisel. Linnad täitusid uuesti elanikega ja said käsitööstuse ja kaubanduse keskusteks. Nende arengule oli suure tähtsusega kaubanduslike sidemete tugevnemine Venemaaga.

Kasahhid. XVII saj. lõpul jagunesid kasahhid kolmeks „žuziks" (riigiks). Vanem Žuz rändles Balhaši järve rajoonis, muistsete ussunide elukohtades. Keskmine Žuz võttis enda alla stepid põhja pool Sõr-Darja jõe keskjooksu. Põhja pool Araali järve olid Noorema Žuzi rändluskohad.

Kasahhide valitsev klass, kes arvas end „valge luu" hulka, koosnes khaanidest ja sultanitest, kes pidasid end Džingis-khaani järglasteks. Khaani võim oli päritav. Sultanid, üksikute suguharude valitsejad, sõltusid khaanidest. Khaanid ja sultanid kogusid endile tribuuti elanikkonnalt karja karjatamise eest, kaupmeeste killavooridelt, põlluharijatelt Sõr-Darja jõgikonnas ja linlastelt.

Mõnes suguharus muutusid pärilikud sugukonna vanemad valitsejateks, kes olid sõltumatud khaanidest ja sultanitest. Evides suurel arvul kariloomi, nad ekspluateerisid julmalt rahvastikku, kes säilitas veel patriarhaalset sugukonna kogukond-

Kasahhid lahingus. *Gravüür XIX saj. algusest.*

likku korda. Maa kuulus kogukonnale, kuid kariloomad moodustasid juba muistsest ajast eraomanduse. Paljude kogukondade vanemad allusid sultanitele ja khaanidele.

Kasahhidel tuli alati tagasi tõrjuda nende välisvaenlaste survet, kes tahtsid võtta kasahhi rahvalt rippumatuse. Tihti asusid võitluses välisvaenlaste vastu kasahhide etteotsa julged sõjamehed, tuntud batõride nime all.

XVIII saj. 20-ndail aastail sattusid kasahhid džungaaride (kalmõkkide) kallaletungi alla idast. See aeg on rahva mälestustes säilinud „suure hädaaja" nimetuse all. Vanem Žuz alistati ning ta kaotas poliitilise iseseisvuse. Sõr-Darja äärsed linnad alistusid džungaaridele. Keskmine Žuz rändas ära Toboli jõe äärde. Noorem Žuz rändas Vene piiride sihis Jaiki jõele. Siin põrkasid kasahhid kokku Volga kalmõkkidega.

1731. a. Noorema Žuzi khaan Abulhaiõr, soovides saada venelastelt abi kalmõkkide vastu, võttis vastu Vene alamluse.

1758. a. kasahhi rahvas, Keskmise Žuzi silmapaistva batõri (pealiku) khaan Ablai juhtimisel, koos Hiina vägedega lõi rängasti džungaare ja vabanes džungaaride ikke alt.

Omaenese feodaal-aadli ja Vene valitsuse poolt rõhumisi kannatava kasahhi rahvamassi raske olukord kutsus Nooremas Žuzis 1783.—1797. a. esile rahva suure ülestõusu, mille etteotsa astus batõr Srõm.

Tsaari väesalgad ei suutnud toime saada liikumisega. Liikumine võttis laialdasema iseloomu ja pöördus sultanite ja jõukate vanemate vastu. Siis Noorema Žuzi sultanid ühinesid ja said abi Keskmise Žuzi sultanitelt. Paljud jõukad vanemad läksid üle uue khaani poole, kes oli vana khaani surma järel määratud ametisse tsaarivalitsuse poolt.

Kuid Srõm tappis oma pooldajatega rahva poolt vihatud khaani ja, ränneldes sügavasse steppi, jätkas seejärel võitlust tsaarivägedega. Srõm põgenes Hiivasse, jälitatuna igalt poolt feodaalide pooldajate ja Vene väesalkade poolt. Seal ta hukkus 1802. a.

Jaiki ülemjooksul põrkasid kasahhid kokku baškiiridega. Oma seisundi kindlustamiseks Volga taga hoidis tsaarivalitsus osavalt alal vaenu baškiiride, kasahhide ja kalmõkkide vahel. Neist rahvaist olid tsaarivalitsuse arvates kõige ohtlikumad baškiirid.

Katariina II aadli-impeerium (1762—1796).

§ 15. Katariina II valitsemisaja algus.

1762. a. pööre. Pärast Jelizaveta surma sai Vene keisriks Peeter III nime all tema õepoeg Peeter Fedorovitš, endine Holsteini prints (1761—1762). Ta kuulutas enese Preisi kuninga pooldajaks ja lõpetas otsekohe Vene vägede sõjategevuse Friedrich II vastu. Peeter III ümbritses enese Holsteini kindralite ja ohvitseridega ning hakkas hoolega Vene sõjaväes, kes end õigustatult pidas Friedrich II sõjaväe võitjaks, Preisi korda sisse seadma. Sõlmides Friedrich II rahu hakkas Peeter III Vene riigile võõraste Holsteini dünastia huvide pärast ette valmistuma Taani-vastaseks sõjaks. Sel kombel kaitses Peeter III olles Vene keiser, tõeliselt Preisimaa ja Holsteini huve.

Vaatamata Peeter III hoolimatule suhtumisele vene aadlikesse õnnestus viimaseil siiski läbi viia mõisnikele tähtis seadus „aadli vabadustest". Selle seadusega kaotati aadlike kohuslik teenistus sõjaväes ja tsiviilasutistes. Paljud aadlikest läksid otsekohe erru, asusid oma mõisadesse ja hakkasid tegutsema majapidamisega. Kuid see tähtis soodustus, mille aadlikud said, hoidis ainult ajutiselt ära nördimuspuhangu Peeter III poliitika vastu. Kaardiväe ohvitseride keskel tekkis vandenõu tema naise Katariina Aleksejevna kasuks, kes alati püüdis võita Vene aadli usaldust.

Katariinaga salajases suhtluses olevate vandeseltslaste eesotsas seisid kaardiväe ohvitserid vennad Orlovid. Varahommikul 28. juunil 1762 tõid nad Katariina linnatagusest lossist Peterburi ja kuulutasid ta keisrinnaks. Kaardiväepolgud läksid meeleldi tema poole üle. Järgmisel päeval pidi Peeter III, pärast ebaõnnestunud katset põgeneda Kroonlinna, alla kirjutama troonist loobumisele. Varsti tapeti ta ühe teda valvava

ohvitseri poolt. Katariina Aleksejevna sai keisrinna Katariina II-ks.

Katariina II. Katariina II valitsemisaja alguseks oli Venemaal riigivalitsemine ja majandus täieliku laostumise ja languse seisundis. Riigikassas ei olnud raha. Sõjavägi ei saanud kaheksandat kuud palka. Laevu ei remonditud, kindlused lagunesid. Rahvas kaebas igal pool tsaari kohtunike ja ametnike rõhumise, altkäemaksu- ja liigkasuvõtmise üle. Rahutused haarasid umbes 49 tuhandet tehaste juurde kuuluvaiks tunnustatud talupoega ja 150 tuhandet mõisnike pärisorist talupoega. Türmid olid täidetud „kolodnikega" (kinnipeetavate jalad kinnitati puupakkude — kolodka'de vahele).

Katariina mõistis pärisorjuslikku aadliriiki ähvardavat ohtu. Ta teadis, et riigi kindlustamiseks on vajalik korrastada valitsemist, kõvendada sõjaväge ja taastada majandust. Tema arvates ainult tugev valitsusvõim oli võimeline peatama talupoegade ülestõusude arenemist. Suurendades veel rohkem mõisnike võimu talurahva üle, katsus Katariina, mõjustatud kartusest talurahva uute ülestõusude ees, oma valitsemise esimestel aastatel ühtlasi mõnevõrra pehmendada pärisorjuslikku režiimi.

Oma valitsemise algul uuris Katariina II „valgustus"-filosoofilisi töid ja oli kirjavahetuses mõne selle suuna kirjanikuga. „Valgustusfilosoofid" (Voltaire, Montesquieu, Diderot ja teised) võitlesid feodaalse korra vastu ja naeruvääristasid keskaegseid eelarvamusi. Nad proklameerisid inimese mõistuse ülimuslikkust, mis pidi näitama teed ühiskondliku korra ümberkorraldamisele kasulikel aluseil arenevale kodanlusele. Lootuse sellisele ümberkorraldusele ühendasid „valgustusfilosoofid" haritud kuningate tegevusega. Seetõttu proklameerisid nad „filosoofide ja kuningate liitu". Selline süsteem sai nimetuseks „valgustatud absolutism". Valgustusfilosoofia ideed levisid laialt neis mais, kus oli ette valmistatud tingimusi kodanliku ühiskondliku korra moodustamiseks, mille arenemist takistasid vanad feodaalasutised. Kuid kodanliku progressiivse mõtte esindajad pidid peagi pettuma võimaluses muuta ühiskondlikku

korda kuningate kaasabil. Venemaal oli valgustusfilosoofial täieliku feodaal-pärisorjusliku süsteemi valitsemise tõttu mõju ainult väikesele eesrindlikule aadli-intelligentsi kihile.

Katariina II tahtis kasutada „valgustusfilosoofide" mõtteid ja nende feodaalkorra kriitikat mitte selleks, et seda korda kaotada, vaid selleks, et mõnede administratiivsüsteemi paranduste abil veel enam kindlustada isevalitsuslikku pärisorjuslikku riiki.

Olles kirjavahetuses Voltaire'i, Diderot' ja teistega tahtis Katariina II ka enda kohta luua Euroopas kujutluse kui targast ja haritud monarhist. Ta pettis neid kirjanikke. Vene pärisorjuslikus külas valitsesid kehvus, nälg ja harimatus. Samal ajal teatas Katariina II Voltaire'ile, et Venes pole talupoega, kes ei sööks kana, kui ta tahab, kuid teatavast ajast alates (Katariina II vihjas oma valitsemise algusele) eelistavad talupojad kanadele kalkuneid. Katariina II oli väga silmakirjalik. Veendes „valgustusfilosoofe", et ta on valmis nende õpetust tegema oma poliitiliseks juhtnööriks, naeris ta samal ajal nende tööde üle. Katariina II armastas meelitust ja kummardamist. Ta ümbritses ennast meelitajatega ja saavutas seda, et teda kiideti ka Euroopa literatuuris.

Erinevalt Peetrile järgnenud oma eelkäijaist võttis Katariina II isiklikult osa kõigi tähtsamate valitsemisküsimuste otsustamisest. Ta kirjutas ise seaduste ja käskkirjade eelnõusid, tegeles kirjandusega ja andis välja isegi ajakirja („Vsjakaja vsjatšina"). Kõik tema teod olid sihitud absolutistliku pärisorjusliku aadliriigi kindlustamisele.

Tema valitsemise ajal saavutasid aadlikud uusi suuri eesõigusi. „Katariina aeg" oli aadli-impeeriumi kõrgema õitsengu ajaks.

Mõni päev pärast oma troonileastumist teatas Katariina II erilises käskkirjas, et ta nõuab talupoegadelt mõisnike sõna kuulmist. Riigielu kordaseadmiseks otsustas Katariina II kokku kutsuda komisjoni, mis pidi koostama „Uue uloženije", s. t. uued seadused. Sellele komisjonile kirjutas Katariina II ise „Nakaz'i" (juhendi), kasutades selles laialt Montesquieu' ja Lääne-Euroopa mõne teise kirjaniku töid. „Nakaz'is" püüdis ta tõendada absolutismi vajalikkust Venemaal.

1767. a. suvel avati Moskvas uute seaduste koostamise komisjoni istungid. Suurem osa saadikuid kuulus aadli ja jõuka linnaelanike kihti. Pärisorised talupojad ei võtnud valimistest

osa ja neil ei olnud oma esindajaid komisjonis. Saadikud saabusid juhenditega valijate poolt, milles olid esitatud nende vajadused ja soovid. Aadlikud palusid mitte ainult säilitada oma õigusi ja privileege, vaid neid veel rohkem laiendada.

Suurem osa komisjoni istungeid oli pühendatud keisrinna „Nakaz'i" lugemisele ja saadikute juhendite arutamisele. Katariina II „Nakaz'il" ja tema poolt uute seaduste koostamiseks kokkukutsutud komisjonil ei olnud praktilisi tulemusi. Komisjoni töö lõppes 1768. a. lõpul.

§ 16. Katariina II välispoliitika kuni talurahva sõjani.

Poola riigi (Rzeczpospolita Polska) esimene jagamine. Vene vägede edusammud Seitsmeaastases sõjas avaldasid Lääne-Euroopas suurt muljet nii Venemaa liitlastele selles sõjas — Austriale ja Prantsusmaale — kui ka tema vastasele — Preisimaale. Hoolimata Venemaa ootamatust lahkumisest sõjast tõusis tema osatähtsus rahvusvahelistes asjades tunduvalt. Venemaa endised liitlased — Austria ja Prantsusmaa — jälgisid pahameele ja ärevusega Venemaa tugevnemist. Prantsusmaa, kes tegutses Austria liitlasena, kartis eriti Vene mõju Idas. Prantsuse kaupmehed ja poliitikategelased unistasid kogu ida-kaubanduse enda kätte koondamisest. Seepärast püüdis Prantsusmaa ümbritseda Venemaad vaenlike riikidega, ühendades tema vastu Türgimaa, Poola, Rootsi ja Austria. Katariina II ajal püüdsid aga Vene välispoliitika juhtijad Prantsuse-Austria liidule vastu seada „põhjariikide" — Venemaa, Preisimaa, Inglismaa jt. — liidu. Kuid sellise liidu loomise katsed ebaõnnestusid, sest nende riikide vahel olid lepitamatud vastuolud.

Austria püüdis saada oma valdusse Lääne-Ukraina viljarikkaid maid. Poola valdustega Vislal kaheks osaks jaotatud Preisimaa tahtis neid endaga ühendada. Venemaa püüdis Poolalt ära võtta Poola poolt anastatud Valge-Vene ja Ukraina

maid. Lõppeks igaüks neist riikidest — Venemaa, Austria ja Preisimaa — kartis teiste tugevnemist.

Poola (Rzeczpospolita) oli täielikus sisemise laostumise seisundis. Keskvalitsusel oli vähe võimu. Kuninga võim oli piiratud seimiga. Kui hääletamisel seimis oli kas või üksainus hääl vastu, oli ettepanek tagasi lükatud. Seda kutsuti „vaba keelamise" *(liberum veto)* õiguseks. Seesugune kord viis kohutavaile kuritarvitustele. Seimi saadikud kauplesid avalikult oma häältega. Kuid isegi seimi ühehäälset otsust polnud alati võimalik teostada, sest rahulolematud aadlikud korraldasid sõjalisi „konföderatsioone" (liite). Neid võis kuulekusele sundida ainult sõjalise jõuga.

Poola riiklik korraldus oli kasulik ainult suurtele magnaatidele, sest see võimaldas neil oma huvides suunata välis- ja sisepoliitikat, kontrollimata käsustada oma laialdastes valdustes. Poola talupoegade olukord oli väga raske. Veel raskem oli teiste rahvaste, eriti ukrainlaste ja valgevenelaste seisund. Õigeusulised ja luteriusulised sattusid igasuguste tagakiusamiste alla.

Pärast Poola kuninga August III surma (1763. a.) saavutas Vene valitsus, et kuningaks valiti krahv Stanislaw Poniatowski, kes oli lähedastes suhetes Katariina II-ga. Pärast seda nõudis Vene valitsus koos Preisimaaga seimilt, et ta õigeusulised ja luteriusulised õiguslikult võrrutaks katoliikliku elanikkonnaga. Kui seim selle nõudmise tagasi lükkas, organiseeris Vene saadik Poolas, vürst Repnin, kolm konföderatsiooni (liitu) kuningaga rahulolematuist õigeusulistest, luteriusulistest kui ka katoliiklastest. Konföderaadid said Vene valitsuselt suurt rahalist toetust, ja Vene väed saadeti Poola territooriumile. Seimis kostis veelgi hääli igasuguste järeleandmiste vastu, kuid Repnin vahistas Varssavis mõned senaatorid ja saatis nad tugeva saatevahtkonnaga Venemaale. Seim oli sunnitud nõustuma mittekatoliikliku šlahta õiguste võrrutamisega katoliiklastega. 1768. a. sõlmiti eriline kokkulepe Poola ja Venemaa vahel, mille järgi Poola riiklik korraldus pidi tulevikuski jääma

ilma igasuguste muudatusteta. Venemaa võttis enesele tema puutumatuse garantii.

Osa šlahtat, rahulolematu järeleandmistega Venele, kogus omakorda Bari linnas relvastatud konföderatsiooni. Konföderaadid said toetust Prantsusmaalt, kes taotles Venemaa nõrgestamist. Konföderaadid hakkasid kallale tungima Ukraina elanikkudele. See kutsus Ukrainas esile kasakate-talurahva ülestõusu Poola valitsemise vastu. Nüüd aitas tsaarivalitsus Poola võimudel ülestõusu maha suruda, sest ta kartis, et talurahva liikumine kandub üle Venemaale.

Vene mõju tugevnemine Poolas erutas väga Austriat ja Preisimaad. Kartes, et Venemaa liidab Poola endaga, koostas Preisi kuningas Friedrich II plaani osa Poola territooriumi jagamise kohta Austria, Preisimaa ja Venemaa vahel. Nende riikide vahel sõlmitud kokkuleppe järgi liitis Preisimaa endaga Poola valdused Läänemere ääres (Pomorje) ja osa Suur-Poolast. Seetõttu ühines Preisimaa idaosa lääneosaga (Brandenburgiga) üheks terviklikuks territooriumiks. Kuid Danzigit ja Toruni, mida Preisimaa püüdis saavutada, ei saanud ta Katariina II mittenõustumise tõttu. Austria anastas Ukraina Galiitsia. Venemaa ühendas osa Valge-Venet. Nii toimus 1773. a. Poola esimene jagamine.

Esimene sõda Türgimaaga (1768—1774). Sündmused Poolas kiirendasid sõja algust Vene- ja Türgimaa vahel. Prantsuse saadik veenis Türgi valitsust selles, et Venemaa mõju kõvenemine Poolas on kahjulik ja ohtlik Türgimaale. Peale selle pidasid Poola asjad kinni osa Vene sõjaväge. Türklastele näis saabunud olevat kohane moment, et peatada Venemaa edasitungimist Musta mere äärde. 1768. a. nõudis sultan Vene saadikult Konstantinoopolis, et Venemaa viiks oma väed Poolast ära. Saanud eitava vastuse, käskis ta vahistada Vene saatkonna ja paigutada türmi.

Euroopas oldi veendunud, et Venemaa ei talu sõda Türgimaaga ja Poolaga, mispärast oldi veendunud tema kaotuses. Sõjategevust algas Krimmi khaan. 1769. a. kevadel tungisid

tatarlaste väed Vene piiriäärseisse lõunavaldustesse ja hakkasid neid rüüstama. See oli Krimmi tatarlaste viimne suur sõjaretk Vene ja Ukraina maadesse.

Vene vägede eesotsas seisis väljapaistev väejuht kindral Rumjantsev, hästi tuntud oma võitude poolest sakslaste üle Seitsmeaastases sõjas. Tema lahingtegevust iseloomustab iseseisvus, julgus ja võtete uudsus. Rumjantsev otsis vaenlase üles ja esmajoones püüdis hävitada tema elavat jõudu. Osavasti valis ta alluvaid väejuhte, kelle hulgast, tänu geniaalsetele sõjalistele annetele, kerkis kiiresti esikohale Aleksander Vassiljevitš Suvorov.

1770. a. sai Rumjantsev teada, et Larga jõe lähedal seisab 80-tuhandeline Krimmi khaani armee. Rumjantsevi käsutuses oli umbes 30 tuhat soldatit. „Meie kuulsus ja au ei salli seda," ütles ta, „et taluda vaenlase juuresolekut." Märkamatult ületasid Vene väed jõe ja andsid vastasele hoogsa löögi tiivalt. Lahing lõppes Vene armee täieliku võiduga.

Kaks nädalat hiljem kohtas Rumjantsev türklaste peajõude, umbes 150 tuhat meest suurvesiiri juhatusel. Rumjantsevi selja taga oli kuni 80 tuhat tatarlast. Türgi ülemjuhataja oli kindel, et Vene armee on kotti sattunud. Ära ootamata pealetungi, otsustas Rumjantsev ise rünnata vesiiri, kes oli laagris Kagula jõe (Doonau haru) kaldal. Türgi suurtükivägi avas hävitava tule ründajate pihta ja suured ratsaväe massid tungisid kiiludena üksikute kolonnide vahele, püüdes neid üksteisest lahutada. Saabus kriitiline silmapilk, mõned väeosad lõid kõikuma. Sellal ilmus kohale Rumjantsev: „Seiske, poisid!" hüüdis ta soldateile ja isikliku eeskujuga innustades viis nad lahingusse. Türgi eliitväeosad ei pidanud vastu täägilöögile ja põgenesid lahinguväljalt.

Selle võidu tulemuseks oli kogu Dnestri ja Doonau vahelise maa-ala puhastamine türklastest. Sõjategevus kandus Doonau jõe paremale kaldale.

Suuri edusamme saavutati ka merel. Kuni sõja alguseni Läänemerel olnud Vene sõjalaevastik sõitis ümber Euroopa ja

ilmus Vahemerre Kreeka rannikule. 1770. a. juunis ründas Vene sõjalaevastik Tšesma lahe juures (Väike-Aasia rannikul, vastu Chiose saart) teda laevade arvult ja suurtükkide hulgalt rohkem kui kaks korda ületavat Türgi sõjalaevastikku. Vene sõjalaevastikule anti käsk: hävitada vaenlane või hukkuda. Pärast mõnetunnilist ägedat merelahingut ei pidanud Türgi laevastik vastu ja ruttas varjule Tšesma merekääru. Järgmisel päeval hävitati kogu Türgi laevastik.

Teine Vene sõjaväe osa vallutas 1771. a. lühikese ajaga kogu Krimmi. Järgmisil aastail ületas Vene sõjavägi mitu korda Doonau. Nende sõjaretkede ajal paistis hiilgavalt välja A. V. Suvorov.

1774. a. sõlmiti Kutšuk-Kainardži külas rahu. Venemaa sai endale Dnepri ja Bugi vahel asetsevad maad, samuti Kertši Krimmis, mis võimaldas talle läbi Kertši väina väljapääsu Mustale merele. Vene laevad võisid võrdselt Inglise ja Prantsuse omadega Mustal merel sõita. Türgimaa avas Vene laevadele läbipääsu ka läbi Dardanellide ja Bosporuse väina. Krimmi khaaniriik kuulutati sõltumatuks Türgimaast.

§ 17. Pärisorjuslik majandus XVIII saj. teisel poolel.

Talurahva seisund. XVIII saj. teisel poolel oli Venemaa majanduslikuks aluseks, nagu varemaltki, pärisorjuslik feodaalmajandus. Katariina II kasutas laialdaselt maade jagamist sealelavate talupoegadega aadlikele kingitusteks ja autasudeks. Nii said näiteks 1762. a. paleepöördest osavõtnud vennad Orlovid kingituseks üle 50 tuhande talupoja, feldmarssal Potjomkin — üle 40 tuhande talupoja. Üldse jagas Katariina II aadlikele kuni 800 tuhat inimest. Tema ajal moodustas eravalduses olevate pärisoriste talupoegade arv natuke üle poole kogu talurahva arvust. Ülejäänud talupoegade hulgas oli kõige arvukam „riigi"-talupoegade grupp. „Lossitalupoegadeks" nimetati, nagu

XVII sajandilgi, talupoegi, kellelt saadud andamid kulutati tsaari õukonna ülalpidamiseks. Katariina II poja Paul I ajal hakati „udellitalupoegadeks" kutsuma neid talupoegi, kes moodustasid tsaariperekonna isikliku omandi. 1764. a. võttis Katariina II kloostritelt maavaldused ja andis seal elavad talupojad erilise asutise — ökonoomia-kolleegiumi — võimkonda. Seepärast kandsid endised kloostritalupojad „ökonoomiatalupoegade" nimetust.

Kaubavahetuse arenemisega muutusid pärisorjusliku majanduse turusidemed tugevamaks ja mitmekesisemaks. XVIII saj. suurenes kiiresti põllumajandussaaduste väljavedu Venemaalt Lääne-Euroopasse. Esikohal seisid kanep ja lina, mis moodustasid ligikaudu ühe kolmandiku kogu väljaveosummast. Vene kanep oli tarvilik Euroopa purjelaevastikule. Vilja väljavedu suurenes tunduvalt sajandi lõpul, kui Venemaa vallutas lõplikult Musta mere ranniku. Põllundusega mittetegeleva linnaelanikkonna kasvu tõttu tõusis kiiresti nõudmine vilja järele ka siseturul. Venemaa linnades oli 1724. a. 328 tuhat elanikku, 1782. a. — 802 tuhat ja 1796. a. — juba 1 miljon 301 tuhat. Vajades raha, saatsid mõisnikud turule kanepit, lina, rasva, vilja ja teisi saadusi. Oma pärisorjuslikust majandusest katsusid nad saada kõige suuremat kasu.

Pärisorjuslik töö oli väheviljakail mail niivõrd ebaproduktiivne, et mõisnikel oli kasulikum saada talupoegadelt rahalist kruntrenti kui sundida neid mõisapõldu harima. Mustmullamaadel muutus teoorjus, vastuoksa, talupoegade peasunniseks. Põhijoontes toimus seega pärisoriste talupoegade jaotus teoorjadeks ja renditalupoegadeks. Raharent kasvas Katariina II ajal keskmiselt rohkem kui kahekordseks. Et seda raha saada, läksid talupojad maalt „kõrvalteenistusse": töötasid puuseppadena, seppadena, palkasid ennast manufaktuuridesse, hakkasid linnades voorimeesteks, tegelesid väikekaubandusega jne. Teooriste talupoegade seisund oli veel raskem. Mitmes mõisas oli levinud „kolmepäevane teoorjus", s. t. tööle mõisamaal kulutasid talupojad 7 nädalapäevast 3 päeva. Kuid paljud mõisni-

kud suurendasid teoorjust veel rohkem ja mõned jätsid talupojale oma töö jaoks üksnes pühad.

Tööpäeva pikkus oli seadusega samuti kindlaks määramata ja olenes täielikult mõisniku omavolist. Tavaliselt läksid talupojad juba enne päikesetõusu tööle ja lõpetasid selle täispime-

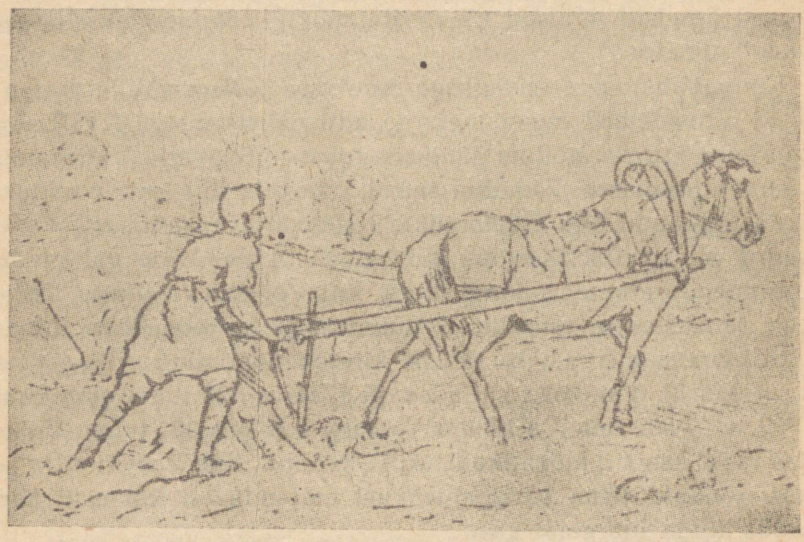

Põllul. *Atkinsoni joonistus, XVIII saj.*

duse saabumisega. Et talupoegi sõnakuulmisele sundida, vajasid mõisnikud nende üle tugevat võimu. Katariina II 1765. a. käskkirja järgi said mõisnikud õiguse saata talupoegi „jultumuse" eest sunnitööle. Kahe aasta pärast keelati talupoegadel mõisnike peale ükskõik milliste kaebuste esitamine.

XVIII saj. teisel poolel omandas suure leviku talupoegadega kauplemine. Mõisnikud müüsid oma talupoegi sageli eraldi maast, „väljaveoks", kusjuures müügile läksid terved külad, perekonnad ja oma perekondadest eemalekistud üksikud talupojad. Lapsi müüdi sageli lahus vanemaist. Talupoegade hin-

Vene talupoeg
XVIII saj. lõpul.
Bertoni joonistus.

nad olid väga mitmesugused: need olenesid müüdavate soost, vanusest, füüsilisest tugevusest ja elukutsest. On teada juhud, kus mõisnik müüs pärisoriseid tüdrukuid 10 rubla eest. Samal ajal maksid rikkad aadlikud tõuliste hurdakutsikate eest sada-

sid ja isegi tuhandeid rublasid. Pärisorjade müügikuulutused trükiti avalikult ametlikes ajalehtedes koos kariloomade, koerte, asjade ja väärtuseta majakraami müügikuulutustega.

Mõisnike täielik võim talupoegade elu ja vara üle viis jubedatele kuritegudele. Mõisniku metsiku omavoli näiteks võib olla naismõisniku Saltõkovi asi, tuntud rahvasuus „saltõtšihha" nimetuse all. Tühistel põhjustel piinas Saltõkov 10 aasta jooksul surnuks umbes 140 inimest, peamiselt naisi ja tütarlapsi. Piinatavate jaoks mõtles ta välja kõige rafineeritumaid metsikusi: rebis tuliseks aetud tangidega nende kõrvu, sundis palja jalu külma käes seisma jm. Saltõkovi asjas algas uurimine alles viis aastat pärast kaebuste saabumist. Aadlikuna vabastati Saltõkov ihunuhtlusest. Tema hirmutamiseks piinati seepärast kohtuliku uurimise ajal tema juuresolekul teisi inimesi. Kohus mõistis Saltõkovi sunnitööle, kuid Katariina asendas selle karistuse kloostrisse sulgemisega.

Manufaktuurtootmise arenemine. Suurem osa turustatavaid kaupu toodeti, nagu XVII sajandilgi, talupoegade ja linnaväikekäsitööliste poolt, sest manufaktuurtootmine ei suutnud hoolimata tunduvast arenemisest rahuldada turunõudeid. Manufaktuuride üldarv Katariina II valitsemise ajal ligikaudu kolmekordistus. Manufaktuurides rakendati nagu eelnevalgi ajal laialdaselt pärisorjade tööd. Seepärast jäi XVIII saj. teiselgi poolel manufaktuuri valitsevaks tüübiks pärisorjuslik manufaktuur. Vabade töökäte puuduse suhtes olid maid ja talupoegi omavad aadlikud asetatud paremaisse tingimustesse kui kaupmehed. Manufaktuurides oli neil võimalik kasutada oma pärisoriste talupoegade tööd. Maapõuevarade kaevandamine ja põllumajandus andsid neile peale selle vajalikku toorainet: rauamaaki, villa, lina, kanepit jt. Need tingimused kutsusid esile aadli „pärusmanufaktuuride" arenemise, mis konkureerisid kaupmeeste omadega. Mõned kauplemisega ja liigkasuvõtmisega rikastunud pärisorised talupojad asutasid samuti oma isiklikke manufaktuure, palgates neisse „vabu" inimesi ja mõisnike renditalupoegi.

„Tööinimeste" töö manufaktuurides oli väga raske ja erines vähe pärisoriste talupoegade tööst. Tööd tehti tavaliselt pimedais, niiskeis ja räpaseis ruumides. Tööpäeva pikkus ulatus 14-le ja isegi 16-le tunnile ööpäevas. Töötasu oli tühine ja maksti välja väga korratult. Töölised nälgisid ja olid sageli

Teoorjus. *Raamatust „Maaelu peegel" XVIII saj.*

haiged. Eriti raskes olukorras olid mäetehaste possessioonsed talupojad. Neil tuli töötada kümneid ja isegi sadu versti nende küladest eemal asetsevais tehastes.

Rahutused talupoegade ja „tööinimeste" keskel. Karm töö ekspluateerimine manufaktuurides kutsus XVIII saj. keskel esile massilisi „tööinimeste" liikumisi streikide ja avalikkude väljaastumiste näol. Suurimaid olid kaupmeeste Gontšarovi ja Demidovi tehaste juurde kuuluvaiks tunnustatud talupoegade ülestõusud 1752. a. Gontšarovi purjemanufaktuuris (Malojaros-

lavetsi linna lähedal) saavutasid tehaste talupojad täieliku võidu nende rahustamiseks saadetud sõjaväelise komando üle ja võtsid sellelt ära isegi kolm suurtükki. Samal aastal alustas ülestõusu terve vald, mis oli tunnustatud Demidovi rauatehaste juurde kuuluvaks. Vallas elav erusoldat õpetas talupoegadele relvade käsitsemist. Talupojad hävitasid nende vastu saadetud 500 soldatist koosneva salga.

Ülestõusud Gontšarovi ja Demidovi tehaseis suruti maha suure tsaarivägede salga poolt, mis koosnes kolmest jalaväepolgust ja suurtükiväest. Üksikud väljaastumised jätkusid Uurali mäetehastes veel 60-ndail aastail.

Alates 40-ndaist aastaist hakkasid rahutuste juhud pärisoriste talupoegade keskel tunduvalt sagenema. Talupojad tapsid mõisnikke ja mõisavalitsejaid, põletasid mõisahooneid ja astusid mõnikord tervete küladena valitsuse väesalkadele vastu. Talurahva liikumine hoogustus eriti pärast 1762. a., kui „aadlivabaduste" seaduse tõttu oma mõisadesse tagasitulnud mõisnikud hakkasid talupoegi veel rohkem rõhuma.

§ 18. Talurahva sõda Pugatševi juhtimisel.

Rahutuste algus. Vastuhaku-juhud pärisoriste talupoegade keskel sagenesid XVIII saj. 60-ndail aastail üha enam. Ühe aastakümne jooksul toimus üksnes riigi keskosades mõisnikkude talupoegade keskel kuni 40 rahutust.

Eriti raskes olukorras olid Volgamaa rahvad, kes said maaomanike ja tsaariametnike poolt kõige häbematuma ekspluatatsiooni osalisteks. Pärast Batõrša ülestõusu mahasurumist Baškiirias suurenes baškiiride maade anastamine üha rohkem. Vene kaupmehed ja ettevõtjad laastasid baškiiride majapidamisi, raiusid maha metsi ja ehitasid uusi tehaseid. Kartes kallaletunge muutsid nad tehased tõelisteks kindlusteks, varustasid neid relvadega ja püssirohuga.

Paremas olukorras ei olnud XVIII saj. 70-ndate aastateni

Peeru valgusel. *Leprensi joonistus, XVIII saj.*

Volga alamjooksu kaldaid asustavad kalmõkid. Suutmata taluda rõhumist tsaarivalitsuse poolt, läks 1771. a. suur osa Volga vasakul kaldal rändlevaid kalmõkke itta, Hiina piiridele. Kuid enamik neist hukkus teel näljast ja lahinguis kasahhidega; ülejäänud asusid elama Ida-Turkestani Hiina ossa. Venemaale jäid Volga paremal kaldal elavad kalmõkid.

Rahutused haarasid ka vene kasakaid, kes elasid Jaiki (Uurali) kallastel. Jaiki kasakate keskel toimus XVIII saj. 50-ndateks aastateks sama kihistumine, mis mõnevõrra varem puudutas Doni kasakkonda. Korduvalt toimusid kokkupõrked jõukate ja lihtkasakate massi vahel. Seesugustel juhtudel asus valitsus jõukate kasakate ja nende keskelt valitud atamanide poolele ja vaatas nendevastaseile väljaastumistele kui „mäs-

sule". 1772. a. tapsid kasakad Jaitski linnakeses toimunud ülestõusu ajal nende juurde saadetud kindral Traubenbergi, samuti ka mõned atamanid. Jaiki kasakate vastu saadeti valitsusväed, kes ülestõusu maha surusid ja Jaitski linnakese endi alla võtsid. Kasakate omavalitsus hävitati ja Jaitski linnakesse seati ametisse valitsuse komandant sõjaväelise komandoga. Paljudel ülestõusust osavõtnud kasakatel õnnestus siiski varjuda jälitamise eest.

Kasakate Türgi sõtta saatmise katsed kutsusid esile rahutusi ka Doni kasakkonna hulgas. Tol ajal hakkas kasakate hulgas Donil ja Jaikil levima kuuldus, et Peeter III olevat elus ja varjuvat kuski kasakate seas. Hakkas ilmuma tsaarina esinevaid isehakkajaid. Rahva hulgas tunti väga uduselt Peeter III lugu. Peeter III vägivaldset surma seletati aadlikkude kättemaksuga tsaarile selle eest, et ta soovis kergendada talupoegade olukorda.

Jemeljan Pugatšev. 1773. a. sügisel hakkas tekkiva kasakate ülestõusu juhiks Jemeljan Pugatšev. Ta sündis ja kasvas üles Donil, Zimoveiskaja staniitsas. Pugatšev võttis osa Seitsmeaastasest sõjast, oli Poolas ning viibis Türgi sõja aegu tegevväes. Haiguse tõttu koju saadetud, ei tulnud ta enam tagasi sõjaväkke, vaid jäi „jooksik-kasakaks". Hulkudes mööda Doni Volgamaad ja Jaikit kohtus Pugatšev jooksik-talupoegadega ja Uurali tehaste töölistega, kehvik-kasakatega ja vanausulistega. Selle rändlemise ajal õppis Pugatšev hästi tundma rahva meeleolusid ja hädasid.

1773. a. septembris ilmus Pugatšev väikese kasakate salgaga Jaikile, esinedes keiser Peeter III-na. Pugatševi ümber hakkas kogunema kasakaid, kellest mitmed võtsid osa 1772. a. ülestõusust. Kasakate salgaga liikus Pugatšev üles mööda Jaiki jõge Orenburgi juurde. Piki jõge asetsesid väikesed kindlusekesed. Nende kindlustised olid kõdunenud ja ei kujutanud tõsist takistust. Pugatševi lähenemisel tapsid või sidusid garnisoni soldatid ja kasakad kinni oma ohvitserid ja läksid üle Pugatševi poole. 1773. a. oktoobri algul ilmus Pugatšev Oren-

Jaiki kasakad. *XVIII saj. gravüür.*

burgi alla, mis oli tema teel esimene hästikindlustatud kindlus, kus oli küllalt suur garnison. Pugatšev ei suutnud Orenburgi vallutada rünnakuga, vaid läks üle piiramisele, mis kestis ligi kuus kuud.

Talupoegade ja Volgamaa rahvaste ülestõus. Pugatševi ülestõus pani liikuma kogu Volgamaa steppide elanikkonna. Kasahhid tulid oma rännetega Jaiki lähedale ja nende üksikud salgad astusid Pugatševi sõjaväe koosseisu. Pugatševi sõjaväkke hakkas voolama ka kalmõkke, kes asustasid Volga alamjooksu ja Musta mere vahelist steppi. Pugatševi lähenemisel Jaiki ülemjooksule hakkasid tema juurde tulema tatarlaste, baškiiride ja tšeremisside (maride) salgad. Samal ajal hakkas ülestõus kiiresti levima mäekaevandustööliste ja vene pärisoriste talupoegade keskel. Iga päev tuli Pugatševi juurde salkadena lähedaste mõisade talupoegi ja mäetehaste töölisi.

Kasakate ülestõus muutus talurahva sõjaks, mis haaras nii Volgamaa vene kui ka mitte-vene elanikkonda. Orenburgi all hakkas Pugatšev korraldama mõne lähima, tsaari sõjaväeteenistuses sõjalisi kogemusi omandanud abilisega talupoegade ja kasakate salku. Talupojad ja kasakad jagati polkudeks, kusjuures viimased jagunesid roodudeks. Olid kalmõkkide, baškiiride, tatarlaste, tehastetööliste jm. eripolgud. Iga polk paiknes laagris eraldi. Relvastis oli väga halb ja mitmekesine. Ainult üksikuil olid püssid ja püstolid. Teised olid relvastatud nugadega ja isegi nuiadega. Äravõetud suurtükkidest moodustati artilleeria, mida komandeeris endine soldat. Peale selle saadeti osa suurtükke Uurali tehaste tööliste poolt. Töölised katsetasid neis tehastes ülestõusnute jaoks suurtükkide ja teiste relvade valmistamist uuesti alata.

Vaatamata Pugatševi üksikuile karmidele vahendeile oli distsipliin rahvaväes väga halb. Lahingus püüdis iga polk või salk iseseisvalt tegutseda. Talupojad võitlesid oma külade lähedal vaprasti, kuid lahkusid enamikus sõjaväest, niipea kui siirduti mujale.

Pugatšev andis keiser Peeter III nimel välja „manifeste",

milles lubas anda rahvale põllumaad, metsad, heinamaad, veed, kalapüügikohad, soolaallikad ja muud kõlvikud. Talupojad lubas ta vabastada „orjusikkest" ja neile tagasi anda vabaduse.

Jemeljan Pugatšev.

Kogu elanikkonnal lubas ta kaotada raske pearaha. Aadlikke nimetas ta roimariteks ja käskis neid tappa. Astudes välja mõisnikkude vastu mõtlesid talupojad, et pärisorjusest võib neid vabastada „hea tsaar". Seesugust „head tsaari" nägid nad Pugatševis.

Pugatševi edu. 1773. a. lõpul ümberpiiratud Orenburgile abikssaadetud valitsuse väesalk kindral Kar'i juhatusel sai

täieliku kaotuse osaliseks. Pugatševi võidul regulaarvägede üle oli suur mõju nii ülestõusust haaratud kohtades kui ka riigi siserajoonides. Aadlikud sattusid paanikasse. Mõisnikud ootasid ärevusega hirmsa „Pugatši" ilmumist isegi sadu versti Volgamaast eemal asetsevais kohtades. Ülestõusnute vastu saadeti suured regulaarsõjaväe jõud, kellede ülemaks määrati sõjakas kindral Bibikov.

Talurahva sõda tõstis esile rea andekaid ja vapraid rahvasalkade juhtijaid. Baškiiria ratsaväe eesotsas tegutses tubli baškiir Salavat Julajev. Salavat Julajev oli rahvalaulik. Tema loodud lauludes kõneldi piiritust armastusest kodumaa, tema põldude, metsade ja rändlusalade vastu. Uurali tööliste hulgast tõusis teine andekas ülestõusu juhtija — Ivan Beloborodov. Mitu korda saavutas võite tsaarivägede üle lihtne Jaiki kasakas, ataman Ivan Zarubin, hüüdnimega „Tšika". Kui Pugatšev oli lähenenud Orenburgile, kohtas teda kuberneri poolt saadetud pärisorine talupoeg Afanassi Hlopuša, kes oli saanud ülesande süüdata ülestõusnute püssirohutagavarad ja veenda kasakaid ülestõusust loobuma. Kuid Hlopuša läks üle Pugatševi poole ja sai üheks ta lähimaks abiliseks. Ta juhtis üksikut salka ja ajas oma kiirete ja ootamatute kallaletungidega aadlikele hirmu peale.

1774. a. märtsis sai Pugatšev Orenburgi lähedal lüüa ja pidi loobuma linna piiramisest. Pagedes jälitamise eest suundus ta Baškiiriasse, mäekaevanduste rajooni, kus ülestõusnute salgad uuesti täienesid tehaste töölistega, vene talupoegadega ja baškiiridega. See andis Pugatševile võimaluse suunduda Kama jõele ja edasi — Kaasani juurde. Kaasan oli kogu Volgamaa administratiivne keskus ja tema vallutamisel olnuks suur tähtsus ülestõusu edasise arenemise seisukohalt.

1774. a. juulis jõudis Pugatšev Kaasani alla. Suurtükid veeti linna alla heina- ja õlevoori katte all. Samal ajal hiilis relvastamata tehaste tööliste salk tähelepanematult jäärakuid kaudu linna ja tungis ootamatult kindlustiste kallale. Peaaegu paljaste kätega kihutasid talupojad tsaarisoldatid minema ja, ümber

pöörates nende käest äravõetud suurtüki, hakkasid sellest tulistama piki tänavaid. Teisest küljest tungisid linna baškiirid. Tsaarigarnison peitus vanasse kindlusse. Kuid abiks Kaasanile jõudis kohale tsaari väesalk polkovnik Michelsoni juhtimisel.

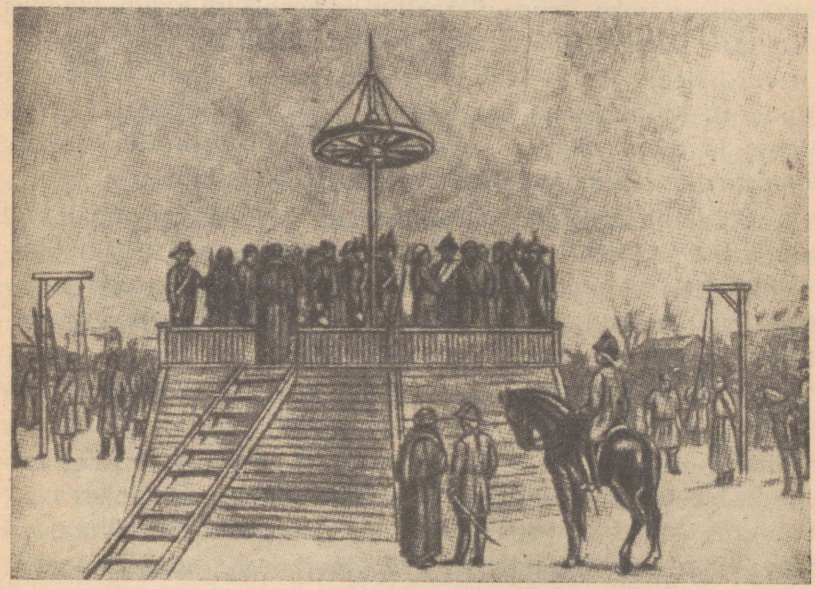

Pugatševi hukkamine. *Pealtnägija Andrei Bolotovi joonistus.*

Kaasani ümbruses sai Pugatšev lüüa ja suundus väikese salgaga Volga paremale kaldale.

Pugatševi jälitamine. Raske lüüasaamine, sügise lähenemine ning raskused toiduainete ja moona saamise alal sundisid Pugatševi suunduma lõunasteppidesse. Volga paremale kaldale jäi tema vägedest ainult tähtsusetu salk. Kuid Pugatševi ilmumine tihedalt asustatud arvukate mõisamajandustega rajoonidesse kutsus esile uue pärisoriste talupoegade valgumise tema juurde. Kogu Volgamaa Nižni-Novgorodist lõuna poole oli lühikese ajaga haaratud ülestõusust. Linnad alistusid peaaegu

ilma vastupanuta. Talupojad tulid ise ja tõid kaasa kinniseotud mõisnikke. Kuid need talupoegadest täiendosad lagunesid niisama kiiresti kui kogunesid. Sõjaliselt väljaõpetamata talupojad ei talunud kokkupõrkeid regulaarvägedega. Tsaari väesalgad jälitasid Pugatševi tema kannul olles, andmata talle aega peatumiseks. Penza, Saraatovi ja Kamõšini kaudu lähenes Pugatšev augusti lõpuks Tsaritsõnile (nüüd Stalingrad). Tsaritsõni lähedal jõudis Michelson Pugatševile järele ja lõi teda lõplikult. Mõnekümne kasakaga õnnestus Pugatševil ületada Volga ja minna steppi. Igast küljest ümberpiiratuna eksles Pugatšev mööda steppi, püüdes välja jõuda Jaikini.

Kasakate hulgas algas laostumine. Vähem vastupidavad nende hulgast hakkasid nurisema, et ataman viib nad hukkumisele. Seda kasutasid Pugatševi salgas olevad kasakate vanemad. Nad sidusid Pugatševi kinni ja andsid ta välja tsaarivõimudele.

Käe- ja jalaraudadesse pandud Pugatšev viidi puust puuris Moskva. 1775. a. jaanuaris hukati Pugatšev Moskvas. Moskva aadlikud sõitsid suurel arvul kokku tema hukkamisele, mis ühe kaasaegse väljendi järgi oli „aadli tõeliseks pidupäevaks". Mälestus Jemeljan Pugatševist säilis mitmeid aastakümneid rahva seas ning kandus üle rahvalauludesse ning muistendeisse.

Tsaarivalitsus õiendas julmalt arveid ülestõusust osavõtnud rahvaga.

Talurahva ülestõus Pugatševi juhtimisel lõppes sama õnnetult kui enne Pugatševi Bolotnikovi, Stepan Razini, Bulavini ja teised vähemad talurahva ülestõusud. Pugatševi talurahvasalgad võitlesid visalt ainult oma külade lähedal. Nad olid halvasti relvastatud ega tundnud sõjaväelist väljaõpetust. Talupoegade keskel valitses veendumus, et „hea tsaar" võib kergendada nende olukorda. Seepärast esineski Pugatšev tsaarina. Talupojad võisid võita ainult tööliste abiga, kuid töölisklassi Venemaal XVIII saj. veel ei olnud. „Talupoegade ülestõusud võivad olla edukad ainult sel juhul, kui nad on ühendatud töö-

liste ülestõusudega ja kui töölised juhivad talurahva ülestõuse. Eesmärgile võib viia ainult kombineeritud ülestõus eesotsas töölisklassiga" (Stalin, Vestlus saksa kirjaniku Emil Ludwig'iga, lk. 24).

Kuigi 1773.—1775. a. talurahva sõda sai kaotuse osaliseks, mängis ta siiski progressiivset osa, andes võimsa hoobi pärisorjusele.

§ 19. Aadli diktatuuri kõvenemine.

Talurahva sõda näitas aadlile, et pärisorjusliku riigi aparaat ei olnud küllalt tugev selleks, et kindlustada mõisnikkude võimu mitmemiljonilise pärisorise talurahva üle. Saanud võidu talurahva sõjas, võttis Katariina II 1775. a. seepärast ette suure administratiivse reformi kohtadel. Kogu maa jaotati 50 kubermangu, igaühes umbes 300 tuhat elanikku. Kubermangud jaotati maakondadeks seesuguse arvestusega, et igaüks neist haaraks umbes 30 tuhat elanikku. Kubermangude etteotsa seati kõrgeimale võimule allutatud kubernerid. Üksikjuhtudel ühendati kaks-kolm kubermangu asevalitseja võimu alla. Sellega saavutati kogu valitsemise suurem tsentralisatsioon. Maakondi haldasid aadli poolt enda hulgast valitud kapten-ispravnikud ühes kaasistujatega. Seetõttu omandasid aadlikud peale selle võimu, mis nad omasid mõisnikena, veel administratiivvõimu oma maakondade kõigi elanike üle. Aadlike kaasatõmbamine osavõtmisele kohalikust haldamisest nõudis aadliühingute loomist maakondade ja kubermangude kaupa.

1785. a. said aadlikud „armukirja", millega kinnitati aadlikkude omandiõigus maale ja pärisorjadele. Selles olid kinnitatud ka kõik varem antud eesõigused: vabastamine ihunuhtlusest ja isiklikest riigimaksudest. Iga maakonna ja iga kubermangu aadlikud moodustasid omavalitsusliku maakonna- ja kubermangu-„aadliühingu". Ühes maakonnas elavad aadlikud sõitsid kord kolme aasta tagant kokku koosolekule maakonna aadlipealiku valimiseks. Ühe kubermangu aadlikud sõitsid

kokku maakonnapealikute hulgast kubermangu aadlipealiku valimiseks kui ka administratiivkohtadele kandidaatide valimiseks. Aadlikud said õiguse esitada oma hädasid kindralkubernerile ja erisaadikute kaudu — senatile ja keisrinnale.

Ka linnad said 1785. a. uue korralduse. Kõik linnas elavad isikud kuulusid üldseisuslikku „linnakogukonda", mis jagunes kuude kategooriasse. Linnakodanikud valisid „linnapea" ja saadikud linnamajandust juhtivasse „linnanõukokku". Linnaomavalitsus oli kaupmeeskonna kõrgema kihi käes. Haldusvõimuks oli linnas valitsuse poolt määratav „gorodnitši".

Eriti püüdis valitsus kõvendada haldusvõimu ääremail. Kasakate omavalitsust Donil kitsendati veel rohkem. 1775. a. hävitati Zaporožskaja Setši jäänused Dnepri alamjooksul. Erilist tähelepanu pööras valitsus ülestõusust aktiivselt osavõtnud Jaiki kasakkonnale. Nimetus „Jaiki" kasakad asendati nimetusega „Uurali" kasakad.

1775.—1785. a. reformid suurendasid veel rohkem aadlikkude diktatuuri maal. Aadlikud said veel tsentraliseerituma ja tugevama haldusaparaadi, millele tugedes nad võisid paremini jälgida elanikkonna meeleolu ja kiiremini tarvitusele võtta vajalikke abinõusid talurahva rahutuste lõpetamiseks. Katariina II ülistati lauludes „aadli-tsaarinnana".

§ 20. Välispoliitika pärast talurahvasõda.

Krimmi ühendamine. 1774. a. Kutšuk-Kainardži rahu tingimused kergendasid oluliselt tsarismil Musta mere äärsete steppide anastamist ja Krimmi vallutamist. Seda nõudsid Venemaa elulised huvid Mustal merel. Kuigi Krimm oli tunnustatud iseseisvaks khaaniriigiks, kuid omaenese jõududega ei suutnud ta kaitsta oma iseseisvust. Sõjast nõrgendatud Türgimaa ei olnud suuteline Krimmi khaaniriigile õigeaegselt abi andma. Tsaarivalitsus kasutas Krimmis osavalt ära Girei'de valitseva suguvõsa liikmete vahelise võitluse võimu pärast. Üks neist,

Šagin-Girei, kuulutati Krimmi toodud Vene vägede abil khaaniks. 1783. a. võttis Vene valitsus Šagin-Gireilt võimu ja Krimm ühendati Venemaaga „Tauria" nime all.

Pärast Krimmi ühendamist anastati ka viljakandvad Musta mere äärsed stepid, mida hakati nimetama Novorossiaks (Uus-Venemaaks). Uuestiühendatud maadesse tungisid ahnelt vene mõisnikud. Nad haarasid parimad maad Krimmis, eriti piki rannikut ja viljakandvais orgudes. Mererannikul asetsevad tatari külad asustati kõrgemale, mägedesse. Palju tatarlasi asustus ümber Türgimaale. Musta mere äärseis steppides tekkis lühikese ajaga suuri põllumajapidamisi, mis kuulusid suurtele võimukandjatele ja keisrinna kindralitele. Stepimaa-alad asustusid kiiresti. Asunike hulgas olid kesk-maakondadest vägivaldselt väljaviidud vene talupojad, kreeklased, armeenlased ja kohalikud tatarlased. Eriti rikastus keisrinna soosik kindral Potjomkin, kes määrati äsjaühendatud maa kindralkuberneriks. Potjomkin kogus endale sõjaväe jaoks võetud nekruteid (noorsõdureid) ja asustas need oma maale. Novorossias ja Krimmis tekkis uusi Vene linnu ja kindlusi. Dnepri alamjooksule asutati Jekaterinoslavi linn (nüüd Dnepropetrovsk), mis muutus maa administratiivseks keskuseks. Krimmi ehitati laevastikule kindlustatud sadam — Sevastoopol. Dnepri suudme lähedale tekkis Hersoni kindlus.

Potjomkini kutsel teostas Katariina II 1787. a. reisi ühendatud Ukraina stepimaadele ja Krimmi. Jutustatakse, et Potjomkin, soovides näidata oma korraldusvõimet maa asustamisel ja korraldamisel, käskis mitmesse kohta keisrinna teele kiirelt ehitada külasid kujutavaid hoonerühmi. Hiljem hakati neid külasid pilkeks nimetama „potjomkini küladeks". Mitmelt poolt kokkuaetud talupojad pidid karistuse ähvardusel kujutama „õnnelikke asunikke". Katariina II andis Potjomkinile autasuks „Tauria" tiitli, mis liideti tema perekonnanimega.

Teine sõda Türgimaaga. Katariina II taipas, et Türgimaa ei lepi Krimmi kaotamisega. Valmistudes uueks sõjaks Türgimaaga sõlmis Katariina II Türgimaa vastu sihitud liidu Austriaga.

Sõda Türgimaaga kiirendasid kõvendatud tööd Krimmi ja Musta mere ranniku kindlustamisel, laevastiku ja kindluste ehitamised. Tagakihutatud Prantsusmaa poolt, kes soovis Venemaa nõrgenemist, kuulutas Türgimaa 1787. a. Venemaale sõja.

Sõda algas türklaste katsega vallutada väike Vene kindlus Kinburn, mis kaitses sissepääsu Dnepri suudmesse. Vene väed, keda juhtis väljapaistev väejuht Suvorov, lõid julge rünnakuga kindluse ees maandunud türklaste väesalga merre. Järgmisel aastal astus liidus Venemaaga sõtta Austria. Vene väed asusid tollal tugeva Türgi kindluse Otšakovi piiramisele. Türgi vastu tegutsevat kogu Vene sõjaväge juhtis Potjomkin, auahne ja otsustusvõimetu inimene, kes isegi sõjas ei unustanud kärarikkaid ja uhkeid lõbustusi. Samal ajal nälgisid soldatid kaevikuis Otšakovi all toidumoona puuduse tõttu ja külmetasid kergeis sineleis tugevate külmade käes. Väed kandsid suuri kaotusi surnutena ja haavatutena. Kaotanud tegevusetuses mitu kuud, lubas Potjomkin lõppeks Otšakovi rünnata. Karmi pakasega, märatsevas lumetuisus vallutasid Vene väed selle tugeva Türgi kindluse.

Izmaili piiramine ja ründamine. 1789. a. lõi Suvorov kaks korda türklasi: Fokšanõ linna juures ja Rõmniki jõel. Võidu eest Rõmniki jõel sai Suvorov oma perekonnanimele lisandi „Rõmnikski". Samal ajal sõlmis väga kindlusetult ja loiult tegutsev Austria Türgimaaga eraldirahu. Venemaa jätkas sõda. 1790. a. piirasid Vene väed Doonau suudmes ümber tugevaima Türgi kindluse Izmaili. Vene sõjaväe olukord oli väga raske, eriti talve tuleku tõttu. Vägedel ei olnud toidutagavara, polnud kütet, tekkisid haigused. Siis saadeti Izmaili piiravate vägede juurde Suvorov. Ta algas otsekohe ettevalmistusi kindluse ründamiseks, hoolimata Türgi garnisoni arvulisest üleolekust. Rünnaku eel saatis Suvorov Türgi kindluse komandandile lühikese sedeli alistumisettepanekuga: „Ma saabusin vägedega. Kakskümmend neli tundi järelemõtlemiseks — vabadus; minu esimene lask — juba vangipõli; rünnak — surm". Üks Türgi pašadest (kindralitest), võttes kirja, vastas: „Enne lakkab Doo-

nau voolamast ja langeb taevas maa peale kui alistub Izmail". Vaatamata tapvale tulele kindlusest seadsid vene soldatid koidikul üles redelid ja ronisid kindluse seintele, mis mõnes kohas ulatusid 10—15 meetri kõrgusele. Kogu päeva kestis käsitsivõitlus. Õhtuks oli Izmail vallutatud. Türklased kaotasid surnutena umbes 26 tuhat inimest.

Sellal kui Suvorov sammus ühelt võidult teisele kuival maal, tegi end merel kuulsaks silmapaistvate vägitegudega admiral Fedor Fedorovitš Ušakov. Neljas merelahingus purustas ta tugevaima Türgi laevastiku ja kindlustas Venemaale täieliku ülevõimu Mustal merel. Türgi meremeestele ajas hirmu peale paljalt nimi „Ušak-paša" (nii nimetasid türklased Ušakovi). Nagu Suvorov maavägedes, nii tõstis Ušakov kõrgele Vene laevastiku sõjatraditsioonid.

Suvorovi ja Ušakovi võidud sundisid Türgimaad rahu paluma.

1791. aastal sõlmiti Jassys rahu, misjärel Türgimaa loovutas Venemaale Lõuna-Bugi ja Dnestri jõe vahelised maad ja nõustus Krimmi liitmisega Venemaa külge. Teise Türgi sõja resultaadina kindlustus Venemaa lõplikult Musta mere põhjarannikul. Sellega lõppes igivana võitlus juurdepääsu pärast külmumata Mustale merele, mis oli vajalik Venemaa majanduslikule arenemisele.

Sõda Rootsiga. Üheaegselt Türgi sõjaga pidas Venemaa sõda Rootsiga (1788—1790). Rootsi kasutas Vene väe minekut Türgi sõtta ja tegi katset Venemaalt ära võtta Läänemere rannikut. Kõik rootslaste katsed välja tungida Peterburi juurde said täieliku nurjumise osaliseks. Sõda lõppes rahu sõlmimisega 1790. a., misjärel mõlemad riigid säilitasid endised piirid.

§ 21. Ukraina XVIII saj.

Ida-Ukraina. Kuni Poola jagamiseni jagunes Ukraina Venemaa koosseisu läinud Ida-Ukrainaks ja Poola võimu alla jää-

nud Lääne- ehk paremakaldaliseks Ukrainaks (lääne pool Dneprit).

Pärast ühendamist Venemaaga võeti vasakukaldalises (Ida-) Ukrainas poola mõisnikelt maad ära. See kiirendas Ukraina maaomanike klassi arenemist. Vabade maade äravõtmisega, sõjaväemaade ostuga ja anastamisega hakkas suurendama oma valdusi kasakate ülimuslik kiht, kel ka varem oli mõisu. Osa maid sai ta tsaarilt annetustena.

Kasakate ülemik valis oma keskelt hetmani, tema abid ja üldse kõik sõjalise võimu esindajad. Kasakate sõjaline võim oli samal ajal ka Ukraina elanikkonna üld-administratiivvõimuks. Ent ülemiku sõltumatu ja mõjukas seisund kutsus esile kartuse tsaarivalitsuse juures, kes püüdis Ukraina halduskorraldust lähendada Venemaa teiste osade korrale. Seepärast muutis tsaarivalitsus XVIII saj. jooksul mitu korda ära Ukraina hetmani ameti, asendades selle Peterburist saadetud kindralitest ja ohvitseridest „Väikevene kolleegiumiga". Hetmani amet kaotati lõplikult 1764. a.

Täielikule ümberkorraldusele allutati ka Ukraina kasakate sõjaväeteenistuslik organisatsioon. Enamik Zaporožje kasakaid lahkus Setšist juba XVIII saj. algul, ümber asustudes Krimmi khaanile kuuluvaile, Dnepri suudme lähedasile maile. Soovimata Venemaaga sõdida, läksid zaporožlased enne Vene-Krimmi sõja algust 1733. a. ära Krimmi khaani mailt ja võtsid endi alla „Vana Setši" lähedal asetseva maakoha, moodustades „Uue Setši". Sõja ajal osutasid nad Vene sõjaväele alalist abi, toimetasid stepis luuret ja tungisid kallale tatari ratsaväesalkadele.

Pärast Venemaa väljajõudmist Musta mere kallastele kaotas endise tähtsuse Dnepri alamjooksu kaitsmine zaporožlaste abil. Krimmi tatarlased ei söandanud enam kallale tungida Vene piiriäärsele territooriumile. Lõunasteppi ilmunud vene mõisnikud aga kartsid naabrust rahutu Zaporožje vabaväelaskonnaga. Seepärast hakkas tsaarivalitsus ikka enam suruma Zaporožje kasakaid, võttes neilt ära maad ja tööndused.

1775. a. võttis tsaari väeüksus Setši äkki enda alla. Nüüd enam kui pooled zaporožlased, võttes öösi paadid, laskusid Dneprit mööda alla, Türgi piiridesse. Mõni aasta pärast Setši hävitamist asustati osa Zaporožje kasakaid ümber Aasovi mere rannikule ja Kubani alamjooksule. Samaaegselt oli Kubanimaale osaliselt ümber asustatud Doni kasakaid. Seega pandi alus Kubani kasakaväele. 1780. a. seati kogu Ida-Ukrainas sisse samasugune halduskorraldus ühes jaotusega kubermangudeks ja maakondadeks nagu Venemaa teisteski osades. 1783. a., seoses pearaha sisseseadmisega Ukrainas, anti käskkiri, mis faktiliselt pärisorjastas Ukraina talupojad. Käskkirjas öeldi: „Igaühel elanikest tuleb jääda oma kohale ja kutsealale, kuhu ta on üles kirjutatud viimase revisjoni järgi". Ukraina aadlikud said samad õigused, mida „Vene aadel" omas vastavalt „armukirjale".

Haidukkide ülestõus Poola vastu. Poola võimu alla jäänud Ukraina lääneosas ennistati XVIII saj. algul poola mõisamajandus. XVIII saj. keskel kasvas tunduvalt vilja väljavedu Poolast, mispärast mõisnikud laiendasid mõisade külvipinda ja suurendasid talupoegade teoorjust. Mõnes mõisas võeti talupoegadelt ära kogu põllukultuuriks kõlvuline maa ja kogu kari. Kuid rahva ülestõusud takistasid endiselt Poola valitsemise täielikku kindlustamist Ukraina mail. Neist ülestõusudest osavõtnud talupoegi ja kasakaid hakati nimetama haidukkideks.

Haidukkide esimene suurem ülestõus toimus 1734. a., kui Lääne- (Poola-) Ukrainasse ilmusid Vene väed. Need saatis tsaarivalitsus šlahta poolt valitud Poola kuninga August III toetamiseks. Talurahva keskel levisid kuuldused, et Vene väed tulid poola mõisnikkude võimu hävitama. Suure kiirusega haaras talurahva ülestõus kogu Ukraina Poola osa. Kartes talurahva liikumist käskis siis tsaarivalitsus Poolas olevatel vägedel osa võtta haidukkide ülestõusu mahasurumisest.

„Koliivluse" nime all tuntud haidukkide teine suur ülestõus toimus 1768. a. Selle ajendiks olid poola aadlike vägivallateod. Aadlikud röövisid Ukraina elanikkonda ja allutasid van-

gistatuid piinutamisele. Haidukkide liikumine tõstis esile mitu vaprat juhti, nende hulgas zaporožlase Maksim Železnjaki ja sadaniku Ivan Gonta. Aadlike poolt veriste arveõiendustega Ukraina elanikkonna kallal väljakutsutud viha- ja kättemaksu-

Haiduk. *XVIII saj. joonistus.*

tunde mõjul laastasid haidukid omakorda vallutatud aleveid ja panide maad. Železnjaki salgad sadanik Ivan Gonta abiga vallutasid isegi hästikindlustatud Umani linna, kuhu aadlikud olid paanikas kokku jooksnud.

Oma jõududega ei suutnud Poola haidukkidest jagu saada, mispärast ta pöördus uuesti tsaarivalitsuse poole abi järele. Tsaariväed surusid ülestõusu maha. Železnjak ja Gonta võeti

pettusega Vene väesalga poolt kinni. Železnjak saadeti Siberisse, kuid Gonta anti välja poola aadlikele, kes panid ta kallal toime piinarikka hukkamise. Poola panide ja aadlike arveõiendus Ukraina elanikkonnaga ületas oma julmuselt kõik varem teadaolevad Poola vägivalla koledused. Poola panid seadsid endile ülesandeks, nagu nad ütlesid, „Ukraina leegi kustutamise orjade (s. o. talupoegade) veres". Nad pöördusid talupoegade poole erilise „universaaliga" (käskkirjaga), milles tõendasid, et talupojad on jumalast loodud täielikult kuulama panide sõna. Hoidudes panide jälitamisest põgenes hulk talupoegi Vene piiridesse. Poola valitsemine Ukrainas kadus lõplikult pärast teist Poola jagamist 1793. a.

Ukraina kultuur. XVIII saj. sattus ukraina rahvuslik kultuur raske surumise ja jälitamise alla: ukrainlastel keelati emakeelsete raamatute trükkimine. Kuid need jälitamised ei suutnud peatada ukraina kultuuri arenemist. Mälestused kasakate võitlustest poolakatega valati ümber lauludesse (duumadesse), mida lauldi külades ja linnades rahvuslikkude muusikariistade helide saatel. Aastalaatadel ja koolides mängiti väikesi ajaloolisi naljapilte ja komöödiaid. Ilmliku hariduse puudumisel omas suurt tähtsust Kiievi vaimulik akadeemia, kust tulid mitmed tolle aja Ukraina kirjanikud, nende hulgas rahvalaulik ja filosoof, väljapaistev vana klassikalise kirjanduse tundja Grigori Skovoroda. Ta sündis vaeses kasakaperekonnas. Kogu oma elu hulkus Skovoroda mööda Ukrainat kepiga käes ja kotiga seljas, milles hoidis hoolikalt mõnd raamatut ja käsikirja. Skovoroda tundis hästi vaese ukraina talupoja elu ja muresid. Seepärast õpiti tema värsid rahva poolt kiiresti pähe, need muutusid vanasõnadeks, kõnekäändudeks ja lauludeks.

XVIII saj. jooksul jätkus Ukraina majanduslik ja kultuuriline lähenemine Venemaale. Ukrainast veeti Vene linnadesse suurel arvul vilja, samuti ka Ukraina tööstussaadusi. Ukrainasse läks vastu puuvillaseid riideid, rauatooteid ja teisi manufaktuurtoodangu saadusi. Ukraina linnades hakkas levima vene keel.

§ 22. Haridus ja kultuur XVIII saj. teisel poolel.

Haridus. Kogu XVIII saj. jooksul sai kooliharidust ainult tähtsusetu osa elanikke, peamiselt aadlike lapsed. Sajandi keskel oli ainult kolm gümnaasiumi: üks Peterburis Teaduste Aka-

deemia juures ja kaks Moskvas, ülikooli juures. Neile lisandus 50-ndate aastate lõpul gümnaasium Kaasanis. Peale selle õppisid aadlike lapsed Aadli kadetikorpuses, kus esikohal oli üldhariduslikkude ainete õpetamine. Tütarlastele avati Peterburis Smolnõi instituut, kus olid eri osakonnad aadlikele ja linnakodanikele. Peterburis asutati Jelizaveta Petrovna ajal Kunstiakadeemia. Katariina II ajal töötati välja suur plaan õppeasutiste arendamiseks kubermangudes ja maakondades. Kuid ainult väike osa sellest teostati. Avati kubermangulinnades „kõrgemad rahvakoolid" ja mõnes maakonnalinnas „alamad rahvakoolid".

Ettevõtlikud inimesed kasutasid vajaliku arvu õppeasutiste puudumist ja korraldasid oma majades era-„pansione", kuhu võeti lapsi kasvatamiseks ja õpetamiseks. Rikkad aadliperekonnad palkasid oma laste õpetamiseks välismaalastest õpetajaid ja kasvatajaid (guvernööre). Nõudmiste kasvamisega kodukooliõpetajate järele tungis Venemaale suurel hulgal harimatuid välismaalasi. Paljud neist tundsid vaevalt kirja. Oma õpilastele suutsid nad edasi anda ainult võõrkeele oskust. XVIII saj. keskelt alates hakkas aadliseltskonnas prantsuse keel isegi vene keelt välja tõrjuma. Vabalt prantsuse keelt kõnelevad noored aadlikud väljendusid vaevaliselt emakeeles. Kodune haridus täienes aadliperekondades välismaiste, peamiselt prantsuskeelsete raamatute lugemisega. Seepärast kujunes prantsuse kirjandus prantsuse kultuurimõju sisseviijaks haritud aadliühiskonda.

XVII saj. lõpul ja XVIII saj. algul valitses Lääne-Euroopa kirjanduses ja kunstis klassitsism — vana-kreeka ja -rooma kunsti ja luule jäljendamises väljenduv vool; prantsuse klassitsismi mõju tungis ka Venemaale.

Kirjandus. Eriti tugev oli prantsuse mõju kirjanduses. Vene kirjanikud katsusid jäljendada väljapaistvaid prantsuse XVII—XVIII saj. kirjanikke: Racine'i, Molière'i, Voltaire'i jt. Jäljendamisest läksid vene kirjanikud ja lugejad üle kreeka ja rooma autorite iseseisvale uurimisele, kelle töid hakati tõlkima vene keelde. Klassikalise ja Lääne-Euroopa kirjanduse uurimine soodustas vaimsete huvide laienemist, esitas vene kirjanikele uusi teemasid.

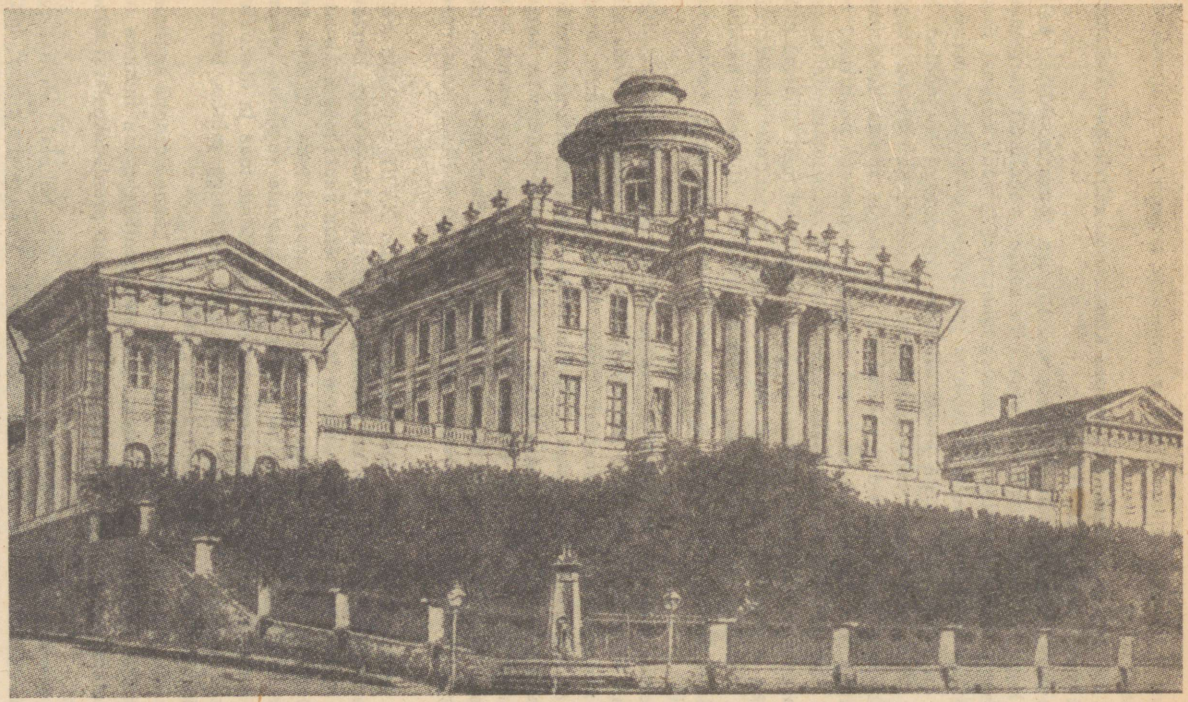

Paškovi maja Moskvas (nüüd Üleliiduline Lenini-nimeline Raamatukogu).
Arhitekt Baženov (XVIII saj. lõpp).

Kuid samal ajal võttis klassikaliste ja prantsuse kirjanikkude jäljendamine sageli inetu kuju.

XVIII saj. keskel oli vene kirjanduses klassitsismi esindajaks Aleksander Petrovitš Sumarokov (1718—1777).

Sumarokov oli keskaadli poliitilise osatähtsuse tõusu pooldaja, kelles ta nägi kogu Venemaa riigikorra alust. Ta suhtus vaenlikult kõrgemasse õueaadlisse ja naeruvääristas oma teostes ignorantsi ja aadli kõrkust. Sumarokov oli arvukate prantsuse kirjanduse jäljenduste autoriks. Sumarokovi teostest on erilise tähtsusega armastuslaulud, ajaloolised tragöödiad, komöödiad ja satiirid. Isegi vene ajaloolistele teemadele kirjutatud tragöödiais kõnelesid ja tegutsesid tegelased kui kreeka ja rooma kangelased. Kuid Sumarokovi tragöödiad etendasid nendegi puudustega positiivset osa, sest nad olid materjaliks esimesele vene teatrile. Veel suurema tähtsusega olid Sumarokovi komöödiad ja satiirid. Nad valmistasid teed hilisema pilkekirjanduse arengule. Sumarokov seadis kõrgele kirjanduse ühiskondliku tähtsuse. Ta ütles, et Moskva, kus „kõik tänavad on sillutatud harimatusega kolme arssina paksuselt", nõuab võitluseks harimatuse vastu „sada Molière'i".

Olenevus prantsuse kirjandusest hakkas pärast Sumarokovi järk-järgult vähenema. Et olla arusaadav ja köitev, pidi komöödia kasutama Vene olustikulist materjali. Seda lähenemist Vene tõelikkusele, realismile leiame Denis Ivanovitš Fonvizini teostes. Fonvizin (1745—1792) püüdis naeruvääristada kaasaegse aadliühiskonna pahesid. Tema tähelepanuväärivais komöödiais „Brigadiir" ja „Äbarik" esitatud tüüpides — riiakas ja ahnes brigadiiri naises, rumalas ja kurjas Prostakovas, jämedas Skotininis, laisas ning harimatus Mitrofanuškas ja teistes — tundsid lugejad ära oma kaasaegseid inimesi.

Suur teene seotud kõne lihtsustamises kuulub XVIII saj. lõpu väljapaistvale luuletajale Gavriil Romanovitš Deržavinile (1743—1816). Deržavin tõi oma luuletustesse vene rahvakeele ja näitas tema suurt musikaalsust ja jõudu. Deržavin oli aadli-impeeriumi, tema võimsuse ja tema sõjaliste edusammude laulik. Kuid samal ajal katsus ta paljastada tugevate „võimumeeste" pahesid, kes oma roimadega panevad värisema maa ja ülekohtuga kõigutavad taevast. Võideldes „võimumeeste" pahedega mõtles Deržavin sellega kindlustada aadli pärisorjuslikku riiki.

XVIII saj. teisel poolel tungis vene kirjandusse Lääne-Euroopa sentimentalismi mõju. Selle suuna kirjanikud pöörasid peatähelepanu inimese tunnete kujutamisele (nimetus „sentimentalism" tuletub prantsuskeelsest sõnast *sentiment* — tunne).

Vene sentimentalismi suurimaks esindajaks oli Nikolai Mihhailovitš Karamzin. Määratut menu omasid lugejaskonnas „Vene reisija kirjad", milles Karamzin, kirjeldades oma viibimist välismaal, tutvustas vene seltskonda

Moed XVIII saj. lõpult. *XVIII saj. gravüür.*

Lääne-Euroopa elu ja kultuuriga. Eriti tuntuks sai N. M. Karamzini teos „Vaene Liisa", mille teemaks on talupojatüdruku õnnetu armastus aadliku vastu. Hiljem loobus N. M. Karamzin ilukirjandusest ja pühendus täielikult Vene ajalooga tegelemisele. Osa vene kirjanikke kasutas senti-

mentalismi tegelikkusele vasturääkiva maaelu rahulikkude ja õnnelikkude piltide, täieliku talupoegade ja mõisnikkude vahelise kooskõla kujutamiseks. Nii kirjutas Vassili Maikov kaks aastat pärast Pugatševi ülestõusu mahasurumist koomilise ooperi „Maapidu ja kroonitud voorus". Selles oli esitatud talupoegade koor, kes pidi laulma: „Andes kruntrenti, mis seatud meile, elame õndsas elus härra pea varjul".

Teater ja muusika. Kirjandusliku vilgastumisega oli seotud vene draamateatri tekkimine. Kuni XVIII saj. keskpaigani lavastati näidendeid peaaegu eranditult sissesõitnud itaalia, prantsuse ja saksa näitlejate poolt. Jelizaveta Petrovna aegu mängisid Aadli kadetikorpuse kasvandikud, kellede hulgas oli ka tulevane kirjanik Sumarokov, palees asjaarmastajatena näidendeid. Vene professionaalse draamateatri asutajaks oli Jaroslavli kaupmehe poeg Fedor Volkov.

Volkov tutvus teatriga Peterburis, kus viibis Aadli kadetikorpuse õpilaste lavastustel. Tagasi tulles Jaroslavli kogus Volkov asjaarmastajate trupi ja lavastas nendega prantsuse näidendeid. Volkovi kui suurepärase näitleja kuulsus muutus nii suureks, et keisrinna Jelizaveta kutsus ta koos oma trupiga Peterburi. 1756. a. avati Peterburis „vene teater tragöödiate ja komöödiate lavastamiseks". Selle direktoriks määrati Sumarokov; Volkov ja tema seltsimehed moodustasid esimese selle teatri trupi.

Volkov suri 1763. a., kuid tema eluajal alanud vene draamateatri areng jätkus. Volkovi nimetati „vene teatri isaks", sest et tema ajal muutus vene teater esmakordselt professionaalseks (teatri trupp koosnes vene näitlejatest-professionaalidest), alaliseks ja üldkättesaadavaks.

Jäljendades pealinna aadlit hakkasid rikkad mõisnikud oma mõisadesse asutama väikesi pärisoriseist näitlejaist teatreid. Mõisnikkude omavolist sõltuvate pärisoriste näitlejate elu oli väga raske. Nende hulgas oli palju andekaid inimesi, kelledel ei olnud võimalik arendada oma annet.

XVIII saj. jooksul omandas suure leviku ilmlik muusika. Anna Ivanovna ja Jelizaveta Petrovna õukondades lavastati pidulikel juhtumeil itaalia oopereid. Sel ajal loeti oopereid „paleekunstiks". Arenev huvi muusika vastu viis rahvaviiside kogumisele ja ümbertöötamisele, mis hiljem mõjustas tunduvalt vene muusikalist kultuuri. Ilmusid vene komponistid ja mängijad. Mitmed väljapaistvad helikunstnikud tulid rahva hulgast, pärisoriste talupoegade keskkonnast ja linnaelanikkonna kehvadest kihtidest. Vürst Potjomkini mõisateenija Handoškin oli imesteldav virtuoosse viiulimängu meister, kes ei jäänud maha oma aja parimaist lääne-euroopa viiuldajaist. Talle kuulub rida tähelepanuväärivaid teoseid. Väljapaistvad heliloojad olid soldati poeg Jevstignei Fomin ja krahv Jagužinski pärisori Mihhail Matinski.

70-ndate aastate lõpul lavastati esimesed suuremad vene ooperid: Matinski „Peterburi kaubahoov" ja Fomini „Nõid-mölder". Mõlemad heliloojad viisid ooperisse linna- ja maaelu stseene ja kasutasid laialt rahvamotiive.

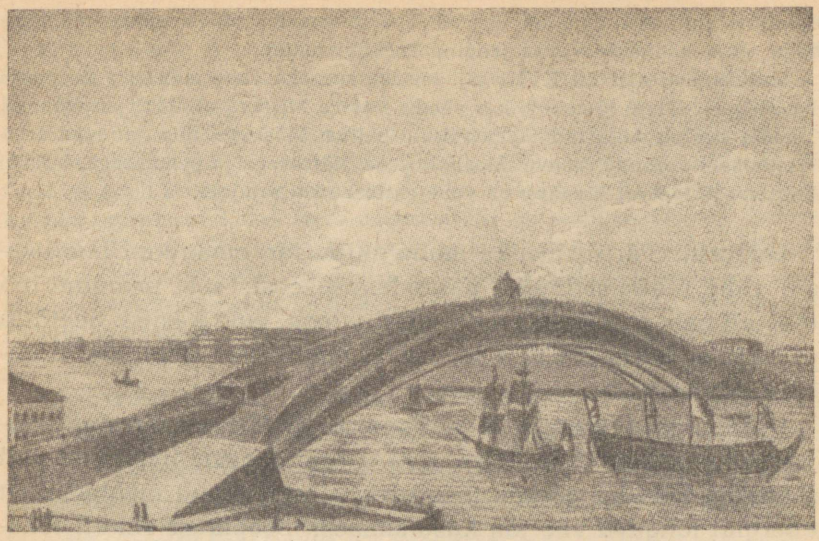

I. P. Kulibin. Neeva ühekaarelise puusilla projekt. *Kaasaegne gravüür.*

Väljapaistev helilooja klaveril oli Bortnjanski, kes aksutas avaralt ülemaailmse muusikakunsti paremaid saavutusi ja pani aluse vene instrumentaalmuusika arengule.

Maalikunst ja arhitektuur. Vene maalikunsti areng tõstis esile mitu väljapaistvat kunstnikku. Nende hulgas oli krahv Šeremetjevi pärisori Ivan Argunov, kes oma tegevust maalikunsti alal algas oma isanda lossi seinte ja lagede värvimisega. Suure meisterlikkuse saavutas portreemaal Levitski ja tema õpilase Borovikovski töödes. Nad maalisid (peamiselt tellimise peale) rikaste võimukandjate ja kõrg-aadli portreid.

Suuri edusamme saavutati vene ehituskunsti alal. Ühe vaese Moskva kiriku köstri poeg Vassili Baženov, kes suurte vaimuannete poolest oli silmapaistev, sai oma hariduse Moskva ülikooli juures olevas gümnaasiumis ja Kunstide Akadeemias Peterburis. Oma kunstilise hariduse lõpetas Baženov Prantsusmaal ja Itaalias, kus töötas parimate maali- ja ehituskunstnike juures ning uuris muistiseid ja kunstimälestisi. Juba selle reisi ajal omandas Baženov välismaal suure meistri kuulsuse. Ta sai materiaalselt seisukohalt kasulikke ettepanekuid jääda välismaale, sealhulgas Prantsuse kuningalt. Kuid kõhklematult pöördus Baženov Venemaale tagasi ja andis kogu oma jõu ning määratu kunstnikuande kodumaa teenistusse.

Baženovi ehitiste hulgas on üks silmapaistvamaid Lenini-nimelise raamatukogu vana hoone Moskvas (endine Paškovi maja).

Ehituskunsti alal oli XVIII saj. teiseks suureks vene meistriks Baženovi kaasaegne Matvei Kazakov, kes sündis vaeses Moskva alldjaki perekonnas. Temale kuulub palju monumentaalseid ehitusi Moskvas, mis erinevad arhitektuursete vormide rabava täiuslikkusega, lihtsusega ja pehmusega. Vassili Baženov ja Matvei Kazakov on vene ehituskunsti rajajaid.

Leidurid. Pärisorjuslike manufaktuuride omanikud hoolitsesid vähe tootmistehnika parandamise eest, sest peamine töö teostati neis ettevõtteis mitte masinatega, vaid käsitsi. Seetõttu ei leidnud enamik XVIII saj. teisel poolel tehtud leiutisi praktilist rakendamist.

Uuralis garnisonisoldati perekonnas sündis aurumasina leiutaja — venelane Ivan Polzunov. Aurujõumasina ilmumine pidi tekitama täieliku pöörde tööstuses. Varem saadi mehhaanilist energiat langeva vee jõu kasutamisest. Seepärast ehitati tehased järvede ja jõgede lähedale. Aurujõumasin vähendas toormaterjali transpordikulusid ning kergendas inimese tööd. Pikkade askelduste tulemusena sai Ivan Polzunov raha tema poolt leiutatud „tulimasina" ehitamiseks, mis auru muutis mehhaaniliseks energiaks. Kuid ülejõukäiv töö murdis leiduri tervise, mis oli õõnestatud raskest elust. Ivan Polzunov suri 1766. a. tol momendil, mil tema poolt Uuralil ehitatud „tulimasin" oli tegevusvalmis. Selle masina proovimine tõendas kõiki Polzunovi arvestusi. Ta ennetas James Watti 21 aasta võrra, leiutades maailmas esimese aurumasina tehaste mehhanismide vahenditult liikumapanemiseks. Ivan Polzunovi geniaalne leiutis unustati. Ainult nõukogude teaduses leidis väärilise tunnustuse Ivan Polzunov kui üks suurimaid aatlejaid ja uuendajaid tehnika alal.

Sama kurb oli XVIII saj. teise vene leiduri, Ivan Kulibini saatus, kes sündis Nižni-Novgorodi kaupmehe perekonnas. Kord, alles poisikesena nägi Ivan Kulibin tuttava juures seinakella. Mõne päeva pärast tegi ta puust samasuguse kella. Pärast isa surma jätkas Ivan Kulibin, kaubeldes poes, kellade valmistamist ja müümist. Koos oma õpilasega kulutas ta viis aastat püsivat tööd eriliste, tol ajal moodsate „sürpriisidega" kellade valmistami-

seks. Kell oli hanemunasuurune. Iga 60 minuti tagant avanesid kellas tsaariväravad väikeste liikuvate inglikujukestega. Kulibin kinkis selle kella Katariina II-le. Tänuks kingituse eest nimetati ta Teaduste Akadeemia mehhaanikuks. Kogu vaba aja ja saadava raha kulutas ta uutele leidustele. Teada saades ajalehtedest, et Londonis on välja kuulutatud preemia parima Thames'i silla kavandi eest, töötas Kulibin välja projekti ja ehitas 10 000 üksikust osast koosneva sillamudeli. Kuulus matemaatik Euler kinnitas kõik Kulibini arvestused, kel ei olnud matemaatilisi ega tehnilisi teadmisi. Kulibin ehitas ka Neeva silla mudeli. Selle mudeli võttis endale vürst Potjomkin ja ilustas sellega oma aeda. „Kulibini sild" mädanes seal aja jooksul ära. Kulibinil oli palju teisi leidusi, kuid ükski neist ei leidnud praktilist rakendamist. Kulibin suri vaesuses oma kodulinnas Nižni-Novgorodis (nüüd Gorki l.).

Hoolimata sellest, et pärisorjuslikud suhted olid teaduse ja kunsti arenemise peatakistuseks, oli XVIII saj., eriti tema teine pool, Venemaal kultuurilise tõusu ajaks. Vene rahva tähelepanuvääriv looming ilmnes nii kirjanduses, muusikas, maalikunstis, arhitektuuris kui ka tehnikas.

Pärisorjuse lagunemine ja kapitalismi tekkimine.

IV peatükk.

Kodanlik revolutsioon Euroopas ja tsarism XVIII saj. lõpul.

§ 23. Katariina II võitluses revolutsiooniga.

Kodanlik revolutsioon Prantsusmaal ja selle tähtsus maailma ajaloos. XVIII sajandi lõpul võitis Prantsusmaal kodanlik revolutsioon. Euroopa ja Ameerika eesrindlikes maades avas see kapitalismi võidu ja kindlustumise perioodi. Pärast feodaalkorra tuhandeaastast valitsemist seati sisse uus, kapitalistlik (kodanlik) kord.

„Kapitalistlikus korras on tootmissuhete aluseks tootmisvahendite kapitalistlik omandus, kusjuures omanduseks pole tootjad — palgatöölised, keda kapitalist ei või ei tappa ega müüa, sest nad on vabad isiklikust sõltuvusest, kuid kellel pole tootmisvahendeid ja kes selleks, et mitte surra nälga, peavad oma tööjõudu müüma kapitalistile ja taluma oma turjal ekspluatatsiooni iket" („ÜK(b)P ajaloo lühikursus", lk. 118).

1789. a. kodanlik revolutsioon avas tootmisjõudude kiirema arenemise võimaluse, kui see oli võimalik feodaal-absolutistliku korra juures. Prantsusmaal kaotati ära talupoegade viimsed feodaalsunnised. Suurtööstuse arenemiseks ja töölisklassi kasvamiseks tekkis soodsaid tingimusi. Pandi alus uuele poliitilisele režiimile — kodanlikule demokraatiale. Kodanlik kord kergendas proletariaadi organiseerimist ja tema klassikasvatust. See tähendas määratut progressi võrreldes feodalismiga ja avas uue epohhi inimsoo ajaloos. Prantsuse 1789. a. revolutsioon oli kõige otsustavam kodanlikest revolutsioonidest, kuid

seegi asendas ainult ühe ekspluatatsiooni liigi (feodaalse) teise ekspluatatsiooni liigiga (kodanlikuga).

Alles suur 1917. a. proletaarne revolutsioon hävitas inimese igasuguse ekspluateerimise inimese poolt ja avas inimsoole tee klassideta kommunistliku ühiskonna juurde. Selles on tema sügav põhimõtteline erinevus Prantsuse kodanlikust revolutsioonist.

Tsaari-Venemaa kontrrevolutsiooniliste riikide blokis. Varased kodanlikud revolutsioonid (Madalmaade ja Inglise) ei olnud feodalismile kogu Euroopas veel tõsiseks ähvarduseks. Kuid Prantsuse kodanlik revolutsioon andis mitte üksi Prantsusmaal, vaid ka teistes Euroopa maades hoobi absolutismile ja feodalismile. Seepärast astuski Prantsuse revolutsiooniga võitlusse kogu feodaalne Euroopa. Euroopa kontrrevolutsioonist aktiivseks osavõtjaks oli ka tsaristlik Venemaa.

Katariina II arvas, et vahelesegamine Prantsusmaa revolutsioonilistesse sündmustesse on kõigi Euroopa monarhide kohuseks. Ta astus Preisi, Austria ja Rootsi monarhidega läbirääkimistesse ühise sõjakäigu suhtes Prantsusmaale ja asus aktiivselt ette valmistama interventsiooni loosungi all: „Prantsuse kuninga küsimus on kõigi kuningate küsimus". Ta teatas, et ei või lubada, et, ükskõik kus see ka oleks, kingsepad valitseksid riiki. Pärast kuninga hukkamist katkestas Katariina II enne teisi Euroopa monarhe suhted Prantsuse vabariigiga. Kõik Prantsusmaal elavad Vene kodanikud kutsuti tagasi Venemaale. Prantslased — revolutsiooni pooldajad — saadeti Venemaalt välja. Prantsuse emigrandid-aristokraadid said ameteid, pensione, losse, mõisu. Vene aadlikke teenivailt prantslastelt (õpetajailt, guvernantidelt, kokkadelt, käsitöölistelt) võeti vanne selle kohta, et nad katkestavad sidemed „pöörase ja roimarliku Prantsuse valitsusega".

Kaubaleping Venemaa ja Prantsusmaa vahel tühistati. Prantsuse laevadele keelati Vene sadamatesse sõitmine. „Revolutsiooni oheldamiseks" ja Prantsusmaa blokeerimiseks saadeti Põhjamerre admiral Tšitšagovi eskaader.

Radištšev. Prantsuse kodanliku revolutsiooni ajal taipas Katariina II seost valgustusfilosoofide ideede ja revolutsiooni vahel. Ta hakkas rakendama otsustavaid võitlusvahendeid „prantsuse nakkusidude" vastu. Prantsuse valgustusfilosoofide tööd levisid varemalt laialdaselt vene aadliseltskonnas. Voltaire'i, Diderot', Rousseau' ja teiste filosoofide raamatud olid peaaegu iga aadliraamatukogu möödapääsmatuiks päraldisteks. Neid loeti originaalides, sest aadlinoorsugu tundis prantsuse keelt tavaliselt paremini kui vene keelt. Prantsuse valgustusfilosoofide ideede levikut soodustasid ka haritumad prantslastest õpetajad ja guvernöörid.

Valgustusfilosoofia ideede vaimus kasvatatud eesrindliku aadlinoorsoo esindajate hulgas oli ka Aleksander Nikolajevitš Radištšev. Ta sündis aadliperekonnas 1749. a., sai tolle aja kohta hea hariduse, õppis Leipzigi ülikoolis. Välismaal tutvus Radištšev prantsuse valgustusfilosoofia ideedega. Naasnud Venemaale, hakkas ta tõlkima prantsuse filosoofide töid. Eriti innustus ta võrdsus- ja vabadus-ideedest Rousseau töödes. Tõlkides sõna „despotism" kirjutas Radištšev: „Absolutism on inimloomule vastikuim seisund". 1790. a. andis Radištšev välja oma kuulsa raamatu „Reis Peterburist Moskvasse". Raamat anti välja autori nimel 650 eksemplaris. See sattus keisrinna kätte ja kutsus esile tema äärmise pahameele. Katariina II nägi autoris „Pugatševist hullemat roimarit" ja käskis teda vahistada, teatades, et talle on ka „kümnest võllast vähe". Katariinat kohutanud Radištševi raamatus kujutati enneolematu kirglikkuse ja jõuga pärisorjuse koledusi ja seda toetava absolutismi jälkust.

„Ma vaatasin ringi, ja mu hing solvus inimkannatustest," kirjutas autor eessõnas. Ta paljastas mõisnikkude irvitamist pärisorjade üle: „Ahned loomad, täitmatud verekaanid, mis jätame meie talupojale? Selle, mida ära võtta ei saa, — õhu. Jah, üksnes õhu." Edasi andis ta kujuka iseloomustuse talupoegade kehvusest ja õigusetusest ning mõisnike piiramatust võimust nende üle: „Mõisnik on talupoja suhtes seadusandja, kohtunik, oma otsuse täitja ja oma tahte kohaselt hageja, kelle vastu kostja ei julge midagi

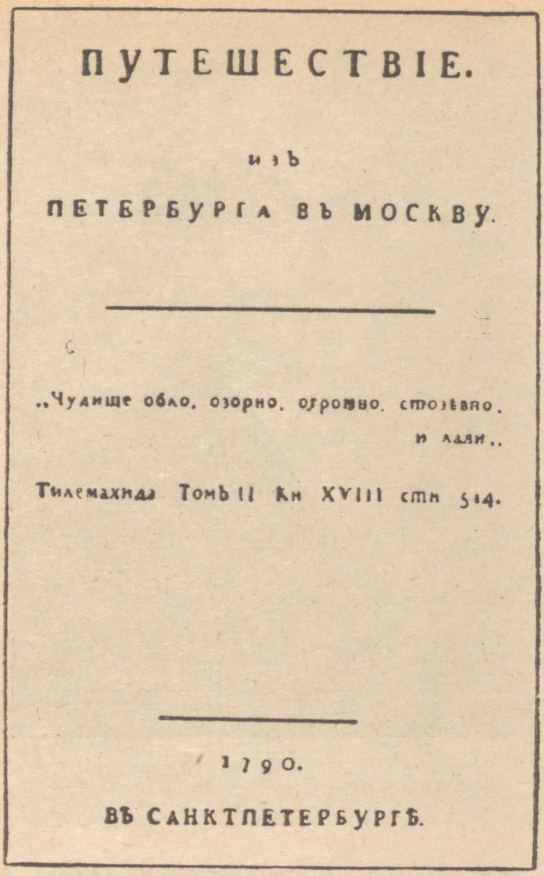

ПУТЕШЕСТВІЕ.

ИЗЪ

ПЕТЕРБУРГА ВЪ МОСКВУ.

„Чудище обло, озорно, огромно, стозѣвно,
и лаяи..

Тилемахида Томъ II Кн XVIII стн 514.

1790.

ВЪ САНКТПЕТЕРБУРГѢ.

„Reis Peterburist Moskvasse", esimene trükk.

öelda." Radištšev nägi vahenditut seost absolutismi ja pärisorjuse vahel ning kutsus üles tsaaride kukutamisele. „Reisis" esinevas oodis „Vabadus" kirjutas ta, et rahvas tõuseb üles ähvardava kättemaksjana ja purustab „malmist trooni". Ta nõudis pärisorjuse kaotamist, tööstuse ja põllumajanduse arendamist, laialdast rahvaharidust, võitlust rahaahnete kohtunikega, ametnike omavoliga. Radištšev esines oma raamatus esimese aadlikrevolutsionäärina, vabariiklasena ja valgustusfilosoofina. Kuumalt kaitses ta pärisorjusliku Venemaa jaoks Euroopa kodanliku progressi ja valgustuse teed.

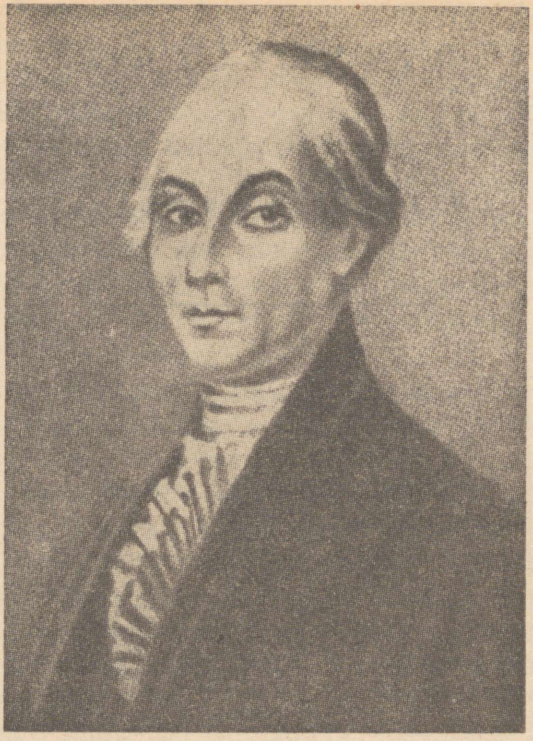

A. N. Radištšev. *Portree. Aleksejevi töö.*

Katariina II teatas, et „autor on tulvil nakatatud prantsuse eksitusest", ning käskis teda „prantsuse nakkusidude levitamise eest" kohtu alla anda. Kohus mõistis Radištševile surmanuhtluse, mis asendati kümneaastase asumisele saatmisega Siberisse. Keisrinna käsul põletati Radištševi raamat ära.

Pärast Katariina II surma 1796. a. toodi Radištšev Siberist tagasi keiser Paul I poolt, kes kõigile oma ema poolt jälitatuile andis vabaduse tagasi. Radištševile keelati siiski pealinna tulek, mispärast ta elas omas mõisas; pealinnas elamise loa sai ta alles Aleksander I ajal. Hoolimata sellest jätkas Radištšev

vabadus-, võrdsus- ja valgustusideede kaitsmist. Aleksander I valitsemise esimesel aastal koostas Radištšev riigi ümberkorralduse projekti, mille aluseks oli vabadus ja kõigi võrdsus seaduse ees, olenemata seisusest. Projekt lükati tagasi. Radištševit ähvardati uuesti asumisele saatmisega. Murtud füüsiliselt ja vaimselt, ta ei suutnud taluda uusi katsumusi ja mürgitas enese 1802. a.

N. I. Novikov. *Levitski portree.*

Novikov. Katariina II jälitas ka teisi „vabamõtlejaid". 1792. a. aprillis kirjutas ta alla käskkirjale Nikolai Ivanovitš Novikovi, ühe Moskva massoonide ringi silmapaistva tegelase vahistamise kohta.

Oma põhialuseis väljendas massoonlus Lääne-Euroopas areneva kodanluse protesti feodaalse kiriku ja riigi vastu. Venemaale tungis massoonlus XVIII saj. keskel ja levis Vene kõrgema aadli hulgas. Moskva massoonide ring arendas laia valgustuslikku tegevust — asutas koole, trükikodasid, kirjastusi.

Moskva massoonide seas mängis 80-ndail aastail aktiivset osa N. I. Novikov. Ta andis välja entsüklopedistide töid, Katariina II korraldusel Novi-

kovi väljaandeid uuriva peapiiskop Platoni sõnade järgi „kõige kahjulikumaid raamatuid, mis rikuvad häid kombeid ja kavalusega püüavad püha usu kantse õõnestada". Nii andis Novikov välja 8 Rousseau, 14 Voltaire'i, 2 Diderot' teost, jne.

Raamatute levitamiseks avas Novikov suure raamatukaupluste võrgu. Ühe juures neist avati avalik raamatukogu — esimesena Moskvas: Novikov andis välja pilkežurnaali „Trutenj" (isamesilane), seejärel aga žurnaale „Živopissets" (maalija) ja „Košeljok" (kukkur). Novikovi pilge omas suurt ühiskondlikku tähtsust. Ta avas lugeja ees vene elu ühiskondlikud paised. Ta paljastas aadli loidust, harimatust, uhkeldust, kes arvas, et „teadused on tühised asjad, mis ei väärі aadli tähelepanu". Ta naeruvääristas moes olevat kõige välismaise harrastamist. Novikov paljastas puudusi valitsemise alal — altkäemaksu võtmist, riigivara vargust, asjaajamise venimist. Eriti õigesti ja tabavalt valgustas Novikov viletsuse ja omavoli poolt rõhutud pärisorise talurahva seisundit.

Teoses „Härra kirjavahetus oma küla talupoegadega" ja eriti „Živopissetsis" joonistas Novikov pilte pärisoriste talupoegade kurvast saatusest.

Novikovi pilke suund kutsus esile Katariina II rahulolematuse. Kui Novikov arendas massoonlaste organisatsiooni tegevust, luges Katariina seda veel ohtlikumaks tema žurnaalidest. Novikov vahistati ja paigutati Schlüsselburgi kindlusse. Moskva ringi raamatukauplused suleti, trükikojad pitseeriti kinni, Novikovi abilised vahistati. Novikov mõisteti keisrinna käsul, ilma kohtuta, 15 aastaks kindlusvangi. Tema vara võeti riigile. Keisrinna tegi korralduse „põletada erandita kõik raamatud", mis välja antud Novikovi poolt. Novikov vabastati Paul I poolt. Laostatuna, haigena ja üksikuna suri ta 1818. a. 74 a. vanuses.

Rzeczpospolita teine jagamine. Prantsuse kodanliku revolutsiooni mõjul Poola seltskonna eesrindliku osa mitmesuguseis kihtides kasvas rahulolematus poliitilist kriisi põdeva maa sise- ja välisolukorraga. Kapitalismi arengu tingimustes Euroopas ja Rzeczpospolitas eneses võis Poola riiki päästa poliitilisest hukkumisest ainult pärisorjus-õiguse kaotamisega ja riigi demokraatliku ümberkorraldusega.

Aadli eesrindlikud kihid moodustasid kodanluse toetusel aadlik-kodanliku bloki. Selle juhtijad kutsusid kokku „suure" ehk nelja-aastase seimi (a. 1788—1791), kes võttis vastu Prantsuse kodanluse 1791. a. konstitutsiooni mõjul kirjutatud 3. mai 1791. a. konstitutsiooni, muutis ära kuninga valitavuse, kaotas ära *liberum veto*, seadis sisse uue korra küsimuste otsustamise

alal seimis lihthäälteenamusega. Kuid konstitutsioon säilitas aadli eesõigused ja pärisorjuse. Konstitutsiooni vastu astusid välja Poola magnaadid, kes ei tahtnud kaotada oma vanu feodaalseid privileege. Nad kutsusid Targowices kokku konföderatsiooni, kes pöördus abi järele Katariina II poole — „Rzeczpospolita kaitse ja säilitamise nimel nende vastu, kes unustasid, et nad sündisid vabade aadlikena". Katariina II, kartes Prantsuse revolutsiooni mõju Poolale, suunas Poolasse sajatuhandelise väe. Seim kutsus poola rahvast üles võitlusele „altarite, vabaduse, vara eest". Kuid Rzeczpospolita nõrk kolmekümnetuhandeline sõjavägi ei suutnud vastu seista Vene sõjaväele. Võim läks magnaatide kätesse. 3. mai konstitutsiooni pooldajad, nende hulgas ka Poola sõjaväe kindral Kościuszko, emigreerusid välismaale.

Hirmutatud Prantsuse revolutsiooni edust, mis leidis poolehoidu Poola ja Preisi demokraatlikes ringides, hakkas Preisimaa Poola vastu otsima liitu Venemaaga. Preisi väed läksid üle Poola piiri. 1793. a. jaanuaris teostasid Preisimaa ja Venemaa teise Rzeczpospolita jagamise. Teise jagamise järgi sai Venemaa osa Valge-Venest Minskiga, Volõõnia ja Podoolia — maa-ala kolmemiljonilise valgevene ja ukraina elanikkonnaga. Preisimaa võttis Poznańi, Kaliszi, Czestochowa, Toruni, Danzigi — enamikus poola elanikkonnaga maa-ala. Poola muutus tähtsuseta riigiks 3 680-ruutmiililise territooriumiga ja 4 miljoni elanikuga.

Rzeczpospolita kolmas jagamine. Jagamisega rahulolematu Poola kodanlik-aadlik erakond organiseeris vandenõu Vene tsarismi vastu. Vandenõu juhtis kindral Kościuszko, kes salaja naasis Poolasse. Päritolult aadlik, püüdis Kościuszko luua tugevat ja sõltumatut kodanlikku Poolat. Ta tundis kaasa prantsuse kodanlikkude valgustusfilosoofide ideedele, võttis osa Inglise Põhja-Ameerika asumaade sõjast oma iseseisvuse eest.

Naasnud Poolasse, organiseeris Kościuszko Krakovis vastuhaku. Vene väed taandusid vastuhakanud Poola vägede eduka tegevuse tagajärjel. Varssavis loodi ajutine valitsus Kościusz-

koga eesotsas. Kuid vastuhakk Poolas ei leidnud laialdast toetust masside hulgas. Lootuses saada uuelt revolutsiooniliselt valitsuselt maad, läksid poola talupojad algul vastuhakuga kaasa. Kuid valitsus ei andnud talupoegadele maad ega kaotanud ära isegi teoorjust. Pettunud talupojad hakkasid Kościuszko sõjaväge maha jätma.

Valge-Vene ja Ukraina talupojad, kes siis kuulusid Poola riigi koosseisu, ei soovinud toetada oma rõhujaid — Poola pane — ega ühinenud vastuhakuga. Leedus võttis vastuhakk laiema ulatuse. Vilnos moodustati Leedu ajutine valitsus. Kuid see tegutses sõltumatult Kościuszkost. Poolas ja Leedus vastuhakanute jõudude ühendamine ei õnnestunud juhtijate kõhkleva, mitterevolutsioonilise taktika tõttu.

Vastuhakk Poolas hakkas nõrgenema. Tol ajal algasid tsaariväed pealetungi Poolale. 1794. a. juunis anti Preisi vägede kätte revolutsiooniline Krakov. Augustis purustasid tsaariväed Vilno.

Varssavis alustasid revolutsioonilised massid ülestõusu, süüdistades valitsust reetmises. Varssavi ülestõusu juhid käskis Kościuszko üles puua. Varsti purustati Kościuszko sõjavägi ja ta ise võeti vangi. 24. oktoobril 1794 vallutasid Vene väed Suvorovi juhtimisel rünnakuga Varssavi.

Kościuszko vastuhakk sai täieliku lüüasaamise osaliseks. Ta oleks võinud võita ainult ühenduses talurahva revolutsiooniga, kuid šlahta kartis revolutsiooni ega lubanud selle arenemist.

Pärast arveõiendust ülestõusnutega teostasid Venemaa, Preisimaa ja Austria Poola kolmanda jagamise (1795. a.). Kolmanda jagamisega läksid Venemaale läänepoolne osa Volõõniast, läänepoolne osa Valge-Venest, Leedu ühes Žmudiga ja Kuramaa; Preisimaale läks loodepoolne osa Poolast Varssaviga; Austriale — edelapoolne osa ühes Krakoviga. Rzeczpospolita lakkas sellest ajast iseseisva riigina olemast.

Rzeczpospolita jagamised pidid kergendama Euroopa feodaalsete monarhide ühendatud võitlust revolutsioonilise Prantsusmaa vastu. 1795. a. sõlmis tsaari-Venemaa Prantsuse revo-

lutsiooni vastu kokkuleppe Inglismaaga. Inglismaa lubas tõhusat rahalist abi. Katariina II pidi Prantsusmaa vastu saatma 60-tuhandelise väe Suvorovi juhtimisel. Katariina II surm (6. novembril 1796) takistas nende plaanide täitumist.

§ 24. Paul I (1796—1801).

Sisepoliitika. Katariina II pärija Paul I kasvatati üles oma vanaema õe Jelizaveta poolt, kes ta juba sündimisel vanemailt ära võttis.

Katariina ja tema poja vahel valitsesid algul külmad, hiljem aga juba vaenulikud suhted. Paul I pidas ema troonileastumist oma kui pärija õiguste rikkumiseks. Katariina II kartis poegavõistlejat ega lasknud teda riigiasjade juurde. Paul kritiseeris teravalt kogu riigivalitsemise süsteemi Katariina II ajal ja vihkas eriti tema soosikuid. Eemaldatud riigiasjadest osavõtust, andus Paul suure innuga sõjaväelisele tegevusele ema poolt kingitud Gatšina mõisas. Ta muutis Gatšina sõjaväelaagriks valvetõketega, valdastega, kasarmuehitistega; seadis Gatšinas sisse Friedrich II sõjaväemäärustiku, Preisi sõjaväevormi ja karmi kepidistsipliini.

Kui Paul sai keisriks, siis tema esimeseks sooviks oli teha kõik teisiti, kui oli ema ajal. Kõigepealt otsustas ta käsile võtta kaardi- ja jalaväe ning seadis seal sisse karmi preisi drilli. Varahommikust peale toimusid vahiparaadid (valvepostide paigutamine) ja preisi vormi riietatud juukselokkidega ning patsidega soldatite sõjaväelised eksertsitsioonid (harjutused), mis kopeerisid absoluutse täpsusega Preisi sõjaväelist korda. Pealinn ise võttis sõjaväelaagri ilme. Valjult kontrolliti linna sisse- ja väljasõitu. Valvetõketele ehitati musta- ja valgetriibuliseks värvitud valdased.

Paul I tahtis kogu riigielu korraldada sõjaväekasarmu eeskujul. Selles nägi ta parimat võitlusvahendit revolutsiooniga, millesse ta suhtus suurima vihkamisega.

Välismaalaste sissesõitu Venemaale piirati ja vene aadlikel keelati minek välismaa ülikoolidesse. Keelati ka välismaalt raamatute sissetoomine, „ükskõik mis keeles need ka oleksid, ilma erandita, samuti ka muusika". Paul I käskis sulgeda kõik vabad trükikojad ja sisse seada vaimuliku ja ilmliku tsensuuri.

Mõisa rüüstamine ülestõusnud talupoegade poolt XVIII saj. lõpul
Sterni joonistus.

Paul I taotles aadlike-pärisorjastajate huvides tegutseva võimu valju tsentraliseerimist. Ennast kui isevalitsejat pidas ta ainsaks võimuallikaks. Tema abiliseks-täidesaatjaks oli kindralprokurör. „Sina ja mina, mina ja sina — üksnes meie hakkame asju ajama", — ütles Paul I ühele oma kindralprokuröridest. Tsaarisõiduki kohtamisel tänaval pidi iga aadlik oma sõidukist välja tulema ja tsaarile tseremoniaalse kummarduse tegema. Paul I jäi, nagu ta eelkäijadki, pärisorjastajatemõisnikkude klassihuvide kaitsjaks. Talle meelehead teinud

aadlikele jagas ta heldelt maid ja riigitalupoegi. Oma nelja valitsemisaasta jooksul jagas Paul I välja üle 300 tuhande talupoja, muutes need mõisnikkude pärisorjadeks.

Aadlile vaatas Paul kui esimesele seisusele, kelle kohuseks riigi vastu oli kõigepealt sõjaväeteenistus. Rikkudes sundsõjaväeteenistuse kaotanud „Seadust aadlivabadusest", käskis Paul I aadlikel ilmuda polkudesse, kuhu nad olid auastmete saamiseks sisse kirjutatud, kuigi nad seal ei teeninud. Riigiteenistusest kõrvalehoidvad aadlikud saadeti pealinnast välja.

Talurahva suhtes jätkas Paul I täielikult Katariina II pärisorjastavat poliitikat. Ühel vahiparaadil Peterburis andsid kokkukogunud pärisorised talupojad tsaarile palvekirja, paludes end vabastada „mõisnikkude türannia" alt. „Neid häbematuid", jutustab tolle epohhi kirjanik Bolotov, „hirmuks teistele, et keegi teine ei julgeks teda selliste tühiste palvetega tülitada, käskis keiser avalikult halastamatult piitsadega karistada".

Talupoegade rahutused haarasid Paul I valitsemise ajal 52 kubermangust 32. Tsaar nõudis talurahva ülestõusudega halastamatut arveõiendust.

1797. a. märtsi algul saatis Paul I Brassovo küla (Orjoli kubermangus) ülestõusnud talupoegade vastu sõjaväed feldmarssal Repnini juhatusel. Varsti saadeti tsaarile teadaanne täielikust võidust talupoegade üle: „Üldse kogu tegevuse ajal lasti 33 suurtükilasku ja lasti välja 600 padrunit väikepüssist, kusjuures tekkis tulikahju ja põles ära 16 maja. Tapetuid oli 20, haavatuid — 70".

Kartes uusi talurahva rahutusi, andis Paul I 1797. a. aprillis käskkirja, mis keelas teoorjuse pühapäeval ja soovitas mõisnikel kinni pidada kolmest teoorjuse päevast nädalas. Seda käskkirja mõisnikud ei täitnud. Nad tugevdasid pärisoriste talupoegade ekspluateerimist ja muutsid mõisateenijad tõelisteks orjadeks.

Valitsuse ajalehes ilmus iga päev pärisorjade müügi ja vahetuse kuulutusi. Siin üks neist arvukaist kuulutustest: „Müüakse 2 mõisateenijat, kellest 1 on koerapoiss,

ta õmbleb ka saapaid, aastat 30 vana, abielus, tema naine on pesunaine ja oskab karja talitada, aastat 25 vana; teine aga on moosekant ja laulja, aastat 17 vana, mängib fagotil ja laulab bassi. Samuti müüakse 3-aastane väljasõitmata hall ruun, suure kasvuga, inglise tõugu. Hinna kohta küsida Arbatskaja osa, 1. korter, maja nr. 17—1".

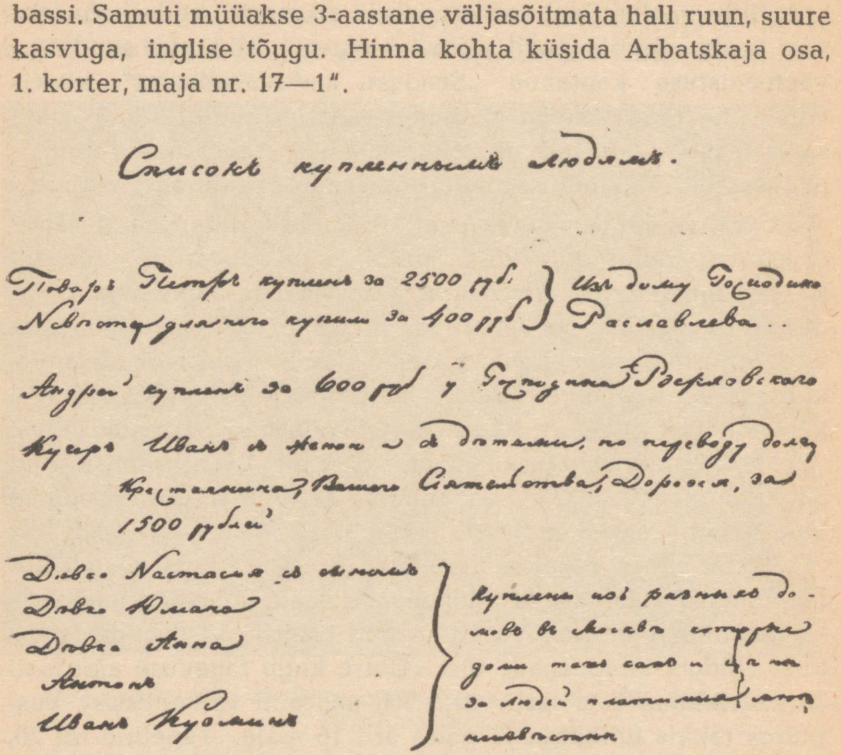

„Ostetud inimeste nimekiri". *Ajaloolise muuseumi arhiivist.*

Paul I välispoliitika. Paul I troonileastumisel oli Venemaa Vene-Inglise 1795. a. liidulepingu põhjal sõjaseisukorras Prantsusmaaga. Juba 40 aastat pidas Venemaa raskeid, laastavaid sõdasid. Nende sõdade tulemusena suurenes Vene impeeriumi territoorium tugevasti, võttes enda alla 331 tuh. ruutmiililise maa-ala, üle 17 tuh. versta pikkuse riigipiiriga. Impeeriumi elanikkond kasvas saja aasta jooksul vallutuste tagajärjel

25 miljonilt 37 miljonile inimesele. Peaaegu pool riigi eelarvest kulutati sõjaväele, mille arv Katariina II valitsemisaja lõpuks tõusis 500 tuh. mehele.

Astudes troonile teatas Paul I oma kavatsusest anda Venemaale „ülivajalik ja oodatud puhkus". Ta muutis ära Katariina poolt määratud uue nekrutite võtmise. Inglise saadikule teatati, et Katariina poolt lubatud abikorpust prantslaste vastu ei saa saata. Kuid Paul I lubas liitlastele „igasuguste vahenditega vastu seista pöörasele Prantsuse vabariigile, kes ähvardab kogu Euroopat seaduse, õiguste ja kombelisuse täieliku hävitamisega".

Inglise valitsus vastas, et ta on sunnitud rahulduma Põhjameres tegutseva Vene abistava laevastikuga. Samal ajal otsis Inglismaa koos Austriaga vahendeid Venemaa aktiivsemaks sõttatõmbamiseks Prantsusmaa vastu. Inglismaa tegi Paulile ettepaneku enda alla võtta Korsika saar, arvestades, et just siin peab Venemaa enda peale võtma Prantsuse jõudude pealöögi. Vahemeres oli tähtsamaks strateegiliseks keskuseks Malta saar, mille Napoleon vallutas teel Egiptusse. Seda saart valdav Malta rüütliordu, kes oli seoses tsaari õukonnaga, pöördus Pauli poole abi saamiseks, andes talle ordu suurmeistri tiitli. Püüdes Katariina eeskujul „kindla jalaga asuda Vahemerre" ja samal ajal luua siia toetuspunkti võitluseks Prantsuse revolutsiooniga, lubas Paul Malta ordule abi. Kartes Türgimaa väljaastumist liidus Prantsusmaaga, andis Paul käsu suurendada mere-sõjajõudusid Mustal merel ja viia kiires korras sõjaseisukorda laevastik ja rannakindlustised. Veendudes, et Napoleoni sõjakäigu eesmärgiks oli Türgi impeeriumi osaks olev Egiptus, sõlmis Türgimaa Prantsusmaa vastu sõjalise liidu Venemaaga.

1798. a. augustis sai Vene Musta mere laevastikku komandeeriv admiral Ušakov käsu kogu oma eskaadriga minna Bosporuse juurde ja vajaduse korral „otsekohe järgida ja koos tegutseda Türgi laevastikuga prantslaste vastu, kuigi see toimuks ka kaugemal". Ušakovi eskaader koosnes 16 laevast,

mille pardail oli 792 suurtükki ja umbes 8 tuhat madrust ning soldatit. Ušakov viis ühendatud Vene-Türgi laevastiku vallutama prantslaste poolt anastatud Joonia saari. Saarte kreeka elanikkonnale lubas ta „iseseisva rahvavalitsuse", kui nad alustavad ülestõusu prantslaste vastu. Saarte ja Korfu saarel oleva kindluse hõivamine oli Vene eskaadri väljapaistvaks edusammuks. Kuuldes sellest, ütles Suvorov: „Kahetsen, et ma ei olnud seal kaasas, kas või mitšmanina." Kuid Vene sõjalaevastiku võidud osutusid otstarbetuiks. Omaenese sõnade järgi Ušakov mitte üksnes „ei saanud ühtegi heatahtlikku sõnagi", vaid kadeduse, intriigide ja tsaari isemeelsuse tõttu eemaldati ta laevastikust.

1799. a. alguseks moodustus vabariikliku Prantsusmaa vastu uus koalitsioon koosseisus: Venemaa, Inglismaa, Austria, Türgimaa ja Napoli kuningriik. 1799. a. purustasid prantslased Napoli sõjaväe ja kuulutasid Napolis välja vabariigi. Napoli kuningale saatis Paul I appi 11-tuhandelise korpuse, kellele anti käsk minna läbi Austria valduste ja ühineda seal varem Austriale abikssaadetud 20-tuhandelise korpusega. Kolmandal korpusel (Rimski-Korsakovi oma), kes esialgselt määrati Preisimaale, kästi samuti minna „troonide ja altarite ennistamisele".

Liidusõjaväe ülemjuhatajaks Põhja-Itaalias määrati noor ja sõjaliste kogemusteta Austria ertshertsog (Austria keisri pärija). Austria valitsus palus Vene keisrit tema „abiliseks ja juhtijaks" määrata Vene suure väejuhi Suvorovi.

Väejuht Suvorov. Kuulus Vene väejuht Aleksander Vassiljevitš Suvorov sündis 1730. a. Moskvas, endise Preobraženski polgu ohvitseri perekonnas. Ta oli poisikesena nigel ja haiglane. Vastupidi tolle aja aadlike kombeile ei kirjutanud Suvorovi isa poega lapsepõlvest alates polku ega valmistanud teda ette sõjaväeteenistuseks. Ometi osutas poiss varakult huvi sõjanduse vastu. Ta luges ahnelt isa raamatukogus sõjalise sisuga raamatuid, mängis innustunult sõda ja lahinguid ning karastas ennast: valas end üle külma veega, ei riietunud talvel soojalt, ratsutas voolava vihma all jms.

Kaheteistkümne-aastaselt kirjutati Suvorov Semjonovi polgu soldatiks ja seitsmeteistkümne-aastaselt algas sõjaväeteenistust kapralina (noorem-allohvitserina). Tänu oma erandlikele sõjalistele annetele saavutas ta järk-järgult kõrgeid sõjalisi auastmeid ja pärast hiilgavaid sõjalisi edusamme Türgi ja Poola sõdades ülendati feldmarssaliks.

A. V. Suvorov.

Suvorov ei olnud ainult sõjaline geenius, silmapaistvalt tark ja raudse tahtega inimene, vaid ka erakordselt töökas ja omas sügavat huvi sõjaajaloo vastu. Ta mõtiskles alati oma lahingkäikude kogemuste üle ja uuris maailmakuulsate väejuhtide — Caesari, Hannibali, Aleksander Suure ja teiste sõjaoperatsioone. Pidevalt osa võttes paljudest XVIII saj. sõdadest saks-

laste, türklaste, poolakate ja prantslaste vastu, töötas Suvorov välja täiesti iseseisvad sõjakunsti alused, mis mitmeti ühte langesid Prantsuse kodanliku revolutsiooni ajastu eesrindlike sõjavaadetega.

Suvorov nõudis alati teooria ühendamist praktikaga. „Mingisuguseid sõdu pole võimalik võita kabinettides, ja teooria ilma praktikata on surnud," kirjutas ta oma autobiograafias. Samal ajal koostas ta väljapaistva teose, nimega „Võitmise teadus". See oli juhend soldatitele ja ohvitseridele, mille ta kirjutas Tultšinis, kuhu ta oli saadetud Katariina II valitsuse lõpul ühe lõunaarmee väejuhina. See juhend oli kirjutatud lühidalt, lihtsas ja selges keeles, täpsete ja hästi meeldejäävate definitsioonidega. Suvorov nõudis soldatilt head füüsilist ja sõjalist väljaõpet. Soldatile pole tähtis ainult väline korrektsus. Soldateid on vaja õpetada lahingu, mitte paraadi jaoks. „Õppusega on sama lugu kui lahingukäiguga," kõneles Suvorov. Oma „Võitmise teaduses" kirjutas Suvorov: „Kui õppus on kerge, siis lahingukäik on raske, on aga õppus raske, siis lahingukäik on kerge."

Suvorov õpetas soldateile mehisust, külma verd ja vastupidavust lahingus. Igalt sõjamehelt nõudis ta teadlikku suhtumist oma tegudesse ja selget arusaamist ülesseatud lahingülesandest. „Iga sõdur peab aru saama oma manöövrist," kõneles Suvorov. Suvorovi strateegia ja taktika oli kokku võetud kolme tähtsaima sõjakunsti reeglina: silmamõõt, kiirus, pealetung. Silmamõõdu olemus on oskus õigesti kindlaks teha peavaenlast, arvestada ja ära kasutada maastiku tingimusi ja oma vastase omadusi. Kui on välja töötatud õige strateegiline plaan, siis on tarvis selle teostamiseks kiirust ja pealetungi. Suvorov nõudis vaenlase ründamist enne, kui see jõuab toibuda, koguda jõude ja valmistuda vastupanuks. Sõjamees peab kasvatama end mitte kaitseks ja taganemiseks, vaid julgeks ja purustavaks löögiks vaenlase vastu. Suvorov hindas kõrgelt täägivõitlust ja tormijooksu lahingu otsustaval silmapilgul. „Kuul on loll, tääk on vahva poiss," ütles tema.

Ühtlasi nõudis Suvorov osavat püssi- ja suurtükitule kasutamist. „Lase harva, ent tabavalt," õpetas Suvorov. „Relva käsitseda ja hoida puhtuses, muutmata seda raua poleerimiseks, mis on kahjulik relvale ja suurendab vaeva, soldatile kasu toomata... õpetada kiiresti, kuid korralikult laadima, täpselt sihtima ja õigesti ja kiiresti laskma... Harjutada väledaks jooksuks, ligi roomata varjatud maastikus, peita end aukudes ja nõgudes, varjata end kivide, põõsaste ja kõrgustike taha ning varjus olles lasta ja selili lamades laadida püss..." Selliste juhtnööridega õpetas Suvorov soldatitele praktilist vilumust ja sõjakunsti omandamist. Suvorov hindas kõrgelt vene soldatite sõjalisi omadusi ja hoolitses nende eest alati. „Soldat peab olema terve, vapper, kindel, julge, õiglane ja vaga," õpetas Suvorov.

Sellal kui tsarismi sõjaväeline süsteem pidas soldatit vaikivaks automaadiks, nägi Suvorov soldatis arukat ja taibukat inimest, nõudis temalt initsiatiivi ja leidlikkust.

Väejuht ise elas tihedas läbikäimises soldatitega, sõi soldatite hapukapsasuppi ja putru, kandis lihtsat lahingriietust, sõitis ratsa kasaka hobusel. Soldatid armastasid piiritult oma ülemat ja koos temaga ei tundnud kaotusi.

Suvorovi vaated sõjakunstile ja tema suhtumine soldatitesse leidsid vastupanu aadlik-mõisnikest ohvitserkonna poolt, kes oli üles kasvanud Preisi kuninga Friedrich II sõjaväelise süsteemi iganenud teooria alustel. Seda süsteemi iseloomustas väga teravalt Engels: „Friedrich pani aluse sellele pedantismile ja drillile, mis iseloomustab sest ajast peale preislasi, ja sellega tegelikult valmistas neid ette ennenähtamatule häbile Jena ja Auerstedti all".

Eriti tuliseks Preisi sõjaväesüsteemi automaatsuse pooldajaks oli keiser Paul I. „Soldat on lihtsalt artikliga ettenähtud mehhanism," toonitas Paul I.

Paul I ajal ennistati sõjaväes vana preisi vorm: soldatite juuksed niisutati kaljaga, raputati üle jahuga ja lasti ära kuivada; pea taha seoti poolearssinaline raudvarras patsi tegemi-

seks, meelekohtadele tehti vildist juukselokid. Teenistuses nõuti väiklast täpsust ja mehaanilist käsutäitmist. Salvavalt naeruvääristas Suvorov seda tõelisele sõjaväele kõlbmatut preisi korda. „Puuder pole püssirohi, juukselokid — suurtükid, pats — lühimõõk, ja ise pole ma sakslane, vaid sündinud venelane," ütles ta.

Suvorov ei pannud kehtima uusi määrustikke ja õpetas sõjaväge oma vana süsteemi järgi. Keset vaidlematut alistumist oli Suvorovi käitumine häbematuks väljakutseks tsaarile. Paul I käsul saadeti feldmarssal Suvorov 1797. a. asumisele oma viletsasse Kontšanskoje mõisa ja allutati alandavale järelevalvele.

Alpi-sõjaretk. 1799. a. algul kutsus Paul I oma liitlaste Inglismaa ja Austria nõudel Suvorovi asumiselt ära ja saatis ta liitlaste vägede ülemjuhatajana prantslaste vastu, kes olid vallutanud Itaalia ja Šveitsi.

Kolme ja poole kuuga lõi Suvorov puruks parimate Prantsuse kindralite sõjaväed. Kogu Põhja-Itaalia puhastati prantslastest. Paul I liitlane — Austria, soovides jagamatult valitseda Itaalias, otsustas Suvorovi saata Šveitsi, otsekui abiks Rimski-Korsakovi Vene armeele. Suvorov suundus Itaaliast Šveitsi läbi Sankt Gotthardi mäekuru Altdorfi linna juurde, kust pidi minema ühinema Rimski-Korsakovi vägedega. Ronides läbilõikava tuule all peaaegu püstloodis kaljusid mööda, teostasid Suvorovi väed St. Gotthardile otserünnaku ja vallutasid selle septembris. Teispool St. Gotthardi suundus tee mägijõe Reussi juurde, millest 75 jala kõrguses viis üle kerge kaarsild, mida nimetati „Kuradisillaks".

Taandudes Suvorovi vägede surve all purustasid prantslased osa silda. Nüüd tungisid vene soldatid roomates purustatud vaiadeni, sidusid kaelarättide ja vööde abil mõned palgid kokku ja viskasid need üle kuristiku. Kuulide saju all jooksid soldatid palke mööda teisele kaldale. Samal ajal läbisid teised julgurid käreda mägijõe jalgsi. Täägirünnaku tulemusena visati prantslased tagasi. Altdorfi linna taga lõppes St. Gotthardi tee.

Vene vägede ees laius prantslaste poolt vallutatud Luzerni järv. Ees kerkisid uued raskeltläbitava mäeseljandiku kohutavad järsakud. Kuid väljapääsu ei olnud. Väsinud ja näljased Suvorovi soldatid alustasid raskeimat, veel järsuma mäeseljandiku ületamist. Kuid orgu jõudes ilmnes, et Rimski-Korsakovi vägi oli löödud ja taandus. Orus olid prantslased. Suvorovi armee oli lõksus. Prantslastel oli 60-tuhandeline vägi, Suvorovil ei olnud 20 tuhandetki. Peale selle ei olnud venelastel toidumoona, padruneid ega suurtükiväge. Mägedes vaenlase poolt sissepiiratuna taipas Suvorov, kuivõrd erakorraliselt raskes seisundis olid tema väed. Kuid sõjalisel nõupidamisel teatas Suvorov: „Mis meil ette võtta? Taganeda on häbistav: kunagi veel ei ole ma taganenud. Minna edasi Schwyzi juurde on võimatu: Masséna'l on üle 60 tuhande mehe; meil ei ole kahtkümmetki. Pealegi oleme ilma toidumoona, padrunite ja suurtükiväeta ... Abi pole meil kelleltki loota ... Nüüd jääb ainus lootus ... minu vägede vaprusele ja ennastsalgavusele. Oleme venelased!" Kaitstes end prantslaste vastu algas Suvorovi armee 5. oktoobri ööl oma viimast Šveitsi-rännakut — üle kõige raskema Panixi lumise mäeseljandiku.

Mäed olid kõrged, järsud, sagedate ja sügavate kuristikkudega. Soldatid ronisid neljakäpuli mööda siledat jäätunud pinda, vihma ja lume all. Suvorov oli soldatite keskel ja julgustas neid: „Pole midagi, pole midagi! Venelane pole preislane, läheme läbi." Ühel kallakul ei leidunud puukest ega väljaulatuvat kaljurahnu. Tuhanded inimesed istusid jäätunud kuristikuäärele, surusid püssid vastu keha ja kukutasid end alla. Kui Panix oli sel kombel läbitud, leidus Suvorovi armees vaevalt 15 tuhat soldatit. See rännak, kirjutas sellest hiljem Engels, oli kõige väljapaistvam kaasaegseist Alpi-rännakuist. Vanakese-soldati kujuka ja tabava väljenduse järgi „tungis Vene tääk läbi Alpide".

Suvorov oli tol ajal ligi 70 aastat vana. Jäetud liitlaste-austerlaste poolt saatuse hooleks, jätkas Suvorov Šveitsis püsimist, kuni Paul I ei tühistanud liitu Austriaga.

Pööre Paul I välispoliitikas ja 11. märtsi 1801. a. vandenõu. Suvorovi võidud Itaalias teravdasid sisemisi vastuolusid Inglise-Austria-Vene koalitsioonis. Austerlased alustasid Venemaa eest varjates rahuläbirääkimisi prantslastega. Samal ajal reetsid nad prantslaste lähenemisel Vene väed, viies oma armeed tagalasse. Lõppeks, „välja ajanud Suvorovi" (tema väljenduse järgi) tema poolt võidetud Põhja-Itaaliast, anastasid austerlased Sardiinia kuninga valdused, kellele Vene sõjavägi osutas sõjalist abi, ja eemaldasid Vene sõjalaevastiku Itaaliast. Pärast rida seesuguseid oma liitlase Austria reeturlikke tegusid kirjutas Paul I Austria keisrile kirja liidu tühistamise kohta: „Nüüdsest peale lakkan hoolitsemast teie kasude eest ja hakkan tegelema omaenese ja teiste liitlaste kasudega". Suvorovil käskis Paul I alata tagasiteed Venemaale: „Te pidite päästma kuningaid", kirjutas ta, „nüüd päästke vene sõdureid ja oma valitseja au." Suurte raskustega viis Suvorov Vene väed Šveitsist välja. Talle annetati kõigi Venemaa sõjaliste jõudude generalissimuse aukraad, kuid seejärel sattus ta tsaari uue põlu alla. Venemaale saabus Suvorov füüsiliselt täiesti laostatuna.

Peterburisse jõudmisel kuulis Suvorov, et kõik ettevalmistused tema pidulikuks vastuvõtuks on ära keelatud. Peterburisse pidi ta öösel sisse sõitma, et rahvas ei saaks väejuhti auavaldustega vastu võtta. Tsaar keelas Suvorovil ära tema juurde lossi tuleku. Suvorovi haigus muutus raskemaks, ja 18. mail 1800. aastal suri suur Vene väejuht üksinduses ja alanduses.

Viimsele puhkepaigale saatsid Suvorovit tema vanad kaasvõitlejad ja suur hulk rahvast. Kuulus poeet Deržavin, olles naasnud pärast matuseid, kirjutas värssides Suvorovi surma kohta: „Lõvi südant, kotka tiibu ei ole enam meiega. Milleks sõdida?"

Vahepeal aga Paul I ja Inglismaa suhted teravnesid. Kui inglased vallutasid Malta, kuulutas oma liitlaste alalisest truudusemurdmisest ärritatud Paul I välja kõigi Vene sadamais olevate Inglise laevade ja kaupade konfiskatsiooni. Liitlaste lahkhelisid ruttas kasutama Napoleon. Ta teatas oma valmis-

olekust anda Paul I-le Malta saar, kui see ära võetakse inglastelt, ja enne seda vabaks lasta kõik vene vangid, ilma välja vahetamata ja täies mundris. 1800. a. detsembris tekkis Paul I ja Bonaparte'i vahel isiklik kirjavahetus rahutingimuste ja ühise võitluse kohta Inglismaaga. Paul I uue välispoliitika aluseid käsitlevas esitises seletati lahkuminekut Inglismaaga sellega, et ta „oma kadedusega, urgitsemistega ja rikkusega oli, on ja jääb mitte Prantsusmaa võistlejaks, vaid roimariks". Inglismaa „relvastas", tähendatakse esitises edasi, „ähvardustega, kavalusega ja rahaga kõik riigid Prantsusmaa vastu" (siia kirjutas Paul I juurde: „Ka meid, patuseid").

Paul I-st tõukas liitu Napoleoniga ka lootus lämmatada Prantsuse revolutsioon Napoleoni abiga, kes 9. novembri (18. brumaire'i) 1799. a. pöördega seadis Prantsusmaal sisse sõjaväelise diktatuuri. Vene- ja Prantsusmaa ühiseks abinõuks oli ka kavatsus kukutada Inglise valitsus Indias. 1801. a. jaanuaris käskis Paul I Doni kasakate salgal üle Orenburgi suunduda „otse läbi Buhhaara ja Hiiva Induse jõele". Täiesti ettevalmistamata sõjakäik Indiasse katkestati varsti pärast Paul I surma uue keisri Aleksander I poolt, kes kutsus kasakad Orenburgist tagasi.

Oma elu viimastel kuudel hakkas Paul I rohkem huvi tundma ka Taga-Kaukaasia vastu, mis võis saada teeks nii Pärsiasse kui ka Indiasse. 18. jaanuaril 1801 kuulutati välja Paul I manifest Gruusia vabatahtliku ühinemise kohta Venega.

Paul I vaenlikud abinõud Inglismaa vastu kutsusid seal välja suure rahutuse. Inglise saadiku toetusel organiseeriti Peterburis kõrg-aadli vandenõu, kes ei olnud rahul Paul I sise- ja välispoliitikaga, tema julmusega ja meeletusega.

Majandussuhete ennistamisest Inglismaaga, kuhu veeti vilja ja teisi Vene kaupu, huvitatud vene mõisnikud ei olnud rahul eriti Paul I välispoliitika pöördega Inglismaa vastu. 11. märtsi ööl 1801 tungisid vandeseltslased Paul I poja, troonipärija Aleksandri nõusolekul keisri magamistuppa ja tapsid ta.

Tsarism Napoleoni sõdade ajal.

§ 25. Aleksander I sise- ja välispoliitika (kuni 1812. a.).

Aleksander I (1801—1825). Aleksander I trooniletulek võeti vastu rõõmuga kogu aadli poolt, kes lootis temas näha järjekindlamat ja kuulekamat aadlipoliitika täitjat kui oli tema äärmiselt tasakaalutu isa. „Vaikis põhjatuule kähisev möire, sulgus julm, hirmus vaade," kirjutas tapetud tsaarist luuletaja Deržavin, lauldes Aleksander I troonileastumisest. Uus tsaar sai oma vanaema Katariina II juhatusel euroopaliku kasvatuse. Viimane kutsus tema juurde kasvatajaks mõõduka vabariiklase, šveitslase Laharpe'i, kes oma kasvandikuga pidas vestlusi liberaalseil teemadel. Samal ajal kulutas Aleksander I palju aega vahiparaadidele ja Preisi sõjakunsti peenustele. Juba noormehena lähenes ta Paul I soosikule, toorele pärisorjastajale kindral Araktšejevile. Araktšejevil oli troonipärijale mitte väiksem mõju kui Laharpe'il. Kaasaegseil oli põhjust öelda, et uus keiser oli „pooleldi Šveitsi kodanik, pooleldi Preisi kapral".

Aleksander I-le iseloomulikud kahepalgelisuse, silmakirjalikkuse, arguse ja karmuse jooned, mida varjasid välise lahkuse lihv ja liberaalsed fraasid, kujundusid kahekordse — Katariina II õukonna, ühes sealsete tõusikute valitsemise, intriigide ja valega, ja Katariina II-st vihkava Paul I Gatšina „väikese õukonna" — mõju all. Inimeste kohtlemises oli Aleksander I lahke ja viisakas. Kaasaegsed jutustavad, et tsaar valmistas ette oma esinemisteks ja vastuvõttudeks nagu osav näitleja, repeteerides elegantseid kummardusi ja armulikke naeratusi.

Puškin kirjutas Aleksander I kohta, et ta oli juhuslikult kaetud auga, nõrk ja kaval valitseja.

Pärisorjusliku korra lagunemine. Aleksander I algas oma valitsemist Euroopa tööstusliku revolutsiooni jätkuvate edu-

sammude ja Venemaa pärisorjusliku korra lagunemise tingimustes.

XVIII saj. viimasest veerandist alates oli eriti tähelepandav talupoegade massiline laostumine. Nad hülgasid oma kehvunud majapidamised ja siirdusid „kõrvalistele" tööndusaladele. Mittemustmulla-kubermangudes kasvasid talurahva tööndused, mustmulla-kubermangudes suurenes vilja tootmine müügiks. Mõisnikud laiendasid külvipinda. Oma põldu suurendasid ka jõukamad pärisorised ja riigitalupojad. Rööbiti siseturuga kasvas ka välisturg. Vene mõisnikud muutusid välismaa, peamiselt Inglismaa varustajaks põllumajandussaadustega.

Sise- ja väliskaubanduse arenemine kutsus esile ühendusteede, peamiselt jõe- ja mereteede parandamise vajaduse. 1803. a. ehitati Põhja-Jekaterininski kanal, mis ühendas Kama jõge Dvina jõega. 1804. a. lõpetati Oginski kanali ehitamine, mis ühendas Läänemerd Musta merega. Aleksander I valitsemise esimesel aastakümnel lõppes Mariinskaja ja Tihvinskaja kanalite süsteemi ehitamine, mis kergendasid kaupade liiklemist Venemaa siseosasid Läänemerega ühendavail jõgedel. Pärisorjusliku, oma iseloomult naturaalmajanduse lagunemine suurendas tarvet raha järele ja kutsus esile vahetusoperatsioonide reguleerimise vajaduse. Seks otstarbeks organiseeriti veel 1786. a. Peterburis Riiklik Laenupank ja 1807. a. Kommertspank Moskvas. XIX saj. alguses avati panga diskontokontorid Moskvas, Arhangelskis, Taganrogis, Feodosias.

Kooskõlas siseturuvajadustega hakkasid kasvama uued tööstusettevõtted. 1804. a. töötas 7 suhkruvabrikut, 1812. a. — 30. 1808. a. avati esimene puuvillaketruse vabrik. 1812. a. moodustasid kaupmeeste manufaktuurid juba 62% kõigist ettevõtteist, pärusmõisade omad — ainult 16%. Enamikus manufaktuurides domineeris siiski pärisoriste (obroki-) talupoegade töö.

Kuid talupoegade sundtöö oli nii tööstuse kui ka põllumajanduse alal vähe viljakas. Talupojad harisid mõisamaad halvasti. Saagid olid väikesed. Et saada rohkem vilja, suurendasid mõisnikud teoorjust ja teisi talupoegade koormatisi. Päris-

oriste talupoegade ekspluateerimise kõvendamine kutsus esile talurahva rahutusi. Eriti laia ulatuse võtsid talurahva rahutused Balti kubermangudes, kus kapitalismi areng algas varem kui Kesk-Venemaal. 1802. a. sügisel keeldusid talupojad reas Liivimaa kubermangu mõisades teoorjust tegemast. Nende rahustamiseks saadetud soldatitega astusid talupojad tõsistesse lahingutesse.

Aleksander I sisepoliitika. Kartes revolutsiooni pidas Aleksander I vajalikuks asuda mõnesuguste riiklikkude uuenduste teele, mõeldes sel teel revolutsiooni vältida. Juba troonipärijana kirjutas ta Laharpe'ile, et loeb oma valitsemise ülesandeks „kinkida maale vabadus ja seega vältida tema muutumist tulevikus mängukanniks mõne hullu käes".

Astudes troonile kuulutas Aleksander I, et hakkab valitsema „oma vanaema Katariina II seaduste ja südame järgi". Otsekohe ennistas ta kõik aadli privileegid, tõi asumiselt ja vangistusest tagasi kõik tema isa poolt süüdimõistetud aadlikud, kaotas välismaalt kaupade ja raamatute sisseveo keelu, andis loa välismaareisideks, andis välja käskkirja piinamise keelamise ja salajase ekspeditsiooni kaotamise kohta.

Esimesil valitsemisaastail omandas suure mõju keisri „noorte sõprade" ring (Stroganov, Novossiltsev, Kotšubei, Czartoryski), moodustades tema juures „Kinnise komitee riiklikkude ümberkorralduste projektide koostamiseks". Tõeliselt polnud neil projektidel otsustavate uuenduste iseloomu, sest nende aluseks oli püüd puutumatuna säilitada pärisorjust ja isevalitsust ning ainult kergelt, kooskõlas ajavaimuga muuta pärisorjusliku riigi väliskuju. Nii lubas 12. detsembri 1801. a. seadus kaupmeestel, linnakodanikel ja riigitalupoegadel osta asustamata maid, kuid selle seadusega ei õõnestatud sugugi aadli maaomandi pärisorjuslikku alust. Teine seadus (20. veebruarist 1803) „vabade põllupidajate kohta" lubas mõisnikel talupoegi vabaks lasta ühes maaga üksikult või tervete külade kaupa tingimustel, mis määrati kindlaks talupoegade ja mõisnikkude vaba kokkuleppega. Kuid seda seadust võisid kasutada

vähesed. Selle alusel vabastati üldse 47 153 hinge ehk vähem kui pool protsenti impeeriumi pärisorisest elanikkonnast. Selle seaduse alusel lasti pärisorje vabaks tohutu väljaostu eest — vahel kuni 5 tuh. rubla. Talurahva küsimuse suhtes vastuvõetud otsused ei kõigutanud seega sugugi pärisorjust, kuigi nad olid välja kutsutud kodanlike suhete arengust.

„Kinnise komitee" laialdastest uuendusplaanidest osutus reaalseks ainult juba Katariina II poolt ärakaotatud Peetri-aegsete kolleegiumide asemele 8 ministeeriumi asutamine 1802. aastal. Asutati sõja-maajõudude, sõja-merejõudude, välisasjade, siseasjade, kohtu-, rahandus-, kaubandus- ja rahvahariduse ministeerium. Loodi ministrite komitee. Erinevalt kolleegiumidest ajas ministeeriumides kõiki asju minister ainuüksi, tähtsamaist asjadest tsaarile ette kandes. Ministeeriumide asutamine soodustas tsaari-Venemaal riigiaparaadi edasist tsentraliseerimist. Senat reorganiseeriti riigi kõrgemaks kohtuorganiks. Ta pidi olema seaduste kaitsjaks ja valvama üldise „rahu ja vaikuse" järele. Kõik tähtsamad riigiasjad anti Venemaal 1810. a. loodud Riiginõukogu otsustamisele. Põhiliselt säilis see valitsemissüsteem kogu XIX sajandi jooksul.

Aleksander I esimeste valitsemisaastate kõige tähtsamate reformide hulka kuulub Venemaal uue koolisüsteemi sisseseadmine, mis nägi ette 3-e tüüpi õppeasutised: gümnaasiumid (4 klassi), kreiskoolid (2 klassi) ja kihelkonnakoolid (1 klass). 1804. a. seadus andis ülikoolidele autonoomia: rektor ja dekaanid valiti professorite koosoleku poolt, ülikoolid võisid anda teaduslikke kraade jms.

Kuid pärast seaduse andmist algasid sellest hulgalised kõrvalekaldumised. Aadlikud panid oma lapsi vastumeelselt gümnaasiumidesse. Seepärast organiseeris valitsus väljaspool üldist koolisüsteemi aadlilütseumid: Tsarskoje Selo ja Richelieu lütseumi.

Ülikoole oli XIX saj. algul ainult kaks: Moskvas ja Tartus. 1805. a. avati veel ülikoolid Harkovis ja Kaasanis. Pedagoogi-

line peainstituut Peterburis kujundati ümber ülikooliks (1819. a.).

Haridusala juhtimiseks asutati eriline „rahvahariduse, noorsookasvatuse ja teaduste levitamise ministeerium". Kuid ministeerium valvas rohkem õpetajate ja õpilaste poliitilise ustavuse kui haridusasja korraldamise järele.

1804. a. anti tsensuuri seadus, mis seadis sisse käsikirjade eeltsensuuri.

Nii ei teinud Aleksander I sisepoliitika alal midagi seesugust, mis oleks olnud otsustavaks loobumiseks tema eelkäijate pärisorjuslikust poliitikast.

Sõda Napoleoniga (1805—1807). Aleksander I teostas oma välispoliitikat olukorras, mil Prantsusmaa revolutsioonisõjad vahetusid Napoleoni vallutussõdadega.

Lenin kriipsutas alla, et sõjad, mis Prantsusmaa pidas Napoleoni keisririigi ajastul, muutsid oma iseloomu ja kujunesid revolutsioonilistest kaitsesõdadest anastus-, vallutusretkiks. „Mitte aastail 1792—1793, vaid palju aastaid hiljem, pärast reaktsiooni võitu sisemaal, muutis Napoleoni kontrrevolutsiooniline diktatuur Prantsusmaa sõjad kaitsesõdadest vallutussõdadeks" (L e n i n, Teosed, XXI köide, lk. 190).

Teiseks tähtsaks Napoleoni sõdasid iseloomustavaks asjaoluks on vastuolude suurenemine kodanliku Prantsusmaa ja Inglismaa vahel turgude jaotamise pärast. Kaubandusest Inglismaaga huvitatud Vene tsarism asetus tema poolele. Astudes troonile ennistas Aleksander I otsekohe sõbralikud suhted Inglismaaga, võttis ära aresti Inglise laevadelt, lubas Inglise kaupade sisseveo. 1801. a. sõlmiti Venemaa ja Inglismaa vahel vastastikuse sõpruse konventsioon (kokkulepe). Kuid Aleksander I ei läinud ka suhete katkestamisele Napoleoniga. Venemaa liitlane Inglismaa oli samuti sunnitud Napoleoniga rahu sõlmima (1802. a. Amiens'is). Amiens'i rahu ei olnud püsiv, sest juba 1801. a. märtsis kirjutati Venemaa ja Inglismaa vahel alla sõjaline leping. Inglismaa juhtimisel moodustati Prantsusmaa vastu uus koalitsioon koosseisus: Inglismaa, Venemaa, Austria,

Rootsi. Inglismaa lubas oma liitlastele rahalist abi ja nõudis viivitamatut väljaastumist. Selle (arvult kolmanda) Prantsusmaavastase koalitsiooni eesmärgiks oli mitte üksnes võitlus Napoleoni vallutuste vastu, vaid ka Bourbonide monarhia ennistamine Prantsusmaal.

Sõjategevus algas 1805. a. augustis. Tsaari-Venemaa saatis Austriale abiks sõjaväe Kutuzovi komando all. Austria sõjavägi sai lüüa ja kapituleerus Ulmi all enne, kui Vene sõjavägi suutis temaga ühineda.

Liitlaste väed said teise suure lüüasaamise osaliseks Austerlitzi all 20. novembril 1805. Aleksander I viis Vene sõjaväe lahingusse vastu kindral Kutuzovi hoiatust. Napoleon ajas austerlased ja nende liitlased venelased kotti ja sundis neid minema jääle, külvates nad üle suurtükikuulidega. Jää murdus ja palju vene ja austria soldateid uppus jäises vees. Purustatud Austria sõlmis Viini vallutanud Napoleoniga alandava rahu.

1806. a. sügisel saatis Aleksander väed abiks oma liitlasele Preisimaale. Kuid samal ajal piiras Napoleon kiire kallaletungiga preislased ümber ja purustas nad Jena all. Berliin anti prantslastele ilma lahinguta. Napoleon koondas oma väed Vislale, ähvardades minna pealetungile Venemaa vastu. 1807. a. jaanuaris marssis Napoleon Varssavisse. Kuu aja pärast toimus lahing Preussisch-Eylau juures (Ida-Preisimaal), mis näitas Vene sõjaväe jõudu. Napoleon ei saavutanud siin võitu ja hakkas ette valmistama otsustavaks lahinguks. Lahing Friedlandi juures, 1807. a. suvel, kus Vene sõjavägi kaotas peaaegu neljandiku oma koosseisust, otsustas sõjakäigu lõpu.

Vastavalt 1807. a. juunis Tilsitis sõlmitud rahule oli Venemaa kohustatud tunnustama kõiki Napoleoni vallutusi, teda ennast aga — keisriks, ning sõlmima temaga kaitse- ning pealetungiliidu, ja peaasi — ühinema nõndanimetatud „kontinentaal-blokaadiga" Inglismaa vastu.

Napoleoni poliitikas oli kontinentaal-blokaad kõigepealt majanduslikuks võitlusvahendiks Inglismaa vastu, kelle kaubanduslikku valitsemist Napoleon lootis murda tema isoleeri-

misega Euroopa maist. „Kontinentaalne süsteem" avaldati Napoleoni poolt 1806. a. Kõigil Napoleoni keisririigist sõltuvatel riikidel oli keelatud kaubelda Inglismaaga. Venemaa kohustus samuti katkestama vilja väljaveo Inglismaale ja kaupade sisseveo Inglismaalt. Blokaad tõi Venemaale suurt majanduslikku kahju. Ta laostas paljusid vene mõisnikke. Viljahinnad langesid. Kaupade käive langes. Blokaad kutsus maal esile rahakriisi.

Tilsiti rahu võeti Vene aadli poolt vaenlikult vastu. Aleksander I lähimad sõbrad — Kotšubei, Czartoryski, Novossiltsev — läksid erru. Tsaarile lähedaseks nõunikuks sai Speranski, keda peeti prantsuse partei pooldajaks.

M. M. Speranski (1772—1839). Mõisnike rahulolematus kontinentaal-blokaadiga liitus nende juures terava opositsiooniga riiklike uuenduste projektide vastu, mille kõige kardetavamaks pooldajaks nad pidasid Speranskit.

Külapreestri poeg, endine seminarist ja asjaajaja kindralprokuröri kantseleis, Mihhail Mihhailovitš Speranski tegi kiiret karjääri, saades riigisekretäriks ja pärast Tilsiti rahu Aleksander I lähimaks nõuandjaks. 1809. a. lõpetas Speranski oma uuenduse projekti nimetuse all „Sissejuhatus riiklikkude seaduste koodeksile". See oli suureulatuslik reformide plaan, mille aluseks oli mõte kohandada feodaalset monarhiat arenevate kodanlike suhetega. Speranski nõudis kaitset „teadusele, kaubandusele ja tööstusele". Avalikult mitte esile tuues talupoegade vabastamise nõuet, taotles Speranski nende jaoks „isiklikku vabadust". „Ajaloos pole näidet, et haritud ja kaubanduslik rahvas võiks kauaks jääda orjusse," kirjutas ta oma projektis.

Speranski soovitas kokku kutsuda Riigiduuma omandiga inimestest, olenemata nende seisuslikust kuuluvusest. Kinnisvara valdajad pidid igas vallas valima valladuuma. Valladuumad valivad saadikud ringkonnaduumasse, kes saadavad saadikud kubermanguduumadesse ja kubermanguduumad — Riigiduumasse. Nõnda oli ette nähtud neljaastmelised valimised. Ilma

Riigiduumata ja Riiginõukoguta ei saa läbi viia ühtegi seadust. Täitev võim pidi olema duuma ees vastutavate ministrite käes. Speranski projekt kandis tolle aja kohta progressiivset iseloomu.

Speranski projektid kutsusid enamiku mõisnikkude hulgas esile äärmise pahameele. Speranskit kutsuti „roimariks", „revolutsionääriks", „Cromwell'iks". Hirmutatud aadli survest, Aleksander I keeldus otsustavalt igasugustest Venemaa konstitutsioonilise ümberkorralduse plaanidest. 1810. a. moodustati ainult Riiginõukogu, kelle liikmed määrati keisri poolt. See oli tsaari juures nõuandvaks asutiseks, mis kujul ta säilis kuni 1906. a. Ministrite arv suurenes 11-ni, — loodi juurde politsei-, ühendusteede ja riigikontrolli ministeerium.

Aadli opositsioon nõudis otsustavalt blokaadist loobumist ja Speranski erustamist. Pärisorjastajate-mõisnikkude meeleolude kõige kujukamaks väljendajaks oli tuntud ajaloolane N. M. Karamzin. Tema kirjutatud „Märkmed vanast ja uuest Venemaast" formuleeris aadli põhinõuded. Isevalitsuse piiramise asemel esitas Karamzin projekti välja valida 50 „head" kuberneri, kellele tuleb usaldada riigivalitsemine. Aadlike reaktsioonine opositsioon nõudis pärisorjuse puutumatust, Inglismaaga kaubanduse uuendamist, loobumist Tilsiti lepingust, võitlust Napoleoniga ja samuti „ohtliku reformaatori" Speranski eemaldamist valitsemise juurest.

Vene-Rootsi sõda a. 1808—1809 ja Soome ühendamine. Tilsiti rahu muutis rahvusvahelised suhted Euroopas. Napoleon püüdis Venemaad kasutada oma vallutuspoliitika huvides kõigepealt võitluseks Inglismaa vastu. Tema pealekäimisel katkestas Venemaa diplomaatilised suhted Inglismaaga. Napoleon tõukas Venemaa sõtta ka Rootsiga, kes keeldus kontinentaalblokaadiga ühinemast ja sõlmis liidu Inglismaaga. Aleksander I kauples endale välja õiguse ühendada Rootsi sõja tulemusena Soome Venemaaga. Võitlus Soome pärast oli Venemaa suhtes välja kutsutud tõsistest strateegilistest kaalutlustest. Vaja oli kindlustada põhjast Venemaa pealinna—Peterburi, mis asetses

Soome piiri lähedal. 1808. a. veebruaris läksid Vene väed üle piiri. Märtsis võtsid nad ära Ahvenamaa saared ja aprillis — Suursaare. 1808. a. viimaseil kuudel viidi sõda Rootsi territooriumile. Vene väeosad algasid pealetungi raskeis talveoludes. Barclay de Tolly juhatusel tegi väeüksus kuulsa jääränaku Vaasast mööda Põhjalahe jääd Rootsi. Teed tõkestasid määratu suured jääkamakad. Lumi oli mitmes kohas üle põlve. Sangarlikult ületades jääränaku raskused lähenesid Vene väed Rootsi-poolsele kaldale.

Kui pealetung Rootsile oli hoos, kutsus Aleksander I Porvoos 16. märtsil 1809 kokku Soome seimi. Päev enne seda avaldati Soome autonoomia tunnustamise akt. Seimis tõotas tsaar Soomele, mis oli kuulutatud Vene provintsiks, „hoida rikkumatus ja muutmatus jõus ning kehtivuses Soome konstitutsiooni".

Seimi istungjärgu ajal algasid Venemaa rahuläbirääkimised Rootsiga, mis lõppesid 5. septembril 1809 rahulepingu allakirjutamisega Haminas. Rootsi loovutas Venemaale Vene vägede poolt võidetud kogu Soome. Rootsi kuningas teatas oma ühinemisest kontinentaal-blokaadiga.

Ettevalmistus Napoleoni vallutussõjaretkeks Venemaale. Napoleoni valitsus kujutas, nagu märkis seltsimees Stalin „kodanlikku valitsust, kes lämmatas Prantsuse revolutsiooni ja säilitas ainult need revolutsiooni tulemused, mis olid kasulikud suurkodanlusele" (S t a l i n, Parteitöö puudustest ning trotskistlikkude ja teiste kahekeelsete likvideerimise abinõudest, lk. 10).

Napoleon pidas oma vallutussõdu Euroopas ja väljaspool selle piire Inglise kapitaliga võistleva Prantsusmaa suurkodanluse huvides. Napoleon sundis kõik tema poolt vallutatud Euroopa maad vägivaldsete, sõjaliste meetoditega ühinema kontinentaal-blokaadiga Inglismaa vastu. Hoolimata Tilsitis sõlmitud rahust valmistus Napoleon tugevasti ka oma vallutusliku Venemaa-sõjaretke vastu. Sõjaks Venemaaga tõukasid Napoleoni mitmed motiivid: ta ei olnud rahul Venemaa poolt kontinentaal-blokaadi sagedase rikkumisega; läänepiiril toi-

mus Napoleoni rahutukstegev tsaarivägede grupeerimine, mis ähvardas Poolat; viimaks häiris Napoleoni ka Venemaa poliitika Preisimaa suhtes, mis takistas Napoleoni saamast Reini liidu peremeheks.

Valmistudes sõjaks kogus Napoleon teateid Venemaa kohta, uuris tema majanduslikku seisundit, saatis Venemaale spioone ja läkitas isegi Venemaale võltsitud Vene assignaate. Samal ajal lõi Napoleon ka sõjaväelist toetuspunkti Venemaa vastu. Seesuguseks toetuspunktiks sai Poola. Tilsiti rahu põhjal lõi Napoleon 1807. a. pärast jagamisi Preisile läinud provintsidest uue Poola riigi Varssavi suurhertsogiriigi nime all. Sellega liideti hiljem ka Austria Galiitsia. Püüdes varuda Poola šlahta abi, lubas Napoleon ennistada Poola tema vanades piirides, s. t. ühendada temaga Leedu, Valge-Vene ja osa Ukrainast. Napoleoni ettepanekul kaotati Poolas 1807. a. pärisorjus. Talupojad said isikliku vabaduse, kuid maa jäi Poola mõisnike omandiks.

Tsaarivalitsus oli väga rahutu olukorra suhtes Poolas. Aleksander I nõudis, et Napoleon loobuks Poola toetamisest ja ennistamisest ning annaks ühtlasi nõusoleku Venemaa poolt Dardanellide ja Konstantinoopoli anastamiseks. Napoleon keeldus neid nõudeid täitmast. Suhted liitlaste vahel teravnesid.

Vaheajal sündmused Euroopas keerustusid. Hispaanias arenes rahvuslik vabadussõda prantslastest anastajate vastu. Hispaanlased lõid prantslasi reas suurtes lahingutes. Austria hakkas relvastuma ja otsima liitu Venemaaga. Preisimaa algas oma sõjaväe reorganiseerimist. Püüdes hoida Venemaad oma poolel, andis Napoleon uuel kahe keisri kohtumisel (Erfurtis 1808. a. sügisel) nõusoleku Moldaavia ja Valahhia ühendamiseks Venemaaga. Hoolimata võitluse teravnemisest Euroopa mandril, mis oli välja kutsutud vastupanust anastajale Napoleonile, jätkas viimane anastusi. 1810. a. ühendas Napoleon oma keisririigiga Hollandi, Hansa linnad ja Oldenburgi hertsogkonna, mida valitses Aleksander I sugulane. Vene keiser esitas otsustava pro-

testi. Napoleon ei võtnud demonstratiivselt Vene protestnooti vastu.

Aleksander I-st sundis suhete katkestamisele Napoleoniga ka Venemaa sisemine olukord. Kontinentaal-blokaad asetas maa majandusliku laostumise ohu ette. Katkestamata suhteid Napoleoniga, algas Aleksander I temaga faktilist tollisõda. Tollitariife Prantsuse kaupadele kõrgendati. Inglise kaubad saabusid Venemaale erapooletute lippude all sõitvail laevadel.

Venemaal saavutas tol ajal kõrg-aadel tema poolt vihatud Speranski eemaldamise, keda kõik pidasid Napoleoniga liidu pooldajaks. Riigisekretäri süüdistati reetmises ja saadeti algul välja Nižni-Novgorodi ja hiljem Permi.

Venemaa sõda Türgiga a. 1806—1812. Sõja ettevalmistus Prantsusmaaga kiirendas sõjategevuse lõpetamist Türgi vastu, kellega juba 1806. a. saadik peeti sõda. Türklased püüdsid ära kasutada Vene armee lüüasaamist Euroopa lahinguväljadel, et tõrjuda Vene väed välja Lääne-Kaukaasiast ja taastada oma ülevõim Mustal merel. Türgimaad toetas Prantsusmaa. Venemaa poolt algatatud katsed lahendada tüliküsimused rahulikul teel ei andnud tulemusi. Siis tungis osa Vene vägesid novembris 1806. a. Türgi valitsuse all olevate Doonau-äärsete vürstiriikide territooriumile, ehkki Vene armee peajõud olid tegevuses Euroopas. Varsti olid kogu Bessaraabia, Moldaavia ja Valahhia okupeeritud Vene vägede poolt. Vene armee edasitung peatati vaid Doonau jõe ääres, kus seisid tugevad Türgi kindlused.

Siis otsustas Vene väejuhatus alustada pealetungi türklaste vastu Taga-Kaukaasias. Mõlemad pooled tegid ettevalmistusi suurteks pealetungioperatsioonideks, kuid sel ajal saabus sõnum rahulepingu allakirjutamisest Tilsitis. Napoleon astus välja vaheltsobitajana Vene- ja Türgimaa vahel eesmärgiga saavutada sõja lõpetamist nende vahel. Erfurti kohtumisel sai tsaar Aleksander I Napoleonilt nõusoleku Doonau-äärsete vürstiriikide Venemaaga liitmise kohta, Serbia iseseisvaks kuulutamise ja Vene protektoraadi tunnistamise kohta Gruu-

sia üle. Türgimaa keeldus nende Venemaa nõudluste arutamisest. 1809. aasta märtsis algas sõjategevus Türgi- ja Venemaa vahel uuesti. Vene väed piirasid sisse rea Türgi kindlusi, võtsid kindlalt oma valdusse Doonau parempoolse kalda ja jõudsid välja Balkani mäejalale. Septembris 1810. a. langes Ruštšuk, 1811. a. lõpul vallutasid Vene väed Taga-Kaukaasias tugeva Türgi kindluse — Ahhalkalaki. Need lüüasaamised sundisid türklasi alustama rahuläbirääkimisi.

1811. a. ülemjuhatajaks määratud Kutuzov osutus hiilgavaks diplomaadiks. Mõistes sõja vältimatust Prantsusmaaga, püüdis ta endal käed vabaks teha Idas. Tema püüdluste tulemuseks oli 8. mail 1812. a. sõlmitud nn. Bukaresti rahu. Türgimaa loovutas Venele Bessaraabia ühes kindluste Hotini, Benderõ, Akkermani ja Izmailiga. Venemaa andis Türgile tagasi Poti ja Ahhalkalaki.

Bukaresti rahu oli suureks võiduks Venele, kes võis nüüd paisata oma Doonau-äärse armee võitlusse Napoleoniga.

§ 26. 1812. aasta Isamaasõda.

Napoleoni sissetung Venemaale. Napoleon viis sõjaretkele Venemaa vastu mitte üksnes oma peaarmee, vaid mobiliseeris ka kõigi tema poolt alistatud Euroopa rahvaste jõud.

1812. a. sõitis Napoleon Dresdenist pidulikult välja vastu „suurele armeele", nagu kutsuti kõigist Euroopa osadest Neemeni juurde liikuvat tohutut Napoleoni sõjaväge.

Sõda kuulutamata algasid ööl vastu 12. juunit 1812 Napoleoni väed nelja pideva vooluna Neemeni jõest üleminekut. Minnes esimeste hulgas üle sööstis Napoleon vana kaardiväega naabruses oleva metsa juurde, oodates esimesi kokkupõrkeid Vene vägedega. Kuid teda ümbritsesid tühjad põllud ja ääretud, hääletud metsad. Kuskil ei olnud elamut ega inimest. Vene väed olid lahkunud ilma vastasega kontakti astumata.

Venemaa sõjalisi jõude oli kõigest 180 tuhat soldatit. Nad

olid jaotatud kolme armeesse, seistes kaugel üksteisest: Barclay de Tolly armee viibis piiril, Neemeni juures; Bagrationi armee — Lõuna-Leedus ja kolmas, kindral Tormassovi armee — reservis Volõõnias. Arvestades lahusolevate Vene armeede liikumist seadis Napoleon endale ülesandeks lüüa neid üksikult. Napoleoni sõjalised jõud ületasid arvuliselt kaugelt Venemaa jõude. Napoleoni sõjaväes oli enam kui 500 tuhat soldatit.

Vene sõjaväe nõrgaks küljeks, milles kajastusid pärisorjusliku Venemaa üldised puudused, oli tunduva osa juhtiva koosseisu võhiklus sõjaasjanduses, karm kepidistsipliin, soldateid paljaksvarastavate sõjaväeametnikkude ja intendantide riisumine ja riigivara-vargus.

Kuid ka Napoleoni sõjavägi ei olnud enam see, mis enne. See määratu suur mitmerahvuseline, mitmekeeleline sunnikorras värvatud sõjavägi ei olnud mitte Prantsuse, vaid üleeuroopaline sõjavägi, kes sõdis talle võõraste prantslasest vallutaja eesmärkide eest. Sakslased, itaallased, šveitslased, horvaadid ja eriti hispaanlased vihkasid Napoleoni kui oma isamaa orjastajat. Paljud sõdurid lootsid isiklikule rikastumisele ja marodööritsesid, niipea kui astusid Vene territooriumile.

Kui poolemiljoniline Napoleoni sõjavägi Venemaale tungis, otsustas Barclay lahingut vastu võtmata taanduda ja suunduda ühinema Bagrationi armeega, kes hakkas vastu liikuma Barclay armeele. Vilnost taandus Barclay kindlustatud laagrisse Drissa asulas Väina jõel, mis ehitati sõjaasjanduses vähese arusaamisega Aleksander I heakskiitmisel andetu välismaalasest kindrali Fuli poolt. Drissa laager ehitati kahe maantee vahele selleks, et kinni pidada Napoleoni, kes oleks võinud minna Peterburi või Moskva peale. Tegelikult see laagri asetus muutis ta lõksuks Vene armeele, keda oleks kergesti võinud igast küljest ümber piirata. Drissat maha jättes taandus Barclay läbi Polotski Vitebski juurde. Peterburi tee kaitseks eraldas ta eri armee Wittgensteini juhtimisel, kes edukalt lõi tagasi marssal Oudinot' pealetungi.

Bagrationi seisund oli eriti raske. Teda läksid taga ajama marssal Davout 50-tuhandelise väega ja Napoleoni vend Jerôme 60 tuhande mehega. Nad püüdsid Bagrationi väikest armeed ümber piirata, tal taandumisteed ära lõigates. Kuid Bagrationil õnnestus lahkuda enne Prantsuse tangide sulgumist. Bagrationi taandumist kaitses ratsasalk Platovi juhtimisel. Davout võttis ära Minski ja suundus sealt Berezina juurde, lootes Bagrationi teed uuesti ära lõigata. Sel ajal viis Bagration oma armee ära, hajutades ta kitsastel soodevahelistel teedel. Ära lõigatud peajõududest, kaugele lõunasse visatud, ületas Bagrationi armee Berezina ja Dnepri jõe ning pääses uuest ümberpiiramisest. Jõudmata ära oodata Bagrationi, jättis Barclay Vitebskisse kaitse ja, kustutanud tuled, lahkus käratult laagrist ning läks minema.

Mõlema armee taandumine oli väga raske. Vaenlase surve all, kange kuumaga, nägemata tervete päevade kaupa värsket vett; poolnäljased, kannatades haigusi, arstide ja arstimite puudust, ühinesid lõppeks mõlemad Vene armeed Smolenskis. Augustis lähenes Napoleon Smolenskile ja käskis selle rünnakuga vallutada. 13 tunni jooksul tulistas Napoleon Smolenskit suurtükkidest. Kogu linn oli tules. Barclay käskis püssirohukeldrid õhku lasta ja põleva linna maha jätta. Koos vägedega lahkusid ka Smolenski elanikud, põletades oma majad ja vara, et midagi ei jääks vaenlasele. Smolenski ees sõdisid väed suure vaimustusega. Kuid Barclay nägi, et prantslaste arvulise ülekaalu tõttu ähvardab Vene sõjaväge purustamine. Just sellepärast otsustas ta mitte anda Napoleonile tema poolt soovitud pealahingut.

Barclayl jätkus küllalt tahet ja kindlust, et süstemaatiliselt täita oma taandumisplaani, mis oli ainsaks sõjaväe päästmisvõimaluseks purustamisest. Nagu osutas Marx, muutus nüüd Vene sõjaväe taandumise plaan mitte vaba valiku küsimuseks, vaid karmiks hädavajalikkuseks.

Kuid hirmust haaratud aadel oli taandumisega äärmiselt rahulolematu. Barclay de Tollyt süüdistati arguses ja isegi reet-

mises. Suhted mõlema väejuhi — Barclay ja Bagrationi — vahel muutusid ikka rohkem ja rohkem vaenlikuks. „Barclay viib külalise otse Moskvasse," ütles Bagration, tundes äärmist meelepaha taandumistaktika pärast. Suvorovi õpilasena, hulljulge mehena kippus Bagration lahingusse. Smolenski äraandmist mõistis ta hukka ja nõudis väejuhataja vahetamist.

Sõjaväe ja aadli nõudmiste survel otsustas Aleksander I ülemjuhatajaks määrata 67-aastase väejuhi Kutuzovi.

Mihhail Illarionovitš Kutuzov oli Suvorovi lemmikõpilane ja kõige andekamaid Vene väejuhte. Ta oli pärit vanast aadlisoost. Kutuzov oli väga vapper. 29-aastaselt lõi türgi kuul ühes lahingus Krimmis ta silma välja. Kaks korda oli ta raskesti haavatud, kuid ikka tuli ta tagasi rivisse. Soldatid armastasid ja hindasid Kutuzovit. Suvorov oli vaimustatud tema mõistusest ja annetest. „Kaval, kaval! Tark, tark! Keegi ei saa teda petta!" — ütles Suvorov. Kõigis lahingutes osutas Kutuzov erakordset osavust ja initsiatiivi vägede juhtimises, isiklikku vaprust ja imestamisväärset sõjakavalust. Oma õpetaja Suvorovi eeskujul vihkas Kutuzov mõttetut drilli ja kepidistsipliini. Suvorov sisendas Kutuzovile armastust vene soldati vastu ja õpetas teda hindama oma sõjameeste sõjalist vaprust ja heroismi.

Kutuzov oli väga haritud inimene, valdas mitut võõrkeelt, jälgis vene ja välismaist kirjandust, eriti sõjaliteratuuri. 1795. a. määrati ta sõjaväe kõrgema õppeasutise direktoriks; seal pidas Kutuzov loenguid sõja ajaloost ja taktikast.

Nagu Suvorov nii põlgas ka Kutuzov orjalikku lipitsemist, meelitusi ja müüdavust, mis pesitsesid tsaari õukonnas. Seepärast õukonnas ei sallitud Kutuzovit. Ei võinud silma otsas sallida Kutuzovit ka keiser Aleksander I ise, eriti peale Austerlitzi lahingut, mille kaotas tsaar, kes ei võtnud kuulda Vene väejuhi hoiatusi.

Määrates 1812. a. sõjaväe ja aadli nõudel Kutuzovi ülemjuhatajaks, teatas tsaar vaenlikult lähikondseile: „Publik soovis tema nimetamist — ma nimetasin ta. Mis puutub minusse isiklikult, siis pesen ma käed puhtaks."

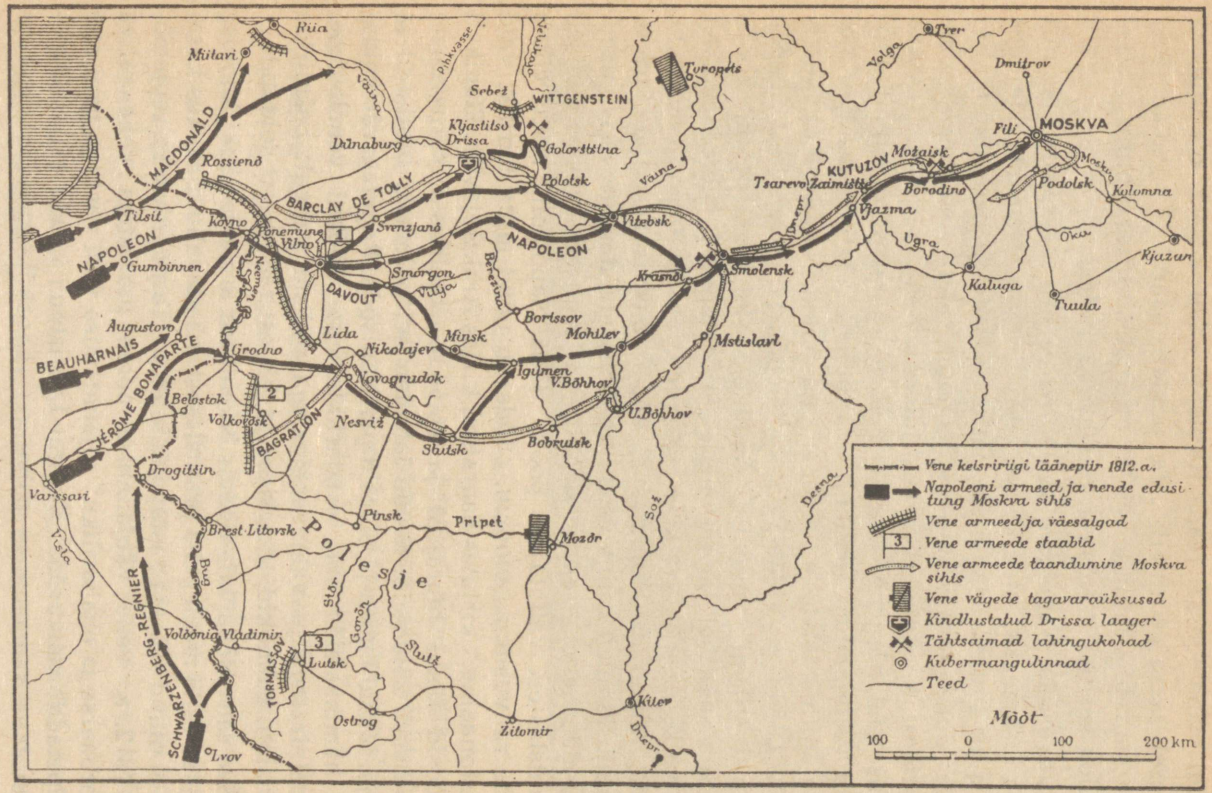

Napoleoni sissetung Venemaale 1812. a.

Kui Napoleon sai teada Kutuzovi määramisest, siis ütles ta vihaselt tema aadressil: „Va' polaarrebane!" — „Püüan tõestada suurele väejuhile, et tal on õigus," ütles Kutuzov, olles kuulda saanud Prantsuse keisri arvamusest.

Rahvasõda. Napoleoni pealetungiva sõjaväe seisund muutus seda raskemaks, mida kaugemale ta tungis sisemaale. Hajudes määratu suurele maa-alale, jättes linnadesse garnisonid, vaevaga alal hoides kommunikatsiooni (sidet), eemaldudes oma vooridest, kannatades raskusi toiduainetega ja moonaga varustamise alal, nõrgenes „suur armee" märgatavalt. Elanikud kohtlesid vallutajaid vaenlikult. Vallutajate vastu algasid esimesena võitlust leedu ja valgevene talupojad. Napoleon okupeeris kogu Leedu ja Valge-Vene ja moodustas mõisnikest „Leedu Suurvürstiriigi" valitsuse. Aadlikele Mohilevis peetud kõnes kinnitas marssal Davout neile, et „talupojad jäävad endiselt alluvaiks oma mõisnikele". Rõhumistele ja tagakiusamistele, mida talupojad kannatasid mõisnike-pärisorjastajate poolt, lisandusid uued kannatused: rahvuslik alandamine, röövimised, marodöörimine, rekvisitsioonid ja alalised maksuvõtmised prantslastest vallutajate poolt. Sõda Napoleoni vastu võttis kohe rahvusliku iseloomu. „Sõda on nüüd mitte harilik, vaid natsionaalne," kirjutas Bagration kirjas Araktšejevile. Elanikud püüdsid kinni luurajaid ja spioone, keeldusid varustamast prantsuse soldateid, nende lähenemisel põletasid talutared ja vilja, läksid metsa ja pidasid partisanisõda. Regulaarväe soldatid hämmastasid oma sangarlikkusega. Rööbiti venelastega, ukrainlastega ja valgevenelastega sõdisid vahvalt baškiiride divisjon, kalmõkid, tatarlased ja teistest rahvustest soldatid.

See rahvasõda, mis tekitas Napoleoni armeele ränki kaotusi, kutsus esile meelepaha prantslasest maadevallutajas, kes kusagil ei olnud säärast vastupanu leidnud. Ta pöördus 23. septembril 1812. a. vene väejuhatuse poole protestiga vene rahva „barbaarse ja ebahariliku" sõjapidamise viisi vastu ja pani ette „lõpetada" rahvasõda. Kindral Lauriston'i kaudu esitas Napoleon taas samasuguse palve — „kooskõlastada sõjategevus

M. I. Kutuzov. *Orlovski maalitud portree.*

reeglitega, mis on kehtivad kõigis sõdades". Kuid Kutuzov vastas kindlalt: „Rahvas näeb selles sõjas tatarlaste sissetungi ja järelikult ei pea ühtegi abinõu enda päästmiseks vaenlasest taunitavaks, vaid koguni kiiduväärseks ja pühaks."

Borodino lahing. Ilmudes sõjaväkke hakkas Kutuzov Barclay de Tolly taktikat jätkama, kuid lubas lahingusse astuda, niipea kui leiab sobiva positsiooni. Kutuzov mõistis väga hästi oma vastase jõudu. Ta ütles, et temast võib jagu saada ainult aja ja ruumiga. Kutuzov arvas, et Moskva pole mitte veel kogu Venemaa, et võib-olla on tarvis ära anda Moskva, et päästa Venemaad.

Napoleon soovis, vastupidi, maksku mis maksab sundida Kutuzovit pealahingut vastu võtma. Ta liikus tema järel kiiren-

datud marsil, pidades Vene järelväega alalisi lahinguid. 24. augusti ööl lähenes Napoleon eelkantsile (kindlustisele) Ševardino küla juures. Ševardino kantsi kaitsesid suurima sangarlikkusega vähearvulised kaitsjad. Kella neljast päeval kuni pimeduse saabumiseni lõid nad tagasi Prantsuse jala- ja ratsaväe ägedad rünnakud ning alles öösi taandusid peapositsioonile. Pärast lahingut Ševardino juures sai paratamatuks mõlema sõjaväe pealahing. 26. augusti koidikul kohtusid viimaks Vene ja Prantsuse sõjaväed. Kohtumiskohaks oli Borodino küla all olev väli, 90 kilomeetrit Moskvast.

Vene väe paremat tiiba ja keskkohta juhtis Barclay de Tolly, kel oli üldse 76 tuhat meest (koos reservidega). Vasakut tiiba juhtis Suvorovi lemmik ja Kutuzovi sõber Bagration. Peeter Ivanovitš Bagration oli päritolult grusiinlane. Tema sõjaväeteenistus algas 17-aastaselt, kui ta seersandina määrati musketipolku Kaukaasias. Bagration oli Suvorovi andekamaid õpilasi. Tema vahvus oli piiritu. Kõige riskantsemates operatsioonides tegid vene soldatid tema juhtimisel imesid. Napoleon saatis Bagrationi vastu kõige vilunumaid marssaleid, toonitades: „Bagration on Vene armee parim kindral."

Valmistudes Borodino lahinguks, kavatses Napoleon oma operatiivses plaanis anda pealöök „Bagrationi fleššidele", — nii nimetati väikesi välikindlustisi, mis sõjaliini tugevdamiseks olid ehitatud Vene vägede asukohtades Semjonovski küla eel. Tehnilisest küljest olid „Bagrationi flešid" halvasti ehitatud, ja Napoleon lootis need kindlustised kergesti vallutada. Seda enam, et Bagrationil oli väike armee, arvult pisut üle 35 tuhande mehe. Üldse oli Vene regulaarvägesid Borodino all 112 tuhande ümber. Nendega liitusid 7 tuhat kasakat ja 10 tuhat Moskva ja Smolenski maakaitseväelast.

Borodino väljale lähenes Napoleon üldse 130-tuhandelise sõjaväega ja 587 suurtükiga. Paljud olid juba surmatud, paljud olid haiged ja maha jäänud, paljud tuhanded olid jäetud vallutatud linnade garnisonidesse.

Lahing algas Borodino küla rünnakuga, mille vallutasid

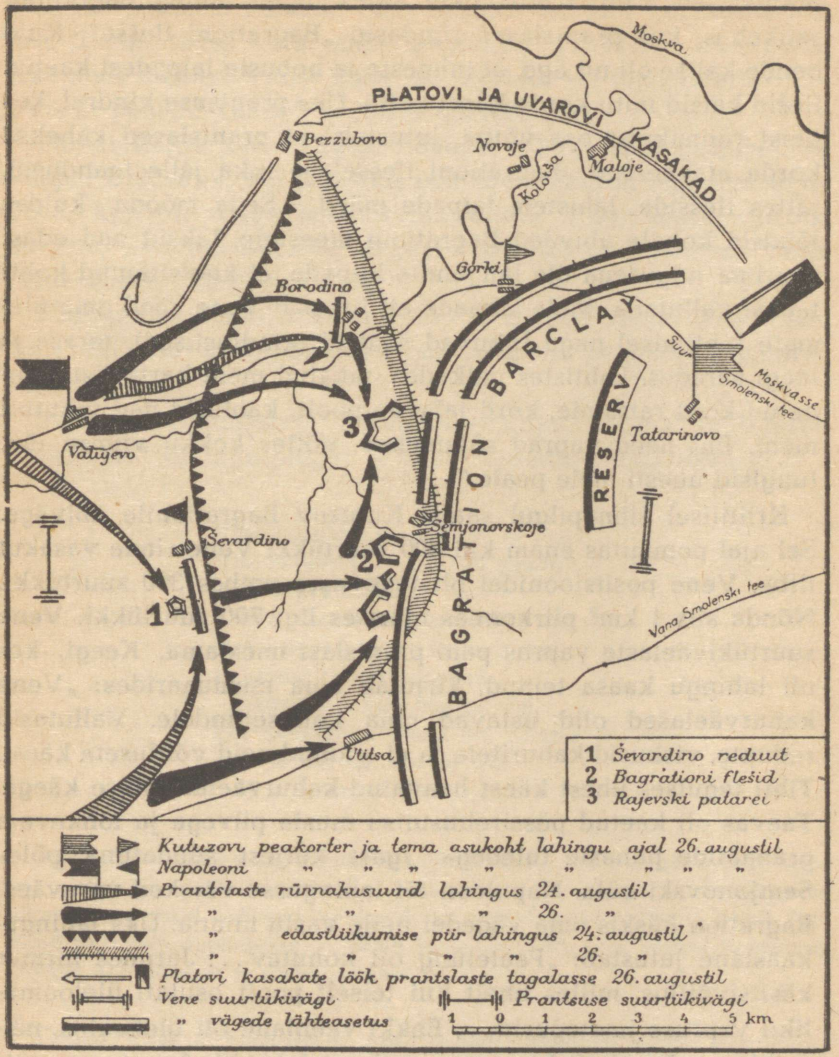

Borodino 24. ja 26. augustil 1812.

prantslased. Kell 5 hommikul algas tugev lahing Bagrationi asukohas, kus prantslased ründasid „Bagrationi flešše". Kuid nende kaitse oli nii äge, et inimeste ja hobuste laipadest kaetud flešid käisid mitu korda käest kätte. Üks prantsuse kindral, kes neist rünnakuist osa võttis, jutustab, et prantslased kaheksa korda atakeerisid „Bagrationi flešše" ja ikka jälle taandusid, jättes fleššide lähistele laipade mäed. „Seda mööda, kuidas jõudsid kohale abiväed Bagrationi meestele, läksid nad edasi suurima julgusega üle langenute laipade, et kaotsiläinud kohti tagasi vallutada. Meie silmade all liikusid Vene väed oma ülemate juhtimisel nagu liikuvad šantsid (kindlustised), terase ja leegi särades. Lahtistes paikades, tabatud meie kartetšist, rünnatud kord ratsaväe, kord jalaväe poolt, kaotasid nad tohutult mehi. Ent need vaprad sõjamehed, võttes kokku viimse jõu, tungisid uuesti meie peale."

Kriitilisel silmapilgul saatis Kutuzov Bagrationile abiväge. Sel ajal pommitas enam kui 400 suurtükki Vene rinde vasakut tiiba. Vene positsioonidel oli tegevuses umbes 300 suurtükki. Nõnda siis 1 km² piirkonnas mürises ligi 700 suurtükki. Vene suurtükiväelaste vaprus pani prantslasi imestama. Keegi, kes oli lahingu kaasa teinud, kirjutab oma memuaarides: „Vene kahurväelased olid ustavad oma kohusetundele. Vallutasid reduute, viskusid kahuritele ja ei andnud neid võitluseta käest. Tihti tegutses ühest käest haavatud kahurväelane teise käega. Taevas oli kaetud püssirohusuitsu musta pilvega ja lõhkevate granaatide punaste tuledega. Igast küljest süüdatuna põles Semjonovski küla. Napoleon tõi lahingusse värsked varuväed. Bagration käskis oma vägedel neile vastu minna. Üks lahingukaaslane jutustab: „Pealetung oli kohutav... Järgnes hirmus käsitsivõitlus, milles ühelt kui teiselt poolt osutati üleloomuliku vapruse imetegusid... Ehkki vaenlane oli ülekaalus, näitasid venelased siiski paremust, kuni juhuslik õnnetus muutis kogu olukorra."

Sel momendil sai Bagration surmavalt haavata. Ta püüdis oma haava varjata ja maast üles tõusta, kuid see ei õnnestu-

nud tal. Soldatid kandsid kangelasliku väejuhi lahinguväljalt ära. Summutades valu andis Bagration viimased käsklused. Kaotades meelemärkust küsis ta: „Kuidas on mu soldatid?" — „Visalt peavad vastu," vastasid ümberolijad.

Pärast Bagrationi haavata saamist võttis väejuhtimise üle vapper Dohturov. Tal õnnestus peatada tekkinud segadust sõjaväes, kus oli teada saadud Bagrationi hukkumisest. „Kõik sureme, — mitte sammugi tagasi!" käsutas ta. Siiski oli Vene rinde vasak tiib purustatud.

Siis suunas Napoleon suurtükid tsentrumi vastu, kus seisis Rajevski patarei. Ägedas lahingus hukkusid peagu kõik patarei kaitsjad.

Suur vene luuletaja Lermontov kujutab oma luuletuses „Borodino" lahingu pinget ja vene soldatite sangarlikkust:

Изведал враг в тот день немало,
Что значит русский бой удалый,
Наш рукопашный бой!
Земля тряслась —как наши груди,
Смешались в кучу кони, люди
И залпы тысячи орудий
Слились в протяжный вой...
Вот смерклось. Были все готовы
Завтра бой затеять новый
И до конца стоять...

(Tõlkes: Tol päeval sai vaenlane küllalt tunda, mis tähendab vene vapper võitlus, meie käsitsivõitlus!... Maa värises — nagu meie rinnad, hunnikusse segunesid hobused, inimesed, ja tuhandete suurtükkide lasud ühinesid kestvaks ulgumiseks... Nüüd pimenes. Kõik olid valmis hommikul algama uut lahingut ja lõpuni seisma...)

Õhtul käskis Napoleon oma väed lahinguväljalt ära viia. Vene sõjavägi taandus täies korras Borodinost Moskvasse, sest tal polnud enam ei mürske ega reserve. Borodino lahingus näitas vene rahvas veel kord, millise sangarlikkuse ja ennastsalgavusega ta oskab võidelda, kui lahingus on vaja kaitsta oma

Prantslased Moskvas. Süütajate mahalaskmine. *Kleini joonistus 1814. a.*

kodumaad, oma rahvuslikku iseseisvust. Andes hinnangu sellele oma lahinguist suurimale, tunnustas Napoleon oma surma eel: „Kõigist minu lahinguist on kõige koledam see, mis ma andsin Moskva all. Seal osutusid prantslased väärikaiks võitu saavutama, kuid venelased said õiguse olla võitmatud."

Moskva põlemine. Kutuzov taandus Borodinost Možaiskisse ja edasi Moskva sihis. 1. septembril 1812 kutsus Kutuzov Fili külla (Moskva all) kokku suuri väeosi juhtivate kindralite nõupidamise. Arutati küsimust: kas võtta vastu uus lahing või taanduda Moskva taha. Kindralid olid lahingu poolt. Kutuzov katkestas nõupidamise ja teatas, et käseb taanduda, et isegi Moskva kaotuse hinnaga säilitada sõjaväge.

2. septembri varahommikust alates läbis Vene sõjavägi pidevas marsis Moskva. Koos sõjaväega läksid ka Moskva elanikud. Jala ja kiirelt haaratud majakraamiga koormatud sõidu-

Sõtševski kreisi talupojad-partisanid. *Vanaaegne joonistus.*

keis ummistasid moskvalased kõik teed Moskvast. Kui pikka ja kitsast Arbatit mööda venis Moskvasse sissesõitnud Murat' ratsavägi, oli linn vaikne ja tühi. Sinna jäid ainult välismaalased ja juhuslikult takerdunud moskvalased.

Samal ööl algasid Moskvas tulikahjud. Tuul puistas sädemeid tulise vihmana puuehitistele ja need süttisid põlema üksteise järel. Põlesid laod, magasinid, kaubahoovid Punasel väljakul, elumajad. Tulikahjud kestsid järjest 6 ööpäeva. Võimatu oli eraldada päevaööst. Prantsuse soldatid ja marodöörid tungisid majadesse ja viisid ära kõik, mis jäi järele tulest. Tulikahjude tekkimist soodustas Moskva kindralkuberner Rastoptšin, kes käskis ära vedada kõik tuletõrjepritsid. Ka linnast lahkuvad moskvalased ei võidelnud algavate tulikahjudega, öeldes: „Hukkugu kõik, kuid ärgu saagu vaenlasele".

Külavanema naine Vassilissa. *A. G. Venetsianovi karikatuur.*

Napoleoni lüüasaamine. Väsinuna kestvast raskest rünnakust, näljasena, rõivasteta, demoraliseerituna jäi Napoleoni sõjavägi põlevasse Moskvasse. Napoleon taotles Venemaaga rahu. Ta püüdis rahu alla kirjutada just Moskvas, et päästa Euroopas oma prestiiži.

Napoleon tegi Aleksander I-le mitu rahuettepanekut. Moskva härrasmehega Jakovleviga (Herzeni isaga) saadetud isiklikus kirjas tsaarile kutsus Napoleon Aleksander I-st sõprust ennistama. Kuid Aleksander I ei vastanud ühelegi rahuettepanekule. Lähenes talv. Toiduaineid Moskvas ei olnud. See-eest oli säilinud aga Moskva keldrites palju viina. Prantsuse soldatite keskel algas üldine purjutamine. Soldatid muutusid purjus marodööridеks. Linnas toimusid alalised röövimised ja tapmised. Napoleon otsustas Moskvast lahkuda, sest seal polnud võimalik rahu oodata ega talve mööda saata.

6. oktoobril kell 7 hommikul algas Napoleon taandumist

Moskvast. Tema käsul tehti katse Kremlit õhku lasta. Purustati üks tornidest ja osa Kremli müüri. Kuid vihm leotas süütenöörid miinides ja purustused osutusid vähem olulisteks kui seda soovis Napoleon.

Napoleon tahtis kiiremini jõuda lõunasse ja suundus algul Kaluga sihis. Sinna oli Vene sõjaväele valmis pandud toiduvarusid. Et takistada Napoleonil neid kasutada, teostas Kutuzov haardemanöövri, taandudes näilikult Rjazani teed mööda, kuid siis pöördus äkki vanale Kaluga teele ning sulges Napoleonile tee.

Pärast ebaõnnestunud lahingut Malojaroslavetsi all pöördus Napoleon vanale Smolenski teele. Prantsuse sõjavägi läbis laastatud linnu ja külasid, põletades kõik, mis veel oli järele jäänud. Nälg võttis katastroofilise ulatuse. Peale hobuseliha ei olnud midagi süüa. Kogu Smolenski tee oli kaetud inimeste ja hobuste laipadega.

Talupojad pidasid vaenlasega energilist võitlust, takistades prantslaste taganemist arvukate ootamatute kallaletungidega.

Taanduva Napoleoni sõjaväe tagalas tegutsesid vene partisanid. Üheks partisanisalkade organiseerijaks oli alampolkovnik Denis Davõdov. Husar ja luuletaja Denis Davõdov oli ratsaväe ohvitseri poeg. Varasest lapsepõlvest peale unistas ta sõjakuulsusest. Juba 9-aastase poisikesena tõmbas ta endale Suvorovi tähelepanu. Väejuht ennustas temale kuulsat tulevikku sõjaväes. Sestsaadik innustas suure Suvorovi kuju Davõdovit kogu eluaja. 1812. a. sõja alguses, kui Vene vägi taganes Moskva sihis, tookordne Ahtõrski husaripolgu alampolkovnik Denis Davõdov esitas vürst Bagrationile oma partisanisõja projekti tegutsemiseks vaenlase tagalas laiade rahvahulkade aktiivsel toetusel. Kutuzov hindas Davõdovi projekti kohe õigesti ja kiitis selle heaks. Ta soovitas viimasele katsena organiseerida väikese salga 50 husarist ja 150 kasakast; see astus peagi tegevusse Gžatskist lõuna pool. Davõdov sõlmis sidemeid talupoegade vabatahtlike salkadega ja hakkas nende toetusel prantslaste tagalas edukalt tegutsema. Davõdovi väesalk kasvas

kiiresti suuremaks. Kutuzov kutsus Denis Davõdovi enda juurde ja tänas teda „tubli teenistuse" eest. Suudeldes Davõdovit lisas Kutuzov: „Sinu õnnestunud katsed tõestasid mulle kasu partisanisõjast, mis tekitas, tekitab ja tulevikuski toob nii palju kahju vaenlasele."

Hiljem Denis Davõdov võttis kokku oma rikkalikud kogemused partisanisõjast eri teoses, pealkirjaga „Partisani tegevuse teooria". Iseloomustades „tõelist partisanisõda", kirjutas Davõdov, et see „haarab ja hõlmab kogu ruumi vastase armee tagalas algusest lõpuni; jagades hoope vaenlase nõrgematesse kohtadesse, kisub välja tema olemasolu juure, jagab hoope temale oma armeega, jätab varustuseta ja laskemoonata ning sulgeb temale tee taganemiseks. See on partisanisõda sõna täies mõttes." Davõdov ennustas, et partisanisõda etendab suurt osa vene rahva vabastussõdades.

Partisanid panid kogu prantslaste käes oleval joonel toime kallaletunge ja äkilisi retki ladudele, kirju viivaile käskjalgadele, toidumoonavooridele. Partisanisalkade organiseerijaks olid sageli soldatid ja talupojad. Prantsuse sõjavangist põgenenud tragunipolgu soldat Jermolai Tšetvertakov kogus Gžatski ümbruskonna külades kokku partisanisalga. Partisanohvitser Figner tungis prantsuse mundrisse riietatuna mitu korda Napoleoni laagrisse. Partisan Seslavin tõi kord sadulas kaasa tema poolt vangivõetud prantsuse luureohvitseri.

Talupojad aitasid usinalt partisane. Gerassim Kurin koostas talupoegadest salga, relvastades selle prantslastelt äravõetud relvadega. Külavanema naine Vassilissa Kožina (Smolenski kubermangus) tappis isiklikult vigla ja vikatiga hulga marodööre — Napoleoni soldateid. Prantslasi vangistanud Vassilissa salka kujutav tuntud kunstniku Venetsianovi karikatuur on varustatud tolle aja talupoegade salmikestega:

Если бы французы не бежали как крысы,
То не попали бы в мышеловку к Василисе.

(Tõlkes: Kui prantslased ei oleks joosnud nagu rotid, nad poleks sattunud hiirelõksu Vassilissa juurde.)

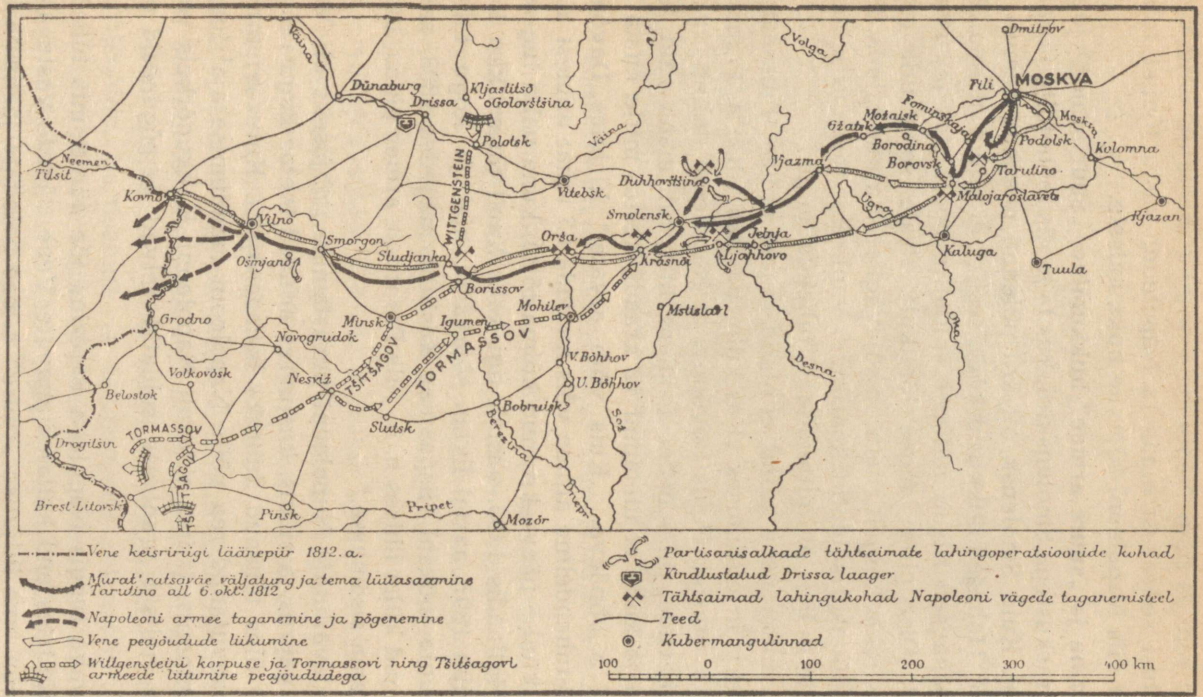

Vene keisririigi läänepiir 1812. a.

Murat' ratsaväe väljatung ja tema lüüasaamine Tarutino all 6. okt. 1812

Napoleoni armee taganemine ja põgenemine

Vene peajõudude liikumine

Wittgensteini korpuse ja Tormassovi ning Tšitšagovi armeede liitumine peajõududega

Partisanisalkade tähtsaimate lahingoperatsioonide kohad

Kindlustatud Drissa laager

Tähtsaimad lahingukohad Napoleoni vägede taganemisteel

Teed

Kubermangulinnad

100 0 100 200 300 400 km

Napoleoni väljaajamine Venemaalt 1812. a.

Vene rahvas nägi Napoleonis mitte vabastajat, vaid vallutajat. Just seepärast algas ta Napoleoni vastu tõelist rahvasõda ja viis Napoleoni sõjaväe hukkumisele.

Berezina ja „suure armee" hukkumine. „Suur armee" jõudis suurte raskustega Smolenskini, kus ta lootis leida toitu ja saada puhkust. Kuid Smolensk oli ära põlenud peaaegu samuti kui Moskva. Hobused hukkusid kõik, sest et ei olnud moona. Proviandijäänused riisuti näljaste soldatite poolt, kes purustasid ladusid. Distsipliin langes lõplikult. Peale selle tuli tugev pakane, mida kergelt riietatud sõjavägi ei suutnud taluda. Platsidel põletasid soldatid kaarikuid, vankreid, säilinud mööblit. Soldatite hulgas oli mitte alla 30 tuhande haige.

Kuid mitte „vene külm" ei olnud „suure armee" lüüasaamise põhjuseks. Eriuurimuses „Kas külm hävitas 1812. a. Prantsuse armee?" jutustab Denis Davõdov, et Napoleoni armee taganemise päevadel oli soe ilm. Esimene lumi tuli maha vaid Jelni lähedal ja külm ei ületanud 12 kraadi, kestes mitte enam kui 3 kuni 5 ööpäeva. „Kuis võib arvata," kirjutas Davõdov, „et 150-tuhandeline armee võis kaotada 65 tuhat inimest ainuüksi 3 kuni 5 päeva kestnud külma tõttu, kuna palju tugevam külm Hollandis 1795. aastal, ligi kaks kuud järjestikku kestnud külm 1807. aastal Eylau sõjakäigu ajal ja kogu talvise kampaania jooksul Hispaanias Kastiilia mägedes 1808. aastal valitsenud külm libises n. ü. „üle Prantsuse armee pinna, tungimata tema sisemusse."

Maadevallutaja Napoleoni purustamise põhjuseks oli Vene armee vaprus ja sitkus, kusjuures armeed toetas kogu rahvas, kes oli üles tõusnud Suureks Isamaasõjaks. Kutuzovi armee, olles saavutanud rea võite Napoleoni taandumise ajal toimunud lahinguis, jälitas pidevalt Napoleoni. Kokkupõrkeis venelastega heitsid prantsuse soldatid relvad ja põgenesid paanikas.

Vaevaga tungis Napoleon Berezina jõe äärde, mis tuli ületada. Kaitstes end kallalekippuvate Vene vägede vastu aigas Napoleon oma hiljutise „suure" armee haledate jäänuste üle-

Prantslaste põgenemine Venemaalt. *Kleini joonistus 1814. a.*

viimist. Üleminek toimus suurtüki- ja püssikuulide saju all sildu mööda, mis koos inimestega jõkke varisesid. Paljud sõtkuti hobuste alla, teised niideti püssi- ja suurtükikuulidest, mõned uputati üleminekul. Berezina juures hukkus vähemalt 10 tuhat inimest.

Koos Napoleoniga läks üle Berezina umbes 60 tuhat meest, kuid seegi vägi hõrenes järjest. Detsembri lõpuks jäi „suurest armeest" järele vaevalt 30 tuhat meest; Napoleon jättis maha oma purustatud väeosad ja sõitis Pariisi.

1812. a. Isamaasõjal oli määratu tähtsus meie kodumaa ajaloos. See oli õiglane sõda, mis säilitas vene rahva sõltumatu rahvusliku olemasolu. Vene soldatite sangarlikkus lahinguis Napoleoniga, partisanide ja talupoegade relvastatud väljaastumised, vallutaja vastu võitleva kogu vene rahva ühtsus — aitasid võita Venemaal ühe kõige võimsama väejuhi, keda on tundnud maailma ajalugu.

§ 27. Tsarism Euroopa reaktsiooni eesotsas.

Aleksander I sõjakäik Euroopasse. 1813. a. jaanuaris Napoleoni sõjaväge jälitav Vene armee läks Poola ja Preisi territooriumile. Euroopa rahvad astusid üles rahvuslik-vabastuslikule võitlusele anastaja Napoleoni vastu. Prantsuse anastaja poolt alistatud rahvaste rahvuslik-vabastuslik liikumine, mis laialt levis Euroopas, aitas kaasa Napoleoni jälitavate riikide koalitsiooni sõjalistele edusammudele. Kuid Euroopa feodaalsed monarhid ei kasutanud rahvuslik-vabastuslikku võitlust tõeliseks rahvaste vabastamiseks, vaid feodaalse korra taastamiseks Euroopas.

1813. a. sügisel sai Napoleon Leipzigi all nn. „rahvaste lahingus" lüüa. Liitlaste väed eesotsas Aleksander I marssisid märtsis 1814. a. Pariisi. Prantsusmaal ennistati revolutsiooni poolt kukutatud Bourbonide monarhia. Napoleon tõugati troonilt ja saadeti asumisele Elba saarele. Napoleoni purustamiseks aitas kaasa Euroopas laialt levinud rahvuslik-vabastuslik liikumine kõigi nende rahvaste juures, kes olid alistatud prantsuse anastaja poolt. Kuid 1812.—1814. a. sõjakäik, mille alustas Euroopa monarhide koalitsioon, ei taotlenud vabastuslikke eesmärke. Prantsusmaalt äravõetud territooriumide jagamiseks kutsuti Viini kokku Euroopa monarhide kongress. 1815. a. maikuus kirjutati alla Viini kongressi peaakt, mille järgi Venemaa sai „igaveseks ajaks" suurema osa Varssavi hertsogiriigist.

Viini kongressi ajal põgenes Napoleon Elba saarelt ja tuli tagasi Pariisi. Pärast sajapäevast võimulolekut löödi ta Inglise ja Saksa vägede poolt lõplikult Waterloo lahingus. Liidusõjavägi vallutas Pariisi teist korda. Napoleon saadeti Püha Helena saarele, kus ta surigi (1821). Prantsuse troonile astus kuningas Louis XVIII, revolutsiooni ajal hukatud kuninga Louis XVI vend.

Võitluseks revolutsiooni vastu Euroopas sõlmiti 1815. a. kolme reaktsioonilise monarhia — Austria, Preisimaa ja Venemaa — poolt „Püha liit". Püha liidu juhtijaks ja õhutajaks oli

Aleksander I. Pärast võitu Napoleoni üle ja pärast Viini kongressi kasvas tsaari-Venemaa osatähtsus Euroopas ääretult. Püha liit, nagu kirjutas Marx, oli „ainult tsaari hegemoonia maskiks kõigi Euroopa valitsuste üle" (Marx ja Engels, Teosed, XV köide, lk. 548).

Püha liidu kongressidel töötati Vene tsaari näpunäidetel välja abinõud võitluseks revolutsioonilise liikumisega Itaalias, Hispaanias ja teistes Euroopa maades. Vene tsarism muutus rahvusvaheliseks sandarmiks.

Araktšejevlus. Püha liidu kontrrevolutsiooniline programm sai ka Aleksander I sisepoliitika aluseks. Selle kõige selgemaks väljendajaks oli tsaari sõber ja nõuandja Araktšejev. Sõjaministriks saanud väheharitud suurtükiväe-ohvitser Araktšejev omandas erandlikku mõju ja võimu. Araktšejev määras ja tagandas kubernere ja kõrgemaid ametnikke. Tema käes oli politsei. Altkäemaksuvõtmine, libitsemine, ostetavus, omavoli ja metsik julmus iseloomustasid kogu Araktšejevi valitsemissüsteemi, mis sai nimetuseks „araktšejevlus". Araktšejevit nimetati „poolkeisriks". Tal olid keisri allkirjaga puhtad plangid, mida Araktšejev kasutas oma suva järgi. Eriti irvitas ta pärisorjade üle. Tema mõisas Gruzinos seisid alati tünnid soolveega, milles ligunesid vitsad pärisorjade piinamiseks. Vähimagi üleastumise eest käisid naised ja lapsed nädalaid okkaliste kaelustega. „Neetud madu", „pöörane julmur" — nii kõnelesid temast isegi tsaari lähikondlased. Andes Araktšejevile krahvi tiitli kirjutas Paul I tema vappi sõnad: „Ilma meelituseta ustav". Seltskonnas tehti need sõnad ümber: „Kurivaim, meelitusele ustav"[1]. Üldist Araktšejevi vihkamist väljendas suurepäraselt Puškin epigrammis „Araktšejevi kohta":

Всей России притеснитель,
Губернаторов мучитель
И Совета он учитель,
А царю он — друг и брат.

Полон злобы, полон мести,
Без ума, без чувств, без чести,
кто ж он, „преданный без лести"?
...грошевой солдат.

1 Sõnademäng: без — *ilma* ja бес — *kurivaim* on vene keeles ühekõlalised sõnad. Tõlkija märkus.

(Tõlkes: Kogu Venemaa rõhuja, kuberneride piinaja ja nõukogu õpetaja, aga tsaarile on — sõber ja vend. Täis kurjust, täis kättemaksu, ilma mõistuseta, ilma tunneteta, ilma auta, kes ta on, „ustav ilma meelituseta"? ... krossine soldat.)

Eriti vihati Araktšejevit sõjaväeliste asunduste sisseseadmise pärast, mille initsiaatoriks oli Aleksander I ise. Nii nimetati külasid ja valdu, mis anti üle sõjaministeeriumile riigitalupoegadest alalise sõjaväe organiseerimiseks, kelle ülalpidamine pandi täies ulatuses talupoegade endi peale. Sõjaväelistes asundustes muudeti talupojad eluaegseiks ja pärilikkudeks sõdatiteks, kuid samaaegselt tegid nad ka põllutööd. Nad oli jaotatud roodudeks ja pataljonideks, elasid kasarmutaolistes majades, tegid kõik range tunniplaani järgi: hommikul tõusid üles, läksid põllule, võtsid toitu ja heitsid öösi magama sõjaväelise signaali ning trummilöökide järgi. Iga päev said sõjaväeasunikud sõjaväekomandöridelt kindlaksmääratud ülesande. Ülesande mittetäitmise või halva töö eest peksti neid keppidega ja saadeti isegi, keppide-vitstega nuheldes, läbi kadalipu. See oli piinav karistus: vööni paljastatud ja käsipidi kahe püssipära külge seotud süüdlane talutati läbi soldatite rivi, kes olid nägupidi vastakuti rivistatud ja süüdimõistetut keppide-piitsadega peksid. Sõjaväeasunikud allusid karmile ekspluatatsioonile. Neile anti viletsaid saadusi ja kehva toitu. Aga kui sõjaväeasundusi külastas tsaar, nägi ta igas tares laual vaagnat praetud hane ja põrsaga. Seda vaagnat kanti kähku tagateid kaudu tarest tarre, kui tsaar läks peateed mööda.

Eriti raske oli soldatite laste, nn. kantonistide seisund. Kaheksa-aastastena võeti nad sõjaväkke ja riietati sõjaväelisse vormi. Lapsi-kantoniste õpetasid allohvitserid erilistes roodukoolides, kus nad läbisid sõjaväelise drilli ja said karmilt karistada vähimagi eksimuse eest.

20-ndate aastate algul viidi sõjaväeasundustesse üle 375 tuhat riigitalupoega. Suurem osa sõjaväeasundusi asetses Novgorodi kubermangus ja Ukraina kubermangudes (Tšugujevis ja teistes kohtades).

Talupojad panid visalt vastu nende üleviimisele sõjaväeasundustesse. Eriti ulatuslikud olid rahutused Novgorodi ja Ukraina asunike keskel.

1819. a. toimus suur sõjaväeasunikkude ülestõus Tšugujevis, Ukrainas. Neid toetasid naabertalupojad. Ülestõus kandus Taganrogi ja võttis laia ulatuse. Ülestõusnud Tšugujevi asunike vastu saadeti kaks jalaväepataljoni ja suurtükiväge. „Mässajad" anti sõjakohtu alla. Kohtusse sõitis Araktšejev ise. Ta käskis süüdimõistetute perekondade juuresolekul karistada kadalipuga 40 „ninameest", andes igaühele neist 10 tuhat hoopi. Süüdimõistetud ja nende perekonnad käitusid mehiselt. Suurem osa suri kepihoopide all. Araktšejev mõistis avaliku peksu ka 29 naisele — ülestõusust osavõtjale. Mitmed sajad sõjaväeasunikud saadeti Siberisse sunnitööle.

Kui kord Aleksander I tähelepanu juhiti sõjaväeasunduste tarbetusele, vastas ta järsult: „Sõjaväeasundused jäävad, saagu, mis saab, kuigi tuleks kogu tee Peterburist Tšudovoni sillutada laipadega" (Tšudovo, kust algas sõjaväeasunduste vöönd, asetses 73 kilomeetri kaugusel Peterburist).

Tsaari-Venemaa rahvad ja tsarismi koloniaalpoliitika XIX saj. esimesel veerandil.

§ 28. Tsarismi poliitika Poolas, Ukrainas, Valge-Venes ja Baltimail.

Poola kuningriik. 1815. a. Viini kongressi otsuse järgi loovutati suurem osa Varssavi hertsogiriigi Poola ala maadest Poola kuningriigi nime all Venemaale. Aleksander I kuulutas enese Poola kuningriigi pärilikuks tsaariks (kuningaks). Tsaari eemaloleku ajal asendas teda tema poolt määratud asevalitseja. Viini kongressi nõudel, samuti ka Poola šlahta hulgas oma mõju kindlustamise huvides andis Aleksander I Poolale „konstitutsioonilise charta". 1815. a. konstitutsiooni järgi kutsuti Poola kuningriigis kokku seim, kes arutas tsaari poolt esitatud seaduseelnõusid. Seimil ei olnud õigust esitada iseseisvalt seaduseelnõusid. Seimi ja kogu poliitilist elu juhtis šlahta, keda toetas ka tekkiv Poola kodanlus.

Kapitalism arenes Poolas kiiremini kui Venemaal. Kapitalistliku tööstuse kasvamiseks tuli tsarismil luua Poolas vajalikke tingimusi. Nii anti 1819. a. uus tollitariif, mis seadis sisse vabakaubanduse Venemaa ja Poola vahel. Läbi Poola Venemaale tungivate Preisi kaupade eest kaitses tsarism Poola ja Vene vabrikante keelutollidega. Poola vabrikantidele tehti mitmesuguseid soodustusi, eriti kalevi- ja puuvillatööstuse alal. Poolas ergutati ka välismaa ettevõtteid. 1829. a. asutati Poola pank. Poola kuningriigi finantsseisundi kindlustamiseks asutati maksuvõlgade sissenõudmiseks erikomisjonid, seati sisse uued maksud. Omades oma korralduses Vene turgu, läksid Poola šlahta ja kodanlus rikkaks. Samal ajal laostus ja vaesus maksudega koormatud, maast ilmajäetud Poola talurahvas. Külad tühjenesid. Töökäsi oli palju ja nad olid odavad. Ka see soodustas tööstuse arengut. Et põllumajandussaaduste hinnad kasvasid, püüdsid mõisnikud laiendada külvipinda. Nad ajasid talupojad minema nende vanadelt hingemaadelt ja kas kündsid nende maad palgatud tööjõu abil üles või muutsid need lammaste karjamaaks, kelle vill läks kalevivabrikuisse. Kus maata talupojad

töötasid mõisnikule, seal olid nende töötingimused kõige orjalikumad. Nii kannatas Poola talurahvas kahekordselt — rahvuslikku rõhumist tsarismi poolt ja ekspluateerimist oma mõisnike poolt. Seepärast oli nende seas alaliselt rahutusi.

Poola šlahta ja kasvav kodanlus taotlesid majanduslikult tugevnedes ka täielikku poliitilist iseseisvust. Nad nõudsid Poola territoriaalset ennistamist 1722. a. piires ja esijärjekorras Poola riigiga nende kubermangude ühendamist, mis läksid Poola jagamistel Venemaale, kuid jäid Poola riigiga ühendamata. Poola aadel püüdis vabaneda ka asehaldusest. Vene tsarismi vastane liikumine Poolas tugines ka Inglise diplomaatide salajasele toetusele. Poola riigi seimid möödusid suure osa šlahta kasvava opositsiooni olukorras. Tsaarivalitsuse poolt esitatud seaduseelnõud lükati seimi poolt tagasi. Ärritunud Aleksander I käskis sisendada seimile, et 1815. a. konstitutsioon ei anna seimile õigust kritiseerida tsaarivalitsuse tegevust. Poola suhtes järgnes surveabinõusid ja kitsendusi, kuid need üksnes kõvendasid revolutsioonilist meeleolu maal. Poola riigis hakkas tekkima salaühinguid, kes seadsid oma eesmärgiks võitlemise Poola riigi poliitilise iseseisvuse taastamise eest.

Leedu ja Valge-Vene. Pärast Rzeczpospolita jagamist muutusid Leedu ja Valge-Vene Vene tsarismi asumaadeks. Neile laiendati Vene kubermangude määrustik. Uute kubermangude ja maakondade eesotsas seisid tsaariametnikud. Algul lootsid Leedu ja Valge-Vene aadlikud oma iseseisvust säilitada. Nad nõudsid, et Leedu ja Valge-Vene territooriumil ei oleks Vene vägesid ega Vene administratsiooni. Neid nõudeid ei rahuldatud. Tsaarivalitsus hakkas andma maad vene aadlikele, püüdes luua isevalitsuse tuge uutes asumaades.

1812. a. sõda nõrgestas äärmiselt Leedu ja Valge-Vene majanduslikku seisundit. Rahvastik vaesus ja vähenes ühe kolmandiku võrra. Külvipind vähenes kahekordselt. Talupojad kaotasid peaaegu kõik oma kariloomad.

Pärast 1812. a. sõda taastasid mõisnikud oma majanduse talurahva veel suurema ekspluateerimise teel. Aastail 1820—

1821 tabas Valge-Venet raske nälg. Valge-Vene nälgivad talupojad loobusid maast ja läksid tööle Venemaa keskkubermangudesse — kanalite ehitustöödele, äsja avatud vabrikuisse.

Umbes 70 protsenti Valge-Vene ja Leedu linnaelanikkonnast moodustasid juudid. Juutide arv maaelanikkonnas oli tähtsusetu. Linnades tegelesid juudid väikekaubanduse ja käsitöödega. Rikkad juudid pidasid ülal joogikohti (trahtereid, kõrtse), rentisid veskeid, mõnikord ka mõisu, andsid raha protsentide vastu laenuks.

1796. a. viidi vene mõisnike ja kaupmeeste huvides läbi nn. „juutide asustamisvöönd". Selle seaduse järgi võisid juudid kaubelda ja end kaupmeeskonna liikmeiks registreerida üksnes Valge-Vene, samuti ka Kiievi, Podoolia, Volõõnia, Jekaterinoslavi ja Tauria kubermangus. 1823. a. anti määrus juutide väljasaatmiseks Valge-Vene küladest. Laostatud ja kõigist jälitatud juutide mass ühines oma kagaalseisse (rahvuslik-usundlikesse) organisatsioonesse. Sellest keskkonnast eraldusid juudi kodanluse jõukad kihid. Juudi kehvikud sattusid neist täielikku sõltuvusse.

Baltikum. Leedu ja Valge-Vene Läänemere-äärsed naaberkubermangud (Liivi- ja Eestimaa) olid Põhjasõja ajal liidetud Venemaaga. Kuramaa kubermang läks Venele 1795. a. Poola kolmanda jagamise alusel. Balti kubermangudes valitsesid vene kubernerid. Majanduslik ülemvõim Baltikumis kuulus suurmaapidajaile — tsarismi poolt toetatavaile saksa paruneile.

Balti (Läänemere) mõisnikud muutusid tsaaritrooni kindlaiks tugedeks ja andsid kuni 1917. a. tsaari-Venemaale õukonna ja kõrgemate ametnikkude kaadreid.

Balti kubermangudes hakkas kapitalism arenema varem kui Vene impeeriumi ülejäänud osades. Balti mõisnikud läksid vähetootvalt, kahjulikult pärisoriselt tööjõult meelsasti üle vabal kokkuleppel palgatud ilma maata moonakate tööjõule, kes sattusid neist täielikku majanduslikku sõltuvusse. Balti mõisnike pealekäimisel andis Aleksander I seaduse Balti talupoegade vabastamiseks isiklikust pärisorjusest.

1816. a. vabastati Eestimaa, 1817. a. Kuramaa ja 1819. a. Liivimaa talupojad. Kogu maa jäi saksa parunite kätesse. Talupojad — eestlased ja lätlased — ei saanud isegi täit isiklikku vabadust. Neil ei olnud õigust minna linna tööle ilma mõisnikkude nõusolekuta. Mõisnikud säilitasid kohtumõistmis- ja karistamisõiguse talupoegade üle. Baltikumi talupojad sattusid kahekordse — saksa mõisnikkude ja Vene tsarismi — rõhumise alla.

Soome. Pärast ühendamist Venemaaga kujundati Soome ümber Soome suurvürstkonnaks, ja tsaar Aleksander I lisandas oma senisele, kogu Venemaa keisri ja Poola kuninga tiitlile ka veel Soome suurvürsti tiitli. Soome valitsemiseks moodustati 12-st kohalikust elanikust „valitsusnõukogu", kuid selle eesotsas seisis tsaari poolt nimetatav kindralkuberner. Kindralkuberneri käes ei olnud mitte ainult kogu administratiivne võim, vaid ta pidi ka valvama seaduste täitmise ja õigusemõistmise teostamise järele. Soomele anti autonoomia. Tal oli oma kohus ja oma sõjavägi. Seaduseelnõusid arutati maapäeval. Kuid alatasa rikkus tsarism Soome konstitutsiooni ja ahistas soome rahva majanduslikku ja kultuurilist arengut. XIX sajandi esimesel veerandil hakkas alles arenema Soome tööstus. Rahvastiku enamiku moodustasid talupojad, kel peaaegu ei olnud omi maid. Maa jäi soome ja rootsi mõisnike valdusse. Maarentnikud, „torparid", sõlmisid pikaajalisi rendilepinguid. Maatükkide kasutamise eest olid nad kohustatud tegema kindlaksmääratud arvu tööpäevi maaomanike kasuks. Eriti raskeis tingimustes olid talupojad-karjalased. Nad arendasid oma algelist alemaapidamist kivistel maatükkidel, tegelesid ka jahipidamise ja kalapüügiga. Kahekordne rõhumine (tsarismi ja soome ning rootsi mõisnike poolt) kutsus sageli esile talupoegade rahutusi, mis suruti maha tsarismi ja suurmaapidajate ühiste jõupingutuste abil.

Ukraina. Ukraina stepi asundamisprotsess, mis algas XVIII saj., jätkus ka XIX saj. esimesel poolel. Ukraina hakkas kiiresti muutuma mitte ainult Venemaa, vaid ka Euroopa viljaaidaks.

Sel perioodil veeti Ukrainast teraviljasaadusi ja põllumajanduslikke tooraineid Inglismaale 5—6 korda enam kui XVIII saj. keskel. Kasvav rahvastik Venemaa ja Ukraina linnades tarvitas samuti enam leiba, seepärast kasvas suuresti nõudmine Ukraina leivavilja järele. Maad hinnati kõrgelt ja mõisnikud püüdsid kindlustada endile tasuta tööjõudu. Ukrainas suurenes töö mõisateol 5—6 päevani nädalas. Tööpäev mõisateol kestis päikese tõusust päikese loojanguni. Mõisateol töötasid täiskasvanud ja lapsed, mehed ja naised. XIX saj. esimese veerandi lõpul viidi talupojad mõnikord päriselt mõisamaale üle ja nad muutusid mõisnike moonakaiks, saades kuu viisi ülalpidamise natuuras. Seda ekspluateerimise viisi nimetati kuumoonakluseks.

Riigitalupoegi maksustati Ukrainas kõrgete maksudega, mis võttis neilt kuni 40% nende aastasest üld-sissetulekust. Sageli, suutmata tasuda makse ja riiklikke koormatisi, jätsid talupojad oma hingemaad maha ja läksid moonakaiks mõisnike juurde või kõrvalistele tööndusaladele, eriti sageli vooriveo alale. Need olid voorivedajad, kes toimetasid Krimmist soola, Donilt kalu, leivavilja ja kaupu sadamaisse ja laatadele. Arenesid ka sellised tööndused nagu puusepatöö, pottsepatöö, söepõletamine, tökatiajamine, metsaparvetus jm.

XIX saj. esimesel veerandil tekkisid Ukrainas esimesed kapitalistlikud manufaktuurid. Vabal kokkuleppel palgatud tööjõuga töötasid terved tööstused: mütsi-, naha-, seebikeetmis-, köie-, rasvasulatamis- jmt. tööstused. Enamjaolt olid need kaupmeestele kuuluvad väikeettevõtted. Mõisnikele jäid endiselt kalevivabrikud, samuti ka viinapõletamis- ja suhkrutehased.

Edukalt arenes Ukrainas viinapõletamine. Suure arengu osaliseks said Ukraina laadad. Kiievi lepingulaadal sõlmiti lepingulisi toiminguid (kontrahte) leivavilja müügiks, mõisade rentimiseks, tööstuslike saaduste levitamiseks jms.

Ukraina muutus ikka enam Vene kaupade levimise turuks. XIX saj. esimesel poolel müüdi Ukrainas peaaegu kolmandik

kogu Vene tekstiiltööstuse toodangust. Musta mere sadamad — Odessa, Nikolajev, Herson — muutusid Venemaa kaubanduskeskusteks Lääne-Euroopa ja Idamaade suhtes.

XVIII saj. teisest poolest alates suurenes Ukraina koloniaalne sõltuvus tsaari-Venemaast, kuid ühes sellega kasvas ka ukraina ja vene rahva tihedaim majanduslik ja kultuuriline side.

Ukraina lääneosa, mis Rzeczpospolita jagamise järel läks Austriale, hakati kutsuma Galiitsiaks. Austria valitsus püüdis Galiitsiat saksastada. Selleks avati Lvovis XVIII saj. lõpul saksa ülikool. Austria valitsemise all jäi Galiitsia agraarseks, majanduslikult mahajäänud maaks. Maa oli endiselt poola mõisnike käes. Poola šlahta püüdis säilitada pärisorjust. See kutsus Galiitsias välja sagedasi talupoegade ülestõuse.

§ 29. Taga-Kaukaasia XIX saj. esimesel veerandil.

Ida-Gruusia siirdumine Venemaa võimu alla. XVIII sajandil oli Taga-Kaukaasia tükeldatud väikesteks feodaalseteks riikideks. Ida-Gruusia oli sõltuvuses peamiselt Pärsiast, Lääne-Gruusia aga Türgimaast. Verised sõjad Pärsia ja Türgi vahel viisid Kaukaasia ja Taga-Kaukaasia veel suuremale killustumisele.

XVIII sajandil kannatasid Gruusia talupojad nii välisvaenlaste süstemaatiliste kallaletungide kui ka feodaalsete tülide ja feodaal-pärisorjusliku ekspluateerimise all. Oma alatiste tülidega soodustasid gruusia feodaalid oma maa alandamist ja laostumist. Paljud tuhanded grusiinlased pöörati vägivaldselt muhamedi usku. Taga-Kaukaasia elanikke müüdi igal aastal sadade viisi orjadeks. Eriti õitses Tšerkessias inimestega kaubitsemine. Niihästi sultaniriik Türgi kui ka šahhiriik Pärsia laastasid ja tühjendasid nende poolt Taga-Kaukaasias vallutatud maid.

Pärsia šahhi Nadiri sõjad XVIII saj. teisel veerandil türklaste ja dagestanlastega Taga-Kaukaasia ja Dagestani valluta-

mise pärast lasksid maa verest täiesti tühjaks joosta. Ühenduses šahh Nadiri India sõjakäiguga Gruusia elanikkonnale pealepandud „erakordne maks" kutsus välja rea talupoegade ülestõuse, mis julmalt maha suruti. Alles pärast vallutaja Nadir-šahhi surma hakkas Gruusia uuesti jõude koguma.

Kuningas Irakli II võimu all loodi Ida-Gruusia riik, mis oli sõltumatu niihästi Pärsiast kui ka Türgist.

Irakli II oli väsimatu valitseja ja vapper sõdur. Püüdes luua tugevat Gruusia riiki võitles ta edukalt feodaalidega ja Dagestani suguharude röövkäikude vastu.

Irakli kandis samuti hoolt ka rahvahariduse eest: avas seminarid Telavis ja Tiflisis, püüdis arendada Gruusias käsitööd, kaubandust ja tööstust. Ta kutsus Kreekast kohale mäekaevureid vasemaagi kaevandamiseks. Selles tegevuses sai ta toetust Armeenia kodanluselt. Kuid eelnevaist sõdadest laastatud talupojad ei suutnud tasuda neid makse, mida nõudis kuningas Irakli. Ta nõudis need sisse sõjaväelise jõu abiga. Gruusia feodaalid röövisid ja laostasid talupoegi. Relvad käes astusid talupojad oma kurnajate vastu välja. Nii leidsid aset talurahva massilised väljaastumised Ida-Gruusias; Kahheetias kordus see 1770. a. Bodbiiski kloostri vastu. Kartaliinias olid eriti ulatuslikud talupoegade väljaastumised a. 1719, 1743 ja 1744. Suure tähtsusega talupoegade ülestõusud oma feodaalide vastu toimusid 1773. a. mägises Pšaavias. 1775. a. tõusid üles Portantski kloostri talupojad ja järgmisel aastal — Arbinski piiskopi Justinuse talupojad. XVIII sajandi 80-ndatel aastatel levisid talupoegade ülestõusud kogu Kahheetias.

Võitluseks talupoegade liikumise vastu avaldati nn. „Kuningas Vahtangi seadused". Talupoegade küsimusega oli sunnitud tegelema ka kuningas Irakli II. Ta tegi mõningaid pärisorjuse pehmendamise katseid: andis välja seadused, milledega vangist tagasipöörduvail pärisorjadel lubati valida isandat oma soovi järgi ja keelati müüa talupoegi ilma maata ja üksikult. Ta määras põgenenud pärisorjadele 30-aastase aegumuse, mille möödumisel nad said vabaks.

Gruusia riigi raske seisund pani Irakli otsima välismaist abi, eelkõige Venemaalt. Kartes uut pärslaste ja türklaste vallutusretke kirjutas kuningas Irakli 1783. a. alla lepingule Gruusia andmise kohta Venemaa protektoraadi alla. Kasutades lepingut hakkas tsarism end Taga-Kaukaasias kindlustama. Gruusiasse viiva mäestikutee alguse juurde ehitas Vene väejuhatus paljutähendava nimega kindluse „Vladikavkaz" [1]. Läbi Darjali mäekuru ehitasid vene soldatid Gruusia sõjatee, mis maksis palju vaeva ja ohvreid.

Protektoraadileping kutsus esile äärmise pahameele Gruusia põlistes vaenlastes — Pärsias ja Türgis. 1795. a. tungisid Pärsia šahhi sõjaväed Azerbaidžani, kuid kohtasid seal tugevat vastupanu. Septembris teostasid nad kallaletungi Gruusiale. Sellist hirmsat sissetungi ei olnud Džingis-khaani ja Tamerlani aegadest saadik olnud. Tiflisi linn muudeti varemeiks. Üle 10 000 vangivõetud grusiinlase veeti Pärsiasse.

1798. a. algul suri elatanud Irakli II, jättes oma riigi lagunemise ja jõuetuse seisundisse. Gruusia kuningaks sai Irakli poeg, andetu ja nõrgamõistuslik Georgi XII, kelle valitsemise ajal Gruusias süttisid uued metsikud tülid. Kuningas Georgi XII oli arvukas perekond. Kõik printsid ja printsessid omasid osastisvürstkondi ja röövisid halastamatult talupoegi.

Georgi XII vandus Venemaale truudust kui tema vasall ja saatis Peterburi saatkonna „palvepunktidega" Gruusia ühendamise kohta Venemaaga. Ta suri 1800. a. lõpus, enne ühendamismanifesti kättesaamist Paul I käest. Paul I andis selle manifesti välja hiljem (18. jaanuaril 1801), kuid ta surma tõttu jäi küsimus uuesti lahendamata. Uus Vene keiser Aleksander I andis 1801. a. septembris välja Gruusia ühendamise manifesti — „gruusia rahva murede vältimiseks". Ida-Gruusiast sai Vene oblast, mis hiljem nimetati Tiflisi kubermanguks. Seega muutis tsarism Gruusia oma asumaaks. Gruusia ühendamine Venemaaga oli kõige vähemaks paheks. Alatistest sõdadest ja sees-

[1] Vladei Kavkazom — valitse Kaukaasiat.

mistest ülestõusudest nõrgestatud ja laostatud Gruusia elas üle tõsise sotsiaal-majandusliku kriisi ja ei olnud suuteline endakaitseks. Ühendamine sellise tugeva võimuga, nagu oli Vene impeerium sel perioodil, päästis gruusia rahva täielikust äraneelamisest Pärsia šahhi või Türgi sultani poolt ja andis võimaluse Gruusia tootvate jõudude edasiseks arenguks.

Taga-Kaukaasia vallutamine. Pärast Ida-Gruusia liitmist Venemaaga 1801. a. alustas tsaarivalitsus kogu Taga-Kaukaasia vallutamist. Tsaari vallutuspoliitika kõige otsustavam teostaja oli vürst Tsitsianov, kes põlvnes gruusia põliseist ülikuist, kuid oli kasvatuse saanud Venemaal. Ta oli kaval, osav ja julm tsaari satraap.

И сатрап царя-тирана, чтоб сжигать и вешать нас,
Цицианов, князь грузинский, шел с войсками на Кавказ,—

(Tõlkes: Et meid põletada ja puua, seks tsaar-türanni satraap, gruusia vürst Tsitsianov läks vägedega Kaukaasiasse, —)

selliselt iseloomustab Gruusia töötav rahvas seda orjastajat ühes omas kirjas seltsimees Stalinile.

1802. a. lõpul nimetati Tsitsianov ülemjuhatajaks ja ta hakkas teostama julma vallutuspoliitikat Taga-Kaukaasias. Ta ühendas Venemaaga Mingreelia, Guuria ja Imereetia. See Taga-Kaukaasia valduste „ümardamine" toimus mitte ainult relvade abil, vaid ka kavala diplomaatia ja altkäemaksude kaudu. Tsitsianov kasutas osavalt alalist vaenu feodaalide ja nendevastaste talupoegade ülestõusude vahel, et kindlustada tsaari-Venemaa võimu Taga-Kaukaasias.

Osa gruusia feodaale taotles oma feodaalsete eesõiguste tagasisaamist ja Gruusia riigi taasehitamist Pärsia protektoraadi all. Kõige lepitamatum feodaalidest, Irakli II poeg prints Aleksander sõitis koos teiste rahulolematute vürstidega Pärsiasse, et koguda seal jõude Venemaa vastu.

1804. a. võttis Tsitsianov ette Erivani khaankonna vallutamise. Pärast kahekuist Erivani kindluse piiramist tuli tal tagasi

tõmbuda. 1805. a. lõpus võttis Tsitsianov ette sõjakäigu Bakuu khaankonna vastu. Selle vallutamine oli tähtis väljapääsuks Kaspia merele, samuti ka edasiseks võitluseks Pärsiaga. Tsitsianov piiras Bakuu kindluse ümber ja nõudis kindluse väravate võtmete väljaandmist endale. Bakuu khaan nõustus silmakirjalikult. Kuid poole versta kaugusel linnast tapeti Tsitsianov lasuga kuklasse. Ta pea saadeti Pärsiasse šahhi pärijale kingiks.

Bakuu khaankond alistati 1806. a. sügisel, pärast Tsitsianovi surma. Sellal vallutati ka Kubini khaankond, mis asus Bakuu khaankonna kõrval.

Vallutatud Azerbaidžani khaankondadest moodustati kaks kubermangu — Jelizavetpoli (Gandža nimetati ümber Jelizavetpoliks) ja Bakuu.

Pärsia ja Türgi, toetatud Inglis- ja Prantsusmaast, ei nõustunud Kaukaasia ja Taga-Kaukaasia valduste loovutamisega Vene tsaarile. Inglise ja Prantsuse valitsused abistasid neid rahade ja instruktoritega, tõugates neid Venemaaga sõtta.

1805. a. kuulutas Venemaale sõja Pärsia ja 1806. a. lõpul Türgi. Mõlemad sõjad kestsid palju aastaid. Pärsiale osutas abi Napoleon, kes saatis sinna oma instruktoreid ja insenere. Ka Inglismaa teostas Pärsias ja Türgis nende maade Venemaa vastu ässitamise poliitikat. Kuid hoolimata nende määratu suurest arvulisest ülekaalust ning prantsuse ja inglise instruktorite abist said Pärsia ja Türgi väed korduvalt rängasti lüüa. Pärsia loobus nõudlusist Dagestani ja Gruusia suhtes ning kohustus Kaspia merel mitte pidama sõjalaevu. Kokkuleppe kohaselt anti Vene kaupmeestele rida soodustusi. Sõda Türgiga käis kahel rindel — Taga-Kaukaasias ja Balkanil. See lõppes 1812. a. maikuus Bukaresti rahuga, mille põhjal Türgi loovutas Bessaraabia Venemaale.

Aasias taastati endised piirid Venemaa ja Türgi vahel. Türgi loobus nõudlusist Lääne-Gruusia suhtes, mis pärastpoole muudeti Kutaisi kubermanguks.

Sõda Venemaa ja Pärsia vahel kestis kuni 1813. a. Sõja lõpe-

tamiseks astus vahendajana välja Inglismaa, kes liidus olles tsaari-Venemaaga püüdis teha kiiremat lõppu sõjale Napoleoniga.

Vene armeede võidud Taga-Kaukaasias sundisid Pärsiat sõlmima Gülistani rahu (1813. a.), millega ühendati „igaveseks ajaks" Venemaaga need khaankonnad, mis asusid kaasaegse Azerbaidžani pinnal.

Taga-Kaukaasia pärast ühendamist Venemaaga. Väline julgeolek, mille Gruusia sai Venemaaga ühendamisega, päästis gruusia rahva mitte ainult füüsilisest hävingust, vaid ka muhamedi usu ja elukorra vägivaldsest sisseistutamisest. Taga-Kaukaasia lülitamine Vene impeeriumi koosseisu soodustas ta siirdumist kapitalistliku arengu teele.

XVIII—XIX sajandi murrangu ajal valitses Gruusias eranditult naturaalmajapidamine. Talupoja perekonnas mitte ainult ei toodetud leivavilja, vaid valmistati ka riiet, õmmeldi jalanõusid, tehti koduse majapidamise esemeid. Gruusia linnad ei olnud veel maa tööstusliku elu keskendajaks. Ainult Tiflisis leidus algelist tööstust: suurtüki-, püssirohu- ja klaasivabrikud, trükikojad, rahapada.

Esimesil aastail pärast ühendamist Venemaaga arenes kaubandus Gruusias teede puudumise, alatiste rahutuste tõttu sisemaal ja sõdade tõttu Gruusia piiridel veel väga pikkamisi. Peamiselt kauplesid armeenia kaupmehed. Nad viisid toorsiidi ja villa Moskvasse ja Makarjevi laadale. Et soodustada kohaliku kaubanduse arengut, kaotasid Vene võimud sisemised piiritõkked.

Tänu välismaiste kaupade soodsale tollitariifile sai Tiflis vahendajaks Prantsusmaa ja Saksamaa kaubanduse alal Pärsiaga. Kuid Taga-Kaukaasias kehtiv tariif oli Vene kaupmeestele ja vabrikantidele kahjulik ja nad saavutasid 1831. a. selle tühistamise.

Azerbaidžani vallutatud khaankondades viidi sisse nn. „komandandivalitsus". Khaankonnad nimetati ümber provintsideks. Nende eesotsas seisid Vene ohvitseridest komandandid. Kõigis vallutatud khaankondades seati sisse samasugune elanikkonna, eriti talupoegkonna röövimise ja rõhumise süsteem, nagu varemliidetud Gruusias.

Tsaarivalitsus katsus leida Gruusia mõisnikelt tuge ja nõudis, et talupojad oleksid neile tõrkumatult sõnakuulelikud. Talupoegade ülestõuse rahustati sõjaväelise jõu abiga. Tugevnenud pärisorjuslikule rõhumisele lisandus talupoegade koloniaalne surve. Nagu varem sõitsid oma saatjaskondadega ringi ja röövisid talupoegade asundusi printsid, nii sõitsid nüüd jahile ning elasid ja toitusid nädalate viisi Gruusia talupoegkonna arvel Vene ja Gruusia ametnikud ja ohvitserid. Kohtupidamist ja valitsemist toimetati

vene keeles. Talupojad ei mõistnud seda ega saanud kuskilt kaitset. Proviandi ja veovahendite hankimise nõuded, sundtöö teede ehitamisel, Vene sõjavõimude ebainimlik suhtumine — kõik viis lakkamatuile talupoegade rahutustele ja ülestõusudele.

1804. a. kevadel puhkes mägises Gruusias (Gruusia sõjateel) talupoegade ülestõus, kes olid ära kurnatud teetegemiskohustustest. Ülestõus kestis mitu kuud ja suruti maha üksnes sõjavägede abiga, kes saabusid kohale Kaukaasia liinilt.

Milliste vahenditega ülestõusu maha suruti, nähtub juhendi sisust, mis anti sõjaväeringkonna ülemaile: neile pandi ette „tegutseda karmilt, lõhkuda, raiuda, süüdata asundused; nagu roimarite ja barbarite suhtes tuleb kõrvale jätta armuheitmise mõte".

Lõuna-Osseetias 1809. a. alanud talupoegade ülestõus kestis kogu aasta. Kuid kõige kohutavam oli ülestõus Kahheetias 1812. a. Siin olid talupojad kohustatud varustama sõjaväetransporte loomadega, kaarikutega, inimestega. See laostas nende majapidamised täielikult. Hirmus nälg ja katk viisid talupoegade viletsuse haripunktile.

Ülestõus puhkes 1812. a. jaanuaris Telavi kreisis Ahmeti asunduses. Talupojad astusid üksmeelselt välja hädakella helina peale. Mõne päevaga haaras ülestõus kolm maakonda. „Parem surra kui nõnda elada," oli ülestõusjate loosung.

Ülestõus suruti kahe nädala pärast maha, kuid algas 1812. a. sügisel uuesti ja suruti vaevaga maha alles 1813. a.

§ 30. Volgamaa, Baškiiria ja Siberi rahvad XIX sajandi esimesel veerandil.

Volgamaa rahvad. Kesk-Volga püsivalt paigustunud vene mõisnikud, samuti ka ristitud tatari murzadest ja vürstidest mõisnikud jätkasid mitmesugustest rahvustest kohalike talupoegade maade oma valdusse haaramist. Tšuvašid ja marilased saadeti metsadesse. Tatarlased ja mordvalased aeti oma maadelt ära ja paisati lõunasse, kus asundamine veel jätkus. Talupoegadelt võeti piki jõgesid parimad maad. Nn. „üldise maamõõtmise akti" (1765) järgi kinnistati kohalike talupoegade maad vene mõisnikele-koloniseerijaile. Kaasani kubernerile esitatud tatarlaste, tšuvaššide ja marilaste arvukais palvekirjades kaebasid talupojad nende niitude, karjamaade ja põldude äralõikamise üle.

XVIII saj. teisest poolest peale hakati Volgamaa elanikke vägivaldselt ristima. Mõnikord ajasid tsaarivõimud tšuvašše ja mordvalasi tervete asunduste kaupa jõkke ja ristisid kõik korraga. Mõnikord ahvatleti neid kingitustega: igale ristitule anti rubla raha, valge särk ja rist. Ristimata tatari murzadelt ja sultaneilt võeti valitsuse erilisel käsul pärisorjad ära.

Koloniseerides Volgamaad jõe alamjooksul, valitsus asustas siia Kesk- ja Ülem-Volgalt tatarlasi, mordvalasi ja tšuvašše. Koos vene talupoegadega panid need rahvad aluse Alam-Volgamaa majanduslikule ja kultuurilisele assimileerimisele. XVIII sajandi teisel poolel kasvasid Volga mõlemal kaldal — Saraatovi ümber ja lõuna pool — saksa asunike külad. Laialdaste steppide kiire asustamise eesmärgil andis Katariina II valitsus 1763. a. välja manifesti, mis kutsus kohale asunikke-välismaalasi. Selle üleskutse peale asus Volga kaldaile üle 20 000 emigrandi Prantsusmaalt, Rootsist, eriti aga Saksamaalt, kelle talupoegkond oli laostatud Seitsmeaastasest sõjast. Asunikud-välismaalased said igaüks 30 tiinu maad perekonna peale ja laenu esialgseks sisseseadmiseks.

Alam-Volgamaal tekkisid nende ukraina voorivedajate külad, keda Ukrainast kutsuti Eltoni järvest soola murdma ja vedama. Tsaritsõnist edasi olid kasaka-sõjavägede maad, kes kaitsesid Volgamaad rändrahvaste — kalmõkkide ja kasahhide — kallaletungide vastu.

Siseturu kasv ja leivavilja vedu välismaale suurendasid nõudmist mõisnike leivavilja järele. Uute künnimaade otsinguil asustasid mõisnikud eriti energiliselt Volgamaa steppe. XVIII sajandi viimasel veerandil ja XIX sajandi esimesel veerandil jaotati kõik riigi valduses olevad „tühipaljad" Volgamaa alad aadlikele ja muudele teenistusinimestele. Eriti palju maid jaotati ära Paul I valitsemise kestel. Ühele oma lähikondlasele — Narõškinile — „annetas" Paul I üle poole miljoni tiinu maad. Kümneid tuhandeid tiine jaotati kuni 1820. a. ka teistele mõisnikkudele, mil anti käskkiri Volga kõrgkaldal maade jaotamise keelu kohta.

Mõisnikud-asundajad võtsid Alam-Volgamaal ära samuti maid, mis olid antud siia varem asunud mitmesugustest rahvustest talupoegadele.

Koloniaalne rõhumine ja Volgamaa rahvaste halastamatu ekspluateerimine kutsusid esile talupoegade ülestõuse. Kõige ulatuslikumad olid sel perioodil mordvalaste ülestõusud Nižni-Novgorodi kubermangus (1808—1810).

Tjureševi valla mordva talupojad rüüstasid mõisniku kontori, tapsid valitseja ja viisid ära viljasaagi mõisniku põldudelt. Ülestõusu maha suruma saadetud tsaari väesalk löödi talupoegade poolt puruks. Metsades toimusid salajased koosolekud, kus arutati küsimust, kuidas oleks mordvalastel võimalik vene mõisnike rõhumise alt vabaneda. Liikumise eesotsas oli talupoeg-pärisori — mordvalane Kuzma Aleksejev.

Valitsus areteeris lõpuks kõik ülestõusu juhid. Aleksejevit süüdistati selles, et ta nõudis mordvalastele õigust kanda rahvariideid ja elada mordva kommete järgi. Tsaarikohus mõistis Aleksejevile karistuseks piitsadega peksmise ja asumisele saatmise Siberisse.

Kalmõkid. Kalmõkkide rändlus-alad asetsesid Astrahani kubermangus. Kalmõkkidele kinnitatud maadel rändles umbes 15 000 kalmõki perekonda. 1806. a. võeti kalmõkkidelt rändlemisõigused kuni 10 versta kauguseni Vene valdustest. XIX sajandi algul asutati kalmõki rahva peapristavi ametikoht (vene ametnikest), mis allus Astrahani kubernerile. Hiljem, aastail 1834 ja 1847, anti välja seadused, mis alistasid kalmõkid täielikult kubermanguvalitsuse organeile ja võtsid neilt iseseisvuse jäänused.

Baškiirid. Baškiiri elanikkonna peamine osa asus XIX saj. keskpaiku Orenburgi kubermangus. Baškiiride peategevusalaks oli karjandus, kuid osaliselt hakkasid baškiirid siirduma ka põlluharimisele. XIX saj. alguseks läksid baškiirid rändlemiselt üle juba poolrändlemisele. Suvel nad rändlesid, talvel aga elasid alalistes elamutes. 1798. a. seadusega muudeti baškiirid sõjaväeliseks seisuseks. Koos Orenburgi kasakatega olid nad kohustatud pidama valveteenistust Orenburgi piiriäärsel joonel — Tobolist kuni Kaspia mereni. Piiriäärsele joonele teenistusse saadetud pidid omama igaüks neli sõjakõlvulist hobust,

oma relvastise ja varustise. Kohuste korratu täitmise eest pandi baškiirid Uurali riigitehaseis ja -kaevandustes sunduslikult töötama. 1832. a. anti seadus maade mõõtmiseks baškiiride ja „juurdelastute" vahel, s. t. inimeste vahel, kes mitmesugustel tingimustel olid asundunud Baškiiria maadele. Seaduse eesmärgiks oli baškiiride maaomandite piiramine. Mõõtmise sildi all toimus uus baškiiride maa anastamine. Enam kui üks kord tõusid baškiirid rõhumise vastu üles ja pidasid kogu XIX sajandi esimese poole kestel lakkamatut vabadusvõitlust.

Siberi rahvad. Siberis ei olnud mõisnike maavaldusi ega pärisorjust. Kuid kuni XIX sajandi esimese veerandini oli seal orjapidamine ametlikult lubatud. Lõplikult keelati orjapidamine alles 1826. a. Peaaegu orjuse kuju omas ka koloniaalne rõhumine. Määratu suure maa arvukad rahvad olid kontrollimatu ja täievõimulise kõrgema ametkonna käes.

1819. a. peale määrati Siberi kindralkuberneriks 1812. a. saadik ebasoosingus olev M. M. Speranski. Ta viis maa valitsemise ja majandusliku elu alal läbi rea „reforme".

Speranski koostas nn. „Muulaste määrustiku", mis tähistas uut valitsemissüsteemi Siberi alistatud rahvaste üle. Siberi suguharusid, keda varem kutsuti muu-usulisteks ja jassaklasteks, hakati nimetama „muulasteks". Nad jaotati paikseiks, rändlevaiks ja hulkuvaiks. „Muulaste määrustik" kinnitas feodaalide ladviku valitseva seisundi ja kõige mahajäänumad eluvormid.

Speranski võttis tarvitusele abinõud jassaki korrapäraseks kättesaamiseks. „Muulastele" antava maa suurus ja väärtus viidi kooskõlla nende poolt tasutava jassaki suurusega.

Elanikkonna põhimassile muutusid andamid ja koormatised järjest rängemaiks. XIX saj. algul pidid „muulased" tasuma andameid 1763. a. loenduse alusel, s. t. tasuma iseenese ja surnud sugulaste eest. Oli juhtumeid, kus elanikkond, kes võrreldes 1763. aastaga oli vähenenud neljakordselt, tasus andameid vanade nimestikkude alusel. Sageli haarasid päriselanike maid oma valdusse Siberisse asunduvad vene kulakud. Kohalik

elanikkond tõrjuti vähekõlblikele maadele. Evenkid näiteks tõrjuti eemale jõgede kaldailt, nende parimad jahipidamis-alad võeti ümberasunud venelaste künni- ja heinamaade alla.

Metsik koloniaalne rõhumine viis töötava rahva laiad massid vaesumisele, näljale, haigestumisele ja väljasuremisele. Turuhhanski krais oli XIX saj. algul nälja ajal palju inimsöömise juhtumeid. Itelmeenide (kamtšadaalide) arv langes XVIII sajandi keskelt kuni XIX sajandi keskpaigani 20 000-lt 2000-le.

XIX sajandi 20-ndate aastate lõpul algas vägivaldne Siberi rahvaste ristiusustamine. Misjonärid ristisid Siberi rahvaid nii ähvarduste kui ka lubaduste abil.

Kirjaoskuse levitamise eest kohaliku elanikkonna seas ei hoolitsenud keegi. Koolid olid ainult linnades, — „muulased" tegelikult neisse ei pääsenud. Kuberneri palvele — lubada komandeerida Peterburi tehnoloogilisse instituuti mõningaid jakuudi poisse, kes ilmutasid erandlikke andeid, vastas ministeerium, et neid tuleks saata mõnesse kohalikku kodukäsitööstusse. Ainult jõukail kihtidel õnnestus mõnikord haridust saada.

Ekspeditsioonid ja reisid XIX saj. esimesel veerandil. XIX saj. algul korraldati Siberi kirde- ja põhjakallastele suuri ekspeditsioone. Suur osa neist oli ühendatud Vene-Ameerika kompanii tegevusega, mis oli asutatud Paul I valitsemise ajal. Selle „kõrgeima kaitse all oleva" kompanii monopoolsesse kasutusse anti karusnahkade ja kõigi rikkuste kogumise õigus Põhja-Ameerikas, Aasias, Sahhalini lõunaosas ja Amuuri suudmes.

Esimene ja tähtsaim oli Krusensterni suur reis ümber maailma (1803—1806). Tollal toimus karusnahakaubandus Hiinaga maanteed mööda Kjahtasse. Krusenstern jõudis järeldusele, et see võiks tulusamalt toimuda merd kaudu. Tema projekti teostamiseks organiseeriti 1803. a. ekspeditsioon. Krusenstern ületas Atlandi ookeani ja läks ümber Lõuna-Ameerika Vaiksesse ookeani. Teostanud laevamatka Kamtšatka ja Jaapani kallastele, pöördus Krusenstern lõunas ümber Aasia ja Aafrika ning jõudis uuesti Atlandi ookeani. Tänu sellele reisile uuriti läbi Sahhalini idakaldad, Kamtšatka, Kuriili ja Aleuudi saared ja Põhja-Ameerika looderannik. Oma reisi kirjeldas Krusenstern üksikasjaliselt raamatus „Reis ümber maailma aastail 1803—1806 laevadel „Nadežda" ja „Neeva" Krusensterni juhtimisel".

Uus-Siberi saarte (Põhja-Jäämeres) uurimiseks korraldati aastail 1809—1811 Hedenströmi ekspeditsioon. Üks ekspeditsiooni liige — Sannikov — sattus 1810. a. kõige põhjapoolsemale Uus-Siberi saarele ja nägi sealt mingit maariba põhja suunas. „Sannikovi maa" olemasolu on ümber lükatud Nõukogude ekspeditsioonide poolt. Aastail 1815—1818 uuris ekspeditsioon laeval „Rjurik" Kamtšatkat, Tšuktši neeme ja Beringi väina. Esimesena koostas Kamtšatka ja Tšuktši neeme kaardi tuntud meresõitja Litke, kes uuris Siberi kirderannikut (1821—1824). Suurt tähtsust omas ekspeditsioon (1820—1824) Wrangeli juhtimisel. Ta uuris Siberi põhjaranniku vööndit Siberist Leena suudmest kuni Beringi väinani.

Dekabristid.

§ 31. Revolutsiooniline liikumine XIX saj. esimesel veerandil.

Tööstusliku kapitalismi algus. Tsaari-Venemaa astus kapitalistliku arengu teele hiljem kui teised maad. Juba XVIII saj. keskpaiku ei olnud Inglismaal pärisorjuslikku tööd. Toimus tööstuslik pööre. Käsitsitootlustehnika asendati auru ja masinaga. Prantsusmaal likvideeriti pärisorjuslikud vahekorrad aastail 1789—1794 kodanliku revolutsiooni tagajärjel. XIX saj. algul asus pärisorjuse kaotamisele ka Preisimaa, tollal veel mahajäänum maa kui Inglis- ja Prantsusmaa. Venemaal valitses aga endiselt aadlike-mõisnike pärisorjuslik majapidamine. Siiski asus ka Venemaa XIX saj. esimesel veerandil tööstusliku kapitalismi teele. Vabrikute arvu tõus ja eriti neis vabal kokkuleppel palgatud tööjõu rakendamine andsid tunnistust kahtle-

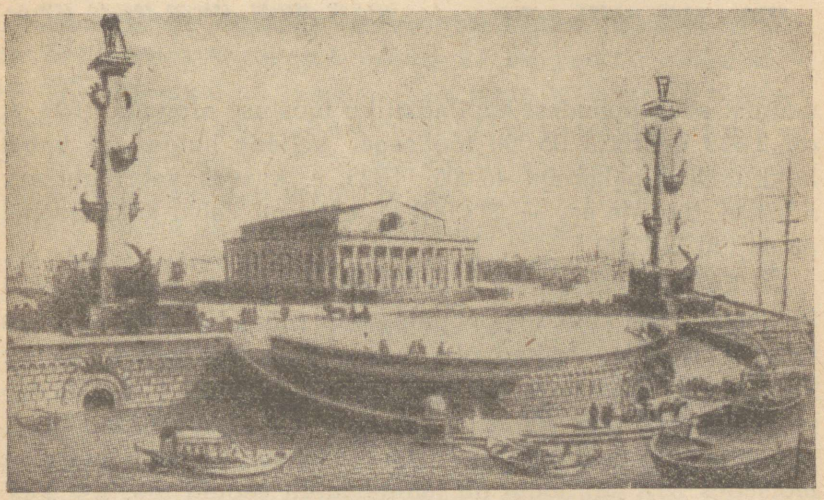

Börsihoone Peterburis.

Vene tööstustööliste arvu ja koosseisu muutumine

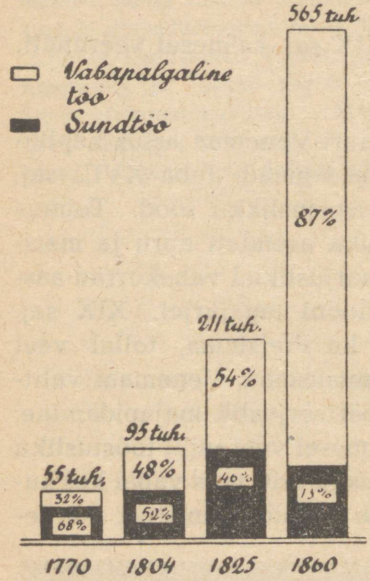

Puuvillatööstuse kasv Venemaal enne 1861. a. reformi

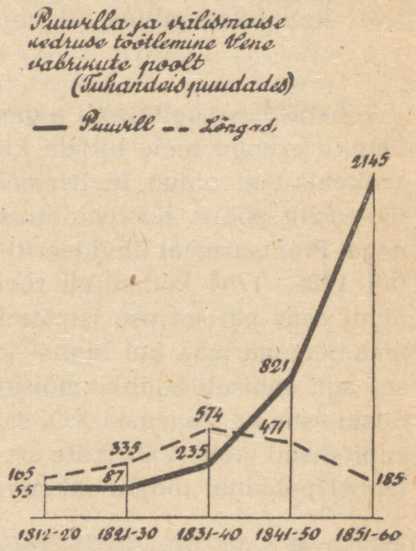

matuist edusammudest kapitalistliku tööstuse arengus. 1804. a. oli 2 423 vabrikut 95 000 töölisega, kellede hulgas oli vabal kokkuleppel palgatuid 45 000. 1825. a. kasvas vabrikute arv 5 261-ni, tööliste arv — 211 000-ni, neist oli vabal kokkuleppel palgatuid 114 000.

Sel kombel töötas juba pool kõigist vabrikuis ametisolevaist töölistest vabal kokkuleppel palgatuna. Mõned ettevõtted, nagu näiteks puuvillavabrikud, olid rajatud peamiselt vabapalgaliste tööjõule, kuigi enamik vabapalgalistest töölistest olid pärisorised talupojad, kes töötasid vabrikuis sageli mõisniku käsul, et tasuda talle raharenti. Raharendisüsteemi levimine mõisnike mõisades XIX saj. algul oli lahutamatult seotud tööstuse kasvuga. Kümned tuhanded obrokitalupojad, kes läksid vabri-

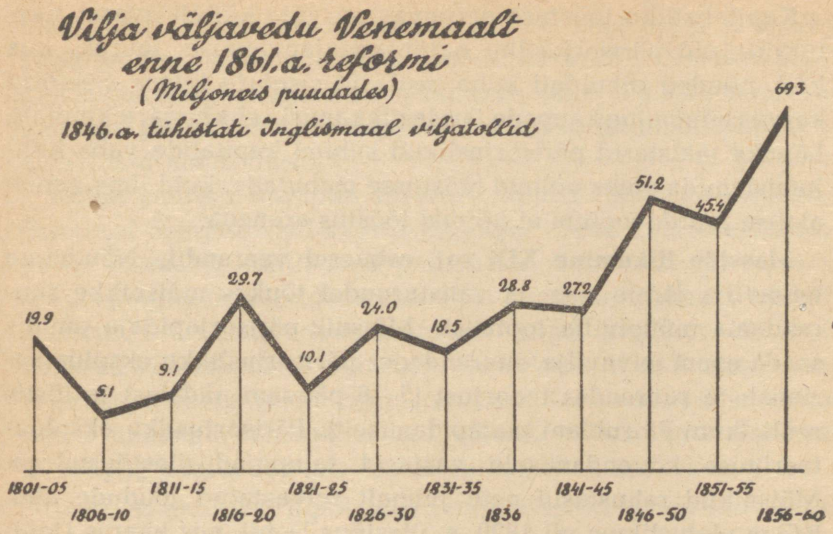

kuisse ja tehaseisse, moodustasid tööstuslike tööliste peamise armee.

Vabapalgaliste tööjõudu rakendavate kapitalistlike manufaktuuride kasvuga üheaegselt ärenes ka talupoeglik väiketööstus. XIX saj. algul oli Ivanovo küla talupoeglikust väiketööstusest kasvanud kapitalistliku manufaktuuri keskuseks. Kokkuostu ja tööde väljajaotamise kontorid varustasid talupoegade kudumiskambreid lõngadega ja ostsid neilt kokku kangaid, mis said lõpliku väljatöötuse vabrikuis. Mitmed oma külakaaslaste ekspluateerimisest rikastunud pärisorised talupojad hakkasid hiljem ise vabrikantideks.

Kuid pärisorjusliku korra juures ei võinud tööstus õigetviisi areneda. Pärisorjus pidurdas tööstusliku proletariaadi tekkimist ja takistas küla proletariseerimist. Obrokitalupoegadest vabapalgalisi töölisi võidi härra tahtel vabrikust külasse tagasi kutsuda. Loovutades peaaegu kogu oma töötasu mõisnikule, ei olnud töölised sellest huvitatud ja töötasid halvasti. Nende töö paistis silma madala tootlikkusega.

Kapitalistliku tööstuse arenguks on vaja küllalt avarat siseturgu, kuid pärisorjusliku naturaalmajapidamise juures, kus kõik nõuded rahuldati koha peal, oli siseturg kitsas. Seetõttu kasvas nõudmine kaupade järele pikkamisi, ehkki järjekindlalt. Lõpuks takistasid pärisorjuslikud suhted kapitalide vaba kuhjumist, mida oleks võinud tööstusse mahutada, kuid ilma nende alalise juurdevooluta ei võinud tööstus areneda.

Masside liikumine XIX saj. esimesel veerandil. Nõudmine leivavilja järele sise- ja välisturgudel tõukas mõisnikke suurendama müügivilja tootmist. Mõisnik-pärisorjapidaja püüdis saada enam leivavilja, suurendades pärisorjuslikku ekspluateerimist: ta suurendas teoorjust (5—6 päevani nädalas) ja tõstis renti (kuni 75 rublani majapidamiselt). Pärisorjusliku ekspluateerimise kõvendamisele vastasid talupojad ülestõusudega. Mõisnikud rahustasid neid julmalt relvastatud jõudude abil. Kõige ulatuslikum oli 1820. a. ülestõus Donil, mis haaras Donimaa ja Jekaterinoslavi kubermangu naabermaakonnad. Ülestõusu alustasid Doni talupojad, protesteerides ametnike-mõisnike kavatsuse vastu kinnistada Donile tulnud talupoegi, kes asundasid asustamata maid ja pidasid endid vabadeks. Ülestõus suruti maha sõjaväelise jõuga.

Massilise ulatuse võttis liikumine Uurali tehastes, eriti Kõštõmski tehastes. Tõukeks tööliste ja talupoegade ülestõusule Uuralis oli palga mittemaksmine ja leiva kallidus tehase kauplustes. Kõštõmski töölistega ühinesid ka naabruses olevate Ufaleiski tehaste töölised. Ülestõusnud töölised valisid oma juhiks Kõštõmski töölise Klimenti Kossolapovi. Kõštõmski ja Ufaleiski töölisi saadeti rahustama sõjaväelised komandod. Kossolapov ja ta 12 seltsimeest areteeriti ning viidi Jekaterinburgi (nüüdne Sverdlovsk). Töölisi karistati vitsadega.

Üldine rahuloematus pärisorjusliku ekspluateerimisega haaras ka sõjaväge. Soldatiteenistus kestis 25 aastat. Vähimategi eksimuste eest langesid soldatid ränkade kehaliste karistuste alla. „Olen isamaale kaitseks, kuid selg mul ikka läbi pekstud," lauldi tolleaegseis soldatilauludes.

Pärast võitu Napoleoni üle koju tagasi pöördudes lootsid

maakaitseväelased saada vabaduse, kuid neid ootas mõisnike poolt endine rõhumine. „Me valasime verd," kurtsid maakaitseväelased, „kuid meid pannakse jälle higistama mõisateol. Me päästsime kodumaa türanni käest, isandad aga türanniseerivad meid uuesti."

Kõige suurem ülestõus sõjaväes toimus 1820. a. oktoobris Peterburi Semjonovski kaardiväepolgus. Selle kutsus esile soldatite loomalik kohtlemine polguülem Schwartzi poolt, kes seadis polgus sisse isegi Araktšejevi aegadele talumatu terrorirežiimi. Ülestõusnud roodu toetas kogu pataljon. Soldatid käitusid rahulikena, kuigi neil olid relvad. Ülestõusnud semjonovlaste poole hoidis kogu garnison. Kuid soldateil ei olnud juhte, nendega õiendati arveid julmalt. 600 soldatit karistati kadalipuga, mitu inimest nende seast peksti surnuks.

1820. a. oktoobri lõpul leiti Preobraženski polgu kasarmuis proklamatsioone Semjonovski polgu sündmuste kohta. Proklamatsioonides kirjutati, et „tsaarilt ei ole loota midagi: ta ise pole keegi muu kui kange röövel". See oli esimene tsaarivastane poliitiline proklamatsioon sõdurite keskel.

Aadlikud revolutsionäärid. Pärisorjusliku Venemaa eesrindlikud inimesed hakkasid kapitalismi algava arengu mõjul aru saama, milliseks maa tootvate jõudude piduriks on pärisorjus. Nad veendusid ka isevalitsuse poliitilise korra muutmise vajaduses, mille all miljonid inimesed olid muudetud õiguseta orjadeks. Tõukeks pärisorjuse vastu võitlemise vajalikkuse tunnetamisele oli paljudele eesrindlikele inimestele ka 1812. a. rahvuslik sõda. See pani neid mõtlema kodumaa eest sangarlikult võidelnud pärisorise rahva raske seisundi üle ja otsima sellest seisundist väljapääsu. Tugevat mõju avaldasid Vene haritud aadli parima osa poliitilise teadvuse ärkamisele ka Prantsuse kodanliku revolutsiooni eesrindlikud ideed.

1812. a. sõjast ja välismaistest sõjakäikudest osavõtnud noored ohvitserid uurisid entsüklopedistide valgustavaid ideid ja lugesid innukalt Montesquieu', Rousseau' ja teiste eesrindlike kirjanike poliitilisi teoseid.

Määratu suurt mõju avaldas vene ohvitseridele Pariis. See oli aktiivse poliitilise elu keskus. Sattudes Pariisi tutvus vene haritud noorus mitmesuguste poliitiliste vooludega, luges mitmesuguste suundadega brošüüre ja ajalehti, hakkas poliitiliselt mõtlema ja süttis tegutsemistahtest. Noored aadlikud revolutsionäärid uurisid mitmesuguste maade kodanlikke konstitutsioone, arutasid nende paremusi ja rakendatavust Venemaal.

Veel suuremat mõju avaldasid eesrindlikele ohvitseridele revolutsioonilised sündmused Euroopas. „Ühest Euroopa otsast teiseni," kirjutas Pestel, „kõikjal üks ning sama. Portugalist Venemaani, ühtki maad välja jätmata, isegi Inglismaad ja Türgit — neid kaht vastandit, — paneb reformivaim, ajavaim kõikjal nii-ütelda meeled pulbitsema."

Hispaania „vabadusvõitlejate" juhi Riego eeskuju muutus aadlikele revolutsionääridele vabaduse eest sangarliku võitlemise sümboliks. Riego hukkamine kutsus nende keskel esile äärmise pahameele ja protestipuhangu.

Välismaistelt sõjakäikudelt tagasipöördunud noored ohvitserid tunnetasid eriti sügavasti teravat vastuolu kodanliku Euroopa ja pärisorjusliku Venemaa vahel. Kodanlikus Euroopas kasvasid vabrikud ja tehased, arenes kaubandus, õitsesid teadused, elanikkond kasutas teatud vabadusi. Pärisorjuslikul Venemaal nägid nad maa majanduse kohutavat mahajäämist, pärisorjuslikku orjapidamist, üldist harimatust, isevalitsuse omavoli. Eriti tekitas neis pahameelt talupoegade ja linnaelanikkonna vilets seisund. Eesrindlikud aadlikud tegid järelduse, et „talupoegade pärisorjastamine on kõigi meie sisemiste pahede põhjus".

Kirjeldades talumatut „soldatielu" osutasid nad orja-soldati saatusele, kes oli kohustatud teenima 25 aastat, kel ei olnud lootustki perekonna juurde tagasi pääseda, kes sattus range drilli ja julma peksu alla ja kiratses nälja käes. Samal ajal aga välismail „mitte ainult ohvitserid, vaid ka reamehed said meretagust vaimu, nägid, et sõjaväed kasutasid seal suuri soodustusi, suurt lugupidamist" (dekabrist Zavališini seletusest).

§ 32. 1825. a. 14. detsembri ülestõus.

Aadlikkude revolutsionääride salaühingud. Vene sisekorra reorganiseerimiseks asutasid aadlikud-revolutsionäärid poliitilisi salaorganisatsioone. Alguses olid paljud vene aadlikud-revolutsionäärid usulis-kõlbeliste seltside — vabamüürlaste loožide — liikmed, kasutades neid oma poliitilisteks eesmärkideks.

Aadlikkude-revolutsionääride esimene poliitiline salaühing asutati 1816. a. Seda nimetati „Tõelike ja truude isamaa poegade ühinguks" ehk „Päästmise liiduks". Ühingu asutaja oli polkovnik Aleksander Muravjev. Ühingus oli 20 liiget. Ta seadis oma eesmärgiks talupoegade pärisorjuslikust sõltuvusest vabastamise ja Venemaal konstitutsioonilise monarhia sisseseadmise. Ühingus kujunes kaks voolu — mõõdukas ja sõjakas. Viimase eesotsas seisis polkovnik Pestel.

Seda liitu asendas uus — „Hüveolu liit" (1818—1821). See ei olnud enam nii kitsas vandenõu-organisatsioon kui esimene liit. Hüveolu liidus oli 200 liiget. Organiseeriti kohalikud osakonnad — „upraavad". Kõige revolutsioonilisem neist — „Lõuna upraava" — loodi polkovnik Pesteli poolt Ukrainas (Tultšinis). Pesteli mõjul pooldas Hüveolu liit vabariiki.

1821. a. jaanuaris toimus Moskvas liidu kongress, kus ilmnesid teravad lahkhelid. Mõõdukad liikmed kuulutasid Hüveolu liidu laialisaadetuks.

Pestel ei nõustunud kongressi otsusega. Ta lõi 1821. a. uue organisatsiooni — „Lõunaühingu" (1821—1825). Selle koosseisu kuulusid Pestel, Bestužev-Rjumin, Sergei Muravjev-Apostol, Davõdov ja teised. Lõunaühingu juhiks oli Pestel. Ta oli avara mõistuse, laialdase hariduse ja võimuka iseloomuga inimene. Puškin kirjutas temast: „Pestel on tark mees selle sõna täies mõttes. Ta on originaalsemaid vaimuinimesi, keda mina tunnen."

Pavel Ivanovitš Pestel (sündinud 1793) sai suurepärase hariduse. 1812. a. võitles ta vaprasti Napoleoni vastu ja sai haa-

vata Borodino lahingus. Koos Vene sõjaväega võttis ta aastail 1813—1815 osa välismaistest sõjakäikudest. Varasest noorusest alates innustus Pestel ühiskondlikest õpetustest, uuris Voltaire'i, Diderot', Rousseau' ja paljude teiste Euroopa aatlejate teoseid. Revolutsioonid Läänes, äärmine meelepaha pärisorjusliku korra ja omavoli pärast Venemaal ning poliitilise kirjanduse lugemine tegid Pestelist tulise revolutsiooni- ja vabariigipooldaja.

Pestel töötas välja Venemaa konstitutsioonilise ümberkorraldamise programmi. Ta nimetas seda „Vene õiguseks".

Pesteli eelnõu järgi pidi riigipöörde tagajärjel Venemaast saama „jagamatu vabariik", tugevasti keskendatud võimuga. Pestel pani ette hävitada kõik keisri perekonnaliikmed. Pärast monarhia kukutamist oleks tulnud välja kuulutada ajutise ülemvalitsuse diktatuur. Kõrgemaid võimuorganeid oli ette nähtud kolm: kõrgem seadusandlik organ — Rahvakogu, kõrgem täidesaatev organ — Valitsev duuma ja „valve"-organ — Ülemkogu, kes kontrollib, kas seadust õigesti täidetakse. Pestel pani ette vabariigi demokraatliku korrastuse: kõik seisused kaotatakse, kõik kodanikud saavad ühetaolised õigused ja vabadused, valimistest osavõtuks ei nõuta ei varalist ega haridusliku tsensust.

„Vene õigus" kuulutas talupoegade vabastamist koos maaga ja ilma mingi väljaostuta. Kogu harimiskõlblik maa jaotatakse kahte ossa. Riigi poolt mõisnikelt konfiskeeritud maadest üks osa kujundab ühiskondliku fondi. Sellest võib iga kodanik saada hingemaad. See osa maad on kogukonna valduses. Teine osa maad koosneb riigi- ja sellest eraomanike maade osast, mis ei ole riigi poolt konfiskeeritud. See määrati „ülejäägiks" ja seda maad võis osta ja müüa. Kuigi Pesteli maaseaduse eelnõu ei hävitanud seega täielikult mõisnike maaomandit, õõnestas ta seda siiski tugevasti.

Peterburis tekkis „Põhjaühing" (1822—1825), mille koosseisu kuulusid poeet Rõlejev, Puštšin, Jakuškin ja paljud teised. Selle juhiks oli kaardiväe ohvitser Nikita Muravjev (sündinud

1795). 1812. a. jooksis nooruk Muravjev kodunt ära sõjaväkke ja tegi kaasa välismaise sõjakäigu. Pariisis oli ta valimiskampaania pealtnägijaks, kogus hea kogu revolutsioonilisi raamatuid. Pöördudes tagasi Venemaale hakkas ta üheks salajase Põhjaühingu organiseerijaks.

P. I. Pestel. *Kaasaegne joonistus.*

Muravjev õppis tundma kõiki Euroopa konstitutsioone ja isegi 23 Põhja-Ameerika osariigi konstitutsioone. Paljud nende konstitutsioonide jooned said aluseks tema poolt väljatöötatud „Konstitutsiooni" projektile. N. Muravjevi eelnõu järgi jäi Venemaa monarhiaks. Selle eesotsas pidi seisma keiser, kelle võimu piirab Rahvakogu, mis koosneb kahest kojast: ülemast ehk Ülemduumast ja alamast — Rahvaesindajate palatist.

Rahvakogusse ja eriti Ülemduumasse valimise ja kandideerimise õigust omasid üksnes vallas- ja kinnisvaraomanikud. Pärisorjus kuulus kaotamisele, kuid maa pidi jääma mõisnikele. Talupojad pidid saama üksnes aiamaad, hurtsiku, loomad ja inventari. N. Muravjevi lõpliku projekti järgi varustati iga pärisorise talupoja perekond vabastamise puhul 2-tiinulise hingemaaga.

N. Muravjevi eelnõu kutsus välja arvustuse Põhjaühingu radikaalselt häälestatud liikmete poolt.

„Peamiselt tuleb lahendada maaomandi küsimus," ütles Pestel, „maa tuleb anda talupoegadele: ainult siis saavutatakse revolutsiooni eesmärk."

Põhjaühingus etendas suurt osa poeet Kondrati Fedorovitš Rõlejev (sündinud 1795). Ka tema võttis osa sõjast Napoleoni vastu ja välismaisest sõjakäigust. Sõjaväeteenistus Rõlejevit ei rahuldanud, ja ta läks erru. 1823. a. hakkas ta koos Bestuževiga välja andma ajakirja „Poljarnaja zvezda". See ajakiri, samuti kui Rõlejevi „mõtted" ja poeemid avaldasid määratu suurt mõju aadlinoorusele. 1820. a. omandas Rõlejevi nimi populaarsuse, sest ta oli esimene, kes söandas paljastada ajutist soosikut Araktšejevit. Rõlejev ise ütles enda kohta: „Ma ei ole poeet, vaid kodanik". Ta poeesiat läbisid kodumotiivid, vabadusearmastus, orjuse vihkamine. Rõlejev oli üks tulisemaid tsarismivastase ülestõusu pooldajaid. Ta teadis, et lüüasaamine on võimalik, kuid ta oli täis tulist usku tsarismivastase võitluse hädavajalikkusse. Neid tundeid andis Rõlejev suurepäraselt edasi „Nalivaiko pihtimustes":

Известно мне: погибель ждет
Того, кто первый восстает
На утеснителей народа —
Судьба меня уж обрекла.
Но где, скажи, когда была
Без жертв искуплена свобода?
Погибну я за край родной, —
Я это чувствую, я знаю...
И радостно, отец святой,
Свой жребий я благословляю!

(Tõlkes: Tean küll: hukatus ootab seda, kes tõuseb esimesena rahva rõhujate vastu — saatus mind juba määras. Kuid ütle, kus ja kas kunagi saavutati vabadus ohvriteta? Hukkun ma kodumaa eest — seda ma tunnen, ma tean... Ja rõõmsalt, püha isa, oma liisku õnnistan!)

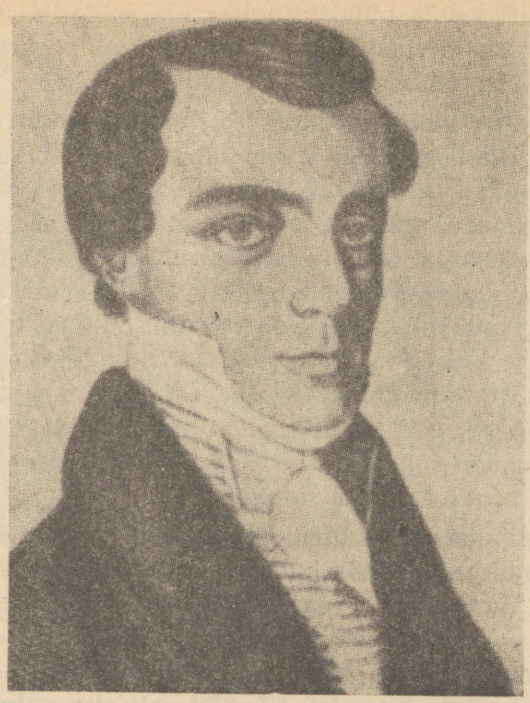

K. F. Rõlejev. *Kaasaegne joonistus.*

Üheaegselt Lõunaühinguga tekkis Ukrainas (Volõõnias) 1823. a. veel teine salaühing — „Ühendatud slaavlaste ühing". Selle asutajaiks olid ohvitserid vennad Borissovid, Gorbatševski ja teised. Selle koosseisu kuulusid vähejõukad ja alamast soost ohvitserid, samuti ka aadlikud, kes ei seisnud sõjaväeteenistuses. Ühendatud slaavlaste ühingul ei olnud väljatöötatud programmi, kuid rõhutati eriti otsustavalt tsaarivalitsuse ja pärisorjuse kaotamise nõuet. „Slaavlased" nõudsid kõigi slaavi maade kodanliku föderatiivse demokraatliku vabariigi loomist. Sellal kui Põhja- ja Lõunaühingu liikmed olid vandeseltslaste kitsa ringi poolt ettevalmistatava sõjaväelise pöörde pooldajad, olid „slaavlased" massi, „rahva" revolut-

siooni pooldajad ja püüdsid agiteerida soldatite masside hulgas. 1825. a. suvel võtsid „slaavlased" Pesteli programmi omaks ja liitusid Lõunaühinguga.

Dekabristide ülestõus. 1825. a. novembris suri Taganrogis ootamatult Aleksander I. Lapsi tal ei olnud. Troonile oleks pidanud astuma ta vend Konstantin, kuid ta loobus troonist juba Aleksander I eluajal. Troonile oleks pidanud astuma kolmas vend—Nikolai, kuid see keeldus Konstantini kasuks. Kuni kestis kirjavahetus vendade vahel ja käskjalad sõitsid Peterburi ja Varssavi vahet (kus elas Konstantin), oli riigis tegelikult interregnum. Valitsevais sõjaväelistes ringides, kes neist muudatustest ei teadnud, tekkis segadus, mida kasutasid Põhjaühingu liikmed. Nad otsustasid viia sõjaväed 14. detsembril, Nikolaile vande andmise päeval tänavale ja, keeldudes vande andmisest, nõuda konstitutsiooni.

1825. a. 14. detsembri hommikul läksid Senati väljakule polgud komandöride-dekabristidega. Ülestõusnud soldateid ja madruseid oli väljakul kokku üle 3 000. Sõjaväed rivistusid karreesse — nelinurgakujulisse lahingrivistusse — Peeter I mälestussamba ümber, kuid jäid tegevusetuks, oodates uute ülestõusnud osade liitumist. Ülestõus oli ette valmistamata ja juhid ei ilmutanud otsustavust. Diktaatoriks määratud Sergei Trubetskoi, jälgides Peastaabi hoonest sündmuste arengut, hakkas viimasel hetkel kartma, et ülestõusjail on liiga vähe jõude, ega ilmunud üldse väljakule. Juhita jäänud ülestõus kaotas otsekohe igasuguse plaanikindluse ja algatuse tegutsemiseks. Kella 12-ks päeval koondas uus tsaar Nikolai I väljaku juurde usaldusväärsed väeosad ja suurtükiväe. Senati väljakule voolas kokku pärisorje, käsitöölisi ja linna kehvikuid. Iisaki peakirikut ehitavad töölised pildusid tsaari ja ta sõjaväge puuhalgudega. Ülestõusnud soldatite vastu võeti tsaari käsul ette mitu ratsarünnakut, kuid need löödi karreest saadetud kuulirahega edukalt tagasi. Ei komandöride keelitamised ega metropoliidi enese manitsused ei suutnud murda ülestõusnud soldatite revolutsioonilist kindlameelsust. Peterburi kindralkuberner

1825. a. 14. detsembri ülestõus. *Kaasaegne joonistus.*

Miloradovitš, püüdes mõjustada ülestõusjaid allaandmisele, sai surmavalt haavata ühe kõige meelekindlama ohvitseri — Kahhovski — poolt. Lähenenud tsaari pihta avasid ülestõusjad püssidest kiirtule. Kuid ükski neist tegudest ei kandnud pealetungi iseloomu. Kartes, et rahutus kandub üle „pööblile", käskis tugevasti arastunud tsaar tulistada kartetšidega. Ülestõusnute kolonnid aeti laiali suurtükiväetulega. Senati väljak, Neeva kallas ja tänavad olid laipadest üle külvatud. Öösi tehti Neevasse jääaugud ja hommikuks lasti neisse mitte ainult tapetuid, vaid ka haavatuid. Ülestõusu juhid areteeriti.

Tšernigovi polgu ülestõus Ukrainas, mis algas 29. detsembril 1825, sai samuti kaotuse osaliseks. Provokaatori ülesandmisel areteeriti Pestel Peterburi sündmuste eelõhtul. Ülestõusu asus juhtima Sergei Muravjev-Apostol. Kuid nagu Peterburiski, nii ei julgenud tšernigovlasedki pealetungile üle minna.

Julgemad „slaavlastest" panid ette saata ülestõusnud polk

vallutama Kiievit, kus olid sõbralikud sõjaväeosad. Kuid mõõdukamad juhid, eesotsas Sergei Muravjev-Apostoliga, võtsid tarvitusele äraootamise taktika. Kiievi ründamise asemel viis Sergei Muravjev-Apostol sõjaväed Vassilkovist Belaja Tserkovi ja hiljem Žitomiri suunas, arvestades Lõunaühingu liikmete poolt juhitavate väeosade ühinemist. Kuid arvestused ei osutunud õigeks. 3. jaanuaril 1826 kohtas ülestõusnud polk Kovalevka küla juures valitsusvägesid ja teda tulistati kartetšidega. Ülestõus suruti maha.

Tsaar Nikolai I karistas ülestõusnuid julmalt. 13. juulil 1826 poodi üles viis dekabristi — Pestel, Rõlejev, Kahhovski, Muravjev-Apostol ja Bestužev-Rjumin. Timukate kogenematuse tõttu kukkus kolm neist (Rõlejev, Kahhovski ja Muravjev) algul maha ja poodi teiskordselt. Paljud ülestõusust osavõtjad saadeti sunnitööle Siberisse. Sõdurid aeti läbi kadalipu ja saadeti asumisele Kaukaasiasse.

Dekabristide ülestõus lõppes ebaõnnestumisega. Aadlikud-revolutsionäärid olid massidest eraldatud ega arvestanud masside liikumist. Olles sõjaväelise vandenõu taktika pooldajad, nad mitte ainult ei toetunud massidele, vaid koguni kartsid masside liikumist. Seepärast nad saidki lüüa. Kuid nende välja astumise tähtsus on väga suur. See oli esimene avalik relvastatud ülestõus tsarismi vastu. Kuni selle ajani oli Venemaal üksnes talupoegade stiihilisi ülestõuse. Terveid aastakümneid innustasid dekabristide loosungid uusi revolutsionääre. „Kitsas on nende revolutsionääride ring. Hirmus kaugel on nad rahvast. Kuid nende asi ei ole kadunud" — kirjutas Lenin dekabristidest (L e n i n, Teosed, XV köide, lk. 468).

Hinnates seda epohhi XIX saj. vabadusvõitluse ajaloos ja dekabristide ülestõusu osa selles, kirjutas Lenin: „See on epohh dekabristidest Herzenini. Pärisorjuslik Venemaa on maha löödud ja liikumatu. Protesteerib tähtsuseta vähemus aadlikke, jõuetuid, ilma rahva toetuseta. Kuid parimad mehed aadlikest aitasid ä r a t a d a rahvast" (L e n i n, Teosed, XVI köide, lk. 575).

Pärisorjusliku süsteemi kriis.

§ 33. Nikolai I monarhia.

Nikolai I isevalitsus (1825—1855). Keiser Nikolai I saavutas võimu, purustades dekabristide ülestõusu. Isevalitsusliku korra ja pärisorjuse säilitamine ning kõvendamine muutus tema valitsemisaja peaülesandeks.

„Endaga rahulolev keskpärasus, rooduülema silmaringiga, inimene, kes peab julmust energiaks ja kapriisset kangekaelsust tahtejõuks, hinnates üle kõige võimu välist nähtavust ja valmis selle nähtavuse eest kõige peale välja minema" — selline oli uus Vene keiser Engelsi iseloomustuse järgi (Marx ja Engels, Teosed, XVI köide, II jagu, lk. 24). Nikolai I kasvatajaks oli kuramaalane Lamsdorf, kes sisendas talle Preisi sõjaväelise distsipliini ja riigi sõjalis-poliitilise organisatsiooni austamist. Nikolai I sõbraks ja nõuandjaks oli Preisi kuningas Friedrich-Wilhelm III, kelle tütre Scharlottega Nikolai oli abielus. Sümpaatiad Preisi sõjaväelise vaimu vastu ajasid tsaari perekonnas sügavaid juuri. Nikolai I oli suurimal määral selle austaja. Veel nooruses oli ta halastamatu temale alluvate soldatite drillimisel. Nikolai tunnustas ise, et ta tunneb end üksnes kasarmus õnnelikuna. „Siin on vali kord, absoluutne seaduslikkus, ei mingit kõikteadmist ega vasturääkimist. Kõik järeldub üksteisest. Keegi ei anna käske, enne kui pole ise õppinud sõna kuulma", kõneles Nikolai.

Julm, nürimeelne, enesekindel Nikolai, kes kunagi raamatuid ei lugenud, pidas Araktšejevi korrast valjusti kinni. Kui keegi kuberner pani ette määrata kahele salakaubavedajale surmanuhtluse, andis Nikolai I resolutsiooni: „Kihutada süüdlasi 12 korda läbi tuhande mehe. Jumal tänatud, meil surmanuhtlust pole olnud ega hakka minagi seda sisse seadma".

Süüdlased peksti keppidega surnuks. Seda juhtus tihti. Rahvas ristis tsaari tabavalt Nikolai Palkin'iks [1].

Nikolai I jätkas oma eelkäijate võitlust revolutsiooni vastu. Pärast dekabristide hävitamist iseloomustas Nikolai oma polii-

Nekrutite drillimine Nikolai I ajal. *Vassiljevi joonistus.*

tilist programmi: „Kõige halastamatum ja armuheitmatum tuleb võitlus vandeseltslaste ja vandenõu juhtidega. Ma jään järeleandmatuks: olen kohustatud andma seda õppetundi Venemaale ja Euroopale".

---

[1] Eesti keeli — kepimees.

Isevalitsuse kõikumatuse kindlustamist teostas Nikolai I ühest küljest julmima terroriga ja teisest küljest — politseilis-bürokraatliku aparaadi edasise tugevdamisega.

Nikolai I lõi keiserliku kantselei erilise „Kolmanda osakonna", kelle ülesandeks määrati poliitiline nuhkimine. Selle

Vahimees. *Kaasaegne joonistus.*

eesotsas seisis sandarmiülem kindral Benckendorff, kes organiseeris sandarmite korpuse ja poliitilise salapolitsei. Kogu Venemaa jaotati seitsmeks sandarmeeria-ringkonnaks, kusjuures igasse ringkonda nimetati üks sandarmeeria kindral. Arvuka salaagentuuri kaudu kohustas tsaar sandarmeid „jäl-

gima kodanike meelsust, tähele panema, kes väljendub vabalt ja aupakkumatult usu ja valitsuse vastu, nuhkida, kas kuskil ei teki salaühinguid".

Eesmärgiga „lämmatada kehtiva korra vaenlaste kavatsused" teostati puhastust sõjaväes. Sõjaväe ohvitseride koosseisust heideti välja kõik need, keda kahtlustati dekabristidega ühenduse pidamises.

Nikolai I püüdis bürokraatlikku riigiaparaati veel enam tsentraliseerida. Ta segas end kõigisse riigivalitsemise pisi- ja üksikasjusse. Kogu Venemaa kujutas pärisorjuslikku sõjakasarmut, mis oli hirmust maha surutud ega julgenud protestida. Keegi Venemaad külastanud välismaa vaatleja kirjutas: „Kõik toimub seal nagu sõjakoolis, üksnes selle vahega, et õpilased seda enne surma ei lõpeta". Erakordselt kasvas Nikolai I ajal kogu riigivalitsemise alal ametnike osatähtsus. Sõjaväele ja politseile kulutati pool riigi sissetulekuist, haridusele aga — mitte üle ühe protsendi. Nikolai-epohhi altkäemaksuvõtmine, äraostmine, liigkasuvõtmine, viivitus asjaajamises, kohtute ja ametnike bürokratism muutusid kõnekäänuks.

Esialgu oli Nikolai I-sel kavatsus riigiasutiste süsteem „korda seada". Sel eesmärgil asutas ta 6. detsembril 1826 „Erilise salakomitee", Riiginõukogu esimehe V. P. Kotšubeiga eesotsas.

Selle töö peaorganiseerijaks määrati M. M. Speranski, kes oli Aleksander I poolt asumiselt tagasi kutsutud. Komitee eksisteeris mitu aastat, kirjutas virnadena pabereid, kuid ei teostanud mingeid ümberkorraldusi.

Nikolai I reaktsiooniline poliitika hariduse alal. Aadlinoorsoo hulgaline osavõtt dekabristide ülestõusust pani Nikolai I pöörama erilist tähelepanu noorsoo kasvatussüsteemile ja õpetamisele. 1828. aastast peale pandi kehtima koolimäärustik, mis viis kooliõpetuse alal kindlalt läbi seisuslikkuse põhimõtte.

Nikolai I ajal määrati kindlaks, et kihelkonnakoolid on ette nähtud „kõige alamaile kihtidele", kreiskoolid — kaupmeestele ja käsitöölistele, gümnaasiumid ja ülikoolid — aadlikele. Kogu õppeasutiste tööd teostati üldise direktiivi alusel — anda

haridust „õigeusu, isevalitsuse ja rahvuse ühendatud vaimus". Seati uuesti sisse õpetuse maksulisus ja õpilaste kehaline karistamine. Peaõppeaineiks olid gümnaasiumides „usuõpetus" ja vanad keeled — kreeka ja ladina keel. Mõnede gümnaasiumide ja kreiskoolide juurde asutati nn. „reaalklassid", kus matemaatikale ja füüsikale osutati enam tähelepanu.

Karistamine kadalipuga. *Tenginski polgu album.*

Venemaal pärast sõda Napoleoniga alanud reaktsioon viis ülikooliõpetuse langusele. Pärast dekabristide ülestõusu ülikooli autonoomia annulleeriti, kuigi 1804. a. seadus ei olnud vormiliselt ära muudetud. 1835. a. anti uus ülikooli seadus. See allutas ülikoolid õpperingkondade kuraatoreile. Üliõpilastele seati sisse vormiriietus. Kõigis teaduskondades oli usuteadus sunduslikuks õppeaineks. Paremad professorid ja õpetajad vallandati, üliõpilaste arv vähenes. Õppemaksu tõsteti, „et peatada ühiskonna alamais kihtides sündinud noorte inimeste juurdevoolu, kelledele kõrgem haridus on kasutu, sest see teki-

tab liigset luksust ja viib nad oma seisuse ringist välja, ilma et sest oleks kasu neile endile ja riigile". Nõnda põhjendas seda abinõu rahvahariduse minister Uvarov.

§ 34. Pärisorjusliku korra edasine laostumine.

Sise- ja välisturu kasv. XIX saj. teisel veerandil tugevnes tunduvalt pärisorjusliku majanduse laostumine. Saaduste ostmine ja müümine turul muutus vajalikuks riigielu eelduseks. Lenin näitas, et „mõisnike poolt leivavilja tootmine müügiks, mis eriti arenes pärisorjuse olemasolu viimasel ajal, oli juba vana režiimi lagunemise ennustajaks" (L e n i n, Teosed, III köide, lk. 140).

„Pärast viljatollide („teraviljaseaduste") kaotamist Inglismaal (1846) kasvas tugevasti Vene teravilja väljavedu välismaale. 50-ndate aastate lõpuks moodustas teravilja väljavedu Venemaalt välismaale 35% kogu väljaveost, tõusis aga üksikuil aastail kuni 50%-ni. Peale vilja vedas tsaari-Venemaa välja kanepit, lina, köisi, harjaseid, rasva, nahku jms. Venemaale veeti sisse luksusasju ja seesuguseid kaupu, mida sisemaal ei toodetud: toorpuuvilla, puuvillast lõnga, puuvillaseid ja nahast tooteid, keemilisi produkte, instrumente ja masinaid.

Vene vabrikandid ja töösturid, kelledel pärisorjusliku korra tõttu ei olnud küllalt laia siseturgu, püüdsid toimetada oma kaupu välisturgudele — Türgisse, Pärsiasse, Kesk-Aasiasse.

Nende turgude monopoolsele valitsemisele pretendeeris Inglismaa, kel XIX saj. keskel oli tööstusmaade seas esikoht ja kes sai „maailma töökoja" nimetuse. Seepärast algabki 30—40-ndaist aastaist peale võitlus Lähis-Ida ja Kesk-Aasia turgude pärast Venemaa ja Inglismaa vahel.

40-ndate aastate teisel poolel sidus tsaari-Venemaa end peaaegu kogu Euroopaga kaubalepingute kaudu. Venemaa väliskaubanduse üldläbikäik suurenes $2^3/_4$ korda. Võrreldes aga teiste maade kaubaläbikäikudega olid Venemaa läbikäigud

alles tühised: tema arvele tuli üksnes 3,6% kõigist rahvusvahelise kaubanduse läbikäikudest.

Venemaal oli kapitalismi arengu aluseks siseturu aeglane, kuid pidev kasv. Suurenes nõudmine teravilja, põllumajanduslike toorainete ja tööstuslike kaupade järele. Nõudmise tõus kutsus esile sisekaubanduse läbikäikude suurenemise. See nähtub eriti kohalike ja ülevenemaaliste laatade kasvust

XIX sajandi esimesel poolel. Venemaa rahvamajandusele oli määratu suure tähtsusega Nižni-Novgorodi laat, mis Makarjevi külast viidi üle Nižni-Novgorodi. Suuri läbikäike osutasid Ukraina laadad.

Sisekaubanduse arengule aitasid kaasa ülesostjad ja rändkaupmehed. Ülesostjad sõitsid külasid ja asundusi mööda ning ostsid kohalikelt tootjailt põllumajanduslikke tooraineid ja käsitöösaadusi, vedades need hiljem laatadele või linnadesse. Rändkaupmehed ja harjuskid vedasid ning kandsid külasid mööda laiali mitmesuguseid kaupu, mida vajasid talupojad.

Kapitalistlike vormide kasv tööstuse alal. Sise- ja välisturu kasv XIX saj. teisel veerandil aitas kaasa kapitalistlike vormide muutumisele tööstuse alal. Kapitalismi arengus tööstuse

alal märkis Lenin ära kolm staadiumi: väikemüügiks valmistamine (väikesed, peamiselt talupojatööndused), kapitalistlik manufaktuur ja vabrik (masinatega suurtööstus). 40—50-ndaist aastaist hakkab kapitalistlik manufaktuur asenduma mehhaniseeritud suurtööstustega, mis töötavad vabapalgaliste töötajõuga. Paljud suured vabrikandid kerkisid esile väiketööstuurite ja talupoegade-kodukäsitööliste hulgast. Kõige sagedamini olid need osavad ja kokkuhoidlikud ettevõtjad, kes rikastusid laostunud ja vaesunud talupoegade või kodukäsitööliste halastamatu ekspluateerimise arvel. Nikolski manufaktuuri omanik Savva Morozov näiteks oli alguses pärisorine talupoeg. 1820. a. ostis ta enese vabaks. Morozov oli karjane, voorimees, kangurtööline, kangur-kodukäsitööline, käis jalgsi Moskvas oma tooteid ülesostjaile müümas, avas seepeale jaotuskontori ja lõppeks muutis selle vabrikuks. Samasuguse tee tegid läbi Prohhorovid, Garelinid ja mõned teised XIX saj. Vene vabrikandid.

Nii Euroopa kui ka Vene tööstusele oli XIX saj. esimesel poolel iseloomustavaks linase riide toodangu langus, sest üleminek purjelaevadelt aurulaevadele vähendas järsku linase riide tarvitust välismaal. Siseturu nõudmise tugevnemise mõjul toimus 40—50-ndail aastail puuvillatööstuse kasv.

Puuvillatööstus oli sel perioodil juhtivaks tööstusharuks. Just sel alal hakkas kõige varem teostuma üleminek manufaktuurilt vabrikule (algul ketruse ja sitsitrükkimise, hiljem — kudumise alal).

XIX saj. esimesel poolel hakkas arenema kapitalistlik metallurgiatööstus, kuid selle arenemine läks väga aeglaselt. XIX saj. esimese poole lõpul avastati rauamaaki Ukrainas, Bahmuti maakonnas ja Mariupoli lähedal. Metallurgiatööstus ei olnud Ukrainas veel kujunenud. Vene metallurgia keskuseks jäi edasi mäetööstuslik Uural, kus tootmine oli rajatud pärisorjuslikule tööle ja mahajäänud tehnikale.

30-ndate aastate lõpul algas kullatööstuse areng Ida-Siberi eratööstustes Jenissei jõe basseinis ja veidi hiljem — Leena jõel.

Üldist pilti vabrikutööstuse arengust XIX saj. esimesel poolel pakuvad järgmised andmed: 1815. a. oli Venemaal üldse 4 189 vabrikut 173 000 töölisega. 1858. a. kasvas vabrikute arv 12 259-le ja tööliste arv — kuni 549 000-le.

40-ndate aastate algusest hakati tootmise alal kasutama aurumasinaid. Vabrikandid hakkasid tellima välismaa masinaid. 25 aasta kestel (1835—1860) kasvas masinate sissevedu 25-kordseks.

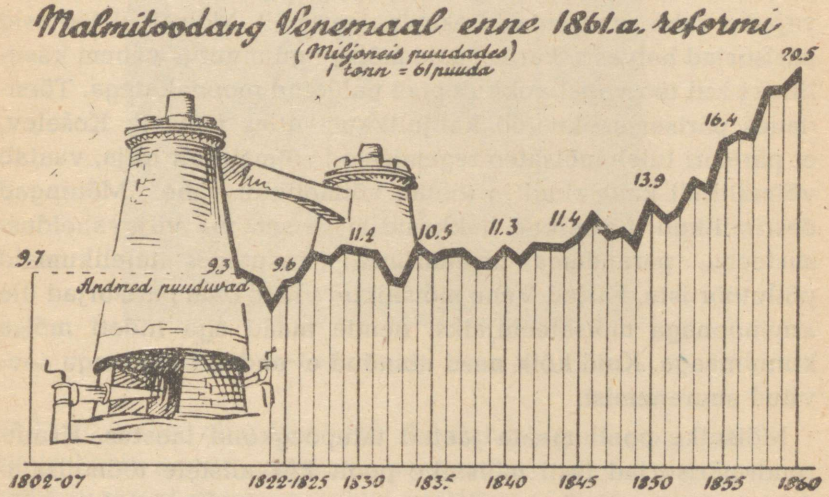

XIX saj. alguses olid pärisorise tööjõuga töötavad vabrikud ja tehased vaba tööjõuga töötavaist vabrikuist suuremad. Vaba tööjõuga vabrikud töötasid siseturule. 1825. a. oli kõigis vabrikuis 210 000 töölist, nende hulgas 114 000 (54%) vabapalgalisi. 50-ndate aastate lõpul oli vabapalgaliste tööliste töö pärisorjade töö suhtes ülekaalus. See tähendas kapitalismi kindlat juurdumist tööstusse.

Pärisorjusliku töö kahjulikkus. Vaba tööjõuga vabrikud töötasid edukamalt kui pärisorjuslikud manufaktuurid. Pärisorjuslik töö oli ebatootlik. Masinate töölerakendamine tegi suure tööliste hulga kasutamise liigseks, kuid vallandada vab-

riku juurde kuuluvaiks tunnustatud pärisorje (possessioonseid) ei saadud. 1840. a. anti seadus, mis lubas vabrikantidel neile kuuluvaid possessioonseid töölisi vabaks lasta. Üksnes väga vähesed vabrikandid kasutasid seda seadust.

Ka põllumajanduse alal hakkas pärisorjusliku töö kahjulikkus silma paistma. Põllumajanduse alal oli tehnika veel mahajäänum kui tööstuses. Maa kurnati välja. Saagid olid vähesed. Perioodilised näljaajad viisid talupoegade majanduselu laostumisele ja külaelanikkonna väljasuremisele. Mõisnikud aga, vajades raha, suurendasid ekspluateerimist. Mõisateol töötasid pärisorjad halvasti. Pärisorjade mõisategu muutus vähem kasulikuks kui töö vabal kokkuleppel palgatud moonakatega. Tõendades pärisorjusliku töö kahjulikkust ütles mõisnik Koželev, et pärisori tuleb mõisateo tegemisele „võimalikult hilja, vaatab võimalikult kaua ringi ja töötab võimalikult vähe". Mõningad eesrindlikud mõisnikud hakkasid sisse seadma viljavaheldussüsteemi, parandama maaharimist, kasutades täielikumaid põllutööriistu. Paljud Vene mõisnikud viisid oma pärisorjad üle kuumoonaga mõisateenijaiks, nende maad aga liideti mõisa künnimaaga. Kuid kõik need abinõud ei andnud toodangu soovitud suurenemist.

Mõisnike poolt maata jäetud talupoegkond laostus. Kruntrendi-pärisorjad lasti mõisnike poolt kõrvalistele tööndusaladele, uutesse vabrikutesse, hiljem aga — raudteede ehitustöödele. Külas toimus kihistumine. Hakkas siginema külakodanlus — kulaklus. Rikastunud kulakuile andsid mõisnikud sageli vabaduse suure väljaostu vastu. Suurenes kehvistu, kelle ridadest arenevale tööstusele ja kapitalistlikule põllumajandusele tuli odava tööjõu uusi laialdasi kaadreid.

Raske oli ka riigitalupoegade olukord, keda 1836. a. arvati olevat üle 9 miljoni. Nad elasid riigimaal ja peale kõigile talupoegadele üldise pearaha maksid riigile veel ka kruntrenti. Riigitalupoegade rahalised kohustused olid äärmiselt segased ja koormavad. Kohalik politsei pressis talupoegadelt välja seadusvastaseid liigseid makse. Riigitalupojad ei suutnud tasuda

Nikolai-aegsed ametnikud. *Pauli joonistus.*

kasvavaid makse ning laostusid. Riigitalupoegade maksuvõime tõstmiseks ja nende rahutuste peatamiseks viidi kõrge riigiametniku krahv Kisselevi juhtimisel läbi riigimõisade valitsemise reform. Moodustati eriline riigivarade ministeerium, mis pidi hooldama riigitalupoegi, segades end kõigekülgselt nende majanduslikku ja ühiskondlikku ellu. Talupoegade omavalitsuse esindajad külades ja valdades allutati määratu suurele ametnike hulgale. Viidi läbi abinõud maade väljamõõtmiseks, maa juurdemõõtmiseks vähese maaga talupoegadele ja nende ümberasundamiseks, abiandmiskassade sisseseadmiseks jne. Tsaariametnikud ahistasid ja röövisid endiselt talupoegi, kellede olukord Kisselevi reformi teostamise tagajärjel paranes vähe.

Nikolai I majanduspoliitika. Kaubanduse ja tööstuse arengut

soodustas ka Nikolai I majanduspoliitika. Püüdes puutumatuna säilitada pärisorjapidajate-mõisnike diktatuuri, oli Nikolai I samal ajal sunnitud toetama ja enda poole meelitama kaupmehi ja vabrikante. Selle poliitika põhjustas maa majandusliku ja rahandusliku seisundi parandamise vajadus. Kaubandus ja tööstus said valitsuselt toetust kaitse- ja keelutollide näol. 1822. a. seati sisse tariif, mis keelas 3 110 toodeteliigi sisseveo ja 21 liigi väljaveo. See tariif kehtis väheste muudatustega ka Nikolai I valitsemise ajal.

Et rahuldada kvalifitseeritud spetsialistide vajadust tööstuse alal, loodi eriõppeasutised: tehnoloogiline instituut, metsainstituut jt. Aeg-ajalt korraldati tööstuslikke näitusi, Vene tööstustooteid saadeti esmakordselt ülemaailmsele näitusele Londoni 1851. a.

Vabrikantide huvides viis Nikolai-aegne rahaminister Kankrin läbi rahareformi, ennistades metallraha käibe riigis. XIX saj. esimesel poolel lasti välja määratu hulk paberist assignaate. Rubla kurss assignaatides saavutas vaevalt veerandi hõberubla väärtusest. Valitsus ostis väärtusetuks muutunud assignaadid tagasi ja, kõrvaldades need käibelt, seadis sisse uue rahaühiku — hõberubla. Väljalastud paberist krediiditähed vahetati hõberahaks juba rubla rubla vastu.

Valitsus hakkas tööstuse ja kaubanduse huvides arendama transporti ja parandama teid. 1837. a. ehitati esimene raudtee Peterburi ja Tsarskoje Selo (nüüdse Puškini linna) vahel. Rööpad, vedurid ja kogu varustis toodi Inglismaalt. Esimeseks teeks, mis omas majanduslikku tähtsust, oli raudtee Peterburi ja Moskva vahel (nüüd Oktoobriraudtee), mis avati 1851. a. ja mida ehitati 9 aastat. 1855. aastaks moodustas kogu Venemaa raudteevõrk kokku 980 versta ja oli 5 korda lühem Prantsusmaa ja 6 korda lühem Saksamaa raudteevõrgust. Valitsus püüdis kasutada ka veeteid. 40-ndail aastail hakkas Volgal arenema kaubalaevandus ja 50-ndail aastail — reisijatevedu. Sajandi keskel liikles Volgal juba 20 aurikut. Selleks ajaks oli ehitatud esimene aurulaevatehas.

Tsaari-Venemaa tehnilis-majanduslik mahajäämine. Tehnilis-majanduslikus suhtes jäi tsaari-Venemaa ikka tugevamini maha Lääne-Euroopa eesrindlikest maadest. Eriti näitlikult esineb see mahajäämine Venemaa ja Inglismaa majandusliku arengu võrdlemisel.

XVIII saj. lõpul sulatasid Venemaa ja Inglismaa välja ühesuguse hulga malmi — kumbki 8 000 000 puuda aastas. Venemaa kahekordistas selle hulga XIX saj. esimesel poolel ja viis väljasulatamise 16 000 000 puudani, Inglismaa tegi aga peaaegu 30-kordse hüppe ja sulatas 1859. a. 234 000 000 puuda. 50-ndate aastate keskpaiku sulatati Inglismaal malmi 15 korda ja Prantsusmaal 3 korda enam kui Venemaal. Samasugune Lääne-Euroopast tahajäämine avaldus Venemaal ka teistel tööstus-, kaubandus-, raudtee- ja veetranspordialadel. Venemaa tähtsaimad tööstusharud ei rakendanud veel masinaid, vaid põhjenesid pärisorjuslikul tööl. Uurali rauatootmistehased paistsid silma äärmise tehnilise mahajäämisega.

Üha kasvav mahajäämine valmistas ette pärisorjusliku Venemaa paratamatut katastroofi, ja esijärjekorras sõjalist katastroofi.

§ 35. 30—40-ndate aastate massiliikumine.

Ülestõus Poolas aastail 1830—1831. Kogu XIX saj. esimene pool möödus Venemaal ägedas klassivõitluses pärisorjuse ja isevalitsuse vastu. Nikolai I püüdis kogu oma valitsemise kestel lämmatada kaht temale kõige ohtlikumat jõudu: talupoegade ülestõusu sisemaal ja kodanlikku revolutsiooni Euroopas. Kodanliku revolutsiooni uus tõus Euroopas oli esile kutsutud 1830. a. juulirevolutsiooni võiduga Prantsusmaal. Sellest teada saanud, andis Nikolai I käsu valmis seada 250 000-line armee sõjakäiguks Prantsusmaale. Tollal Poolas alanud ülestõus päästis Prantsusmaa tsarismi interventsioonist.

Juba XIX saj. 20-ndate aastate lõpul organiseeriti Varssavis salaselts alam-horunžide (alamlipnikkude) kooli õpilastest.

Peterburi-Moskva raudtee. *Vene rahvamaal.*

Vangla vallutamine ülestõusnute poolt 1830. a. Varssavis.
Dietrichi joonistus.

Olles Prantsuse 1830. a. revolutsiooni ideede mõju all ja lootes selle abile, teostasid nad 1830. a. novembris ülestõusu. Varssavi langes ülestõusnute kätte, kes vallutasid arsenali ja relvastasid linnarahva.

Diktaatoriks sai kindral Chlopicki, väga mõõdukate vaadetega mees. Ta kuulus šlahta sellesse ossa, kelle käes olid kõrgemad ametikohad Poolas ja kes oli Venemaast eraldumise vastu. Mitte soovides Venemaaga sõdida, pani kindral Chlopicki diktaatori-ameti maha. Loodi uus rahvavalitsus, kelle koosseisu läksid samuti ka väikešlahta demokraatlike kihtide esindajad.

Uus seim kutsuti kokku 1830. a. detsembris. Seimi kõige otsustavamaks aktiks oli Nikolai tõukamine troonilt, sest 1815. a. konstitutsiooni järgi oli ta ühtaegu kogu Venemaa keiser ja Poola kuningas.

Poola ülestõusu mahasurumiseks saatis Nikolai I suure armee

kindral Diebitschi juhatusel. Kuni 100 000 meheni viidud Poola armee lõi 7 kuu jooksul edukalt tagasi tsaariarmee surve. Varsti suri Diebitsch koolerasse. Uue armeega saadeti Poolasse kindral Paskevitš.

26. augustil 1831 vallutas Paskevitš Varssavi tormijooksuga ja karistas ülestõusnuid julmalt. 5 000 šlahta perekonda saadeti välja Kaukaasiasse, nende maad konfiskeeriti, 260 üliõpilast anti soldatiks, 30 ülestõusust osavõtnud naist pühitseti vägivaldselt nunnadeks.

Poola asehalduriks määratud kindral Paskevitš kandis 1833. a. algul tsaarile ette: „Hirm on maale juba peale aetud".

Poola 1830.—1831. aasta ülestõus lõppes täieliku kaotusega. Selle kaotuse peapõhjus seisnes selles, et rahvuslik liikumine Poolas ei liitunud talupoegade omaga. Kuna šlahta ei tahtnud talupoegadele maad anda, siis ei saanud ta ka talupoegade toetust.

Hinnates Poola 1830. a. ülestõusu kirjutas Engels: „Ütleme otseselt: 1830. a. ülestõus ei olnud rahvuslik revolutsioon (sellest jäi eemale kolmveerand Poolat), ei sotsiaalne ega poliitiline revolutsioon; ta ei muutnud midagi rahva sisemises seisundis; see oli konservatiivne revolutsioon" (Marx ja Engels, Teosed, V köide, lk. 265).

Mitte muutudes laiaks sotsiaalseks liikumiseks kaotas ülestõus toe massides ja ta purustati. 1815. a. konstitutsioon tühistati. Poola sõjavägi saadeti laiali. Varssavi ülikool suleti. Seati sisse vali tsensuur, keelati kõik poola kirjanike teosed. Pagedes jälitamiste eest emigreerusid ülestõusu juhid välismaale.

Ülestõusud Valge-Venes ja Ukrainas. Poolast paiskus ülestõus Leedusse, Valge-Venesse ja Ukrainasse, kuid ei võtnud kuskil massilist iseloomu.

Vene sõjavägede juhataja avaldas käskkirja, lubades selles vabastada pärisorjusest kõik, kes aitavad tsaari sõjaväge võitluses ülestõusnutega. Talupojad uskusid seda ja hakkasid üle minema tsaarivalitsuse poole. Ülestõusud suruti maha. Kõigil ülestõusudest aktiivselt osavõtnud aadlikel konfiskeeriti maad,

Sõjakolonistide ülestõus. *Kaasaegne joonistus.*

talupoegadele vabadust tõotav päevakäsk kuulutati aga mitteseaduslikuks.

Ukrainas levis ülestõus ainult Dnepri paremal kaldal asuvas osas, Kiievi ja Podoolia kubermangu piiril. See haaras üksnes väikesearvulist poolastunud šlahtat. Ukraina talupojad ei toetanud ülestõusu, pidades seda ukraina ja poola panide asjaks. Ukraina ja vene suurmõisnikud ei toetanud samuti ülestõusu, sest tsarism rahuldas nende majanduslikud huvid.

Talupoegade liikumine Ukrainas. XIX saj. 30-ndail aastail puhkes Ukrainas laialdane talupoegade liikumine. Selle kutsus välja suurenev pärisorjuslik ja koloniaalne rõhumine Ukrainas. Talupojad keeldusid mõisateole minemast ja teisi koormatisi täitmast. Eriti püsiva iseloomu võttis talupoegade võitlus mõisnike ja tsaarivõimude vastu Podoolias. Siin võttis ta partisaniliikumise kuju, eesotsas Ustim Karmeljukiga, kes oli poola, ukraina ja vene mõisnike vastase talurahvaliikumise silmapaistev juht.

Karmeljuk sündis kehviku-pärisorja perekonnas. Ta teenis mõisas, anti hiljem mingisuguse üleastumise pärast soldatiks, jooksis polgust ära ja organiseeris talupoegadest väikese salga, kes ründas mõisnikke ja rikkaid taluomanikke. Karmeljuk tabati 1814. a., talle anti 500 kadalipuhoopi ja saadeti sõjaväelisse komandosse Krimmi. Koos nelja soldatiga põgenes ta uuesti ja jätkas võitlust mõisnikega. Pärast uut areteerimist mõistis tsaarikohus talle surmanuhtluse, kuid asendas selle 10-aastase sunnitööga. Karmeljuk põgenes ka sunnitöölt ära ja alustas uuesti võitlust Podoolias, asudes talupoegade salga etteotsa ja hävitades mõisnike mõisu.

1827. a. suvel võtsid mõisnikud Karmeljuki jälle kinni. Kui talupojad mõisnike käsul teda kinni sidusid, pöördus Karmeljuk nende poole vihase kõnega: „Miks te ei seo neid (pane) selle eest, et nad teid rõhuvad?" Ta veenis talupoegi mitte alandlikult taluda pärisorjuse iket. Koos Karmeljukiga anti kohtu alla 750 talupoega. Neist 300 inimest peksti piitsaga ja saadeti Siberisse, 180 anti soldatiks.

1830. a. põgenes Karmeljuk (juba seitsmendat korda) Siberist sunnitöölt ja asus mõisnikevastase võitluse etteotsa. Karmeljuki suur populaarsus talupoegade keskel tegi ta tabamatuks. Igas onnis leidis ta kaitset ja pelgupaika. 1835. a. septembris, ühe haarangu ajal, mis mõisnikud korraldasid Karmeljuki peale, lasti ta maha kellegi šlahtitši poolt.

Talupojad-sunnitöölised almuseid palumas. *Kaasaegne joonistus.*

Siiski ei vaibunud veel kaua Karmeljuki poolt mõisnike vastu tõstetud talupoegade liikumise laine.

Kooleramässud ja ülestõusud sõjaväes. Võitluseks pärisorjusliku rõhumise vastu tõusid talupoegade massid kogu Venemaal. Aastail 1830—1831 haaras maad kooleratаud. Lähtudes Kaukaasiast jõudis see Moskvani ja Peterburini. Kuulduste mõjul, et mõisnikud mürgistavad talupoegi surmava mürgiga, algasid rahutused. Rahvahulgad ründasid külades ja linnades haiglaid, sageli surmati arste. 1831. a. suvel puhkes ülestõus Novgorodi kubermangu sõjakolonistide keskel. Ülestõusude tulemuseks oli sõjaliste asunduste järk-järguline likvideerimine.

Eriti tunduva ulatuse võttis madruste, soldatite, käsitööliste ja „muude lihtseisuslike inimeste" ülestõus Sevastoopolis 1830. a. suvel. Ülestõusu põhjuseks oli talumatu surve tsaarisõjaväes ja -laevastikus. Kui Kaukaasias, Bessaraabias ja sõjaväes avaldus katk, seati Sevastoopoli linnas ja laevastikus sisse vali karanteen. Kellelgi ei olnud õigust oma majast väljuda. Linnas algas nälg. Meeleheiteni viidud inimesed madrus Timofei Ivanoviga eesotsas lõid 1830. a. juunis alarmikella ja alustasid ülestõusu. Ülestõusnutega ühinesid töölised ja laevastiku meeskondade madrused. Kogu linn oli ülestõusnute käes.

Nikolai I karistas julmalt Sevastoopoli „mässulisi". Sõjakohtu alla anti 1 580 soldatit, madrust ja töölist. Iga kümnes mõisteti surma. Mõnedele mõisteti 3 000 kadalipuhoopi, mis samuti tähendas surma. 375 naist — madruste ja soldatite naised ja tütred — saadeti sunnitööle.

Talupoegade liikumine haaras 30-ndail aastail 26 kubermangu. See suurenes veel enam ühenduses ikalduse, nälja ja tulikahjudega reas Volga-äärseis linnades ja külades. Talupojad pidasid mõisnikke ja ametnikke süütajaiks ja õiendasid nendega arveid.

Masside liikumise kasv riigis kõneles masside üha suurenevast rahulolematusest pärisorjusega. Sandarmiülem Benckendorff kandis erutatult tsaarile ette: „Rahva kogu vaim on suunatud ühele eesmärgile — vabastamisele". Ta andis tsaarile nõu teha talupoegadele järeleandmisi. 1840. a. anti kohustuslike talupoegade seadus, mis andis mõisnikele õiguse võimaldada talupoegadele isiklikku vabadust, kuid kohustas talupoegi tegema mõisnikule teoorjust või maksma kruntrenti. Uus seadus ei muutnud talupoegkonna olukorras midagi, ja ta jätkas rahutustest osavõtmist ning pärisorjuslikust vangipõlvest vabastamise nõudmist.

Rahutuste arv kasvas: aastail 1826—1834 oli neid 145, aga aastail 1845—1854 oli 348. Suurenes talupoegade põgenemine ääremaadele. Põgeneti sageli tervete küladena.

§ 36. Kaukaasia vallutamine ja mägilaste võitlus iseseisvuse eest.

Kaukaasia vallutamine. Pärast 1812. a. Napoleoniga peetud sõja võidurikast lõppu asus tsaari-Venemaa Põhja-Kaukaasia süstemaatilisele vallutamisele. Ülemjuhatajaks Kaukaasiasse määrati 1816. aastal kindral A. P. Jermolov, kes rakendas rangeid sõjalisi ja administratiivseid abinõusid.

Ida-Kaukaasia territooriumil püstitati aastail 1817—1821 kõikjal hirmutavate nimetustega sõjalisi kindlustisi: „Julm", „Tige kaevik" jt. Samasuguseid sõjalisi kindlustisi püstitas Jermolov ka Lääne-Kaukaasias.

Neist sõjalistest kindlustistest võttis Jermolov ette lakkamatuid sõjalisi ekspeditsioone mägilaste vastu, kes sunniti alistumisele relvaga ja näljaga. Jermolov käskis raiuda maha metsad ja teha sihte, seletades, et maa rahustamistöös mängib kirves sama tähtsat osa kui püss ja tääk.

Kaukaasia süstemaatilisele vallutamisele üleminek oli tsaari-Venemaale seotud tõsiste välispoliitiliste komplikatsioonidega.

Venemaa sõjad Pärsiaga (1826—1828) ja Türgiga (1827—1829). Mitmel korral tõukasid Inglismaa ja Prantsusmaa Pärsiat ja Türgit sõtta Venemaaga.

1826. a. suvel algas Venemaa sõda Pärsiaga. Pärsia väed vallutasid Azerbaidžani ning liikusid Dagestani ja Tšetšeenia peale. 1827. a. kevadel nimetati Kaukaasia armee juhatajaks Paskevitš, kes purustas Pärsia sõjaväe. Sõda Pärsiaga lõppes 1828. a. talvel Turkmantšai lepinguga, mille järgi Pärsia loovutas Venemaale Nahhitševani ja Erivani, s. t. tunduva osa Armeeniast.

Samal ajal tuli tsaari-Venemaal pidada sõda Kaukaasia maade pärast ka sultanliku Türgiga (1827—1829). Tsaar Nikolai I püüdis kindlustada Venemaale mitte ainult Taga-Kaukaasiat, vaid haarata ka Konstantinoopolit ja väinu. 1827. a. purustas Vene laevastik Navarino lahes (Morea poolsaare juures) Türgi sõjalaevastiku. 1828. a. tsaariväed, püüdes minna Kons-

tantinoopoli, vallutasid Moldaavia ja Valahhia, läksid üle Balkani ja vallutasid Adrianoopoli. 1829. a. kirjutati Adrianoopolis alla rahulepingule, mille järgi Venemaale läks kogu Musta

Imereteen-feodaal. *K. P. Begrovi joonistus.*

mere vöönd Kaukaasias, peale Batumi. Türgi oli sunnitud tunnustama kõiki tsarismi vallutusi Taga-Kaukaasias.

Olles vabastanud oma käed, otsustas Vene tsarism Kaukaasia lõplikult vallutada. Uuele ülemjuhatajale Kaukaasias — Paske-

vitšile — andis Nikolai I juhatusi „mägirahvaste jäädava rahustamise või alistumatute hävitamise" kohta.

Tšetšeenia ja Dagestan võitluses iseseisvuse eest. Vene tsarismil tuli tegemist teha Põhja-Kaukaasia väikesearvulise ja isoleeritud elanikkonnaga.

Tšetšeenia elanikkonna peamine hulk koosnes sõltumatuist, vabadest asukaist — usdeenidest. Peale vabade oli ka orje. Maata ja vaesunud usdeene (talupoegi) ekspluateerisid sünnipärased ülikad ja vaimulikkond, haarates oma valdusse kogukondlikud maad ja kogudes endile suuri lambakarju. Elanikkonna seas tekkis sageli tülisid maatükkide ja karjamaade pärast. Kõik vaidlused ja protsessid lahendati tavaõiguse („adaadi") järgi.

Naabruses asuv Dagestan killustus väikesiks poolfeodaalseiks ja feodaalseiks valdusteks. Suuremad neist asetsesid Dagestani mereäärses osas. Valitsevat seisundit neis valdustes omasid khaanid ja bekid (vürstid), kelledest talupojad-usdeenid sõltusid. Bekid omasid samuti orje. Pärast Kaukaasia vallutamist tsarismi poolt läksid khaanid ja bekid üle Vene teenistusse. Kasutades tsaariarmee kaitset haarasid nad sugukondade ühismaad oma valdusse ja muutsid usdeenid pärisorjadeks. Usdeenid kandsid feodaalkohustusi, soetasid khaanidele ja bekkidele mitmesuguseid saadusi. Toetudes bekkidele ja khaanidele tsaarikindralid ekspluateerisid ja hävitasid halastamatult mägilasi.

Vastuseks rõhumistele asusid mägilased XIX saj. 20-ndate aastate lõpust peale võitlema iseseisvuse eest Vene tsarismi ja tema käsilaste khaanide ja bekkide vastu.

Tsarismi koloniaalne rõhumine kutsus mägielanikkonna juures välja rea stiihilisi mässe.

1818. a. tõusis üles enamik Dagestani auule. Tšetšeenia territooriumil juhatas arvukaid partisanisalku Bei-Bulat. Tal õnnestus koguda suur väesalk, kes kuulutas Vene tsarismile ghasavati (püha sõja). 1826. a. purustati Bei-Bulati poolt kogutud ülestõusnute salgad. Bei-Bulati tapsid Vene tsarismi poolt saadetud agendid.

20-ndate aastate lõpust alates hakkasid vabadust armastavad mägilased ühinema võitluseks iseseisvuse eest. Seda liikumist juhtis kuni 1832. a. imaam (vaimulik isik) Ghâsi-Muhammed. Ta jutlustas usulist õpetust — müridismi. Kuni Kaukaasia vallutamiseni venelaste poolt oli see muhamedi usus midagi mungaordutaolist. Müridism jutlustas laialt „kõlbelist täiuslikkust, maistest hüvedest loobumist". 20-ndate aastate lõpul omandas müridism poliitilise iseloomu. Esimesele kohale asus selles ghasavati — püha sõja — jutlustamine. Ghasavati lippude alla kogus Ghâsi-Muhammed tuhandeid müriide, kelledega ta ründas tsaariarmee üksikuid salku ja kohalikke khaane ning bekke, kes teenisid Vene kindraleid. Tema õpilaseks ja järglaseks oli Šamil.

Mägilaste võitlus iseseisvuse eest Šamili juhtimisel (1834—1859). Mägilaste võitluse eesotsas seisis Šamil. Šamil sündis jõuka mägilase perekonnas. Juba noorukina uuris Šamil hoolega muhamedi kirjanike teoseid. Suurt mõju avaldas Šamilile tema õpetaja ja sõber imaam Ghâsi-Muhammed. Pärast tema surma valisid Dagestani müriidid (müridism — usuline õpetus, mis jutlustas „maistest hüvedest loobumist"; 20-ndate aastate lõpul omandas püha sõja jutlustamine tsarismi vastu müriidi liikumises esikoha) 1834. a. Šamili oma ilmlikuks ja vaimulikuks valitsejaks — imaamiks — ja uue püha sõja juhiks.

Šamil oli silmapaistev poliitiline juht ja vapper väepealik. Tema sekretär iseloomustab Šamili isikut järgmiselt: „Šamil oli õpetatud, jumalakartlik, kaugelenägelik, vapper, mehine, otsustav inimene ja samal ajal hea ratsutaja, laskur, ujuja, jooksja, ühe sõnaga, keegi ei võinud milleski temaga võistelda. Ta tundis hästi oma rahvast ja Dagestani maad juba tol ajal, kui ta oli veel Ghâsi-Muhammedi juures. Ta oli suuteline kõigeks, mis ta ka ette võttis."

Šamil oli suurepärane oraator. Räägiti, et tema kõne kutsus alati esile selle mõju, mida ta soovis saavutada. Eriti avaldus Šamilis aga andekas organisaator mägilaste riikliku organisatsiooni loomisel ja nende sõjalise võitluse juhtimisel tsaarikolonisaatorite vastu.

Šamil kindlustas end oma sõjalises residentsis Ahhulgos, Dagestanis, kus ärakaranud vene ja poola soldatid ehitasid talle euroopatüübilise majakese. Šamili vastu saadeti suured

Auul Dagestanis. *G. G. Gagarini joonistus.*

sõjalised jõud. Pärast kindlustise kolmekuist piiramist kaotas Šamil peaaegu kõik oma paremad sõdurid ja uskumatute raskustega pääses ise vaevalt vabadusse.

1839. a. augustis läks Šamil Tšetšeenia läbipääsmatuisse mägirajoonidesse. Toetudes Tšetšeenia ja Mäestiku-Dagestani mägilaste massilisele liikumisele saavutas Šamil 40-ndate aastate algul rea tõsiseid võite Vene vägede üle. Šamili nimi kõmas üle kogu Kaukaasia. Nikolai I määras Kaukaasiasse uue vägedejuhataja — M. S. Vorontsovi, nõudes temalt „purustada, kui on võimalik, Šamili jõugud, tungida tema võimupiirkonna keskusse ja seal end kindlustada".

Šamili vastu saadetud suurearvulise sõjaväega Vorontsovi sõjaline ekspeditsioon sai lüüa. Vorontsov pääses vaevalt vangilangemisest.

Šamil mõistis, et mägilaste killustatud suguharud ei suuda saavutada võitu. Seetõttu püstitas ta ülesande ühendada need ja lõi selleks tema poolt vallutatud territooriumil iseseisva riigi. Riigi eesotsas oli imaam Šamil, kes keskendas enda kätte kogu poliitilise ja sõjalise võimu.

Kõigi oblastite eesotsas seisid Šamili poolt määratud asevalitsejad — naiibid. Igas naiibkonnas loodi oma tsiviilvalitsuse ja vaimuliku võimu aparaat. Bekkide ja khaanide võim likvideeriti kõikjal.

Šamil pani naiibidele ette moodustada jala- ja ratsaväeosad. Kõigile, kes silma paistsid, annetas ta relvi, hobuseid ja raha, samuti ka medaleid ja paelu turbaneile. Võitluses osutatud arguse eest käskis Šamil õmmelda seljale või paremale käele häbimärgi tunnuse — tüki vilti. Pärast esimest vapruse osutamist võeti need häbimärgid ära.

Šamil lõi väikese suurtükiväe. Ta pani isegi käima oma suurtükkide valukoja. Mägilased nimetasid neid „tuhandeks sõduriks". Suurtükke valas sepp Džabrail vanast malmist. Esimene suurtükk lõhkes katsetamisel, järgmised kannatasid välja. Mägilased tarvitasid ka vene soldateilt äravõetud granaate. Šamil organiseeris ka püssirohu tootmist, kuid andis seda üks-

nes müriididele ja kõige vapramaile ning osavamaile laskureile. Sõjatööstuse organiseerimisel aitasid Šamilile kaasa

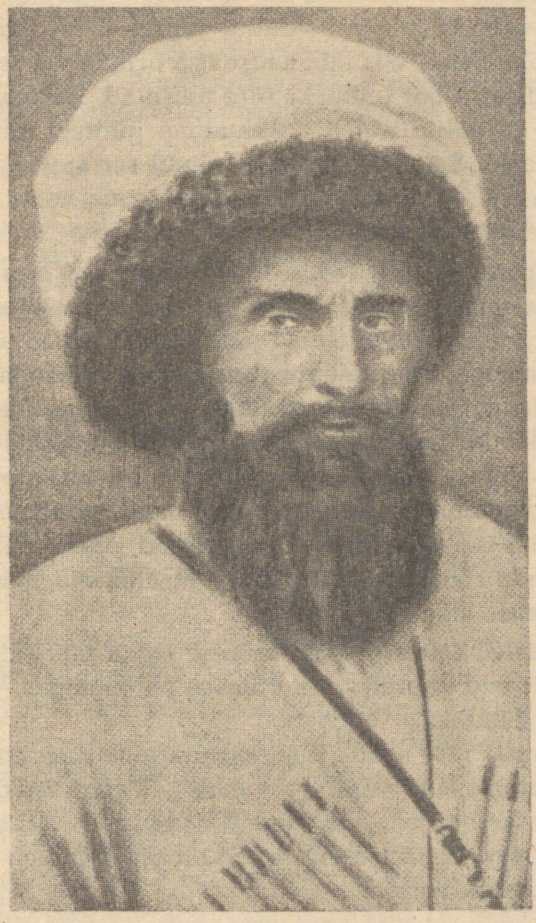

Šamil.

meistrid — ärajooksnud vene soldatid, kes teenisid tema juures instruktoreina. Sõjapidamiseks seadis Šamil sisse oma rahanduse, luues ühtse riigikassa, organiseeris korrapärase mak-

sude kogumise, ergutas kaubandust, andis kaupmeestele mitmesuguseid soodustusi, toetas käsitöö arenemist. Sepad, relvameistrid, puusepad ja teised käsitöölised tegid läbi õppuse ärajooksnud vene ja poola soldatite juures, kes olid üle tulnud Šamili poole. Šamil viis läbi suure osa orjade vabastamise. Uue riigi organisatsiooni tuumaks olid müriidid. Kõrgemate vaimulikkudena ja poliitiliste nõunikkudena juhtisid müriidid kõiki riigielu alasid. Šamili tegevus ei olnud sel ajajärgul suunatud ainult tsarismi, vaid ka kohalike feodaalide vastu. See kandis demokraatlikku, progressiivset iseloomu.

Kuid pärast aastate 1840—1845 edusamme elas Šamili riik üle suuri sisemisi raskusi. Maa oli majanduslikult äärmiselt kurnatud. Šamili asevalitsejad naiibid koormasid elanikke raskete maksudega. Mägitalupoegkond, eriti Tšetšeenias, nurises. Šamili sõjavägi hõrenes. Rikastunud naiibid ja müriidid läksid üha sagedamini tsaari sõjavägede poole üle. Ahistades Šamili muutsid Vene kindralid taktikat. Mittealistuvate mägiauulide ründamise asemel raiusid nad nüüd metsi, tegid metsasihtidesse sõjavägedele sobivaid teid, ehitasid kindlusi, piirasid rõngana auulid sisse ja alistasid mägilasi väljakurnamisega.

1859. aastal kaitses Šamil väikese salga müriididega ja ühe suurtükiga end vapralt oma viimses pelgupaigas — Dagestani kindluses Gunibis.

25. augustil 1859 saatis Kaukaasia armee ülemjuhataja teate: „Gunib on võetud, Šamil — vangis". Vangistatud Šamil saadeti Peterburi, hiljem aga saadeti asumisele Kalugasse. Šamil suri Mediinas, kuhu tsaarivalitsus lubas tal minna palveränna-kule aasta enne surma.

Lääne-Kaukaasia mägilaste võitlus iseseisvuse eest. Pärast võitu Šamili üle suunas tsarism sõjajõud Lääne-Kaukaasia, Kubanimaa ja Musta mere rannikuvööndi vallutamisele Anapast Suhhumini. Lääne-Kaukaasias seisis tsarismivastase võitluse eesotsas Šamili abiline — Muhammed-Emmin. Pärast Šamili vangistamist paiskas tsarism sõjaväed Muhammed-Emmini vastu, kes oli sunnitud alistuma.

1859. a. novembris põletati ja riisuti paljaks enamik Lääne-Kaukaasia auule. Kohalikelt tšerkessi suguharudelt võeti paremad maad ära.

60-ndate aastate alguses olid sõjakad Loode-Kaukaasia suguharud kõikjal oma kindlustistest välja löödud.

Kohalik mägirahvastik saadeti Loode-Kaukaasia territooriumilt välja. Aastail 1858—1864 saadeti Kaukaasia piiridest välja umbes 400 000 mägilast. Müünud poolmuidu karja ja vara, sõitsid mägilased ära Türgimaale. Jättes kodukaldad maha tulistasid mõned mägilased püssidest lahkumissaluudi.

Tsaarivalitsus asundas Põhja-Kaukaasiasse vene talupoegi ja kasakaid, jagades neile kohalikult rahvalt äravõetud maid. „Tsarismi poliitika, mõisnike ja kodanluse poliitika", kirjutas seltsimees Stalin, „seisnes selles, et istutada neisse rajoonidesse enam kulaklikke elemente vene talupoegadest ja kasakaist, muutes need imperialistlike püüete usaldatavaks toeks" (Stalin, Marksism ja rahvuslik-koloniaalne küsimus, 1939. a. väljaanne, lk. 94).

§ 37. Kesk-Aasia rahvad ja tsarismi edasiliikumine Kazahstani ja Kesk-Aasiasse.

Kesk-Aasia khaankonnad. Kolme Kesk-Aasia khaankonna — Buhhaara, Hiiva ja Kokandi — kujunemine XVIII saj. lõpuks oli üheks tähtsaks etapiks teel Kesk-Aasia poliitilisele ühendamisele, mis selle ajani oli killustatud paljudeks vaenulisteks feodaalseteks valdusteks. Nende khaankondade võimu all olid usbekid, tadžikid, kirgiisid ja osa turkmeene. Tunduv osa Turkmeeniast kuulus Pärsia ülemvõimu alla. Turkmeenide rändlev majandus ei omanud kindlat toidubaasi ega küllaldast hulka veeallikaid. Äärmise vaesuse mõjul teostasid turkmeenid sageli röövretki Buhhaara, Afganistani ja Pärsia paikseisse asundustesse. Sünnipärased ülikad, olles kindlustatud paremate maatükkide ja niisutuskanalitega, muutusid Turkmeenia elanikkonna juhtivaks ekspluateerivaks kihiks.

Tunduv osa praegusest Tadžikistanist säilitas XIX saj. alguses samuti vormiliselt sõltumatu olemasolu, kuuludes kohalike valitsejate võimu alla.

Kesk-Aasia khaankonnad pidasid lakkamatut võitlust naa-

bervalduste alistamise pärast. Kõige laialdasemad olid Kokandi khaankonna vallutused. XIX saj. alguses allutas ta endale Kesk-Aasia suure kaubandusliku ja strateegilise keskuse — Taškendi. Taškendi vallutamine kergendas Kokandil ümbritsevate Kazahhi stepirajoonide ja Kirgiisia alistamist.

Oma võimu kindlustamiseks katsid Kokandi khaanid lõunapoolsete Kazahhi rajoonide ja Kirgiisia maa-alad kindlustevõrguga, ehitasid mošeesid ja medresesid (muhamedi usu koolid), levitades muhamedi haridust. Kindluste ümber kasvasid kaubanduslikud ja käsitööstuslikud linn-asulad: Ak-Metšet, Aulije-Ata, Pišpek jt. XIX saj. 30-ndail aastail oli Kesk-Aasias suurimaks riiklikuks moodustiseks Kokandi khaankond, piiridega Pamiiri eelmäestikust Sõr-Darja alamjooksuni ja Lääne-Hiinani.

Tunduvalt suurenesid XIX saj. alguses ka Hiiva khaankonna piirid, kes alistas endale naabruses asuvad kasahhide, turkmeenide ja karakalpakkide maad. Hiiva feodaalid õhutasid turkmeeni elanikkonna seas osavasti suguharude-vahelist vaenu. Buhhaara khaankonna piirid seevastu kitsenesid Kokandi ja Hiiva khaankondade poolt teostatud vallutuste tõttu.

Kokandile läks üle Turkestan, mis oli Buhhaara kaitse all, ja mitmed kindlused. Hiivale läksid mõned Turkmeenia valdused. Oma poliitilisest nõrkusest hoolimata jätkas Buhhaara XIX saj. keskel veel silmapaistva majandusliku osa etendamist. Buhhaaras elas käsitööliste peamine mass, kes oma puuvilla- ja siiditoodetega võistlesid edukalt kõigi teiste linnadega.

Khaankondade klassiline struktuur ja valitsemine olid ühesugused. Nende eesotsas seisid usbeki feodaalsed ülikad ja kõrgem muhamedi vaimulikkond. Viimane ei teostanud oma majapidamist ise, vaid andis maa talupoegadele osa põllusaagi eest. Peamisteks tootjateks olid talupojad, kes tegutsesid põlluharimise ja karjakasvatusega. Erandlikku osa etendas majanduses veekasutamine, ilma milleta ei olnud maal Kesk-Aasias väärtust. Kui keegi teostas niisutustöid varem „surnud" maades, siis said need maad tema omandiks.

Kasahhid XIX saj. teisel veerandil. Praeguse Kazahstani territooriumil oli XIX saj. esimesel poolel kolm riiki: Noorem, Keskmine ja Vanem Žuz. Noorem ja Keskmine Žuz võtsid juba XVIII saj. esimesel poolel vastu Vene riigialamluse. XIX saj. 20-ndaist aastaist peale algas selle piirkonna koloniseerimine. Kazahhi steppides loodi rida kindlustisi, mis olid tsarismile vajalikud nii kasahhide alluvuses hoidmiseks kui ka pealetungiks Kesk-Aasia riikidele.

Aastail 1835—1837 asus Orenburgi kindralkuberner V. A. Perovski Orski ja Troitski vahele kindlusteliini ehitamisele, milleks ta lõikas ära 10 000 km² ulatuses rändlusalasid, mis olid rikkad karjamaade, vee ja metsade poolest. Kasahhid tõrjuti vähesobivatele maadele. Rändlemisõigust kindlusrajoonides kitsendati. Kasahhid ei olnud sellega rahul ning valmistusid relvastatud võitluseks tsaari kolonisaatorite vastu.

Kasahhi masside vastupanu nõrgendamiseks eraldas tsarism veel Paul I valitsemise ajal Nooremast Žuzist Bukei-khaani rändlemisalad ja lõi tsaari-Venemaale alluva erilise Bukei-hordi. Osa Kaspia mere rannikust, kus asusid Bukei-hordi kasahhide rändlusalad, kuulutati vene mõisnike omandiks, kes nõudsid karjamaade kasutamise eest kasahhidelt ülemäära kõrget maksu.

Maksukoorma suurenemine ja ekspluateerimine kohalike vanemate poolt, keda toetas tsarism, kutsus esile laia rahvaliikumise tsarismi vastu, mis algas 1836. a. Selle ülestõusu eesotsas seisid vanemad — batõr Issatai Taimanov ja rahvalaulik (akõn) Mahambet Utemissov. Nad piirasid sisse khaani laagri, põletasid maha palju sultanite varasid ja andsid nende rändlusalad vaesemaile kasahhidele. Ülestõusul oli talupoegade sõja iseloom, mis oli üheaegselt suunatud tsarismi ja tema koloniaalpoliitika vastu. See summutati khaanide, sultanite ja tsaarivõimude ühendatud jõul.

Samal ajal algas Keskmises Žuzis kasahhi rahva kestev võitlus tsarismiga; selle eesotsas seisis sultan Kenessarõ Kassõmov ja tema julge väejuht Naurazbai. Uute kindluste ehitamine,

maade võtmine vene kasakate staniitsade alla, rändlusalade piiramine ja uue haldussüsteemi kehtima panek 1822. a. kutsusid esile kasahhide üldise meelepaha. Kenessarõ ja Naurazbai juhtisid kasahhi rahvast, kes oli alustanud võitlust oma sõltumatuse eest. Kenessarõ valiti khaaniks kõikide kasahhide žuzide poolt. Ta püüdis kasahhe ühendada ja luua sõltumatu kasahhi khaaniriik. Kasahhi rahva rahvuslik-vabastusliku liikumise mõjul oli tsarism sunnitud haldussüsteemi pehmendama. Kasahhi rahvas on säilitanud mälestuse Kenessarõst ja Naurazbaist kui oma vapratest kangelastest ja võitlejatest iseseisvuse eest.

1845. a. ehitas Vene tsarism uued kindlused kasahhide steppide sügavikus. Kenessarõ rändles stepi idapoolsesse ossa. Siin jätkas ta võitlust tsaari vägedega, kes liikusid Ili jõe sihis. Varsti piirati Kenessarõ väesalk ühes Ala-Tau mägede kuristikus sisse kirgiiside manapide (feodaalide) poolt, kes olid liitunud Kokandiga ja tsarismiga ülestõusnud kasahhide vastu. Nad võtsid Kenessarõ ja Naurazbai vangi ja piinasid nad surnuks.

Kesk-Aasia vallutamise ettevalmistamine. Üheaegselt võitlusega Kassimovi vastu valmistas tsarism ette ka Kesk-Aasia khaankondade vallutamist. Ta taotles Kazahhi steppide muutmist sõjaliseks platsdarmiks pealetungile Kesk-Aasiasse. Kesk-Aasia vallutamine ja selle asumaaks muutmine kuulus juba ammu tsarismi plaanidesse.

Kindralkuberner Perovski organiseeris väheldase armee, mis oli tugevdatud kasakate, samuti ka baškiiri ja kasahhi ratsaväega. Selle väega väljus ta 1839. a. sügisel Orenburgist sõjakäigule Hiiva vastu. 15 000 kaamelit saatsid väesalka inimtühjades steppides, kandes toiduaineid ja vett ekspeditsiooni jaoks. Kuid lumetuisud ja hirmsad külmad hävitasid kaamelid ja hobused ning sundisid Perovskit suurte kaotustega taganema. Peale seda ebaõnnestumist hakkas Perovski ette valmistama pealetungi läbi Kirgiisi stepi. Uuriti teede suundi, kaevati kaevusid, ehitati kindlustisi. Sõr-Darja jõele püstitati Aralski kindlustis. Varsti kujunes see laialdase vene põllundusliku koloonia keskuseks Araali järve ääres, kuhu ehitati aurulaevastik. Orenburgi ja Araali järve vahel seati sisse alaline ühendus.

1853. a. kevadel tungis Perovski suurte jõududega Sõr-Darjat mööda üles Kokandi khaani valdustesse. Perovski piiras sisse Kokandi kindluse

Ak-Metšeti, hävitas kõik selle kaitsjad ja muutis selle Vene kindluseks Perovskiks. Sõr-Darjale ehitas Perovski 5 uut kindlustist, nn. Sõr-Darja liini. Tsaariväed vallutasid Pišpeki, Tokmaki ja teised linnad. Need linnad (Kirgiisia Tšu jõe orus), kuuludes tollal Kokandi khaankonnale, olid asustatud kirgiiside poolt. Kuid Kirgiisia on mägine ja raskesti ligipääsetav maa, mistõttu tema lõplik alistamine tsaari-Venemaale toimus hiljem, alles 60-ndail aastail.

Süstemaatiliselt jätkus ka Kazahstani vallutamine. 1854. a. asutati Vernoje kindlustis, hiljem Vernõi linn (nüüd Alma-Ata).

1854. a. alustas Perovski oma baasist sõjakäiku Sõr-Darjalt Hiivasse, kuid Hiiva khaan saatis saadikud Vene laagrisse ja sõlmis lepingu, tunnustades Vene ülemvõimu ja andes talle eesõigusi kaubitsemises Hiivaga.

Nõnda oli 50-ndate aastate lõpuks loodud üldine kindlusteliin Sõr-Darjast Semipalatinskini. Kasahhide ja kirgiiside stepid olid tsarismi täieliku võimu all.

Kesk-Aasia khaankondade — Hiiva, Kokandi ja Buhhaara — lõplik vallutamine oli ainult aja küsimus.

Tsarism — Euroopa sandarm.

§ 38. Nikolai I välispoliitika.

Ida küsimus. Dekabristide ülestõus, mille peapõhjuseks Nikolai I luges Euroopa revolutsiooni mõju, sundis tsaari juba ta valitsemise esimestest päevadest peale loobuma Aleksander I välispoliitika ettevaatlikkusest, kahepaiksusest ja aeglusest ning välja kuulutama impeeriumi välispoliitika „uued alused": energia, otsustavuse, pealetungi. Nikolai I välispoliitika peaeesmärgid olid samad, mis Aleksander I-lgi. Kuid oma lähimaks ülesandeks seadis ta tsaari-Venemaa täieliku ülemvõimu sisseseadmise Lähis-Idas. Tsaari-Venemaa taotles juba ammust ajast Konstantinoopoli ja Türgile kuuluvate väinade — Bosporuse ja Dardanellide — vallutamist. See oli, nagu rõhutas Engels, tsaari-Venemaa „traditsiooniline poliitika", dikteeritud „ta ajaloolisest minevikust, ta geograafilistest tingimustest ja vajadustest omada vabu sadamaid Arhipelaagis ja Läänemerel..." (Marx ja Engels, Teosed, IX köide, lk. 439). Lähis-Idas aga olid Venemaal vägevad vastased: Inglismaa, Prantsusmaa ja Austria. Naabruses asetsev Austria püüdis saada enda kätte Doonau laevandust ja kindlustuda majanduslikult Balkani poolsaare loodeosas (Türgi Moldaavia ja Valahhia provintsis). Prantsusmaa püüdis Egiptust Türgilt ära kiskuda. Inglismaa tahtis muuta Türgit oma pool-asumaaks ja tõkkeks Venemaa edasiliikumise vastu Vahemerele ja Itta.

Nõnda kujunes Lähis-Idas omavahel võistlevate riikide blokk (Inglismaa, Prantsusmaa, Austria), kes toetas Türgit Venemaa vastu.

Venemaa üha kasvav tehnilis-ökonoomiline mahajäämine aitas eesrindlikul Inglismaal turgudelt ikka enam välja tõrjuda oma feodaal-pärisorjuslikku võistlejat — Venemaad. 20-ndail aastail hävitas Inglismaa Vene kaubandus-tööndusliku mono-

poli Vaikse ookeani põhjaosas. Taga-Kaukaasia omandamise pärast peetud Venemaa sõdade ajal Türgiga ja Pärsiaga tegi Inglismaa intensiivset õõnestustööd Venemaa vastu. Eriti kadedalt aga suhtus Inglismaa tsaari-Venemaa nõudlustesse Aasia suhtes. Lähis- ja Kesk-Ida said nõnda rahvusvaheliste vastuolude sõlmpunktideks ja lähtekohaks tsaari-Venemaa ägedale välispoliitilisele võitlusele tema võistlejatega.

Oma valitsemise esimesil aastail püüdis Nikolai I kindlustada oma mõju Balkani poolsaarel, toetades Kreekat, kes sõdis oma iseseisvuse pärast Türgiga.

Inglismaa jättis tsarismi selle võitluse tulemustest siiski ilma, sest ta kiskus oma sidemete abil Kreeka kodanlusega ja Kreeka valitsusele antud laenudega Kreeka Vene mõju alt välja.

Vene-Pärsia sõja (aastail 1826—1828) ja Vene-Türgi sõja (aastail 1827—1829) ajal õnnestus tsaari-Venemaal saavutada uuesti oma mõju suurenemist Lähis-Idas.

Turkmantšai ja Adrianoopoli lepingud olid Nikolai I välispoliitika edusammude tipuks. 1828. a. Turkmantšais Venemaa ja Pärsia vahel sõlmitud leping andis Venemaale võimaluse kindlustuda Kaspia merel.

Kartes Venemaa mõju kasvu Pärsias ja edasi kogu Ees-Aasias, püüdis Inglismaa seda mõju nullini alla viia. Juba aasta pärast puhkes Inglise residendi aktiivsel kaasatöötamisel Teheranis Venemaa vastu ülestõus, mille kestel tapeti peaaegu kogu Vene saatkond, saadiku — luuletaja A. S. Gribojedoviga eesotsas.

1829. a. Adrianoopoli leping Türgiga oli kasulik Venemaale ja seadis Türgi tegelikku sõltuvusse Vene impeeriumist. Bosporus ja Dardanellid kuulutati avatuiks Vene ja välismaade kaubalaevade läbikäigule. Kinnitati Vene alamate õigus kaubelda vabalt Ottomani impeeriumi (Türgi) piires. Kreekale, Serbiale, Moldaaviale ja Valahhiale anti laialdane autonoomia. Tegelikult olid aga Doonau vürstiriigid okupeeritud Vene sõjaväe poolt. Kuid Euroopa riigid, eriti Inglismaa, ei võinud leppida Venemaa mõju domineerimisega Türgis.

Kesk-Aasia rahvad ja riigid XIX saj. ja nende vallutamine Vene impeeriumi poolt
60
50
40
Tšeljabinsk
Troitsk
1835
Tobol
Išim
Iletski linnake
Orenburg
Uralsk
Iletskaja zaštšita
Orsk
Aktjubinsk 1869
Ilek
Ural
Turgai 1845
Irgiz 1845
Emba
Gurjev
Tšalkar Tengizi j
Aralskoje (Raim) 1847
Kazalinsk 1859
Aleksandrovski fort 1846
ARAALI JÄRV
Ak Metšet (Perovsk)
Džulek 1861
Sõr-Darja
1861-1864
Karakalpakid
Turkmeenid
1873
Urgentš
Hiiva 1873
Krasnovodsk 1869
1877
Kizil Arvat
1881
Ahhal-Tekinski oaas
Tšikišljar
Atrek
Geok Tepe
Ašhabad
Astrabad
1884
Merv
Murgab
1885
Kuška
Herat
Heri-Rud
Buhhaara 1868
Samarkand
1868
Balh
KASPIA MERI
PÄRSIA (IRAAN)
AFGANISTAN
KABUL
Môôt
200 0 200 400 km.

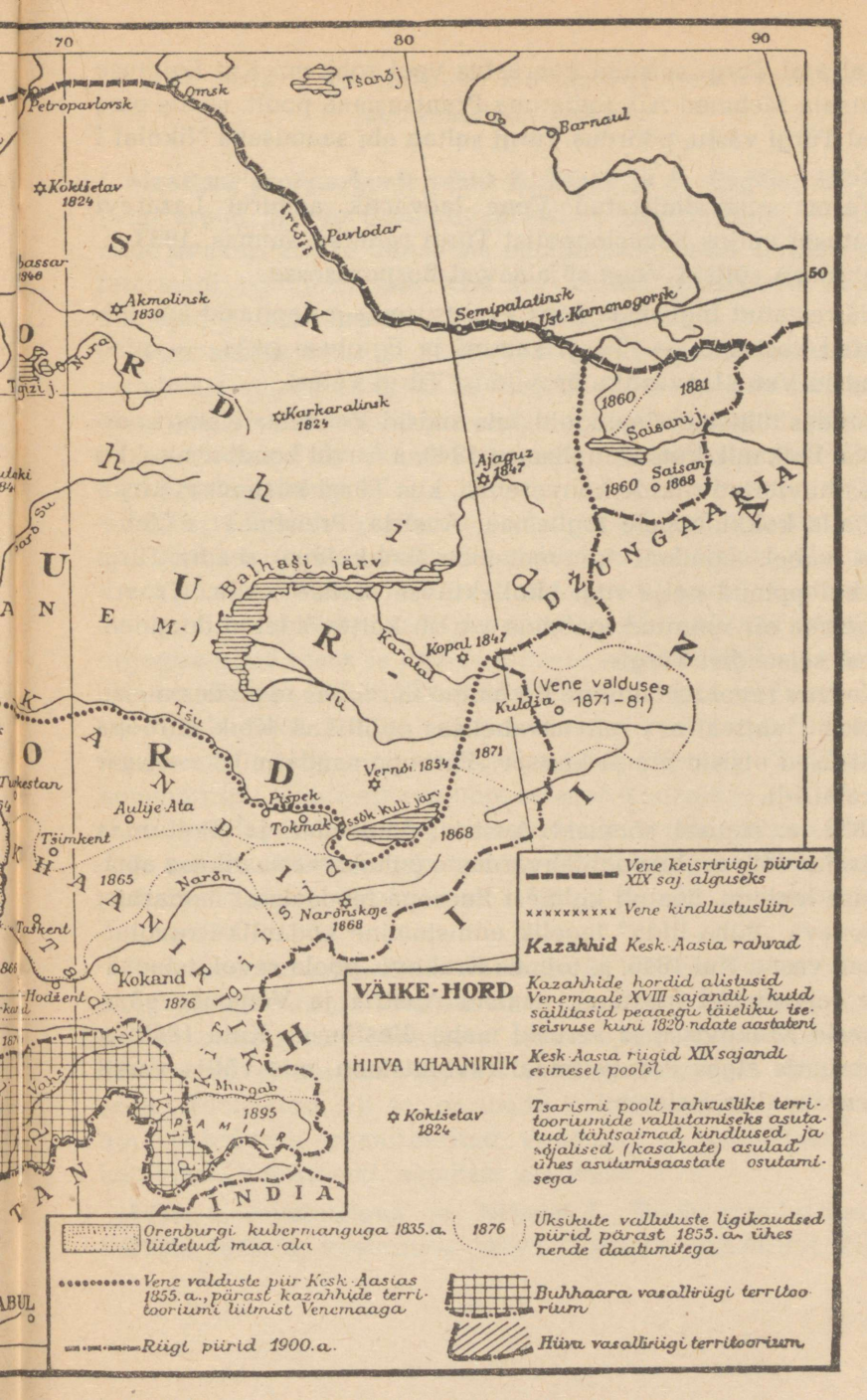
70
80
90
50
Petropavlovsk
Omsk
Tsanõj
Barnaul
Koktšetav
1824
Irtõš
Parlodar
Semipalatinsk
Ust-Kamenogorsk
Akmolinsk
1830
Karkaralinsk
1824
1860
1881
Saisanj
Ajaguz
1847
Balhaši järv
Kopal 1847
Karatal
Ili
(Vene valduses
Kuldja 1871–81)
1871
Vernõi 1854
Pišpek
Aulije Ata
Tokmak
Issõk Kul järv
1868
Tsimkent
1865
Narõn
Taškent
Narõnskoje
1868
Kokand
Hodžent
1876
Murgab
1895
INDIA
Vene keisririigi piirid XIX saj. alguseks
Vene kindlustusliin
Kazahhid Kesk-Aasia rahvad
VÄIKE-HORD
Kazahhide hordid alistusid Venemaale XVIII sajandil, kuid säilitasid peaaegu täieliku iseseisvuse kuni 1820-ndate aastateni
HIIVA KHAANIRIIK
Kesk-Aasia riigid XIX sajandi esimesel poolel
Koktšetav
1824
Tsarismi poolt rahvuslike territooriumide vallutamiseks asutatud tähtsaimad kindlused ja sõjalised (kasakate) asulad ühes asutamisaastate osutamisega
Orenburgi kubermanguga 1835. a. liidetud maa-ala
1876
Üksikute vallutuste ligikaudsed piirid pärast 1855. a. ühes nende daatumitega
Vene valduste piir Kesk-Aasias 1855. a., pärast kazahhide territooriumi lõplist ühinemist Venemaaga
Bukhaara vasallriigi territoorium
Riigi piirid 1900. a.
Hiiva vasallriigi territoorium

Sel ajal Türgi seisund keerustus veel rohkem. Kui Egiptuse valitseja Mehmed-Ali, toetatuna Prantsusmaa poolt, saatis oma väed Türgi vastu, pöördus Türgi sultan abi saamiseks Nikolai I poole.

Varem ettevalmistatud Vene laevastik admiral Lazarevi juhatusel väljus Sevastoopolist Türgi ranniku suunas. 1833. a. veebruaris sõitsid Vene sõjalaevad Bosporusesse.

Häirestatud Inglismaa koos Prantsusmaaga lepitasid ära hiljutised vastased — Türgi sultani ja Egiptuse paša — ning nõudsid Vene laevastiku äraviimist Türgi vetest.

Püüdes tühistada lepinguid, mis andsid Venemaale suuri eesõigusi Balkanil, kutsus Inglismaa 1840. a. suvel Londonis kokku asjasthuvitatud riikide konverentsi, kus Türgi küsimuses kirjutati alla kokkuleppele Inglismaa, Austria, Preisimaa ja Venemaa vahel. Londoni konventsioon (kokkulepe) seadis Türgi kokkuleppinud nelja riigi „kollektiivse kaitse" alla. Tsaari-Venemaa oli sunnitud loobuma varem kättevõidetud domineerivast seisundist Türgis.

Kasvav revolutsiooniline liikumine Euroopas tugevdas uuesti tsarismi juhtivat osa rahvusvahelises poliitikas. Kõik Euroopa valitsused otsisid abi ja kaitset „Euroopa sandarmilt" — tsaar Nikolai I-lt.

1833. a. sügisel sõlmisid Austria, Venemaa ja Preisimaa välisohu või revolutsiooniähvarduste puhuks vastastikuse abistamise lepingu. See oli kolmest Euroopa feodaalsest monarhist koosneva „Püha liidu" tegelik ennistamine kodanliku revolutsiooni vastu. Kui 1846. a. toimus Krakovis poola revolutsionääride relvastatud ülestõus, saatsid Austria ja Venemaa sõjavägesid Krakovisse ja surusid maha ülestõusu. Kuid 1848. a. veebruaris algas Prantsusmaal revolutsioon, mis võttis varsti üleeuroopalise iseloomu.

§ 39. 1848. a. revolutsioon Euroopas ja tsaari-Venemaa interventsioon Ungaris.

Maailma proletariaadi juhid K. Marx ja F. Engels. Kapitalismi areng ja uue ühiskonnaklassi — proletariaadi — ilmumine avavad uue ja tähtsaima epohhi inimkonna ajaloos. Proletariaadi juhtideks said XIX saj. keskel tööliskassi suured õpetajad — Karl Marx ja Friedrich Engels.

Marx sündis 1818. a. Saksamaal Trieri linnas; samas Reini provintsis sündis 1820. a. ka Engels. 1844. a. kohtusid need kaks suurt proletaarset revolutsionääri ja töötasid peaaegu 40 aasta kestel käsikäes kogu maailma tööliste ja töötava rahva vabastamiseks.

Marx ja Engels avastasid proletariaadi kui kommunistliku ühiskonna looja ülemaailmalis-ajaloolise osa. Nende juhtimisel loodi mitmesugustes maades proletaarsed parteid, kes hakkasid juhtima proletariaadi revolutsioonilist võitlust. 1847. a. organiseerisid Marx ja Engels esimese kommunistliku partei — „Kommunistide liidu". Samal ajal töötasid Marx ja Engels aastail 1847—1848 välja rahvusvahelise proletariaadi partei programmi — „Kommunistliku partei manifesti". Teadusliku kommunismi manifesti peamõte seisneb kodanluse kukutamise ja proletariaadi diktatuuri sisseseadmise paratamatuses klassideta kommunistliku ühiskonna ülesehitamise eest võitlemiseks. „Manifest" lõpeb üleskutsega: „Kõigi maade proletaarlased, ühinege!"

Esimesed Euroopa tööliste iseseisvad väljaastumised (Lyoni kangrute ülestõusud Prantsusmaal, tšartism Inglismaal) lõppesid lüüasaamisega. Tööliskassi esimene kodusõda kodanlusega 1848. a. suvel Pariisis lõppes samuti proletariaadi lüüasaamisega. Tööliskass oli sel perioodil kõigis maades veel noor, nõrk ja halvasti organiseeritud. Venemaal oli tööliskass, nagu kapitalistlik tööstuski, algelises seisundis.

1848. a. revolutsioon ja Nikolai I. Teade revolutsioonist Pariisis 1848. a. veebruaris tabas Euroopa sandarmit Niko-

lai I-st õueballil. Raevunud sellest uudisest, pöördus ta teda ümbritseva saatjaskonna poole ja ütles: „Saduldage hobused, härrad ohvitserid! Pariisis on revolutsioon."

Nikolai I aitas Austria reaktsioonil maha suruda 1848. a. revolutsiooni Viinis. Võitluseks rahvuslik-vabastusliku liikumisega Itaalias andis ta Austriale 6 000 000 rubla. Nikolai I seisis vastu Saksamaa ühinemisele, mida nõudis progressiivne kodanlus kõigis Saksa riigikestes.

Pärast Pariisi tööliste lüüasaamist 1848. a. juunis jäi Euroopasse ainult üks revolutsiooniline keskus, kellele toetusid kõik Euroopa revolutsioonilised jõud, eriti Poola: see oli ülestõusnud Ungari, kes lõi end Austriast lahku. Nikolai I otsustas lämmatada ka selle Euroopa kodanliku revolutsiooni viimse kantsi, sest et iseseisva demokraatliku Ungari olemasolu oleks ähvardanud tsarismi huve Doonaul ja Balkanil, ja peaasi, oleks olnud revolutsiooni koldeks Ida-Euroopas.

Ungaris kandis revolutsioon rahvuslik-vabastuslikku iseloomu. Vabastatud Ungari kuulutati iseseisvaks riigiks. Ungari rahva võitlust juhtis Lajos Kossuth, kellest Marx kirjutas kui „tõelisest revolutsioonilisest karakterist", kes oma rahva päästmise nimel julges tõsta kinda meeleheitlikuks võitluseks kogu reaktsioonilise Euroopaga. Nikolai I saatis väikese Ungari vastu 140 000-lise sõjaväe, eesotsas tuntud Poola rahustaja Paskevitšiga. Andes instruktsioone Paskevitšile kirjutas Nikolai temale: „Ära heida armu kaabakaile". Austria ja Venemaa sõjavägedest ümberpiiratud Ungari 23 000-line armee oli sunnitud alistuma.

Ungari purukslöömine tähendas feodaal-monarhistliku sõjaväelise reaktsiooni triumfi Euroopas. See määras samuti, et Vene tsaar muutus otsustavaks jõuks Euroopa poliitikas. Tema abil võitis kontrrevolutsioon Preisimaal, Austrias ja Prantsusmaal.

Marx ja Engels, pöördudes tagasi Saksamaale 1848. a. revolutsiooni perioodil, kutsusid väsimatult kõiki Euroopa revolutsioonilisi ja demokraatlikke jõude võitlusele Vene tsarismi

vastu, sest Euroopa revolutsiooni võit ei olnud võimalik ilma Vene pärisorjusliku monarhia purustamiseta.

Euroopa kodanlik-demokraatliku revolutsiooni viimse kolde, Ungari, purustamist tsaari-Venemaa poolt lugesid Marx ja Engels sama otsustavaks sündmuseks Ida- ja Kesk-Euroopale (s. o. Venemaale, Poolale, Austriale, Itaaliale, Saksamaale), nagu seda olid juunivõitlused Pariisis Lääne-Euroopale.

§ 40. Krimmi sõda.

Sõjaeelne rahvusvaheline olukord. Euroopa reaktsiooni võit, mis tugevdas tsarismi osa rahvusvahelises poliitikas, õhutas Nikolai I-st kasutama soodsalt kujunenud olukorda Lähis-Idas kaotatud positsioonide ennistamiseks. 1853. a. alguses jutuajamisel Inglise saadikuga Peterburis esitas Nikolai I temale oma plaani Türgi lõplikuks jaotamiseks, Moldaavia ja Valahhia Venemaaga ühendamise ja eriti väinade haaramise kohta. „Kui me vaid kokkuleppele jõuame," ütles Nikolai I, „siis on tegelikult ükskõik, mida mõtlevad ja teevad teised." Kuid kapitalistlik Inglismaa, kes püüdis end visalt kindlustada Lähis- ja Kesk-Idas, ei võinud sümpatiseerida Vene tsarismi plaanidele Dardanellide ja Bosporuse — nende idaturgude võtmete — vallutamise suhtes. Inglismaa ei võinud nõustuda Bosporuse ja Dardanellide vallutamisega Venemaa poolt ka seepärast, et Marxi sõnade järgi olid need „esimese järgu sõjalised positsioonid" ja nad võinuksid osutuda ähvarduseks Inglise võimule meredel.

Prantsuse kodanlus kartis samuti Venemaa tugevnemist Lähis-Idas. Ta esines ammugi Venemaa võistlejana Konstantinoopolis. XIX saj. keskel kasvas Türgi sõltuvus Prantsuse laenudest ja Prantsuse sõjalisest abist. Sellele lisandusid veel vaenulised suhted tsaari-Venemaa ja Teise keisririigi vahel, mille uut keisrit Louis Napoleoni ei tahtnud Nikolai I algul tunnustada. Seepärast kuulutas Prantsusmaa, et Moldaavia ja

Valahhia relvastatud vallutamise korral Vene vägede poolt on ta valmis sõjaks.

Nikolai I arvestas oma vanade liitlaste — Austria keisri ja Preisimaa kuninga — toetust, kelledele ta osutas suuri teeneid nende võitluses 1848.—1849. aasta revolutsiooniga. Kuid Austria otsustas mitte lubada Venemaad vallutada Doonau vürstiriike, sest see oleks loonud ähvarduse tema oma kaubandusele Doonaul.

Preisimaa aga ei olnud rahul tsarismi vastutöötamisega Saksamaa taasühinemisele ega avaldanud samuti valmisolekut tsarismi aitamiseks. Lõpuks oli Vene tsaaril veel üks vastane — Euroopa demokraatia, kes nägi Vene tsarismis rahvusvahelist sandarmit ja peatakistust Euroopa eduteel. Selline oli rahvusvaheline olukord Krimmi sõja eel.

Pinev oli olukord ka sisemaal. Talupojad tõusid pärisorjuse vastu üles. Riigis kasvas üldine rahulolematus. Uue sõjaga lootis tsarism ära hoida kasvavat poliitilist kriisi riigis.

Krimmi sõja (1853—1856) käik ja iseloom. Ajendiks uuele sõjalisele kokkupõrkele Venemaa ja Türgi vahel oli „Palestiina pühade paikade" küsimus (Palestiina kuulus türklastele). 1853. a. alguses saadeti Peterburist Konstantinoopolisse erakorraline saatkond Türgile „hirmu pealeajamiseks". See nõudis sultanilt, et õigeusu-kirikule antaks õigus pidada enda käes Palestiina Betlehemi templi võtmed, mis Türgi ja Prantsusmaa vahelise kokkuleppe alusel olid varemini antud katoliiklastele. Arvestades Prantsusmaa ja Inglismaa teotust, sultan ei rahuldanud kõiki ultimaatumi punkte. Diplomaatilised suhted Venemaa ja Türgi vahel katkestati. 1853. a. juunis alustas 80 000-line Vene armee Moldaavia ja Valahhia okupeerimist.

Suurriikide volinikud kutsusid Viinis kokku konverentsi „Ida kriisi" arutamiseks. Olles toetatud Inglismaa poolt, keeldus Türgi alustamast läbirääkimisi enne, kui Vene väed ära viiakse Doonau vürstiriikidest. Et seda ei saavutatud, algasid Türgi väed pealetungi Doonaul, Aasia piiril ja Kaukaasia rannikul.

1853. a. oktoobris kuulutas tsaarivalitsus vormiliselt Türgile sõja.

Esimene suurem lahing toimus Sinope juures, Musta mere lõunarannikul. 1853. a. novembris põletas ja uputas admiral Nahhimovi laevastik ootamatult sadamas tabatud Türgi laevastiku. See kiirendas Inglis- ja Prantsusmaa sekkumist sõtta. Musta merre läks Inglise-Prantsuse laevastik Vene laevastiku edasise tegutsemise takistamise eesmärgil. Preisimaa ja Austria keeldusid toetamast Venemaad. Tsaari-Venemaal tuli võidelda üksinda Türgi, Inglismaa, Prantsusmaa ja nendega ühinenud Sardiinia vastu. Austria nõudel oli tsarism 1854. a. suvel sunnitud puhastama Doonau vürstiriigid.

Liitlas-eskaadrid pommitasid 1. aprillil 1854 Odessat, vallutasid sama aasta suvel Ahvenamaa saared, tulistasid Solovetski kloostrit Valges meres ja pommitasid isegi Petropavlovskit Kamtšatkal. Kuid kõik need teod kandsid üksnes sõjalise demonstratsiooni ilmet. Tsarismi täielikku hävingut ei soovinud Inglise kodanlus, kes „Euroopa sandarmi" likvideerimise korral kartis Euroopa revolutsiooni kasvu. Seepärast ei paistnud Inglismaa ja Prantsusmaa sõjaplaanid suure otsustavuse poolest silma. Nad soovisid piirata sõja ulatust, ja tõepoolest koonduski Idasõda varsti peamiselt Krimmi rindele. Oma iseloomult oli Ida ehk Krimmi sõda ebaõiglane, oli vallutussõda. Samal ajal näitas ta kogu maailmale veel kord vene sõdatite vaprust, vene rahva sangarlikkust ja ennastsalgavust.

Sevastoopoli kaitsmine. Mustal merel oli tsarismi toeks Sevastoopoli merekindlus ja sõjasadam. Sevastoopoli vastu pidasidki liitlased võitlust. Sevastoopoli vallutamise eesmärgil saatis Inglise-Prantsuse laevastik 1854. a. septembri algul Jevpatooria juures dessandi maale. Vastupanu kohtamata liikus 62 000-line inglaste, prantslaste ja türklaste vägi rannikut mööda Sevastoopoli alla. Vene väed püüdsid liitlaste armeed kinni pidada, astudes sellega võitlusse Alma jõe juures. Venelastel oli peaaegu poole vähem soldateid ja suurtükiväge, kuid vene soldatid arendasid nii hoogsaid täägivõitlusi, et võitluse

tagajärjel kandsid inglased suuri kaotusi, kuigi nad osutusid võitjaiks. „Veel üks selline võit, ja Inglismaal ei ole enam armeed" — pidi üks Inglise väejuht tunnustama. Pärast lüüasaamist Alma juures avanes tee Sevastoopolisse, mis oli väga halvasti maa poolt kindlustatud. Kuid Inglise-Prantsuse vägede edasine pealetung pidurdus vägedes puhkenud koolera tõttu.

Seda viivitust kasutasid Sevastoopoli kaitsjad tema kindlustamiseks.

Musta mere purjelaevastik ei võinud astuda võitlusse liitlaste aurulaevastikuga. Seepärast uputati ta Sevastoopoli lahe sissekäigu juures, et liitlaste eskaadrile pääsu sellesse sulgeda. Sevastoopoli garnison täienes Musta mere laevastiku meremeeste ja suurtükiväelaste arvel.

Erakordset energiat ja vaprust osutasid Sevastoopoli kaitsjad — armee staabiülem admiral Kornilov ja tema lähemad abilised: aseadmiral Nahhimov ja kontradmiral Istomin. Tänu andeka inseneri Totlebeni initsiatiivile ja leidlikkusele muudeti Sevastoopol võimsaks maakindluseks. Kogu Sevastoopoli elanikkond asus linna kaitsmisele. Kahe nädala jooksul oli linn ümbritsetud tugevate bastioonide ja reduutidega. Kogu kindluse elanikkond mobiliseeriti töödele. Varustatud kirgaste ja labidatega, kaevasid tuhanded inimesed päeval ja öösel kaitsekraave ning kuulide all kandsid kottidega ja korvidega liiva ja mulda ohtlikemate kohtade kindlustamiseks. Kui vaenlase armee jõudis Sevastoopoli alla, lootes kindlust kiiresti tormijooksuga vallutada, nägi ta enda ees võimsat kindlustiste vööndit. Kaotanud lootuse tormijooksu edukusele, Inglise-Prantsuse väed möödusid Sevastoopolist põhja poolt ja jäid peatuma kagupoolsel küljel, vallutades Balaklava ja kõrgustiku Fedjuhhinõ. Tormijooksu asemel pidid nad alustama pikaldast piiramist.

Algas Sevastoopoli 11-kuine sangarlik kaitsmine. Väliarmee lõi sellal tagasi Inglise-Prantsuse vägede pealetungi võitlustes Balaklava, Inkermani ja Musta jõe juures. 1855. a. veebruaris suri Nikolai I. Krimmi armee seisund oli väga raske. 1855. a.

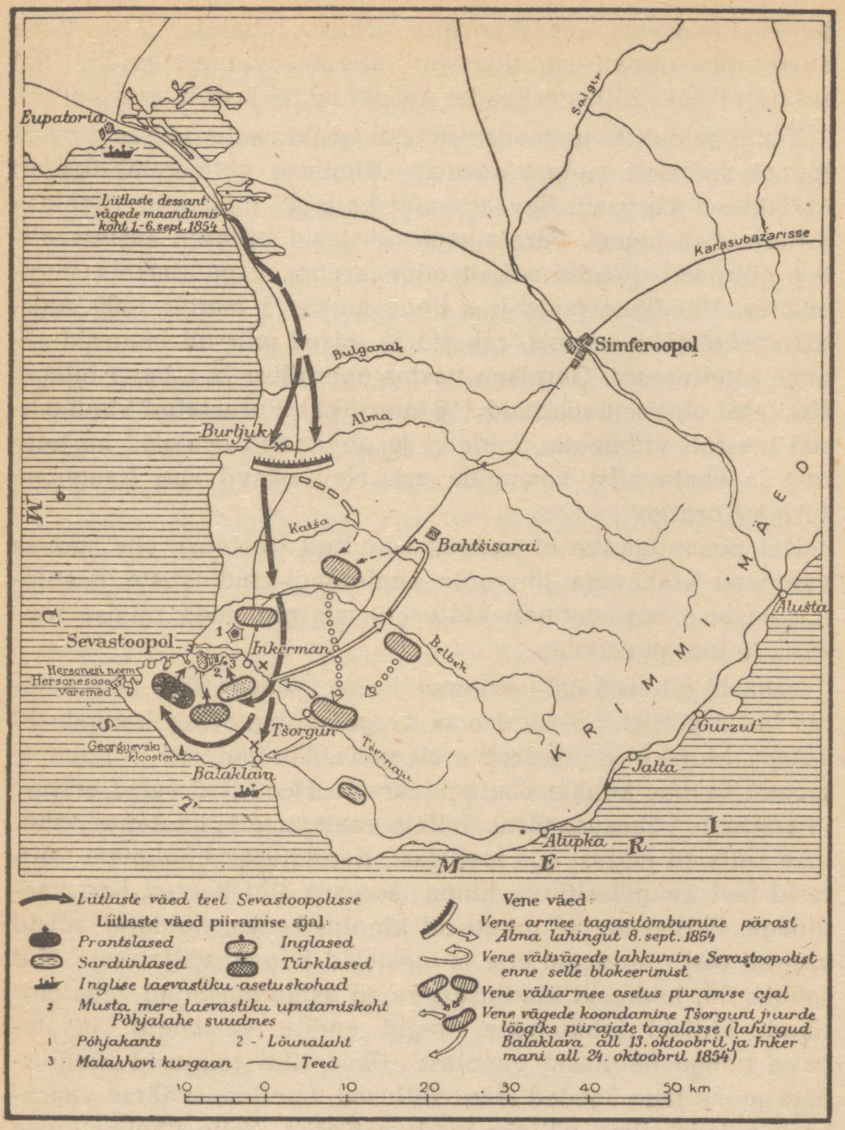

Sevastoopoli kaitsmine.

kevadel otsustas uus Prantsuse armee juhataja jätta Vene armee ilma varustisest, mida veeti talle Aasovi mere kaldailt. Sel eesmärgil läks liitlas-eskaader Aasovi merre ja rüüstas rannikut.

Tänu soldatite ja madruste sangarlikkusele jätkas Sevastoopol mehiselt enda kaitsmist. Kindluse võtmepunktiks oli Malahhovi kurgaan. Sevastoopoli kaitsjad lõid mitu vaenlase tormijooksu tagasi. Pärast seda alustasid liitlased süstemaatilist piiramist. Kindluse kaitsmine arenes väga raskeis tingimustes. Vaenlane pommitas linna maalt ja merelt 1800 suurtükist. Pommid, kartetš, raketid ja teised mürsud langesid rahena kindlusesse. Garnison vastas energilise ja tabava tulega, ehkki tal oli kasutada vaid 118 suurtükki. Purustatud kindlustised taastati viibimata. Soldatid ja ohvitserid osutasid kartmatust ja ebatavalist vastupidavust. Neil päevil suri kangelassurma Kornilov.

Kui pommitamine ei andnud soovitud tulemusi, siis suunas vaenlane kõik oma jõu uute pealetungi-kindlustiste püstitamisele otse Sevastoopoli külje all, mis pidi teda raudse rõngana kokku pigistama.

Algasid talvised halvad ilmad. Kestva vihma tõttu maa muutus lausa poriks. Soldatid oma kergetes mundrites kannatasid külma. Mürske ja püssirohtu oli vähe. Toiduaineid ja hobusemoona saabus kohale ebaregulaarselt. Haavatud surid arstide ja arstimite vähesuse tõttu. Sellele vaatamata ei kaotanud kindluse kaitsjad julgust ega mehisust. Kannatusist hoolimata võitlesid nad kangelaslikult. Linna tänavad olid kaetud barrikaadidega. Paljud majad muutusid kindlustisteks. Soldatid võtsid vapralt öisi rünnakuid ette ja teostasid julgeid väljatunge. Kui saabus öö, lahkusid kindlusest sajad asjaarmastajad-vabatahtlikud, hiilisid lohkudesse, tegid endile varjendid ja tabava tulega hävitasid vaenlast. Usna tihti toimusid kindlustiste joone taga ägedad täägivõitlused. Imetlemisväärse vaprusega paistis silma näiteks madrus Koška. Selle üheteistkuise väsitava piiramise jooksul tuli nähtavale vene soldatite raudne distsipliin ja vastupidavus, sest rahulikult ja teadlikult, nurise-

mata ja kaebamata täitsid nad oma kohust. Sevastoopoli kaitsjate hulgas viibis ka tulevane suur vene kirjanik Leo Nikolajevitš Tolstoi. Oma „Sevastoopoli jutustustes" kujutas ta suure kunstilise jõuga Sevastoopoli kaitsmise sangarlikke päevi.

1855. a. alguses võttis võitlus veel pingelisema iseloomu. Märtsis ja mais kordasid liitlased kindluse marulist pommitamist. Varsti alustasid nad tormijooksu Sevastoopolile. Olles saanud uusi abivägesid ja uusi suurtükke, kasutasid ründajad neid tormijooksul Malahhovi kurgaanile. Õõnestustööde tõttu võisid liitlaste väed tunduvalt läheneda Vene kindlustistele. 150 m kauguselt külvasid nad Sevastoopoli mürskudega üle. Sissepiiratud võitlesid sangarlikult, kaotades iga päev 500—700 inimest. Üksteise järel langesid surnutena parimad kaitse organiseerijad — Istomin ja Nahhimov, raskesti haavata sai Totleben. Augusti algul algas viies pommitamine ja 27. augustil (8. septembril) pärast uut turmtuld tungisid võimsad ründe väeosad Malahhovi kurgaanile. Hävitanud suurtükitulega peaaegu kõik kindlustised, vallutasid prantslased Malahhovi kurgaani. Kurgaani veerud olid laipadega üle külvatud. Malahhovi kurgaan oli vallutatud, ent teised bastioonid jätkasid endakaitset. Nähes olukorra lootusetust, läks garnison pärast püssirohukeldrite ja hoonete õhkulaskmist linna põhjaservale. Pärast 349-päevast kuulsusrikast Sevastoopoli kaitset taandusid linnast selle kaitsjad, hävitades kõik sõjalise tähtsusega tagavarad ja uputades laevastiku viimased riismed.

Kaukaasia rindel arenes sõda Türgiga edukalt. Vene armee võttis tormijooksuga Karsi, kust avanes tee Erzerumi peale.

Kuid Kaukaasia rinne ei saanud avaldada otsustavat mõju sõja lõpptulemusele. Krimmi sõda oli kaotatud.

Veebruaris 1856 algasid Pariisis rahvusvahelise kongressi istungid Venemaa, Inglismaa, Prantsusmaa, Austria, Türgi ja Sardiinia osavõtul. Kõige lepitamatum positsioon kongressil oli Inglismaal. Ta nõudis Venemaalt, et see ei ehitaks uuesti üles sõjalisi kindlustisi Ahvenamaa saartel ja Mustal merel, hävitaks mereväe arsenali Nikolajevis, ei peaks sõjalaevas-

tikku Mustal ja Aasovi merel. Prantsusmaa võttis leplikuma positsiooni, mitte soovides, et Inglismaa Venemaa arvel veel enam tugevneks.

Rahulepingu järgi, mis sõlmiti Pariisis 1856. a., võeti tsaari-Venemaalt õigus omada Mustal merel sõjalaevu ja kindlusi rannikul. Kõik vallutatud maad ja linnad anti Türgile ja Venemaale tagasi. Ottomani impeeriumile tagati piiride puutumatus ja sõltumatus. Serbia, Moldaavia ja Valahhia seati Euroopa riikide kaitse alla. Dardanellid ja Must meri kuulutati neutraalseiks ja liiklemise alal avatuiks kõigi maade kaubalaevadele. Tsaristlik Venemaa kaotas oma juhtiva osa rahvusvahelises poliitikas.

Venemaa kaotuse põhjused Krimmi sõjas. Krimmi sõda tõi Venemaale määratu suuri kaotusi. Kaks aastat kestnud Krimmi sõjas kaotas Venemaa 340 000 langenutena ja haigustesse surnutena. Sõjakulud olid väga suured. Sõja tekitatud laostus oli samuti vägagi tunduv. Vene väliskaubandus langes ligi neljakordselt. Põllumajandus ja tööstus said veel suurema languse osalisteks.

Tsaari-Venemaa purustamine Krimmi sõjas oli tingitud sügavaist majanduslikest põhjustest. Marxi ja Engelsi iseloomustuse järgi oli Krimmi sõda mahajäänud tootmisviisiga rahva lootusetu võitlus rahvaste vastu, kes omasid sotsiaalsete ja majanduslikkude suhete kõige uuemaid vorme. Nõnda oli sõda kirkaks kapitalismi paremuste näiteks võrreldes feodaal-pärisorjusliku korraga.

Tsarismi lüüasaamine Krimmi sõjas oli tema majandusliku, sõjalise ja poliitilise mahajäämise tulemuseks. Krimmi sõja alguseks olid mõlemad pooled — niihästi Venemaa kui ka „liitlased" — ette valmistamata. Kuid liitlaste väed olid juba 1855. a. kevadest peale reorganiseeritud. Vahepeal desorganisatsioon Vene väes aina suurenes. Tsaari-Venemaa ei omanud isegi küllaldast sõjatööstust. 40-ndail aastail Kertšis ehitatud sõjatehas seisis tegevuseta. Ehitamisele määratud sõjaväe malmivalamistehas Moskvas ei olnud ikkagi veel avatud. Kamenski sõjatehas Uuralis andis suurtükke, mis lõhkesid proovikatseil.

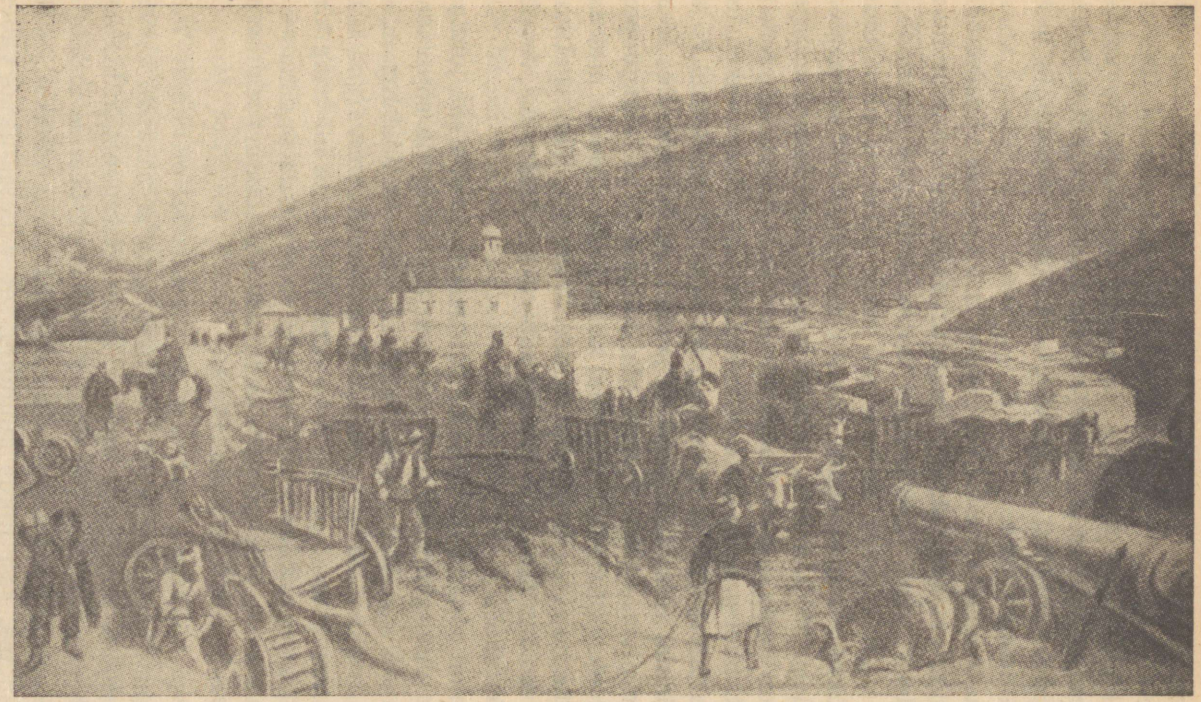

Moonavoorid Sevastoopoli all. *Simpsoni joonistus.*

Tsaari-Venemaa ei omanud Krimmi sõja ajal peaaegu üldse raudteid. Kõik transpordid toimetati talupoegadelt rekvireeritud küüthobustega. Vilja toomiseks Perekopist Sevastoopolisse kulus mitu kuud. Liitlased aga ehitasid raudtee Balaklavast Sevastoopolini ja kindlustasid seega vägede ja moona kiire transportimise.

Vene armee relvastus oli Inglise ja Prantsuse vägede omaga võrreldes maha jäänud. Soldatid tulistasid tulekivilukuga püssidest, mille laskekaugus ulatus ainult 600 sammule. Et püssi laadida (eest), tuli soldatil kogu pikkuses püsti tõusta. Suurtükkide laskekaugus ulatus kartetšiga 300 sammule ja kuulidega 600 sammule. Nikolai-aegse armee sisemine organisatsioon andis samuti tunnistust tema mahajäämisest. Nekrutitel aeti pool pead paljaks ja neid toimetati sõjaväe-üksustesse otsekui arestante. Teenistusaeg oli kindlaks määratud 25 aastale. Soldat võis saada puhkust ja näha perekonda alles 15-aastase teenistuse järel. Polgud olid kohmakad ja lahinguoperatsioonideks vähe kohased. Sellal kui liitlaste vägedes praktiseeriti juba hajarivi, läks tsaariarmee rünnakule ikka veel koondatud kolonnides, olles nõnda sobivaks märklauaks vaenlase suurtükiväele.

Krimmi sõda peeti sisemise valitsemise ja sõjaväe juhtimise jubeda desorganisatsiooni olukorras. Bürokraatlik sõjaväeaparaat andis vastukäivaid korraldusi. Vene vägedel Krimmis ei olnud isegi kaarte ega plaane. Müüdavus, kroonuvargus, soldatite toiduvarustise ja riietuse otsene röövimine intendantide ja sõjaväeametnikkude poolt, arstiabi ja ravimite puudus — see kõik täiendas pilti tsarismi täielikust võimetusest sõdida eesrindlike kapitalistlike vägedega.

Üheks põhjuseks, mis viis lüüasaamisele, oli sügav rahulolematus riigis ja sõjaväes. Kogu Krimmi sõja kestel kasvasid talupoegade rahutused. 1854. a. haaras talupoegade liikumine 10 kubermangu. Kevadel 1855. a. toimus värbamine maakaitseväkke. Sadu tuhandeid talupoegi läks end maakaitseväkke üles andma, sest liikus kuulujutt, et vabatahtlikud vabasta-

takse pärisorjusest. Kuulujutt ei täidunud. Talupojad tõusid massiliselt üles.

Marx ja Engels rõhutasid, et „... Venemaa ei suuda tõsta oma sõjalist jõudu, ... kui ta enne seda ei teosta täielikku pööret kogu oma sisemises sotsiaalses ja poliitilises organisatsioonis ja eriti oma tootmises" (Marx ja Engels, Teosed, VIII köide, lk. 462).

Lenin rõhutas samuti, et „Krimmi sõda näitas pärisorjusliku Venemaa mädasust ja jõuetust" (Lenin, Teosed, XV köide. lk. 143).

Lüüasaamine Krimmi sõjas seadis tsaristliku Venemaa pärisorjusliku korra paratamatu kaotamise ette.

Venemaa lüüasaamine Krimmi sõjas langetas selle Vene tsarismi juhtiva osa, mida ta etendas Euroopa mandril 1815.—1853. a. „Vene keisririiki selle mahajäämise tõttu iseloomustas sel ajal sügavamate sisemiste vastuolude puudumine tema sõjalis-feodaalses korras. See asjaolu põhjustas Venemaa võimsuse ja kindlustas temale juhtiva seisukoha Euroopa kontinendil. Erinevalt Läänest puudus Venemaal arenenud ja poliitiliselt küps kodanlus. Töölisklassi kui revolutsioonilist jõudu Venes veel ei eksisteerinud. Mitmemiljoniline vene talupoegkond, olles ammutamatuks elava jõu allikaks riigile, kujutas endast ebateadlikku ja ebakultuurset pärisorjuslikku massi. Talupoegade ülestõusude koordineerimata puhangud ei suutnud tõsiselt nõrgestada tsaari politsei, sõjaväe ja ametnikkonna jõudu. Tsaari-Venemaa tema kuuleka sõjaväega, tema diplomaatiaga oli Euroopa sandarmiks — revolutsiooniliste ja rahvuslik-vabastuslike liikumiste hirmutiseks Euroopas. Nikolai I ajal saavutab see Venemaa mõju ülima määra..." („Diplomaatia ajalugu", I köide, lk. 299—300).

Pärast Vene tsarismi lüüasaamist Krimmi sõjas a. 1853—1856, mis oli mahajäämise ja Venemaa sõjalis-feodaalse korra laostumise tagajärg, lakkas Vene keisririik olemast tugevaim riik Euroopa mandril. Kord-korralt laskus ta sekundandi, Lääne-Euroopa suurriikide trabandi ossa.

§ 41. Tsarism Kaug-Idas.

Tsarismi lüüasaamine Krimmi sõjas, mille tagajärjel Venemaa jäi ilma võimalusest kindlustuda Lähis-Idas, tõstis uuesti päevakorrale Vaikse ookeani probleemi. Juba 40-ndate aastate alguses Middendorfi ekspeditsioon, kes Teaduste Akadeemia poolt oli saadetud Kirde-Siberisse, tungis Amuuri-äärsesse piirkonda ja veendus, et see ei olnud Hiina valduses, ja sõlmis sidemeid Amuuri põliselanikkudega — giljakkidega. Amuuri suudme läbiuurimine tehti ülesandeks Vene-Ameerika kompaniile, kuid selle kompanii esindajad, samuti ka Nesselrode — välispoliitika juht Nikolai I valitsuse ajal — suhtusid eitavalt Venemaa mõju kindlustamisse Amuuril.

Ekspeditsioon ei jõudnud Amuuri suudmele. Toetudes selle lohakalt teostatud ekspeditsiooni tulemustele kirjutas Nesselrode oma aruandes tsaarile: „Sahhalin on poolsaar, Amuuril ei ole Venemaa jaoks mingisugust tähtsust." Selle aruande põhjal maeti maha Amuuri kui lõunast meresõitu mittevõimaldava jõe küsimus.

Kuid 40-ndate aastate lõpul Vene mereväe ohvitser Nevelski, leides toetust Ida-Siberi kindralkuberneri Muravjevi poolt, korraldas ekspeditsiooni brikil „Baikal" Petropavlovskist Sahhalini idarannikule. Septembris, kui brikk loeti juba hukkunuks, ilmus ta Sahhalini saarelt tagasi tulles Ajani lahte. „Sahhalin on saar. Sissesõit Amuuri jõkke on meresõidulaevadele võimalik nii põhjast kui ka lõunast. Põline eksitus on hajutatud" — teatas Nevelski. Kuid Nevelski avastus ei jäänud valitsuse heakskiidust mitte ainult ilma, vaid ta ise anti kohtu alla tsaari käsu rikkumise pärast, mis keelas ära ekspeditsiooni, ja talt võeti ära ohvitseri aukraad. Alles Muravjevi sobituste järel lubati Nevelskil asutada Ohhoota mere kaguranniku talvekorter ja heisata Vene sõjalipp Amuuri jõe suudmel. Sellest ajast peale algas energiline koloniseerimine piki Amuuri jõge; siia hakati asutama linnu, siia hakkasid ümber asunduma kasakad ja talupojad.

1858. a. kirjutas Hiina ülemjuhataja Amuuril alla Aiguni lepingule (linna nime järgi, kus leping alla kirjutati), mis andis tsaari-Venemaale üle Amuuri vasema kalda; Ussurimaa jäi Venemaa ja Hiina ühiskasutusse. Talvel 1860. a. kinnitati Aiguni leping Pekingi lepinguga, mille järgi tsaari-Venemaale läksid laialdased alad Ussuri jõest kuni Vaikse ookeanini, mille rannale püstitati Vladivostoki kindlus. Siia toodi üle sõjalaevastik.

Sel perioodil algas tsaarivalitsus läbirääkimisi Ameerika Ühendriikidega, et müüa viimasele oma Ameerika kolooniad — Alaska ja Aleuudi saared. Tsarism pidas kahjulikuks oma kaugete Ameerika kolooniate edaspidist ekspluateerimist, millede kaitse oli pealegi seotud suurte raskustega. 1867. a. müüs tsaarivalitsus Alaska ühes Aleuudi saartega 7 miljoni dollari eest Ameerika Ühendriikidele.

§ 42. Ideeliste voolude kujunemine ja ühiskondlik liikumine 30—50-ndail aastail.

Nikolai I võitlus Euroopa kodanliku revolutsiooni ideelise mõjuga. Euroopa revolutsioon avaldas Vene elule võimsat ideelist mõju. Euroopa kirjanikkude eesrindlikud kodanlik-revolutsioonilised ideed etendasid Venemaa parimate inimeste maailmavaate kujunemisel määratu suurt osa sel ajaloolisel epohhil, kui seal teostus vanade feodaal-pärisorjuslike vahekordade lammutamise ja väljatõrjumise protsess uute, kodanlik-kapitalistlikkude vahekordade poolt. Need ideed ei aidanud mitte ainult aru saada grandioossete ajalooliste muudatuste mõttest Euroopas, vaid õhutasid taotlema samasuguseid muudatusi ka mahajäänud pärisorjuslikul Venemaal. Prantsuse kodanliku revolutsiooni ideed — vabadus, üheõiguslus, vendlus — kujundusid Venemaa olukorras pärisorjuse kaotamist ja isevalitsuse kukutamist taotlevaks revolutsiooniliseks nõudeks. Selle programmi alusel kujunesid need õige mitmekesised ideelised voolud, millede poolest paistis silma ühiskondlik elu Venemaal Nikolai valitsemise ajal.

Nikolai I ei pidanud Euroopas võitlust revolutsiooniga mitte ainult sõjaliste ja diplomaatiliste vahendite abil, mitte ainult avalikkude repressioonidega, asumisele saatmiste ja areteerimistega Venemaal, vaid ka ideelist laadi vahendite abil. Revolutsioonilistele, eesrindlikele ideedele ja teooriatele seadis tsaarivalitsus vastu „ametliku rahvusluse" teooria. Selle formuleeringu andis aastail 1833—1849 haridusministriks olnud reaktsionäär S. S. Uvarov. See teooria kinnitas, nagu oleks vene rahvas loomu poolest usklik, põliselt truu tsaarile ja peab pärisorjust normaalseks. Selline mõte oli Uvarovi vormelil „Õigeusk, isevalitsus, rahvuslus". „Ametliku rahvusluse" teooria seadis „püsiva" pärisorjusliku Venemaa vastu „lagunevale" Läänele. See reaktsiooniline teooria oli sügavalt vaenlik oma ajastu eesrindlikele ideedele ja oli faktiliselt reaktsiooni platvormiks, et põhjendada karmi võitlust kõigi eesrindlike ja

revolutsiooniliste ideede ja inimestega Nikolai valitsemise perioodil.

Stankevitši ja Herzeni ringid. Kodanlikud revolutsioonid Euroopas aastail 1830—1848 ja talupoegade ülestõusud Venemaal seadsid Nikolai-aegsete progressiivsete inimeste ette põhilise küsimuse: „Mis ootab Venemaad? Mis suunas peab minema tema ühiskondlik arenemine?"

Vene aadliseltskonna haritud eesrindlikud esindajad õppisid agaralt kodanliku Prantsusmaa poliitilisi teooriaid ja klassikalist saksa filosoofiat, püüdes leida neist vastust Venemaa arenguteede ja perspektiivide küsimusele.

Ideelis-poliitilise elu keskuseks oli 30—50-ndail aastail Moskva ülikool, kus õppis palju tulevasi andekaid kirjanikke ja seltskonnategelasi. 30-ndate aastate algul organiseerus Moskva ülikoolis noore üliõpilas-filosoofi Nikolai Vladimirovitš Stankevitši ümber ring. Stankevitš oli suure hariduse ja sügava mõistusega inimene. Sellesse ringi kuulusid Belinski, Turgenev, Granovski, Botkin, Bakunin, Kirejevski, Samarin ja K. Aksakov. Ringi liikmed innustusid Fichte, Schellingi ja eriti Hegeli saksa filosoofiast. Stankevitši ringi kohta kirjutas Tšernõševski: „Need inimesed elasid täiesti ainult filosoofiast, ööd ja päevad arutasid nad seda, kui tulid kokku. Vaatasid kõigele, otsustasid kõike filosoofilisest vaatepunktist".

Kuid teine osa eesrindlikust intelligentsist ei rahuldunud siirdumisega abstraktsete ideede alale. Innustudes prantsuse sotsialisti-utopisti Saint-Simon'i õpetusest, nõudis see osa revolutsioonilist noorsugu spekulatiivsest filosoofiast siirdumist poliitilisele tegevusele ja sotsialismi ideede propageerimisele. Eesrindliku noorsoo selle osa huvide ja nõuete väljendajaks oli Herzeni ja Ogarevi ring. Herzeni ringi liikmed pidasid end „dekabristide lasteks", kes on kutsutud jätkama nende võitlust isevalitsuse ja pärisorjuse vastu.

A. I. Herzen. Aleksander Ivanovitš Herzen sündis 1812. a. Tema isa oli rikas vene mõisnik Jakovlev, ema — Württembergist pärit Louise Haag. Nende abielu ei olnud seaduslikult

A. I. Herzen 30-ndail aastail. *Vitbergi portree.*

sõlmitud, seepärast sai poeg perekonnanimeks Herzen (saksakeelsest sõnast *Herz* — süda).

Herzen sai väga hea koduse kasvatuse. Isa väga rikkalik raamatukogu, mis koosnes prantsus- ja saksakeelseist raamatuist, oli teadmiste allikaks teadushimulisele ja andekale poisile. Prantslasest koduõpetaja kasvatas Herzenit Prantsuse revolutsiooni ja vabariikliku valitsemiskorra austamise vaimus. Teine õpetaja, seminarist, varustas Herzenit Rõlejevi ja

Puškini revolutsiooniliste lauludega. Rõlejevi „Mõtted" riivasid sügavalt Herzeni tundlikku hinge. „Pesteli ja ta seltsimeeste hukkamine äratas lõplikult mu hinge unest," kirjutas hiljem Herzen dekabristide mõjust enesele.

1825. a. kohtas Herzen ja sai eluaegseks sõbraks tulevase poeedi Ogareviga. Ühel jalutuskäigul Moskvas, tõustes Vorobjovi mägede harjale, andsid nad „Hannibali vande" — ohverdada oma elu revolutsioonilisele võitlusele. Sellele tõotusvandele jäid nad truuks kogu oma eluajaks. Astudes Moskva ülikooli sai Herzen revolutsioonilise noorsoo ringi keskseks kujuks. Herzen areteeriti peagi ja oli mitu aastat asumisel.

Moskvasse naastes arendas Herzen koos Belinskiga laialdast kirjandus-publitsistlikku tegevust. Lenin kirjutas tolle aja Herzenist:

„XIX sajandi 40-ndate aastate pärisorjuslikus Venes oskas ta tõusta sellisele kõrgusele, et jõudis oma aja suurimate mõtlejate tasemele" (L e n i n, Teosed, XV köide, lk. 464).

Sel perioodil oli Herzen Lääne-Euroopa progressi kindel pooldaja, uuris Lääne-Euroopa kirjanikkude-sotsialistide teoseid, eriti Saint-Simon'i ja saksa filosoofe, hindas kõrgelt Hegeli dialektikat ja oli Feuerbachi materialismi pooldaja. 1847. a. sõitis Herzen välismaale. Ta reisis revolutsioonilisel Prantsusmaal ja Itaalias. 1848. a. revolutsiooni nägi Herzen Pariisis. Pariisi proletariaadi purustamine, väikekodanlike juhtide pelgurlik käitumine, kontrrevolutsioonilise kodanluse arveteõiendamine töölistega kutsusid Herzenis esile sügava pessimismi.

Pettudes Euroopa revolutsioonist, kandis Herzen kõik oma lootused üle Vene talupoeglikule kogukonnale (obštšinale). Herzenist sai talupoegliku utopistliku sotsialismi rajaja Venemaal. Ta võitles talupoegade vabastamise eest tsarismist ja pärisorjusest, lootis, et Venemaa pääseb kodanlikust korrast, et ta jõuab välja sotsialismile, kasutades kogukonda sotsialistliku ülesehituse rakukesena. Herzen kõhkles ja eksis. Ajuti pani ta lootused reformile, mitte aga revolutsioonile. Kuid tema

kõhklemised olid ajutised ja üürikesed. Kõigi oma kõhklemiste juures jäi Herzen revolutsiooniliseks demokraadiks. Lenin seletas Herzeni vigu ülemineku-epohhi tingimustega, milles ta elas: „Herzeni hingeline draama oli selle maailmaajaloolise epohhi sünnitus ja kajastus, kus kodanliku demokraatia revo-

V. G. Belinski. *K. Gorbunovi litograafia 1843. a.*

lutsioonilisus oli j u b a suremas (Euroopas), kuid sotsialistliku proletariaadi revolutsioonilisus e i o l n u d v e e l valminud" (L e n i n, Teosed, XV köide, lk. 465).

Herzeni armastus vene rahva vastu, pärisorjusliku sandarmliku tsarismi vihkamine suurenes võõrsil veelgi. Vene kodakondsuse kaotanud, hakkas Herzen Šveitsi kodanikuks ja

sõitis seejärel Londonisse. 1853. a. asutas ta Londonis „Vene vaba trükikoja" ja hakkas välja andma revolutsioonilist ajakirja „Poljarnaja zvezda" (Põhjatäht). Ajakirja kaanele olid asetatud hukatud dekabristide pildid. Nimetus „Poljarnaja zvezda" (seesugust pealkirja kandis dekabristide Rõlejevi ja Bestuževi almanahh) tähendas, et Herzen jätkab dekabristide tööd. Aastast 1857 kuni 1867 andis Herzen välismaal välja kuulsat ajalehte „Kolokol" (Tornikell). Deviisi all „Kutsun elavaid" kutsus ta üles võitlusele isevalitsuse vastu, pärisorjuse vastu. Nagu Herzeni äratasid dekabristid, nii oli Herzen esimeseks kasvatajaks uuele revolutsioonilisele sugupõlvele — 60-ndate aastate mitteaadlist revolutsionääridele, eesotsas Tšernõševskiga.

V. G. Belinski (1811—1848). Esimeseks mitteaadlist revolutsionääriks oli vene suur kriitik Vissarion Grigorjevitš Belinski. Kirgliku ja ägeda iseloomu pärast nimetasid sõbrad teda „pööraseks Vissarioniks". Ta sündis mereväe-arsti perekonnas. Puškini, Žukovski ja Deržavini teoste lugemine väga varajases eas arendas Belinskis tulise armastuse kirjanduse vastu. Astunud Moskva ülikooli, kirjutas Belinski dramaatilise novelli „Dmitri Kalinin". Nõrk kunstilisest küljest, rabas see oma protestijõu ja kirglikkusega pärisorjuse vastu. Novell tunnustati kahjulikuks ja häbistavaks üliõpilasele. Noort Belinskit ähvardas Siber. Ülikooli valitsus heitis Belinski ülikoolist välja atestatsiooniga: „Välja heidetud nõrga tervise ja sealjuures võimete piiratuse tõttu."

Belinskil algas vaeva- ja viletsusrikas Nikolai-aegse literaadi elu. Belinski oli vene kriitika looja. Belinski kriitika etendas määratu suurt osa vene kirjanduse arenemises kunstilise realismi suunas. Belinski arvamus oli lõplikuks otsuseks paljudele vene kirjanikele, kelle talente ta avastas ja hoolikalt oma juhatustega kultiveeris. Oma kirjanduslikule tegevusele vaatas Belinski kui rahva teenimisele, kui rahva revolutsioonilise kasvatamise vahendile. Belinski vaated kirjaniku ühiskondlikule tähtsusele ja kõrgele osale Venemaal kajastusid eriti kirkalt

tema kuulsas kirjas Gogolile. Belinski kiri Gogolile oli Lenini definitsiooni kohaselt üks „kõige paremaid tsensuurita demokraatliku kirjanduse tooteid" (Lenin, Teosed, XVII köide, lk. 341). See oli 40-ndate aastate revolutsioonilise demokraatia manifest, mis kajastas eesrindlike inimeste kirglikku protesti ja talupoegade võitlust pärisorjuse vastu. Sadades koopiates käis kiri käest kätte. Selles kritiseeris Belinski tera-

V. G. Belinski enne surma. *A. A. Naumovi maal.*

valt Gogoli publitsistlikkude artiklite reaktsioonilisust, mis olid Gogoli poolt välja lastud nimetuse all „Valitud kohad kirjavahetusest sõpradega". Belinski kirjutas Gogolile, et Venemaa pääsemine ei seisa jutlustes ja palveis, vaid pärisorjuse kaotamises, inimväärsustunde äratamises rahvas ja rahva hariduse tõstmises.

Belinski oli esimesi revolutsioonilisi haridustegelasi. Tsensuur aheldas ja surus maha kirjaniku mõtet ja sõna, kuid ta murdis siiski tsensuuri tõkkeist läbi ja sõnastas osavasti kõige revolutsioonilisemaid ideid tsensuurikohases keeles. Belinski

ise kirjutas kibeduse ja vihaga tsensuuri survest: „Loodus on mind määranud haukuma koerana ja ulguma šaakalina, kuid olud sunnivad mind nurru lööma kassina ja saba liputama rebase viisi." Belinski oli revolutsiooniline demokraat, innustatud põlevast vaenust pärisorjuse ja igasuguse rõhumise vastu, ning tuline hariduse kaitsja. Ta armastas kuumalt oma kodumaad ja uskus tema suurde tulevikku. Peaaegu sada aastat tagasi, veidi enne oma surma, kirjutas Belinski: „Kadetseme oma lapselapsi ja lapselapselapsi, kelledele on antud näha Venemaad 1940. a., millal ta seisab haritud maailma eesotsas, annab seadusi nii teadusele kui ka kunstile ja võtab vastu austuse hardaid ande haritud inimkonnalt."

Belinski suri 1848. a. tiisikusse. Surm päästis ta Peeter-Pauli kindlusest, kuhu ta pidi tsaari käsul kinni pandama.

Läänlased ja slavofiilid. 1840. a. suri 27-aastaselt vene filosoof Stankevitš. Uue kirjanduspoliitilise suuna — läänluse keskuses seisid Belinski ja Herzen. Läänlaste ringi tuumiku moodustasid Belinski, Herzen, Ogarev, Bakunin jt. Nende ideeliste vastaste slavofiilide ringi kuulusid Homjakov, vennad Kirejevskid, vennad Aksakovid jt.

Läänlasi ja slavofiile lahutas sügavalt erinev suhtumine Venemaa minevikku ja tulevikku ja Lääne-Euroopa tähtsuse erinev hinnang Venemaa suhtes. Läänlased kritiseerisid teravalt olemasolevat pärisorjuslikku korda ja kaitsesid seisukohta, et Euroopa tsivilisatsioon on vajalik Venemaale. Slavofiilid, vastupidi, mõistsid hukka Peeter I ajast peale alanud Euroopa kultuuri laenamist. Nad kaitsesid Venemaa omapärase arenemise teed, mille aluseks pidi olema Vene külakogukond, taotlesid pärisorjuse kaotamist, kuid ainult ülaltpoolt ja järkjärgult. Oma poliitilist ideaali nägid slavofiilid kõigi slaavlaste ühendamises Venemaa ümber. Nad nõudsid „maakogu" (zemski sobor) kokkukutsumist, millele nad ei pannud mingisuguseid revolutsioonilisi ülesandeid. „Valitsusele — valitsusvõim, rahvale — arvamisvõim" — ütlesid slavofiilid. Belinski, Herzen, Granovski jt. läänlased olid slavofiilide täielikud vas-

tased. Nad tõendasid slavofiilide vaadete reaktsioonilisust, sest viimased olid monarhistid, idealiseerisid endise aja reaktsioonilisi igandeid ja kartsid Venemaa ühiskondliku korra murdumist.

Läänlased ja slavofiilid läksid aastail 1844—1845 teineteisest lõplikult lahku. Kuid läänlaste eneste seas ei olnud samuti üks-

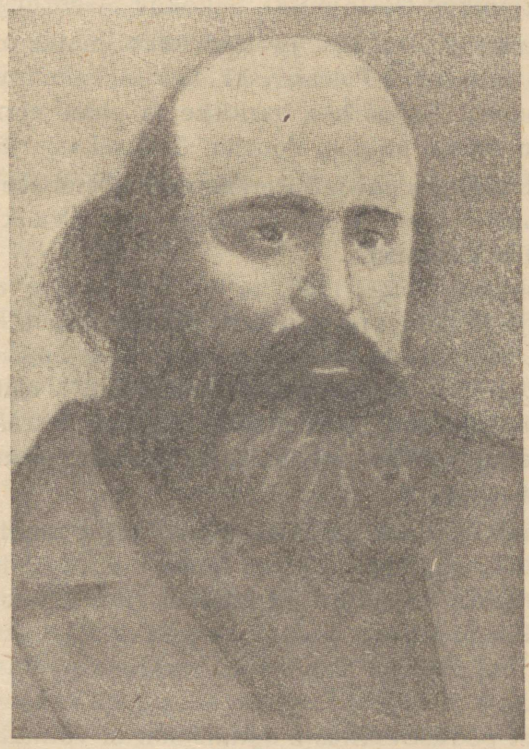

M. V. Butaševitš-Petraševski.

meelt. Läänlaste konsekventselt demokraatliku tiiva eesotsas seisid Belinski ja Herzen. Nendega kõrvuti kujunes läänlaste liberaalne grupp, kuhu kuulusid Tšitšerin, Turgenev, Granovski jt. See grupp oli revolutsiooni ja sotsialismi vastu.

Nende ideaaliks oli konstitutsiooniline monarhia ja kodanlik-liberaalsed reformid. Hiljem lagunes läänlaste ring.

Petraševski ring. Läänluse lagunemise aega kuulub M. V. Petraševski revolutsioonilise ringi kujunemine Peterburis. Ring koosnes eesrindlikust mitteaadlikust noorsoost, kes oli ühendatud isevalitsuse ja pärisorjuse vihkamisega. Ringi kuulusid kirjanikud Dostojevski, Saltõkov-Štšedrin jt.

Ringi peaorganiseerijaks ja ideeliseks juhiks oli Mihhail Vassiljevitš Butaševitš-Petraševski, kes oli sündinud 1821. a. aadliperekonnas. Ta sai hea hariduse ja pidas ennast kuulsa prantsuse sotsialisti utopisti Fourier' õpilaseks ja järelkäijaks.

Iga nädal kogunes reedeti Petraševski korterisse tema ring ja arutas Fourier' õpetuse põhiprintsiipe ning avalikkust erutavaid poliitilisi küsimusi.

Petraševskilaste ringis loeti ja arutati pooldavalt näiteks Belinski kirja Gogolile, propageeriti Fourier' ideid. Petraševski võttis osa „Võõrsõnade taskusõnastiku" koostamisest ja redigeerimisest, milles ta, seletades „võõrsõnu", esitas Lääne-Euroopa utopistlikkude sotsialistide õpetusi. Petraševski, kes nagu Fourier'gi pooldas sotsialismi elluviimist rahulikul teel, oli sotsialist-utopist.

1848. a. revolutsioon avaldas suurt mõju ringi liikmeile. Mõned neist ei rahuldunud enam kõnede ja lugemistega, vaid hakkasid otsima võimalust tegutseda revolutsiooni kasuks. Kõige revolutsioonilisem positsioon petraševskilaste ringis oli Spešnev'il. Ta pooldas vandenõu taktikat, nõudis salaseltsi organiseerimist ja tsarismivastase ülestõusu ettevalmistamist. Suurt ulatust petraševskilaste agitatsioon ei võtnud.

1849. a. areteeriti politseiagendi ülesandmisel petraševskilased. Juurdlus ei suutnud avastada mingit organiseeritud salaühingut — juurdluskomisjon süüdistas petraševskilasi „ideede vandenõus", mis „rikub meeli". Sümpatiseerimise eest kommunistlikele ja vabariiklikele ideedele mõisteti 15 inimesele surmanuhtlus, teistele sunnitöö ja asumisele saatmine Siberisse. Hukkamõistetud toodi Peeter-Pauli kindlusest väljakule.

kus oli juba üles seatud kõrge must tapalava, seisid sõjaväed ja surmaotsuse täitmist pealt vaatama kogunenud rahvahulk. Petraševski ja veel kaks tema ringi kaaslast seoti postide külge ja nende näod kaeti valgete torumütsidega. Soldatid tõstsid püssid palge. Trummid põrisesid. Petraševskilased elasid juba üle läheneva surma koledusi. Alles sel hetkel katkestati nurjatu komöödia ja petraševskilastele kuulutati tsaari „armu", kes muutis nende surmanuhtluse eluaegseks sunnitööks. Sääraste võtetega võitles Nikolai I „jultunud targutustega".

§ 43. Teadus, kirjandus, kunst XIX sajandi esimesel poolel.

Teadus. Feodaalsel-pärisorjuslikul Venemaal olid XIX saj. esimesel poolel teadusliku elu keskusteks Teaduste Akadeemia, ülikoolid ja teaduslikud seltsid. Riik andis teaduslikeks töödeks tühiseid summasid, kuid hoolimata äärmiselt ebasoodsatest tingimustest tegi teadus XIX saj. esimesel poolel suuri edusamme. Venemaal tõusis esile rida suuri õpetlasi.

Üheks XIX saj. suurimaks matemaatikuks oli N. I. Lobatševski, kes luges Kaasani ülikoolis taevamehaanikat ja arvude teooriat. Noor matemaatika professor Lobatševski töötas täielikult välja uue geomeetria — „mitte Eukleidese geomeetria" — korrapärase süsteemi, mis hõlmas klassikalise Eukleidese geomeetria eri juhtumina. Tekkis uus ettekujutus ruumist. Lobatševski töö ilmus trükis 1829. a. Kuulus inglise matemaatik Silvester nimetas Lobatševskit „geomeetria Kolumbuseks". Ent tolleaegsel Venemaal ei saadud Lobatševskist aru ja mõned pealinna ajakirjad naeruvääristasid tema tööd. Alles hiljem osati hinnata Lobatševski töid geomeetria alal nende täieliku teadusliku tähtsuse poolest.

Reaktsioonilisel isevalitsuslikul Venemaal XIX saj. esimesel poolel töötas vene õpetlaste loov mõte edasi, rajades endale teed teaduse ja tehnika kõige revolutsioonilisematesse ja eesrindlikumatesse harudesse. Kõige enam on vene õpetlased ja

leiutajad korda saatnud elektrotehnika alal. Kuid nende leiutajate saatus oli kurb.

1802.—1803. a. vene füüsik V. V. Petrov, vene provintsipreestri poeg, sõltumata Nicolson'ist ja Carlyle'ist leiutas

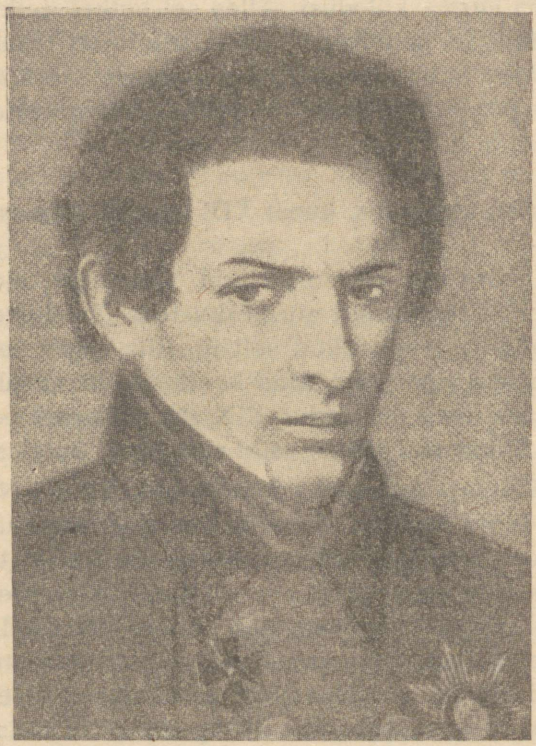

N. I. Lobatševski. *Tundmatu vene kunstniku portree.*

elektrolüüsi — tänapäeva elektrokeemia aluse. Mitu aastat enne Davy't lõi ta Volta kaare. Kuid selle suurepärase leiutise autoriks peab maailm inglast Davy't, vene leidur aga unustati. Petrovi tööd leidsid väärika hinnangu vaid siis, kui tema surmast oli möödunud 50 aastat.

Vene õpetlased ja leiutajad kasutasid praktiliselt esimestena elektrivoolu. 1832. a. ehitas Schilling Peterburis esimese maailmas tuntud elektromagneetilise telegraafi; ta tõmbas selle teedeministeeriumi ja Talvepalee vahel. Kuid sellega asi lõppeski. Mõni aasta hiljem leiutati samasugune aparaat inglaste Wheatstone'i ja Cook'i poolt ja see levis üle kogu maailma.

1837. a. vene õpetlane Jacobi leiutas galvanoplastika. Ta ehitas esimese energiamootori; tema elektripaat vedas 1838. a. reisijaid Neeva jõel. Ainult pool sajandit hiljem ilmus samasugune leiutis Thames'i jõele, äratades imestust kaasaegsetes, kel ei olnud aimugi ammuunustatud vene leiutise olemasolust.

1833. a. vene mehaanik Tšerepanov ehitas Uuralis originaalse konstruktsiooniga esimese vene veduri, ent vähimatki mõju ta ei avaldanud tehnika arenemisele Venemaal ja veel kaua aega pärast seda veeti välismaa vedureid Venemaale.

Kuulus vene astronoom V. Struve asutas 1830. a. lõpul Peterburi juurde tuntud Pulkovo observatooriumi. 19. sajandi esimesel poolel silmapaistev õpetlane N. N. Zinin tegi rea ülemaailmalise tähtsusega avastusi keemia alal, pannes aluse vene keemia koolile.

Arstiteaduse alal sai kuulsaks tähtis vene õpetlane ja pedagoog N. I. Pirogov, kes esitas uusi meetodeid kirurgia ja anatoomia alal. 1856. a. astus Pirogov artiklis „Elu küsimused" välja vana kasvatusviisi vastu, nõudes, et kujundataks uued inimesed ausate demokraatlikkude veendumustega.

XIX saj. esimese poole üks suurimaid looduseuurijaid, embrüoloogia rajaja Karl Baer töötas Peterburi Teaduste Akadeemias. Ta arendas energilist tegevust Venemaa loodusvarade uurimisel, teostas rea reise ja võttis aktiivselt osa Geograafilise Seltsi asutamisest ühes Etnograafilise Muuseumiga selle juures.

1819.—1821. a. tegi vene ekspeditsioon Lazarevi juhtimisel teekonna kaugele lõuna-laiuse kraadideni, avastas teel palju uusi saari ja tungides läbi jää jõudis välja Antarktise kallastele. Selle lõuna-kontinendi avastamise au kuulub venelas-

tele. Vaikse ookeani kõigi laiuskraadide all leidub sest ajast peale saari vene nimedega: Suvorovi saar, Kutuzovi saar, leetseljak „Hoia!" jt.

XIX saj. alguses tegi suure sammu edasi Vene historiograafia. Juba Aleksander I valitsuse ajal ilmus Karamzini „Vene riigi ajalugu", mis oli sel ajal suursündmuseks. Puškini sõnade järgi avastas Karamzin Vene ajaloo, nagu Kolumbus avastas Ameerika. Kuid „Vene riigi ajaloos" ilmnes selgelt mõisnikupärisorjapidaja ideoloogia. Karamzini arvates ajaloos „oleneb kõik isevalitseja tahtest, kes nagu osav mehaanik sõrmeliigutusega annab käigu suurtele massidele". Nikolai I valitsuse ajal oli ametlikuks ajaloolaseks „Ametliku rahvusluse kaitsja" — reaktsionäär Pogodin.

Kirjandus. Vanade feodaal-pärisorjuslikkude vahekordade lagunemise ja uute — kapitalistlikkude — kasvamise perioodil etendas kirjandus määratu suurt ühiskondlikku osa.

30—40-ndate aastate kirjanikud, kriitikud, publitsistid olid oma aja eesrindlike ideede väljendajateks, võitlejateks uue, vaba elu eest. Kirjandusest ja selle tähtsusest sel ajastul kirjutas Herzen oma teoses „Revolutsioonilise ideede arengust Venemaal": „Kirjandus on rahvale, kel puudub poliitiline vabadus, ainukeseks tribüüniks, kust ta võib panna kuulma oma äärmise pahameele ja südametunnistuse hüüdu".

Vene tsarism jälitas karmilt eesrindlikke kirjanikke ja poeete. Tsaari tsensuur hävitas raamatuist vähimagi viipe kehtiva korra kritiseerimisele. 1849. a. loodud tsensuurikomitee keelas ära paljud raamatud ja ajakirjad, mis ei olnud kooskõlas „ametliku rahvusluse" suunaga.

Kuid tsarism ei piirdunud kirjanikkude kirjandusliku tegevuse jälitamisega. Herzen kirjutab Nikolai-aegsete eesrindlike inimeste traagilisest saatusest ja toob Nikolai-aegse monarhia lühida, kuid ilmeka „kuritegude loetelu" vene kirjanikkude ja luuletajate suhtes:

Rõlejev üles poodud Nikolai poolt.
Puškin tapetud duellil 38-aastaselt.
Gribojedov surmatud Teheranis.
Lermontov tapetud duellil, ... Kaukaasias.
Venevitinov tapetud seltskonna poolt 22-aastaselt.
Koltsov tapetud oma perekonna poolt 33-aastaselt.
Belinski tapetud 35-aastaselt näljast ja viletsusest.
Baratõnski suri pärast 12-aastast asumisel-olekut.

Silmapaistev vene ilukirjanduslik teos — Gribojedovi (1795—1829) „Häda mõistuse pärast" — oli kujukas satiir kõrgema aadli soost aristokraatia, valitseva bürokraatia (ametnikevalitsuse), kõrgitseva sõjaväelise kliki kohta. Komöödia „Häda mõistuse pärast" etendas suurt ühiskondlikku osa.

A. S. Puškin. *Tropinini portree.*

Dekabrist Steingelile juurdlusel esitatud küsimuse puhul, missugused teosed aitasid kõige enam kaasa tema liberaalsete vaadete arenemisele, nimetas asjaosaline Voltaire'i ja Radištševi teoste kõrval „Häda mõistuse pärast". Olles keelatud tsaristliku tsensuuri poolt, käis see teos kaua aega käsikirjana käest kätte, seda kirjutati ümber ja levitati provintsis. Gribojedov oli tsarismile seda ohtlikum, et ta oli seoses dekabristidega, ehkki ta nende vaateid täiel määral ei jaganud. Just seepärast otsustas Nikolai I Gribojedovist lahti saada. Ta saatis tema, vastu poeedi enese tahtmist, saadikuks Teherani, kus suurepärane vene dramaturg varsti tapeti fanaatilise rahvajõugu poolt, kes oli vihale aetud Vene tsarismi ahistuste tõttu.

Nikolai valitsemise ohvriks sai andekas vene kirjanik-filosoof P. J. Tšaadajev, Puškini sõber. Suur poeet pühendas Tšaadajevile kolm tähelepanuväärset „Läkitust". 1836. a. avaldati ajakirjas „Teleskoop" Tšaadajevi kuulus „Filosoofiline kiri" pärisorjusliku Venemaa oleviku ja mineviku kriitikaga. Nikolai I, tutvunud artikliga, pani sellele resolutsiooni: „Läbi lugenud artikli, leian, et selle sisu on segu jultunud mõttelagedusest, mis on väärne nõdrameelsele." Tsaar andis käsu kuulutada Tšaadajev hullumeelseks ja panna ta alalise arstliku järelevalve alla, võttes talt ära kõik käsikirjad. Nikolai I käskis anda soldatiks andeka noore poeedi Poležajevi, kes oli kirjutanud poeemi „Saška". Toorest peksust piinatud, suri Poležajev soldatite haiglas. Kuid kõige traagilisem ja raskem oli Venemaale geniaalse poeedi Aleksander Sergejevitš Puškini surm. Suurim vene poeet, vene realismi rajaja, vene kirjandusliku keele looja, maailmakirjanduse geenius A. S. Puškin on vene rahva uhkus ja au. Puškin oli aadlik, kuid suure proletaarse kirjaniku Gorki õiglase märkuse kohaselt „temale olid kogu rahvuse huvid kõrgemal aadli huvidest ja tema isiklik kogemus laiem ja sügavam aadliklassi kogemusest". Puškin oli nii geniaalne luuletaja kui ka suur kodanik, kes teatud määral kajastas rahva revolutsioonilisi lootusi.

Puškin sündis 1799. a. Moskvas vaesunud põlisaadli perekonnas. Tänu oma onu ja isa sõprade sobitustele pääses Puškin äsjaasutatud aristokraatlikku Tsarskoje Selo lütseumi. Nooruses sai Puškin tugevasti tunda prantsuse entsüklopedistide mõju. Neilt omandas ta tungi hariduse järele ja kriitilise suhtumise iganenud feodaalse korra vastu. Lääne-Euroopa revolutsioonilistelt kirjanikkudelt ja poeetidelt omandas ta türannide vihkamise. Juba 1815. a. varajases luuletises „Liciniusele" kirjutas Puškin orjuse vihkamisest. 1817. a. lõpetas Puškin lütseumi. Pärisorjusliku Venemaa sünge pilt rabas sügavalt noore luuletaja tundelist meelt. Radištševi eeskujul lõi ta oodi ja andis sellele sama pealkirja kui Radištševgi — „Vabadus". Aga kui Radištšev nägi unistustes, kuidas „siis kõikjal tõuseb sõjavägi lahinguvalmis, kõiki lootusega relvastab" ja viib tsaari timukapakule, kutsus Puškin otseselt ülestõusule tsaari vastu: „Nüüd tõuske, langenud orjad!"

Viha ja vaenuga heitis ta väljakutse isevalitsusele:

Самовластительный злодей
Тебя, твой трон я ненавижу,
Твою погибель, смерть детей
С жестокой радостию вижу.

(Tõlkes: Sa isevalitsuslik roimar! Sind, sinu trooni ma vihkan, su enda hukku, laste surma ma näha julmas rõõmus ihkan.)

Oma luuletustega tungis Puškin isevalitsuse pooldajaile ja jutlustajaile kallale, häbimärgistas soosikut Araktšejevit, nimetas reaktsionääri haridus-

minister Golitsõnit „hariduse tagakiusajaks" ja reaktsiooni inspireerijat arhimandriit Foti'd poolfanaatikuks, poolpetiseks, kes on oma tööriistaks teinud „needuse, mõõga ja risti ning nuudi". Luuletuses „Küla" kujutas ta „metsikut, ilma tunnete, ilma seaduseta härraslust".

Geniaalse luuletaja revolutsioonilised värsid ei võinud tolleaegsel Venemaal jääda karistamata. Puškin saadeti välja lõunasse. Luuletaja jätkas ka asumisel olles (Kišinevis ja Odessas) vabadust armastava sisuga värsside ja poeemide kirjutamist. Odessast saadeti luuletaja uuele asumisele Mihhailovskoje külla, oma isa mõisa, kellele tehtigi ülesandeks järelevalve oma poja üle. Siin töötas poeet oma geniaalse teose „Jevgeni Onegini" kallal, lõpetas poeemi „Mustlased" ja lõi tragöödia „Boris Godunov", millest Benckendorff kirjutas oma esilduskirjas tsaarile, et seal on „tsaarivõimu esitatud hirmsal kujul". Tsaar nõustus sellega, ja „Boris Godunov" ei saanud mitu aastat trükis ilmuda.

Puškin oli tihedalt seotud dekabristidega, kellede seas tal oli palju sõpru, kuid dekabristide salaseltsi ta ei kuulunud. Kui varsti peale dekabristide hukkamist 1826. a. Nikolai I Puškini asumiselt tagasi kutsus ja temalt küsis: „Mis te oleksite teinud, kui oleksite 14. detsembril olnud Peterburis?" — vastas Puškin: „Oleksin asunud mässajate ridadesse." Tsaar kuulutas enese Puškini ainsaks tsensoriks ega andnud kaua aega talle võimalust oma teoseid trükis avaldada.

Puškini ümber oli loodud piinav rõõna-, laimu- ja alandus-olukord, viimaseil eluaastail aga — otseselt tagakiusamis-olukord.

1837. a. suri Puškin surmavasse haava, mille ta sai kahevõitluses ohvitser d'Antès'iga, Hollandi saadiku kasupojaga. Raevunud roimarlikust tapmisest, tulid tuhandeist inimestest koosnevad rahvamassid saatma suure rahvapoeedi surnukeha. Rahutuks muutunud tsaari käsul viisid sandarmid luuletaja surnukeha salaja ära ja matsid ta Svjatogorski kloostrisse, Puškini mõisa lähedale.

Teine Nikolai-aegne suurpoeet, Mihhail Jurjevitš Lermontov häbimärgistas pahameelt avaldavas luuletuses „Luuletaja surma puhul" Puškini tapmist inspireerijaid. Nende värsside eest saadeti Lermontov Kaukaasiasse. 1841. a. tapeti kahevõitluses ka Lermontov. Lermontov oli ainult 27-aastane, tema võimas talent hävis just õitsengu ajal.

Nikolai võttis Lermontovi surmateate vastu kahjurõõmsa hüüdega: „Koerale — koera surm."

Nikolai valitsemise aegne üldine olukord kajastus suure vene kirjaniku N. V. Gogoli (1809—1852) isikulises ja loomingulises saatuses, kes oma geniaalseis teoseis „Revident", „Surnud hinged", „Vanaaegsed mõisnikud" jt. andis viha ja piitsutava satiiri poolest vapustava pildi maa-aadli sügavast laostumisest. „„Surnud hinged" vapustas kogu Venemaad," kirjutas Herzen selle teose mõjust. „Säärane süüdistus oli kaasaegsele Venemaale vajalik.

See on haiguslugu, mis kirjutatud meistri käega. Gogoli poeesia — see on õuduse ja häbi karjatus elunärususest alandatud inimeselt, kui ta järsku peeglis märkab oma loomastunud nägu."

Gogol suri, haigestudes oma elu lõpul vaimuhaigusesse, mille hoos ta hävitas oma geniaalse poeemi „Surnud hinged" lõpposa.

M. J. Lermontov. *K. Gorbunovi akvarell.*

Ajajärgu ilukirjanduslikeks dokumentideks olid ka Herzeni hiilgavad teosed. „Minevik ja mõtted" on tõepärane kroonika mitte ainult Herzeni, vaid ka tema aja parimate eesrindlike inimeste elust, mis näitab vene ühiskondliku mõtte arenemist Nikolai-aegse reaktsiooni süngeis tingimustes. Herzeni romaanis „Kes süüdi?" näidatakse ausat, andekat, julget Vladimir Beltovit, kes ei suutnud leida enesele kohta elus ja muutus „üleliigseks inimeseks" — tüüpiline kuju XIX saj. klassikalises kirjanduses.

XIX saj. esimese poole vene kirjandus, mis oli tihedasti seotud ühiskondliku eluga ja läbi imbunud oma aja eesrindlikest ideedest, asus loomulikult

kirjandusliku realismi teele, lõpparvet tehes ajutiste innustumistega sentimentalismist ja romantismist.

Kirjandusliku realismi koolkonna rajajaiks olid suured vene kirjanikud A. S. Gribojedov, I. A. Krõlov, A. S. Puškin ja N. V. Gogol.

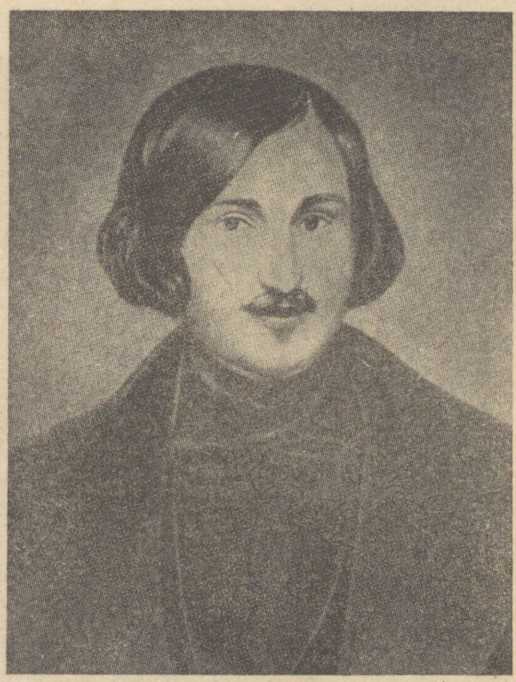

N. V. Gogol. *F. A. Molleri portree 1841. a.*

Nende kirjanikkude teosed on surematud, sest need ei kajastanud õiglaselt ja kirkalt mitte ainult oma aja elu, vaid on ka läbi immutatud palavast usust suure vene rahva paremasse tulevikku. Meie maa austab sügavalt oma suurte kirjanikkude ja poeetide mälestust. Rahvapoeet Puškin on Nõukogude Liidu rahvaste ja eriti tema noore sugupõlve armastatuimaks poeediks. Täidunud on suure poeedi ennustus, mille ta kirjutas veidi aega enne oma surma tähelepanuväärses luuletuses „Exegi monumentum".

И долго буду тем любезен я народу,
Что чувства добрые я лирой пробуждал,
Что в мой жестокий век восславил я Свободу
И милость к падшим призывал.

[Tõlkes: Ning püsib armastus mu vastu Vene hiius — mu vastu, kellelt hing tal häädushurma joond, kes julmal ajastul sind ülistand, oo priius, ja langenuile tröösti toond.)

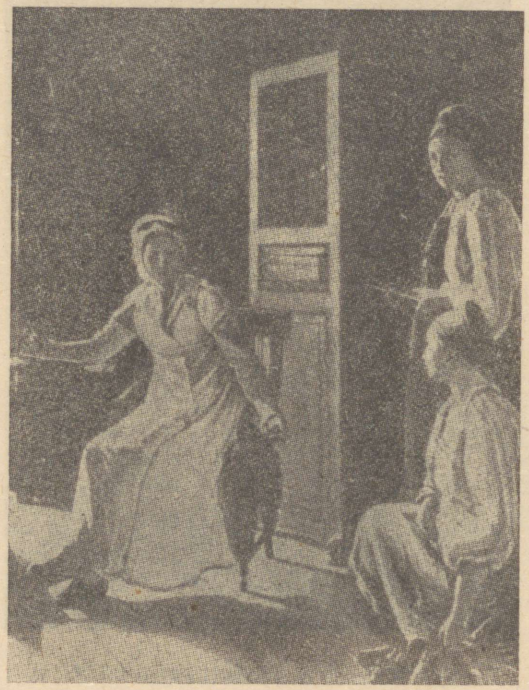

Mõisaproua hommik. *A. G. Venetsianovi maal.*

Kunst. XIX saj. esimene pool oli ajaks, mil Venemaa algava kodanliku arengu mõju all hakkasid realismi ideed endale teed rajama kõigil vene kunsti aladel. Rahvusliku iseteadvuse, ühiskondlikule elule ärkava rahva rahvusliku uhkuse sügavad progressiivsed ideed leidsid kajastust ka kunstis.

Kirjanduses oli nende uute tendentside väljendajaks Puškin, maalikunstis — Venetsianov ja Fedotov, muusikas — Glinka. Nikolai I ajal oli

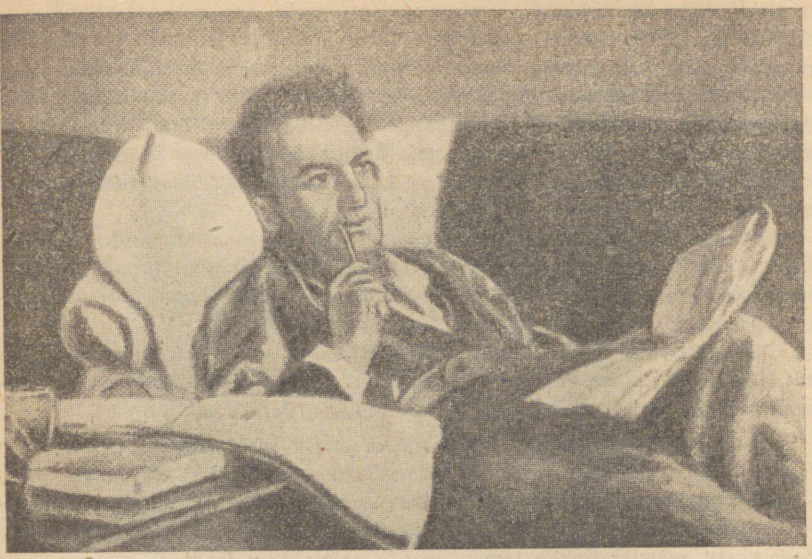

M. I. Glinka töötamas ooperi „Ruslan ja Ludmilla" kallal.
I. J. Repini portree.

erilise soosimise olukorras sõjamaal — sõjaelu, lahingute jms. kujutamine; kõige vajalikumaks peeti seda laadi piltidel riietuse, sõjavarustise ja igasuguste polkude tunnuste ja relvaliikide vormide täpset reprodutseerimist. Ametliku akadeemilise maali esindajaks oli kunstnik Brüllow. 1830. a. pandi välja Brüllowi maal „Pompei viimne päev". Sel maalil oli määratu suur menu.

И был „Последний день Помпеи"
Для русской кисти первым днем, —

(Tõlkes: Nii oli „Pompei viimne päev", siis vene pintsli esipäev, —) kirjutas üks tolleaegseist poeetidest. Selle maali menu ei olnud mitte ainult kunstiliselt kõrge meisterlikkuse tagajärg, vaid tingitud ka suurest hulgast valgus- ja värviefektidest (tuli, välk), mis avaldasid vaatajaile sügavat muljet. Realismi otsingud leidsid oma väljenduse suure vene kunstniku A. A. Ivanovi loomingus. Oma maali kallal „Kristuse ilmumine rahvale" töötas Ivanov ligikaudu 30 aastat.

Olustikku kujutava maalikunsti isaks ja üheks esimeseks kunstnik-realistiks oli A. G. Venetsianov. Ta oli pirukamüüja poeg, lapsepõlvest alates

jälgis tööliste, käsitööliste ja talupoegade elu-olu. See mõjustas tema realistliku maitse arenemist. Tema suur maal „Rehela" ja rida etüüde külaelust on siiski veel esitatud ilustatud kujul, kuigi iseenesest juba mõte kujutada lõuendil talupoega tundus sel ajal julgena. 1840. a. lõpul pani välja oma esimese maali kuulus žanrimaalija G. A. Fedotov. Maali eest „Majori kosjaskäik" andis Kunstide Akadeemia Fedotovile akadeemiku tiitli. Klassikaliste traditsioonide harrastajad maalikunstis suhtusid põlastavalt Fedotovi maalidesse kui rahva vaimus maalituisse.

Portretistidest olid kõige andekamad pärisorjast maalikunstnik Tropinin, kes maalis õnnestunud portreed Karamzinist ja Puškinist, ja peen maalikunstnik-romantik Kiprenski, kes sai kuulsaks oma tähelepanuväärsete portreedega Krõlovist, Puškinist ja oma autoportreedega.

Silmapaistvaks vene arhitektiks XIX saj. algul oli A. Voronihhin. Ta ehitas Peterburis Rooma Peetri kiriku eeskujul Kaasani peakiriku, mis on parimaid uusima kirikliku ehituskunsti monumente Venemaal.

Vene ooperi- ja sümfoonilise muusika esiisa M. I. Glinka (1804—1857) kasutas rahvaviiside varasid ja Lääne-Euroopa muusika kogemusi, võttis kokku kogu vene muusika arengu saavutused ja kindlustas vene helikunstile ülemaailmse tähtsuse. Vene aristokraatia võttis Glinka teosed vaenlikult vastu, mõistes hukka tema muusika rahvalikku laadi. Ei mõistetud ka tema geniaalset ooperit „Ivan Sussanin", mille muusikat valitsevad klassid nimetasid „kutsarlikuks". Glinka klassikaline ooper „Ruslan ja Ludmilla" võeti repertuaarist ära aasta pärast selle lavastust ja komponisti eluajal seda enam uuesti ei lavastatud. Glinka kasutas oma loomingus ukraina, soome, poola, gruusia, hispaania ja teisi meloodiaid. Jälitamistest tüdinud, sõitis Glinka ära välismaale, kus ta ka suri.

Glinka järglaseks oli komponist Dargomõžski (1813—1869). Temale nagu Glinkalegi oli vene helikunsti juhtivaks printsiibiks kõrge kunstiline realism. Dargomõžski komponisti-elutee ei olnud samuti mitte kerge. Dargomõžski parem ooper „Russalka" võeti selle esimesel lavastamisel kaunis külmalt vastu ja alles 10 aastat hiljem sai see üheks lemmik-ooperiks.

XIX saj. esimesel poolel saavutas tähelepanuväärseid kunstilisi edusamme ka vene teater. Suure teatri ehitamine Moskvas Petrovkal lõpetati juba 1780. a. inglase Medoxi poolt ja nimetati siis Petrovski teatriks. 1805. a. see oma aja kohta luksuslik teater põles maha ja ehitati uuesti üles alles 20 aastat hiljem, 1825. a., arhitekt Beauvais' poolt. 1853. a. põles Suur teater uuesti, kuid restaureeriti peagi. Sel ajajärgul saavutas vene ooper suuri edusamme.

Väike teater avati Moskvas 1824. a. ja sai peagi kõige suuremate näitlejaannete koonduskohaks. Läinud sajandi suurimaks vene artistiks, realismi esiisaks laval oli M. S. Štšepkin (1788—1863). Pärisorise taluniku pojana ta ostis enese vabaks alles 33 aasta vanuses. Štšepkin töötas palju aastaid

Väikeses teatris, luues surematuid kujusid Gribojedovi, Gogoli ja paljude teiste näidendites. Štšepkin käis läbi kõigi oma aja ühiskondliku liikumise silmapaistvate tegelastega.

Tähelepanuväärseks vene traagikuks oli Moskva Väikese teatri laval P. S. Motšalov (1800—1848), kes sai kuulsaks oma osadega Shakespeare'i tragöödiais.

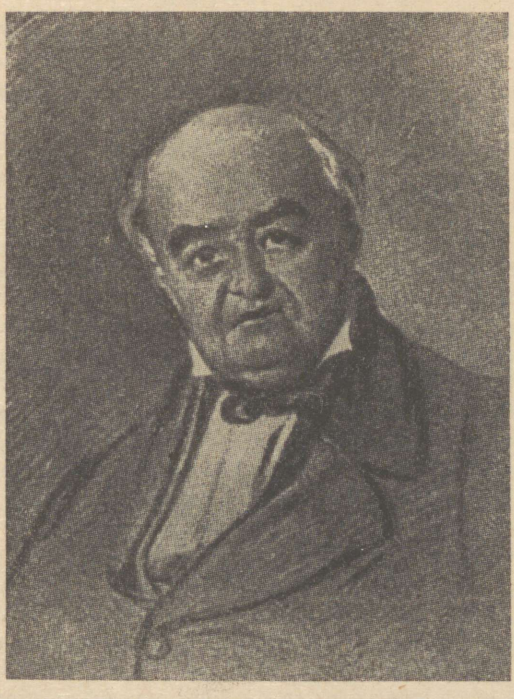

M. S. Štšepkin. *T. G. Ševtšenko portree.*

§ 44. Tsaari-Venemaa rahvaste kultuur XIX sajandi esimesel poolel.

Ukraina kirjandus. Tsarism töötas vastu Venemaa ääremaade iseseisvate rahvuste arenemisele ja takistas vägivaldselt rõhutud rahvaste kultuurilist arengut. Kaitstes oma rahvuslikku olemasolu püüdsid rõhutud rahvad säilitada kõigepealt oma emakeelt.

Ukraina mitmemiljoniline rahvas pani venestamisele visalt vastu, jätkates loomingut oma rikkas emakeeles.

Uuema ukraina kirjanduse isaks oli I. P. Kotljarevski (1769—1838). Kotljarevski võitis suure populaarsuse oma kolme ukrainakeelse teosega — „Aeneis", „Natalka-Poltavka" ja „Moskal-tšarivnik". Vergiliuse „Aeneise" ümbertegemise kallal töötas Kotljarevski 30 aastat. „Aeneises" naeris Kotljarevski kurjalt välja pärisorjastava aadli ja tsaari ametkonna, kuid ühes sellega kujutas ta eleegilise mineviku-igatsusega vana hetmaniaja elu ja kombeid.

Suurt mõju avaldas Ukraina kultuurilisele elule esimene ülikool Ukrainas — Harkovi ülikool, hoolimata valitsuse pingutustest teha see venestuskeskuseks. Noore ülikooli ümber kasvas grupp ukraina kirjanikke — Gulak-Artemovski, Kvitka-Osnovjanenko, Grebinka jt.

G. F. Kvitka't (kirjanduslik varjunimi Gritsko-Osnovjanenko, Osnovi küla järgi Harkovi lähedal) loetakse ukrainakeelse kirjanduse loojaks. Tema „Väikevene uudisjutud" kandsid sentimentaalset ja moraalitsevat iseloomu.

XIX sajandi esimese poole silmapaistvaks ukraina poeediks oli E. P. Grebinka (Grebenka) (1812—1848). Grebinka, kes oli Puškiniga seotud isikliku sõprusega, tõlkis ukraina keelde Puškini „Poltava". Ukraina kirjanduses olid aukohal Grebinka valmid — „Prikazki", tähelepanuväärsed oma keelelt ja ukraina talurahva raske elu kujukalt kirjeldamise poolest. Grebinkat loetakse ukraina kirjanduse üheks klassikuks.

Ukraina ehtsaks rahvapoeediks XIX saj. esimesel poolel oli Taras Grigorjevitš Ševtšenko (1814—1861). Ta oli rikkale mõisnikule Engelhardtile (end. Zvenigorodka maakond Kiievimaal) kuuluva pärisorja poeg. Kaotanud ema ja seejärel isa, sai väike Ševtšenko varjupaiga kooli köstri juurde, õppis kirjaoskust ja luges tema eest psalterit „hingusele läinud pärisorjade hingedele", saades selle eest kümnenda kopika „ergutuseks" — nagu seda meenutas Ševtšenko ise. Vara ilmnes Ševtšenko juures joonistamis-anne. Ta jooksis köstri juurest ära maalrite juurde, kes kirikut värvisid, kuid ei saanud neilt midagi õppida. Ševtšenko oli ka karjaseks ja teenriks („kasatšokiks") mõisniku juures. Härra käskis mitu korda kutsaril Ševtšenkole peksa anda, kui leidis teda joonistamast. Ühes oma mõisnikuga sattus Ševtšenko Peterburi, kus ta pandi õppima „maalikunsti tsunftimeistri" juurde. 1836. a. tutvus Ševtšenko ühe kaasmaalasest kunstniku kaasabil kirjanikkude Žukovski ja Grebinkaga ja samuti kuulsa kunstniku Brüllowiga. Soovides anda sünnipärasele talendile võimalust õppida, maalis Brüllow poeet Žukovski portree, loosis selle välja ja saadud 2500 rubla eest ostis Ševtšenko vabaks. Ševtšenko astus Kunstide Akadeemiasse. Samal ajal kirjutas ta oma esimesed luulelatused. 1840. a. ilmus tema esimene värssidekogu — „Kobzar". Ševtšenko parimaiks poeemideks on „Naimitška" — ema kannatuste lugu; „Katerina", milles kujutatakse purustatud armastust; „Haidukid" — eepiline pilt talupoegade revolutsioonilisest võitlusest panide vastu 1768. a. Tsarismi sügavast vihkamisest on läbi imbunud tema poeem „Uni",

kus sügava satiiriga on kirjeldatud karuna kujutatud tsaar Nikolai I-st ja tema õuekondlike liualakkujate jõuku. Poeemis „Kaukaasia" kutsus Ševtšenko kogu kirglikkusega kõigi rahvuste töötavat rahvast üles avalikule võitlusele koloniaalse rõhumise vastu, halastamatule võitlusele tsaari „rahvaste vangla" vastu, kus

От молдаванина до финна,
На всех наречьях, все молчит.

(Tõlkes: Moldaavlasest soomlaseni, kõigis murdeis kõik vaikib.)

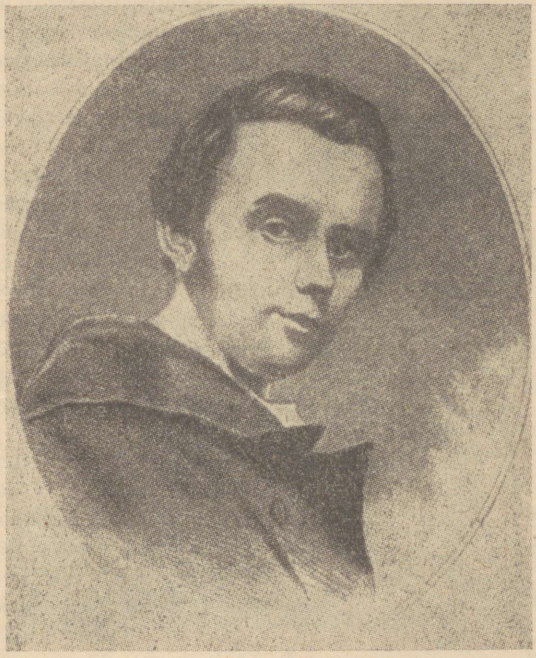

T. G. Ševtšenko nooruses. *Serjakovi gravüür Ševtšenko autoportreest.*

Aprillis 1847. a. areteeriti Ševtšenko „revolutsioonilise tegevuse" pärast ühenduses tol ajal Kiievis avastatud salajase organisatsiooniga „Kyrillose-Methodiose vennaskond", mis oli loodud 1840. a. Ajaloolase Kostomarovi poolt koostatud „vennaskonna" programm pooldas föderatiivse vabariigi loomist, nõudis pärisorjuse hävitamist ja hariduse laialdast levitamist. Kyrillos-methodioslased olid ühenduses vene slavofiilidega. Ševtšenko seisis

T. G. Ševtšenko pagendatud soldatina. *Autoportree.*

lähedal „vennaskonna" vasemale, demokraatlikule tiivale ja nõudis temalt aktiivset revolutsioonilist tegevust. 1847. a. paljastati „Kyrillose-Methodiose vennaskond", „vennaskonna" liikmed areteeriti. Areteeritute hulgas oli ka Ševtšenko, kelle kohta tehti järgmine otsus: „Kunstnik Ševtšenko kui tugeva kehaehitusega isik ässitavate ja ülimal määral jultunud värsside luuletamise eest määrata reameheks Orenburgi üksikusse korpusse." Sellele määrusele lisandas Nikolai I: „Kõige karmima järelevalve alla, ühes keeluga kirjutada ja joonistada."

Alles 1857. a., pärast kümneaastast tsaristlikku kasarmut, drilli ja nöökimist vabastati Ševtšenko. Asumisele saatmine jättis poeedi-revolutsionääri mitte ainult murdmata, vaid karastas teda veelgi enam. Uutes luuletustes kutsus ta talupoegi üles mitte uskuda tsaari, mitte oodata temalt vabadust, vaid võita see ise endale relvadega.

Juulis 1859. a. areteeriti Ševtšenko kodumaal uuesti ja toodi Kiievisse. Ta oli sunnitud lahkuma Ukrainast, naastes Peterburisse politsei valve alla. Peterburis sai Ševtšenko ligemalt tuttavaks suure vene kirjaniku-revolutsionääri Tšernõševskiga.

Vene revolutsioonilise demokraatia juhid Tšernõševski ja Dobroljubov hindasid kõrgelt Ševtšenkot kui oma mõtteosalist ja kaasvõitlejat. Dobroljubov kirjutas Ševtšenkost: „Ta on täiesti rahvapoeet... Ta on tulnud rahva seast, elas rahvaga ja mitte

ainult mõttes, vaid ka elutingimustelt oli ta temaga tugevasti ja veresidemetega seotud."

Ševtšenko vihkas Vene tsaari, mõisnikke, aadlit. Kuid ta suhtus sügavaima armastusega vene kirjanikesse ja revolutsionääridesse, kes võitlesid, nagu temagi, rahva vabaduse eest. Ta austas dekabristide mälestust, oli

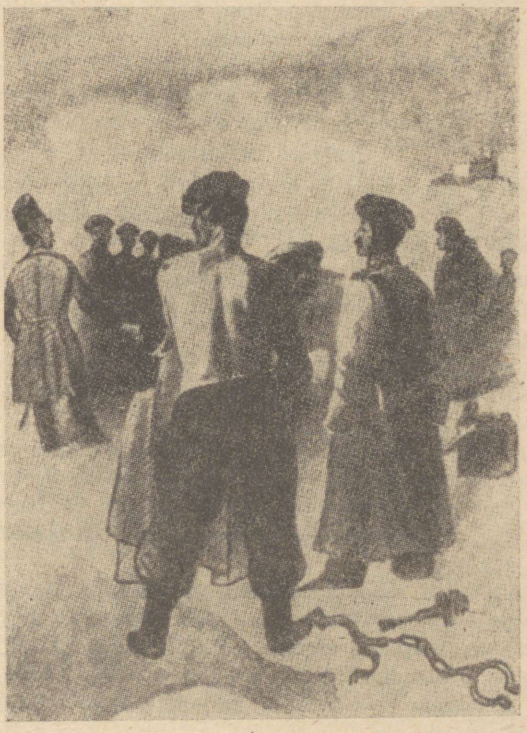

Läbi kadalipu. *T. G. Ševtšenko ofort.*

lähedane petraševskilaste ringile, innustus Herzeni „Poljarnaja Zvezda'st" ja „Kolokol'ist", oli Tšernõševski ja Dobroljubovi sõber, kelledega koos ta võitles uue elu eest „ilma orjata ja panita". Ševtšenko poeetilise geeniuse arengus etendas määratu suurt osa suur vene kirjandus, millesse Ševtšenko suhtus sügava lugupidamisega.

Ukraina suur rahvapoeet revolutsionäär-demokraat Ševtšenko kuulub maailmakirjanduse suuremate klassikute hulka. Nagu suur rahvuslik vene

poeet Puškin, nii on ka suur rahvuslik ukraina poeet Ševtšenko praegusel ajal kogu nõukogude rahva lemmikpoeete.

Teostus poeedi viimne soov, kes oma tähelepanuväärses luuletuses „Zapovit" kutsus üles:

Поднимайтесь,
Цепи разорвите,
Злою, вражескою кровью
Волю окропите,
И меня в семье великой,
В братстве вольном, новом
Помянуть не позабудьте
Добрым, тихим словом ...

(Tõlkes: Üles tõuske, purustage ahelad. Kurja, vaenuliku verega vabadust te pritsige ja mind suures peres, vabas ning uues vendkonnas ärge unustage mälestamast hea, vaikse sõnaga.)

Ukraina kunst. Hoolimata katkestamatuist jälitamistest tsaarivalitsuse poolt jätkas ukraina kultuur arenemist kõigis suundades, esile tuues ukraina rahva võimsaid loovaid jõude.

Pärisorjuse arenemisega Ukrainas XVIII saj. ja XIX saj. algul asutasid mõisnikud orkestreid, koorikapelle, teatritruppe, mis koosnesid pärisoristest talupoegadest.

1812. a. organiseeris kirjanik Kvitka-Osnovjanenko Poltavas esimese alalise ukraina näitetrupi. Määratu suure populaarsuse osaliseks sai Ukrainas muusikateater, mis lavastas esimesed ukraina ooperid: Kotljarevski „Natalka-Poltavka", Kvitka „Kosjaskäik Gontšarivtsil", Gulak-Artemovski „Zaporožlane Doonau taga" jt.

Ukraina muusikalise loomingu aluseks olid ukraina rahvalaulud. Paljud vene komponistid, näiteks Glinka, kes käis Ukrainas, kasutasid samuti ukraina rahvalaule. Suurt osa etendas kunsti arengus Ukrainas rahvapoeet Ševtšenko. Tema näidendiga „Nazar Stodolja" (1844) kindlustati lõplikult ukraina teatri olemasolu. Ševtšenko oli paljude ukraina muusikateoste tekstide ja süžeede autoriks.

Taga-Kaukaasia rahvaste kultuur. Suure jõuga toimus gruusia, armeenia ja azerbaidžani rahva ärkamine.

Üheks suurimaks gruusia XIX saj. alguse poeediks oli Puškini kaasaegne Tšavtšavadze. Päritolult aristokraat, oli Aleksander Tšavtšavadze üheks esimeseks romantismi esindajaks gruusia luules. Tema teosed on läbi imbunud sügavast nukrusest, mis oli välja kutsutud Gruusia orjastamisega Vene tsarismi poolt.

Andekaimaks romantismi esindajaks oli gruusia kirjanduses Nikolai Baratašvili, kelle teostes kõlas pessimism ja ühes sellega protest Gruusia raske tõeluse vastu. Nikolai Baratašvilit nimetatakse „gruusia Byroniks".

Realistliku suuna põhjendajaks gruusia kirjanduses oli Georgi Eristavi. Hoolimata oma vürstlikust päritolust astus Eristavi välja pärisorjuse vastu Gruusias. Georgi Eristavi oli gruusia suurim dramaturg XIX saj. esimesel poolel ja vene-gruusia draamateatri tegelik organiseerija Tiflisis.

Gruusia talurahva rasket olukorda ja võitlust kirjeldas Daniil Tšonkadze, kes ise oli tulnud pärisoriste talupoegade keskelt. Tema astus esimesena kirjanduses välja pärisorjuse vastu. 1859. a. avaldas Tšonkadze trükis jutustuse „Surami kindlus". Selles väljendati tugevaimat protesti pärisorjuse vastu. Gruusia rahva seas oli see jutustus populaarne ja avaldas suurt mõju hilisemale gruusia revolutsioonilisele kirjandusele.

Armeenias, mis oli osadeks kistud Türgi, Pärsia ja Venemaa vahel, algas rahvuslik ärkamine erilise jõuga pärast põliste Armeenia alade, nende seas Erivani ja Nahhitševani khaankond, ühendamist Venemaaga Turkmantšai lepingu järgi Pärsiaga (1828) ja Adrianoopoli rahu alusel Türgiga (1829). Pärsiale ja Türgile jäänud aladelt siirdus palju armeenia emigrante Venemaale. Tekkiva armeenia kodanluse ideelise ja poliitilise elu keskuseks sai Tiflis, kus armeenlased etendasid suurt majanduslikku osa.

Esimeseks suureks kirjanikuks Armeenias oli Hadšatur Abovjan. Abovjani romaan „Armeenia haavad" Vene-Pärsia sõja süžeel etendas suurt osa armeenia rahvusliku kirjanduse ajaloos, pannes aluse uuele kirjanduslikule keelele. Sisult olustikku kujutav, meelsuselt patriootiline, kirjeldas romaan heledates värvides armeenlaste rasket olukorda pärslaste valitsemise all. Juba enne trükis ilmumist levis romaan käsikirjas, seda loeti armeenia ringides ja see aitas kaasa armeenia rahva rahvusliku enesetunde ärkamisele. Abovjan, kes oli saanud hariduse Tartu ülikoolis, oli armeenia reaktsioonilise vaimulikkonna vaenlane. Ta avas Armeenias esimese ilmliku kooli. Hinnates kõrgelt vene kultuuri, oli Abovjan Venemaaga ideelise ja poliitilise lähenemise pooldajaks. Ühes sellega tutvustasid Abovjan ja tema mõttekaaslased armeenia lugejaid niihästi vene kui lääne-euroopa kirjanduse paremate toodetega.

XIX saj. esimesele poolele langeb uuema azerbaidžani kirjanduse põhjendaja Mirza Ahhundovi (1812—1878) loominguline õitseng. Teda kutsuti „muhamedi Molière'iks". Oma komöödiais piitsutas ta nagu Molière'gi halastamatult vaimulikke, paljastades nende silmakirjalikkust ja rahaahnust (näiteks komöödias „Alkeemik Molla Ibrahim Halil"). Türgi kirjanduses astus Ahhundov esimest korda teravalt välja naiste õigusetuse vastu, nõudis kodanlikke reforme ja võitles Azerbaidžani hariduse ja euroopastamise eest. Ahhundov taotles türgi keele lihtsustamist ja tegi ettepaneku araabiatürgi tähestiku reformiks. Ahhundov sai kasvatuse vene koolis. Tema kirjanduslikule loomingule avaldas vene kirjandus suurt ja positiivset mõju. Ahhundov kirjutas eleegia Puškini surma puhul, kus ta kõneles armastusest hukkunud poeedi vastu.

Kapitalismi areng tsaari-Venemaal.

X peatükk.

60-ndate aastate kodanlikud reformid.

§ 45. Talurahva reformi ettevalmistamine.

Võitlus talurahva reformi ümber. Krimmi sõja ajal hakkas valitsema uus keiser — Aleksander II (1855—1881). Troonipärijana tunnustas ta enese pärisorjuse säilitamise pooldajaks ja aadli huvide kaitsjaks. Kuid juba valitsemise esimesil aastail tuli Aleksander II-sel asuda kodanlike reformide teele ja esijärjekorras pärisorjuse kaotamisele.

Venemaa kogu majandusliku arengu käik viis nende reformide juurde välja. XIX saj. keskpaiku selgus täielikult vabaduseta pärisorise tööjõu kahjulikkus niihästi tööstuse kui ka põllumajanduse alal. Tootvate jõudude edasine areng riigis oli ilma pärisorjuse kaotamiseta võimatu. Kodanlike ümberkorralduste ja pärisoriste vahekordade lõpliku likvideerimise edasilükkamise võimatust riigis näitas ka Krimmi sõda. Lõpuks kõneles ka talurahva rahutuste määratu suur tõus, eriti Krimmi sõja perioodil, sügavast kriisist riigis, mis kutsus esile selle kriisi peapõhjuse — pärisorjuse likvideerimise vajaduse.

Talurahva liikumine ühenduses Krimmi sõjaga hakkas võtma ähvardavamat ulatust. Talumajapidamisi tabas sõjaajal langus, aga mõisnikud tugevdasid pärisoriste talupoegade ekspluateerimist. Klassivõitlus talupoegade ja mõisnike vahel saavutas suure teravuse pärast Krimmi sõda. 1858. a. registreeris III osakond 86 rahutust, 1859. a. — 90 ja 1860. a. — 108. Need olid sihitud juba kogu pärisorjuse, mitte aga üksikute mõisnikkude vastu, nagu varem. Igal pool keeldusid talupojad teoorjuse täitmisest, kruntrendi maksmisest, avaldades vastupanu võimudele ja sõjaväekomandodele, kes saadeti elanikkonda rahustama.

1861. aasta reformi eelse Euroopa-Venemaa majanduskaart.

Riigis kujunes revolutsiooniline situatsioon (olukord). Kuid talurahva liikumine ei arenenud revolutsiooniks. Lenin seletab nimetatud fakti sellega, et sel perioodil „rahvas, kes oli sadu aastaid mõisnike orjuses, ei olnud suuteline tõusma laialdasele, avalikule, teadlikule võitlusele vabaduse eest" (L e n i n, Teosed, XV köide, lk. 108). Töölisklass oli alles kujunemas ega suutnud talurahvast viia isevalitsuse ja pärisorjuse ründamisele.

Massiline talurahva võitlus kutsus esile elavama kodanlik-liberaalse liikumise. Liberaalsed mõisnikud ja kodanlus kõnelesid avalikult pärisorjuse kaotamise vajadusest. Nad saatsid valitsusele esildisi, kirjutasid tsaarile kirju, koostasid reformide projekte, esinesid erakoosolekuil, einetel ja bankettidel kõnedega. Liberaalne kodanlus ja mõisnikud kritiseerisid ka pärisorjuslikku riigiaparaati ta altkäemaksuvõtmise, vägivalla, võimude omavoli, tsensuuriga jms.

Talurahva revolutsiooni ähvardus sundis valitsust asuma talurahva reformi ettevalmistamisele. Isegi tsaarile ja pärisorjapidajaile-mõisnikele, kelledele ta tugines, muutus silmanähtavaks pärisorjuse kaotamise vajadus.

1856. a. ütles Aleksander II selles asjas Moskva kubermangu aadlikele: „Kehtiv hingede valdamise kord ei või jääda muutmatuks. Parem on kaotada pärisorjus ülaltpoolt, kui oodata seni, kuni see iseendast hakkab kaduma altpoolt."

Aastail 1857—1858 organiseeriti valitsuse ettepanekul kubermangu aadlikomiteed reformiprojektide väljatöötamiseks. Kubermangukomiteede poolt väljatöötatud projektid saadeti Peterburisse valitsuse poolt moodustatud redaktsioonikomisjonidesse, kes pidid välja töötama reformi üldise seaduseelnõu. Komisjonid koosnesid valitsuse poolt nimetatud ametnikest. Redaktsioonikomisjonide esimeheks nimetati kindral Rostovtsev, kes Nikolai I-le dekabristid üles andis. Pärast Rostovtsevi surma nimetati komisjoni esimeheks reaktsionäär krahv Panin. Reformi ettevalmistamise peategelaseks oli Nikolai Miljutin, liberaalse bürokraatia esindaja.

Kogu reformi ettevalmistamise asja juhtis „Talurahva asjade peakomitee", mis oli moodustatud kõrgemaist ametnikest ja pärisorjapidajaist-suurmõisnikest. Seaduseelnõu bürokraatlik ettevalmistus kestis mitu aastat (1857—1860).

Suurmõisnikud, kelledele kuulusid peaaegu pooled pärisorjadest, panid ette vabastada talupojad ilma hingemaata, andes neile üksnes taluhooned ja säilitades igaveseks ajaks kohustussuhted mõisa vastu, s. o. sundtöö mõisnikule.

Keskmõisnikud olid huvitatud põllumajanduse kodanlikust arengust. Need mõisnikud, moodustades poole aadlist, omasid pärisorjade enamikku. Nende seas oli kaks põhigruppi: teoorjus- ja obrokimõisade omanikud. Nende huvid olid erinevad. Obrokimajapidamine oli ülekaalus mitte-mustmullarajoones, kus sissetulekut ei toonud niivõrd maa, kuivõrd pärisorjade omamine. Mõisnikud jätsid obroki peale neid oma pärisorje, kes läksid ära vabrikuisse või kõrvalistele tööndusaladele. Seepärast panid liberaalsed, näiteks Tveri mõisnikud (Unkovski eelnõu) ette vabastada talupojad ühes maaga, kuid kaunis suure väljaostuhinna eest, arvates kaasa ka pärisorise talupoja isiku lahtiostu. Mustmullavööndi mõisnikele, vastupidi, oli peamiseks väärtuseks viljakandev maa, millel nad pidasid teoorjuslikku majandust. Püüdes jätta maad oma valdusse, vabastatavad talupojad aga muuta moonakaiks, olid teoorjusmõisade omanikud nõus vabastama talupoegi ilma maata. Seesugune oli Poltava mõisnike eelnõu. Valitsus, kartes üldist talunike ülestõusu, pooldas vähese hingemaa andmist talupoegadele kõrge väljaostuhinna eest.

Kuivõrd erinevad ka ei olnud mitmesuguste mõisnikegruppide huvid, oli see ikkagi võitlus ühe ning sama klassi ridades. Niihästi pärisorjapidajad kui ka liberaalid olid ühevõrra huvitatud sellest, et ära hoida talurahva revolutsiooni ja rahulikul teel, järeleandmiste ja kokkulepete hinnaga, pöörata vene küla järk-järgulise kodanliku ümberkorrastuse teele, jättes võimu ja maa mõisnike valdusse.

Seda teed käisid preisi mõisnikud-junkrud, kindlustades oma

suurte feodaalmajandite aeglast arenemist kodanlikeks majanditeks. Preisimaal võtsid mõisnikud pärisorjuse kaotamisel talurahva maad endile. Peaaegu täiesti maata jäänud talupojad olid sunnitud minema mõisnike juurde tööle moonakatena orjalikel tingimustel ja müüma oma allesjäänud maatükikesed kulakutele. Moonakad olid Preisimaal õigusteta ja mõisnikud valitsesid nende üle „Teenijaskonna määruse" alusel. Seesugust kapitalismi arenguteed põllumajanduses, kus säilitatakse mõisnike majanduslik ja poliitiline ülevõim, nimetas Lenin preisiliseks. Seesugusele preisilisele kapitalistliku arengu teele tahtsid viia põllumajanduse ka vene liberaalid.

Talupojad võitlesid stiihiliselt, ebateadlikult, revolutsioonilise tee eest — suurmõisnike mõisade jaotamise ja maa lõpliku „puhastamise" eest feodalismi igandeist, nagu see oli Ameerikas. Pärast orjuse kaotamist hakkas Ameerika Ühendriiges kiiresti arenema kapitalism põllumajanduses. Plantaatorite orjanduslike majapidamiste asemele ja indiaanlastelt äravõetud vabadel maatükkidel arenesid kapitalistlikud farmid. Feodaalsete igandite täieliku puudumise tagajärjel omandasid suhted farmerite ja põllutööliste vahel kapitalistide ja proletaarlaste klassisuhete selgesti väljendatud iseloomu. Neis farmides rakendati masinaid ja kunstväetamist. Vilja toodeti müügiks. Seesugust kapitalismi arenguteed põllumajanduses nimetas Lenin ameerikalikuks arenguteeks.

N. G. Tšernõševski (1828—1889). Talupojad, kes ju kõige enam olid huvitatud pärisorjuse kaotamisest, kõrvaldati täiesti kaastegevusest reformi ettevalmistamisel. Pärisoriste talupoegade huvide kaitseks astus revolutsioonilise demokraatia programmiga välja N. G. Tšernõševski — suur vene kirjanik ja suur marksieelse perioodi sotsialist, nagu teda nimetas Lenin.

Nikolai Gavrilovitš Tšernõševski sündis 1828. a. Saraatovis, preestri perekonnas. Hariduse sai Tšernõševski algul vaimulikus seminaris, hiljem Peterburi ülikoolis. Ta vihkas tsaari isevalitsust, mis rõhus vene rahvast. Tšernõševski otsis Lääne ja

Venemaa revolutsiooniliste kirjanikkude juures vastust teda vaevavatele ühiskonna ümberkorrastamise küsimustele. Tšernõševski muutus sotsialistiks, kuid tema sotsialism oli veel marksieelne, utoopiline. Tšernõševskist sai Marxile kõige lähe-

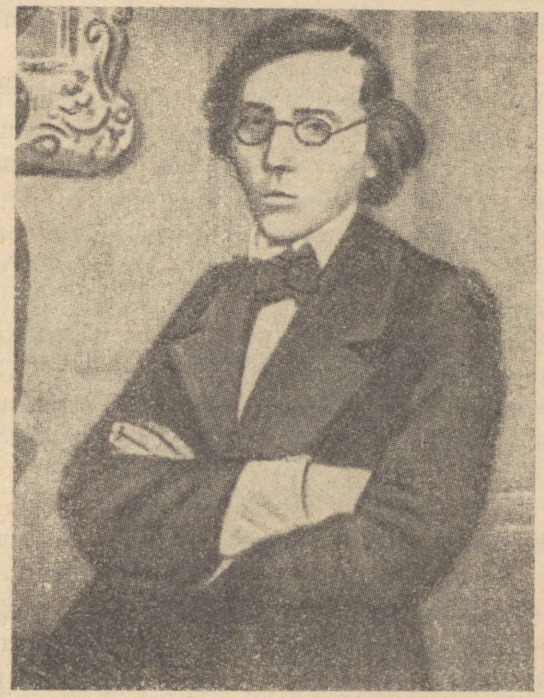

N. G. Tšernõševski 1855. a. *Lauferti foto.*

dasema filosoofilise eelkäija — materialist Feuerbachi — järelkäija.

Sotsialisti-utopistina arvas Tšernõševski, et olemasolev talurahva maa kogukondlik kasutamisviis annab Venemaale võimaluse vahenditult üle minna sotsialismile, möödudes kapitalismist. Kuid selleks, et külakogukond võiks täita seda osa, kõneles Tšernõševski, peavad talupojad saama vabastamisel

küllaldasel määral maad. Tšernõševski ei võinud veel ette näha, et üksnes kapitalismi ja proletariaadi arenemine loob, tänu tööliste klassivõitlusele, võimaluse sotsialismi võidulepääsemiseks.

Oma sotsialistlikud vaated esitas Tšernõševski üksikasjaliselt romaanis „Mida teha?", mille ta kirjutas Peeter-Pauli kindluses vangisoleku ajal.

„Kuid Tšernõševski ei olnud ainult sotsialist-utopist," kirjutas temast Lenin, „ta oli ka revolutsiooniline demokraat, ta suutis mõjustada kõiki oma ajajärgu poliitilisi sündmusi revolutsioonilises vaimus, juhtides läbi tsensuuri takistuste ja tõkete talurahva revolutsiooni ideed, masside võitlemise ideed kõigi vanade võimude kukutamiseks" (Lenin, Teosed, XV köide, lk. 144).

Tšernõševski, suure revolutsioonilise haridustegelase Belinski õpilane ja järglane, hakkas 1853. a. ajakirja „Sovremennik" (Kaasaeglane) kaastööliseks, hiljem aga tegelikuks juhiks. Selle ajakirja muutis ta revolutsioonilise demokraatia häälekandjaks.

50-ndail aastail arendas Tšernõševski talurahva küsimuse alal „Sovremennikus" üksikasjaliselt talurahva revolutsiooni programmi. Ta nõudis pärisorjuse täielikku kaotamist ühes kogu maa tasuta üleandmisega talupoegadele. Tšernõševski jälgis tähelepanelikult reformi käiku ja näitas, et tsarismi poolt valmistatav „vabastamine" on tegelikult talurahva petmine ja paljaks riisumine.

Erilise jõuga paljastas Tšernõševski liberaale, kes leppisid kokku „keiserliku parteiga". Tšernõševski rääkis, et kes ka vabastaks talupojad — kas mõisnikud-pärisorjapidajad või liberaalid, ikkagi „tuleb sellest jälk tegu". Tšernõševski kutsus talupoegi üles revolutsioonile.

Dobroljubov. Ühes Tšernõševskiga võitlesid talurahva revolutsiooni eest ta poliitilised mõttekaaslased — Dobroljubov ja Nekrassov, kes töötasid „Sovremenniku" toimetuses. Eriti teravasti piitsutasid nad liberaalide reetlikkust.

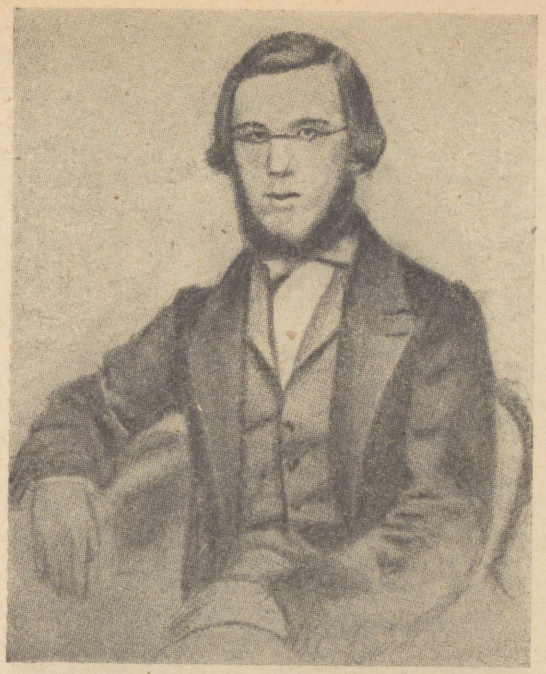

N. A. Dobroljubov.

N. A. Dobroljubov (1836—1861) esines ajakirjas kirjandusliku kriitiku-publitsistina. Ta selgitas oma kriitilistes artiklites eesrindlike ilukirjanduslike teoste ühiskondlik-poliitilist tähtsust. Nagu Tšernõševski, nii oli Dobroljubovgi Feuerbachi materialistliku filosoofia pooldaja. Artikleis „Mis on oblomovlus", „Kunas tuleb siis õige päev?", „Tume riik" jt. häbimärgistas ta mõisnike ühiskonda ja isevalitsuslikku riiki. Oma satiirilistes luuletustes paljastas ja piitsutas Dobroljubov teravalt vene liberaalide reetlikkust. Need luuletused trükiti ära „Sovremenniku" satiirilises lisas, mille nimetuseks oli „Svistok" (Vile). Dobroljubov suri nooruse ja talendi õitseajal tiisikusse. Tema jõu murdis palavlik, väsimatu töö. Luuletuses „Dobroljubovi mälestuseks" kirjutas Nekrassov:

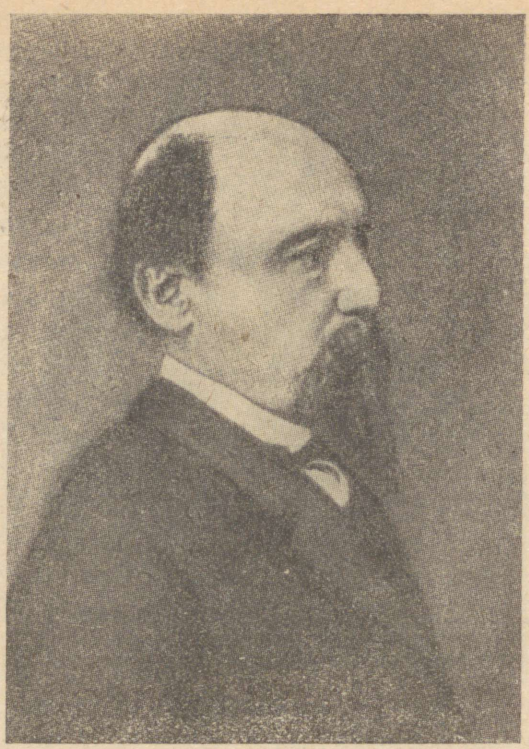

N. A. Nekrassov.

Но слишком рано твой ударил час,
И вещее перо из рук упало.
Какой светильник разума угас!
Какое сердце биться перестало!

(Tõlkes: Kuid liiga vara lõi su viimne tund ja selgeltnägev sulg su kätest langes. Mis tungal tarkuse on kustund! Ja süda milline nüüd löömast lakkas!)

Nekrassov. Suure poeedi N. A. Nekrassovi (1821—1877) tegevus möödus samuti talurahva pärisorjusvastase võitlemise aastail. Nekrassov oli mõisniku poeg, kuid juba lapseeas oli temasse sisenenud viha orjuse vastu. Ta katkestas sidemed

oma isa-pärisorjapidajaga ja elas raskeis tingimustes, hulkudes ringi Peterburi „urgastes", kus elutses kehvistu. 40-ndate aastate alguses lähenes Nekrassov Belinski kirjanduslikule ringile ja hakkas 1846. a. välja andma ajakirja „Sovremennik", kus Belinskil oli juhtiv osa.

Koostöö-aastad Belinskiga avaldasid otsustavat mõju Nekrassovile. 50-ndate aastate lõpul katkestas Nekrassov Tšernõševski ja Dobroljubovi mõjustusel sidemed endiste läänlastest sõpradega — mõõdukate liberaalidega, eesotsas Turgeneviga — ja asus talurahva revolutsiooni eest võitlejate ridadesse. Nekrassovist sai talurahva raske saatuse laulik. Ta „kättetasu ja kurbuse" muusa, piitsutades mõisnikulis-pärisorjuslikku Venet, kutsus üles võitlusele rahva parema elu eest. Laialdaselt said tuntuiks Nekrassovi värsid ja poeemid: „Poeet ja kodanik", „Mõtisklused paraadukse juures", „Jeremuška laul", „Rüütel üheks tunniks", „Kel on Venes hea elada", „Vene naised" jt.

Herzen reformi ettevalmistamise aastail. Määratu suurt osa etendas reformi eelõhtul ühiskondliku tõusu ajal Herzeni „revolutsiooniline agitatsioon" (Lenini väljendi järgi). Andes välismaal 1855. a. peale välja koguteost „Poljarnaja zvezda" ja 1857. aastast kuulsat ajakirja „Kolokol", paljastas Herzen numbrist numbrisse pärisorjapidajate metsikusi ja ametnikebürokraatide omavoli. „Kolokol'is" trükiti ära esitised, kirjad ja reformide eelnõud, mis koostati liberaalide poolt Venemaal. Hinnates Herzeni poolt loodud ajakirjanduse osatähtsust kirjutas Lenin: „Herzen lõi vene vaba ajakirjanduse välismaal — selles on tema suur teene. „Poljarnaja zvezda" tõstis dekabristide traditsiooni kõrgele. „Kolokol" (1857—1867) seisis müürina talurahva vabastamise eest. Orjalik vaikimine oli murtud" (L e n i n, Teosed, XV köide, lk. 466).

Herzeni lähimate nõudmiste programm oli mõõdukas: ta nihutas esiplaanile talupoegade vabastamise ühes maaga, trükivabaduse, ihunuhtluse kaotamise. Herzen uskus sel perioodil, et uus tsaar Aleksander II suudab kaotada pärisorjuse ja anda talupoegadele maad ja vabadust. Kuid hoolimata neist ajutis-

test liberaalseist kõhklemistest jäi Herzen talurahva huvide kindlaks kaitsjaks. Tema seisukohad erinesid põhiliselt liberaalide seisukohtadest. Liberaalid ootasid talupoegade „vabastamist" üksnes „ülaltpoolt". Herzen aga kuulutas: „Kas see vabastamine tuleb „ülalt" või „alt" — meie oleme selle poolt". Neid Herzeni ajutisi kõhklemisi ja tema lootusi reformidele tsaarivalitsuse poolt mõistsid kirglikult hukka Tšernõševski ja ta mõttekaaslased. „Vene inimese" kirjas Herzenile, mille autoriks oli kas Tšernõševski ise või mõni tema ringist, sisaldus otsene üleskutse revolutsioonile: „Kirve taha kutsuge Venemaa! Elage hästi ja pidage meeles, et sadu aastaid hävitab Venemaad usk tsaaride headesse kavatsustesse".

§ 46. Pärisorjuse kaotamine.

„19. veebruari määrus". Pärisorjuse kaotamine viidi läbi 1861. a. talurahva teravnenud mõisnikevastase klassivõitluse miljöös. Kuid talurahva liikumine oli killustatud ja stiihiline. Just seepärast õnnestus pärisorjapidajail läbi viia pärisorjuse kaotamist oma huvides. 19. veebruaril 1861 kirjutas Aleksander II alla pärisorjuse kaotamise manifestile ja talurahva korrastamise määrusele.

19. veebruari määrus kajastas reformi kodanlikku iseloomu, mis oli läbi viidud pärisorjapidajate poolt. Talupoeg kuulutati isiklikult vabaks. Mõisnik ei tohtinud pärisorje enam ei osta, müüa ega vahetada. Mõisnik ei tohtinud enam talupojale keelata abiellumist ega segada end ta perekonnaellu. Talupoeg sai õiguse sõlmida omal nimel lepinguid, tegelda kaubanduse ja tööndusega, omada vallas- ja kinnisvara, esineda kohtus omal nimel. Talupoeg sai õiguse lahkuda talupojaseisusest ja astuda linnakodaniku- või kaupmeheseisusse.

Sundorjast muutus talupoeg juriidiliselt vabaks inimeseks, kes aga siiski omas piiratud kodanikuõigusi. Talupoegade isiklik sõltuvus mõisnikest oli kaotatud. Mittemajanduslik, feo-

daalne sundus asendati majandusliku, kodanliku sundusega. Selles seisnes talupoja olukorra põhimõtteline erinevus endisest pärisorjuslikust ja õigusteta seisundist. Kuid 19. veebruari määrus säilitas palju feodaalseid jäänuseid külas ja kindlustas seega mõisnikele talurahva poolpärisorjusliku ekspluateerimise. Endise hingemaa kasutamise eest pidid talupojad kandma koormatisi — kruntrenti või teoorjust — senikaua, kuni nende ja mõisnike vahel ei olnud sõlmitud väljaostutehingut. Kuni selleni loeti talupojad „ajutiselt kohustatuiks". Alles 20 aastat pärast 1861. a. reformi — 28. detsembri 1881. a. seadus määras kindlaks kõigi ajutiselt kohustatud talupoegade suhtes hingemaa kohusliku väljaostmise.

19. veebruari määruse alusel talupoegadele mineva hingemaa suuruse arvutamiseks jagati Suur-Vene, Valge-Vene ja Ukraina kubermangud kolme vööndisse. Esimesse vööndisse kuulusid mittemustmulla-kubermangud, teise — mustmulla-kubermangud ja kolmandasse — stepikubermangud. Igas kohas määras tsaarivalitsus kaks hingemaanormi — kõrgema ja madalama.

Mustmullavööndis, kus maa oli eriti väärtuslik, sai talupoeg vähem maad, kui tal oli enne reformi. Reform jättis mustmullakubermangude talupojad ilma peaaegu veerandist neist maadest, mida nad kasutasid enne reformi. Mõnedes kubermangudes vähenes talupoja maapind reformi tagajärjel veel enam: näiteks Samaara kubermangus — 44% võrra, Saraatovi kubermangus 41% võrra, Poltava kubermangus — 40% võrra. Vastupidi, mittemustmulla-kubermangudes kaotasid talupojad vähemal määral maad ja kaugelasuvais põhjakubermangudes, kus maa ei olnud suureks väärtuseks mõisnikule, said talupojad oma hingemaadele lisa. Näiteks suurenesid Vologda kubermangus nende hingemaad 14% võrra, Vjatka kubermangus — 15,5% võrra, Olonetsi kubermangus — 18,3% võrra.

Mõisnikele läksid paremad maad, samuti ka enne seda talupoegadega ühisel kasutamisel olnud joogikohad, karjamaad, metsad jms. Kogu Venemaa kohta võtsid mõisnikud talupoega-

delt ära üle viiendiku kõigist nende maadest. Neid maid nimetati „äralõikeiks".

Keskmiselt tuli kogu Venemaa kohta ühe talupoja, nn. revisjonihinge peale pärast reformi hingemaad ainult 3,3 tiinu.

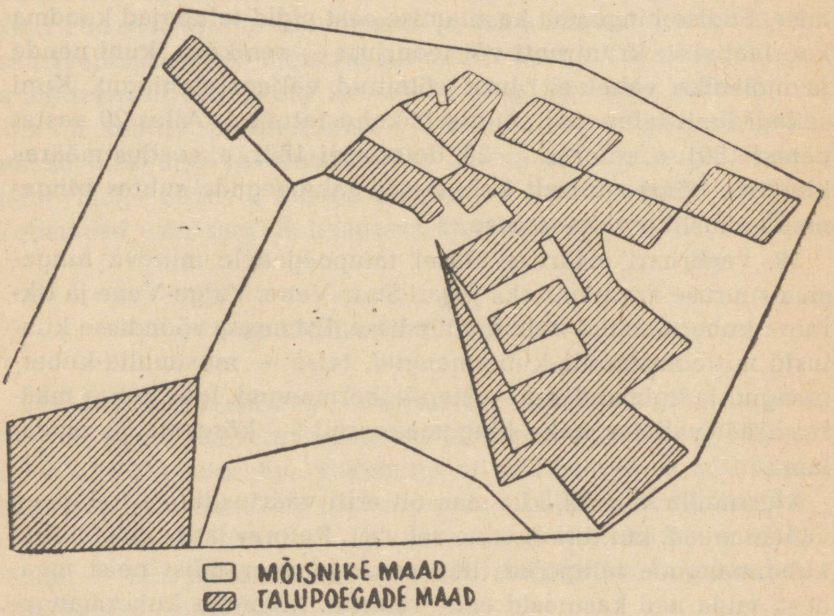

Mõisnike ja talupoegade maa üleribasus (Nikulino küla Moskva kubermangus Bronnitsõ kreisis Saltõkovi vallas).

Pärisorjapidaja Gagarini ettepanekul 19. veebruari määrusse võetud punkti järgi võisid mõisnikud kokkuleppel talupoegadega anda neile ilma väljaostuta omandiks veerandi „normaalsest hingemaast", ülejäänud kolm veerandit aga võtta enesele. Seda hingemaad nimetati annetus- või kerjushingemaaks ja see moodustas keskmiselt 0,6 tiinu. Annetushingemaa tarvituselevõtuga püüdsid mõisnikud talupoegi orjastada.

Mõisnikud säilitasid teadlikult talupoegade ja mõisnike maade üleribasuse. Sageli tungisid mõisnike maad kiiluna sisse

ja lõikasid talumaa osadeks. Seetõttu olid talupojad sunnitud võtma neid mõisnike maid kõrgendatud hindadega rendile.

Hingemaade eest olid talupojad kohustatud tasuma mõisnikele väljaosturaha. Kogu mõisatalupoegade hingemaa hinnati üle ta väärtuse: 650 miljoni rubla asemel umbes 900 miljonile rublale. Selle summa tasus mõisnikele riik. Talupojad olid kohustatud maksma riigikassale selle laenu ühes protsentidega 49 aasta jooksul, tasudes igal aastal väljaostumakse. Kokku tasusid talupojad kuni 1905. a. revolutsioonini 2 miljardit rubla väljaostumakse. Selles määratu suures summas sisaldus niisiis mitte ainult maa hind, vaid ka talupoja isiku vabaksostu-raha.

Enamikus Venemaa osades säilitati kogukondlik maakasutamine. Kogu hingemaa loeti külakogukonnale kuuluvaks, ja „mir" (külakogukond) jaotas selle perioodiliselt kasutamiseks üksikute talundite vahel. Maa kogukondlik valdamine pidurdas talupoegade majanduslikku initsiatiivi, sest kogukondliku maa edasised jaotused ei tekitanud talupoegades stiimulit (ajet) hingemaade majapidamise parandamise otstarbel suuremate kulutuste tegemiseks. Külakogukonnast lahku lüüa ja hingemaad omandiks kinnitada võis talupoeg üksnes küla täiskogu nõusolekul. Talupojad olid seotud kooskäendusega, s. t. vastutasid vastastikku üksteise eest maksude tasumise alal oma varaga. Ilma võimude loata ei tohtinud talupoeg külast ära minna teenistusse, kuid teenistusse mineku loa saamisel sai ta passi mitte rohkem kui üheks aastaks ja pärast seda oli ta kohustatud külasse tagasi pöörduma. Kõik need abinõud kinnistasid talupojad külakogukonna külge ja kindlustasid mõisnikele ühes sellega odava orjaliku tööjõu.

Kogu 19. veebruari 1861. a. reformiga vabastati üle 10 miljoni mõisatalupoja pärisorjusest.

19. veebruari määrus oli aluseks ka udelli- ja riigitalupoegade maakorrastusele. Udellitalupoegi oli 1861. a. veidi üle ühe miljoni. Kõik nende kasutuses olevad maad anti 1863. a. neile kohusliku väljaostu alusel omandiks. Udellitalupojad said

4,2 tiinu maad „hinge" peale. Kokku olid nad kohustatud tasuma tsaariperekonnale 51 miljonit rubla väljaosturaha.

Riigitalupojad moodustasid teise suure talurahvagrupi, keda arvati olevat 9,5 miljonit „hinge". Neile kinnistati 1866. a. määruse alusel tähtajata kasutamiseks kõik need maad, kus nad seni olid töötanud. Keskmiselt said nad 5,7 tiinu hinge peale ja olid kohustatud maksma riigikassale 1 miljard 60 miljonit rubla väljaosturaha. Riigi- ja udellitalupojad olid seega rohkem maaga kindlustatud kui endised mõisnike pärisorjad.

Üldse vabastati sel kombel pärisorjuslikust sõltuvusest 21 279 000 meessoost talupoega. Talunaised vabastati ilma lahtiostuta ja nende peale ei arvatud hingemaad.

Pärisorjuse kaotamine tähendas pöördepunkti meie maa ajaloos. Venemaa majandus muutus kapitalistlikuks. Tööstusliku kapitalismi areng Venemaal toimus kiiremini kui enne 1861. a., hoolimata pärisorjuse jäänustest, mis veel takistasid selle arengut. Aadlik-pärisorjuslik riigikord tsaari-Venemaal astus järk-järgulise, aeglase kodanliku ümberkujunemise teele. Selles oli 1861. a. reformi progressiivne tähendus. „See oli," kirjutas Lenin, „samm edasi Venemaa muutumise teel kodanlikuks monarhiaks" (L e n i n, Teosed, XV köide, lk. 143). Et aga reformi teostajaiks olid pärisorjapidajad, siis püüdsid nad ka kõik teha nõnda, et säilitada võimalikult palju oma privileege. Mõisnike poolt paljaksröövitud talupojad sattusid uude, majanduslikku orjusse mõisnike juures.

Talupoegade võitlus pärast 1861. a. reformi. 19. veebruari reform ei rahuldanud hoopiski mitte talupoegi, kes nõudsid mõisnike maa üleminekut nende kätte ilma väljaostuta ja täielikku vabastamist mõisniku võimu alt. Pärast manifesti väljakuulutamist levis laialt talurahva liikumine Venemaal. Aastail 1861—1863 toimus üle 2000 talurahva-rahutuse. 400 juhul osutasid talupojad sõjavägedele vastupanu ja neid rahustati julmalt. Sajad talupojad said surma ja haavata, tuhanded saadeti ära sunnitööle või pandi vangi, kümned tuhanded said ihunuhtlust. Talupoegade seas levis kuuldusi, nagu ei oleks manifest

ja 19. veebruari määrus ehtsad, nagu oleksid ametnikud ja aadlikud ära varjanud „tõelise vabaduse". Seepärast keeldusid talupojad täitmast kohustusi mõisnike kasuks, keeldusid „vakuraamatuist" („ustavnõje gramotõ"), milledes määrati kindlaks hingemaa ja kohustuste suurus. Suuremad ülestõusud sel pinnal tekkisid Bezdna külas Kaasani kubermangus ja Kandejevka külas Penza kubermangus.

Kaasani kubermangus lõigati talupoegadel mõisnike kasuks ära üle kolmandiku maad. Ülestõusu keskuseks kujunes Spasski maakonna Bezdna küla. Ülestõusu eesotsas seisis talupoeg Anton Petrov. Talupojad tõid temale kui ainsale kirjaoskajale inimesele külas 19. veebruari määruse. Anton Petrov lukustas enese tarre ja veetis unetuid öid, lugedes ja lugedes määrust uuesti. Anton Petrov avaldas talupoegadele, et tuleb püüda tsaari käest saavutada ehtsat vabadust, mis on varjatud mõisnike poolt, senikaua aga mitte enam täita ei teoorjust ega kruntrendi maksmist. Petrovi juhtimisel alustasid ülestõusu kolme maakonna talupojad. Nad hakkasid mõisamaid ära võtma. Liikumine kestis terve kuu. Ülestõusnute vastu saadeti välja suur karistusekspeditsioon tsaari adjutandi krahv Apraksini juhatusel. Viimane nõudis Petrovi väljaandmist. Talupojad piirasid Petrovi tare ümber ega lasknud soldateid läbi. Seepeale tulistas Apraksin talupoegi lähedalt. Mitukümmend inimest sai surma ja 350 haavata. Anton Petrov lasti väljakohtu otsusel maha.

Penza kubermangus lõikasid mõisnikud oma kasuks ära veerandi talupoegade maadest. Ülestõus Kandejevka külas algas loosungi all: „Kogu maa on meie oma". Ülestõusnud talupojad sõitsid naaberkülad punase lipuga läbi, kutsudes neid endaga ühinema. Liikumine haaras kolm maakonda Penza kubermangust ja osa Tambovi kubermangu. Ülestõusnute vastu saadeti sõjaväed. Rahustajad piirasid talupojad Kandejevka külas ümber ja lasksid rahvahulga peale kolm kogupauku. Rahvahulgast kostsid hüüded: „Kuni viimseni sureme, kuid alla ei anna." Ei suutnud murda talupoegi ka üldine peksmine. „Kas

või tapa," ütlesid talupojad, „kuid tööle me ei lähe ja kruntrendi alusele minna ka ei taha." Kandejevkas sai surma 8 talupoega, haavata 27 ja 108 karistati kadalipuga ning saadeti kas sunnitööle või asumisele.

Mitteaadlist revolutsionäärid 60-ndail aastail. Talurahva võitlus maa ja vabaduse eest leidis toetust demokraatliku mitteaadlist intelligentsi revolutsioonilise liikumise poolt, kes asendas endisi aadlikke-revolutsionääre. Mitteaadlikeks nimetati inimesi, kes kerkisid esile madalamaist kihtidest, — linnakodanike, väikeametnikkude, vaimulikkonna madalamate kihtide ja laostunud aadlike lapsi. 19. veebr. määrus (1861. a.) kutsus esile sügava pahameele demokraatide-mitteaadlike seas. Suvel ja eriti 1861. a. sügisel korraldasid Peterburi ja Kaasani üliõpilased demonstratsioone. Hirmunud võimud nägid selles noorsoo väljaastumises revolutsiooni algust. Peterburi ülikooli üliõpilaste rahustamiseks, kes kogunesid koosolekuile, rakendati sõjaväejõude. Umbes 300 üliõpilast areteeriti ja saadeti Kroonlinna kindlusse. Revolutsiooniline meeleolu kasvas veel enam. Noorsoo keskel hakkasid tekkima revolutsioonilised salaringid võitluseks tsarismi vastu.

Mitteaadlist demokraatide revolutsioonilise liikumise juhtideks olid Tšernõševski ja Dobroljubov. Selle liikumise ideeliseks organiseerivaks keskuseks oli Tšernõševski poolt juhitav ajakiri „Sovremennik". Suure kirjanik-demokraadi vägev revolutsiooni jutlustamine tõmbas kaasa võitlusse pärisorjusliku isevalitsuse vastu 60-ndate aastate paremaid inimesi. 1861. a. andis Tšernõševski ring välja lihtsas rahvalikus keeles kirjutatud proklamatsiooni „Tervitus mõisatalupoegadele neile headsoovijate poolt". Proklamatsioon paljastas tsaari tehingu mõisnikega ja kutsus talupoegi üles valmistuma üksmeelselt ja organiseeritult ülestõusuks tsaari ja mõisnike vastu. Samal ajal kirjutas Tšernõševski sõber N. V. Šelgunov proklamatsiooni „Soldateile". Kumbagi neist proklamatsioonidest ei trükitud, sest nad sattusid juba käsikirjas III osakonda.

Tšernõševski revolutsioonilisest ringist tuli ka proklamat-

sioon „Noorele sugupõlvele", mis oli kirjutatud N. V. Šelgunovi poolt ja trükitud Londonis Herzeni trükikojas. See proklamatsioon kutsus noorsugu üles teostama revolutsioonilist agitatsiooni tsarismi vastu talupoegade ja soldatite keskel. Selle proklamatsiooni levitamise eest areteeriti ja saadeti sunni-

Tšernõševski kodanlik hukkamine.

tööle tuntud poeet M. L. Mihhailov. 1862. a. kevadel lasti Moskvas välja proklamatsioon „Noor Venemaa", mis oli kirjutatud üliõpilase-revolutsionääri Zaitšnevski poolt. Nagu Šelgunov, nii nägi ka Zaitšnevski revolutsiooni peamist jõudu revolutsioonilises noorsoos. See proklamatsioon oli ühtlasi sihitud ka proklamatsiooni „Noorele sugupõlvele" vastu, mida Zaitšnevski pidas liiga mõõdukaks. Zaitšnevski kutsus noorsugu üles relvastatud ülestõusule ja valitsevate klasside hävitamisele.

60-ndate aastate alguses organiseeriti esimene suur revolutsiooniline salaselts „Maa ja vabadus" („Zemlja i volja"). Selle loomise algatus kuulus revolutsionäärile-demokraadile Serno-Solovjovitšile, kes samuti kuulus Tšernõševski ringi.

Nõnda oli Tšernõševski reformi ettevalmistuse ja teostamise perioodil kogu revolutsioonilis-demokraatliku liikumise ideeline juht ja inspireerija riigis. Seepärast tsaarivalitsus organiseeriski terve provokatsioonide ja võltsimiste süsteemi abil Tšernõševski protsessi ja süüdistas teda, omamata tõendeid, proklamatsiooni kirjutamises „Mõisatalupoegadele", peamiselt aga „materialistlike ja revolutsiooniliste ideede pooldamises". Hoidnud Tšernõševskit kaks aastat Peeter-Pauli kindluses, mõistis valitsus selle isevalitsuse vastu leppimatu võitleja, talurahva revolutsiooni juhi 14 aastaks sunnitööle ja eluaegsele asumisele Siberisse. Enne sunnitööle saatmist 19. mail 1864 teostati Tšernõševski kallal kodanliku hukkamise keskaegne protseduur. Timukad viisid Peterburis Mõtninski väljakul Tšernõševski tapalavale, asetasid põlvili, murdsid tema pea kohal mõõga katki ja kinnitasid ta seepeale ahelatega häbiposti külge. Tšernõševski seisis rahulikult vihma käes, oodates nende mõnituste lõppu. Kui ta tapalavalt ära viidi, lendasid talle vastu tema pooldajate poolt heidetud lilled.

Tšernõševski saadeti Nertšinski sunnitöövanglasse. Kui sunnitööaeg, mis vähendati seitsmele aastale, lõppes, paigutati Tšernõševski Aleksander II erilisel käsul jälle vangi, seekord kaugesse Jakutski linnakesse Viljuiskisse. 1883. a. saadeti ta Viljuiski vanglast uuele asumisele — Astrahani. Ja alles kuue aasta pärast, 1889. a., lubati Tšernõševskil sõita kodulinna Saraatovisse. Ta oli juba 61. eluaastas. Vanglast ja asumiselolekust kurnatuna suri N. G. Tšernõševski oktoobris 1889. a. Saraatovis. Suur vene revolutsionäär-demokraat Tšernõševski veetis 27 aastat kindluses, sunnitöövanglas, Viljuiski vangikojas ja asumisel. Nii maksis tsarism kätte oma leppimatule vaenlasele.

N. G. Tšernõševski oli suur vene patrioot, kes andis kogu

oma elu oma maale ja kodurahvale. Juba oma nooruspäevil kirjutas Tšernõševski: „Mis võib olla kõrgem ja ihaldatavam, kui kaasa aidata oma isamaa mitte üürikesele, vaid igavesele kuulsusele ja inimkonna hüvangule?" Ja oma elu lõpuni täitis ta ennastsalgavalt seda ülesannet.

Lenin nimetas 40—60-ndate aastate revolutsionääre Belinskit, Herzenit, Tšernõševskit, Dobroljubovit, Pissarevi ja teisi valgustajaiks, sest nad aitasid kaasa oma kirjandusliku tegevusega Venemaa poliitilisele valgustamisele. Tol perioodil, mil Venemaa töölisklass oli alles tekkimas ja seepärast ei astunud veel välja eesrindliku revolutsioonilise jõuna, olid valgustajad võitlejaiks tsaari isevalitsuse ja pärisorjuse vastu. Artiklis „Millisest pärandist me loobume?" viitas Lenin kolmele revolutsioonilise valgustuse iseloomulikule joonele:

1) valgustajad olid innustatud tulisest vaenust pärisorjuse ja tsaari isevalitsuse vastu;

2) valgustajad astusid välja niisama tuliselt Venemaa hariduse, vabaduse ja euroopastamise kaitseks;

3) valgustajad kaitsesid talurahva huve ja soovisid kirglikult pärisorjuse ja selle igandite kaotamist.

Valgustajad olid revolutsioonilised demokraadid, kapitalistliku arengu teele astuva talurahvaliku demokraatia huvide väljendajad Venemaal.

Semstvo-, linna-, kohtu- ja sõjaväe-reformid. Pärast pärisorjuse kaotamist oli tsarism sunnitud teostama ka teisi kodanlikke reforme, millede eesmärk seisnes selles, et kohandada Venemaa isevalitsuslik-politseilist korda kodanliku arengu vajadustega. Valitsuse poolt loodud valitavaisse semstvotesse ja linnavolikogudesse pääsesid peale aadli esindajate ka kodanluse ja talurahva esindajad. Lenin kirjutas semstvote ja linnavolikogude sisseseadmise kohta, et see on „kodanluse kohalike esinduslike asutiste algus" (L e n i n, Teosed, XIV köide, lk. 18).

1864. a. loodi semstvod (maakonna- ja kubermangu-semstvod). Semstvod olid kohaliku valitsemise organid, kes korral-

Semstvo täiskogu provintsis. *K. Trutovski maal.*

dasid puhtkohalikke, külaelanikkonda puutuvaid asju (teedeehitamine, haiglate, koolide korrastus jne.). Maakonna- ja kubermangu-semstvote täiskogud, mis koosnesid valitavaist semstvo volinikest, valisid oma täitevorganid — maakonna- ja kubermangu-semstvo nõukogud, eesotsas aadlikest-mõisnikest eesistujatega. Semstvo volinike valimised toimusid maatsensuse alusel, mis andis semstvo täielikult suurmaaomanike võimu alla.

Maakonna-semstvo volinikud valiti maaomanike ja talupoegade, samuti ka varakate linlaste poolt. Külakoosolekul valitud usaldusmehed valisid volinikke talupoegade seast. Administratsiooni survel olid talupojad sunnitud valima volinikeks harilikult kulakuid. Kubermanguvolinike valijaiks olid maakonna-semstvote täiskogud. Semstvote nõukogud ja nõukogude esimehed valiti semstvote täiskogudes ja kinnitati ametisse kuberneri poolt. Semstvot juhtisid aadlikud-mõisnikud oma klassihuvides. See väljendus eriti selles, et talupojad

maksid ühe tiinu maa eest semstvomakse kaks korda enam kui mõisnikud. Mõisnike huvides ehitati teid ja korraldati mõisade läheduses arstiabi-punktid.

Enne semstvoreformi ei olnud üldse häid kohalikke teid, olid vaid viletsad külavaheteed. Semstvote poolt ehitatud teed soodustasid kapitalismi kasvu. 70-ndail aastail tegutsesid semstvod raudteede ehituse ja pankade korrastusega, mis soo-

„Semstvo lõunastab". *G. G. Mjassojedovi maal.*

dustas samuti kapitalismi arengut. Semstvote kui valitavate organisatsioonide kogu tegevus oli kuberneride alalise järelevalve all.

1870. aastal loodi Katariina II ajal sisseseatud kuueliikmeliste linnavolikogude asemel linnavolikogud, mis koosnesid majaomanike, kaupmeeste ja vabrikantide, samuti ka suurte linnamaksude maksjate poolt valitavaist linnavolinikest. Linnavolikogud olid kodanluse käes ja tegutsesid selle klassihuvides. See väljendus selgesti nende linnaosade heakorra puudumises, kus elas linna kehvistu. Linnavolikogu valis oma täitev-

organi — linnanõukogu, eesotsas linnapeaga. Ka linnavolikogude tegevus kuulus kuberneri järelevalve alla.

1864. a. viidi läbi kohtureform. Endine, reformieelne ja pärisorjuslik kohus, kus puudusid täielikult avalikkus ja kohtulik uurimine, asendati uue, kodanliku kohtuga. Kohtuistungid muutusid avalikeks. Kohtulik uurimine toimus suusõnaliselt kohtuistungil. Kriminaalasjade otsustamisest ringkonnakohtuis hakkasid osa võtma aadlikest ja linna- ning külakodanlastest vannutatud kaasistujad. Nemad otsustasid kohtualuste süü või süütuse üle. Süüdistatavaid kaitsesid advokaadid, süüdistust toetas prokuratuur. Vähemate asjade arutamiseks loodi rahukohus. Linnavolikogud ja semstvod valisid rahukohtunikke suurmõisnike ja majaomanike hulgast. Maal tegutses vallakohus, kes võis talupoegadele määrata ihunuhtlust. Tsiviilasju otsustati samuti avalikult, poolte, s. t. hageja ja kostja esindajate osa-

Külmas kongis. *V. G. Perovi maal.*

Süüdimõistetu. *N. Kassatkini maal.*

võtul. Tsiviilkohtu jaoks anti välja seadused, mis kaitsesid nii mõisnike kui ka kapitalistide tootmisriistade ja -vahendite omandiõigust.

Kohtureform teostati valitsuse poolt Lääne-Euroopa kodanliku kohtu eeskujul ja oli kõige kodanlikum 60-ndate aastate reformest, sest uued kohtud kaitsesid kodanluse huve.

Poliitilisi asju arutasid kohtupalat, senat ja ka sõjakohtud. Sagedamini aga otsustati poliitilisi asju administratiivkorras: areteeritud revolutsionäärid saadeti uurimiseta ja kohtuta Siberisse ja Põhja-Venemaale asumisele.

1874. a. teostas tsaarivalitsus sõjaväereformi. Rekruteerimise asemel seati sisse üldine sõjaväeteenistuskohustus.

21 aastaseks saanud noored ilmusid kohale kutse peale (osa kutsealuseid arvati kohe tagavaraväkke, osa aga jäi aega teenima). Teenistuse kestus määrati kindlaks kuue aasta peale, misjärel soldat arvati tagavaraväkke. Haridust saanud isikuil (s. t. peamiselt varakate klasside — mõisnikkude ja kodanluse esindajatel) lühendati tugevasti teenistuse kestust.

Kaitstes mõisnike huve avasid 60-ndate aastate kodanlikud reformid samal ajal laia tee kapitalismi arengule Venemaal.

Venemaa astus esimesi samme kodanlikuks monarhiaks muutumise teel.

§ 47. 1863. a. ülestõus Poolas.

Poola enne ülestõusu. XIX sajandi keskel elas Poola majandusliku ja ühiskondliku tõusu aega. Kapitalismi areng sammus jõudsalt edasi. Kerkisid suured vabrikud. Arenesid vabrikutehaste keskused: Varssavi, Žirardov, Lodz. Kiiresti arenes Dombrowa kivisöerajoon. Põllumajanduse alal arendasid poola mõisnikud tehnilisi kultuure — kartulit viinapõletamiseks ja peeti suhkrutööstuseks.

50-ndail aastail teravnes Poolas järsult agraarküsimus. Poola talupojad jäid maata juba pärisorjusest vabastamisel — 1807. a. Talurahva maapuudus kutsus 50—60-ndail aastail esile nende massilise suundumise teenistusse linnadesse. Tööstuskriis 60-ndate aastate algul viis paljud vabrikud ja tehased sulgemisele. Seepärast tööpuudus suurenes tugevasti. Poola talupoegade ja tööliste seas kasvasid revolutsioonilised meeleolud. Samal ajal tugevnes revolutsiooniline liikumine poola šlahta ja tekkiva kodanluse keskel, keda rõhus nende sõltuvus tsaari-Venemaast. Tsarismi lüüasaamine Krimmi sõjas tugevdas veel enam revolutsioonilist liikumist Poolas.

Aastail 1861—1862 arenes Poolas laiaulatuslik rahvuslik liikumine. Korraldati demonstratiivseid hingepalveid 1830.—1831. a. Poola ülestõusu juhtidele. Varssavi tänavail toimusid

isamaalised meeleavaldused. Mõned neist lõppesid demonstrantide tulistamisega tsaarivägede poolt, mis tekitas veel suuremat poolakate viha ja põlgust tsarismi vastu.

1862. a. moodustati Varssavis „Tsentraalne rahvakomitee", kelle ümber rühmitus revolutsiooniline organisatsioon, kes nimetas end „Punaseks parteiks". See koosnes laostunud väikemõisnikulise šlahta ja väikekodanluse esindajaist. Samal ajal tegutses ka poola mõisnike poliitiline organisatsioon, nn. „Valge partei". „Punaste" ja „valgete" vahel käis äge võitlus ülestõusu juhtimise, selle kava ja taktika pärast.

Et kõrvaldada revolutsioonilisi elemente, kandis tsaarivalitsus linnanoorsoo erakordse nekrutite värbamise nimestikku. Nekrutiks võtmise vältimiseks pages revolutsiooniline noorsugu linnadest metsadesse ja kujundas seal partisanisalku. Neist salkadest võtsid aktiivselt osa käsitöölised ja töölised.

1863. a. ülestõus. 1863. a. jaanuaris, pärast nekrutivõtmise käskkirja avaldamist, puhkes Poolas korraga 15 kohas ülestõus. Seda juhtiv „Tsentraalne rahvakomitee" kuulutas enese revolutsiooniliseks valitsuseks (Žond Narodowy). 15 kuud tegutses Varssavis Poola põrandaalune revolutsiooniline valitsus. 1863. a. jaanuari lõpul andis ta välja manifesti nende mõisamaade üleandmise kohta talupoegadele, mis varem olid talupoegade kasutuses. Üheaegselt anti välja käsk rahva maakaitseväe organiseerimiseks. Poola talupojad astusid suure vaimustusega partisanisalkadesse. Kuid peamiselt šlahtast koosnevat uut valitsust heidutas see hoogne liikumine, mis muutus talupoegade võitluseks maa eest, ja ta tühistas rahva värbamise maakaitseväkke ning kutsus talupoegi üles koju minema. See kontrrevolutsiooniline korraldus nõrgestas tublisti ülestõusu. Poola šlahtitšid rajasid kõik lootused Napoleon III ja teiste riikide interventsioonile Poola kasuks. Kuid nad ei saanud lubatud toetust Prantsusmaalt ega Austrialt. Aleksander II sõlmis Preisi kuningaga kokkuleppe Poola ülestõusu ühise mahasurumise kohta ja, kogunud tohutu armee, saatis selle ülestõusnud Poolat rahustama.

Ülestõus kandus Poolast Leetu, Valge-Venesse ja naabruses olevaisse Ukraina rajoonesse. Vilnos tekkis ülestõusu juhtimiseks Leedu ja Valge-Vene Punane Žond. Nagu Poolaski, pidurdasid siin liikumist valitsuse šlahtalised elemendid. Leedu ja Valge-Vene talupojad haarasid vikatid ja kirved ning astusid välja nii vene kui ka poola mõisnike vastu. Valge-Vene talupoegade ülestõusu organiseerijaks ja juhiks oli Kastus Kalinovski. Ta pöördus oma üleskutsega valgevene keeles vahenditult mõisnike ja tsaarivõimude poolt viletsusse tõugatud ja rõhutud valgevene talupoja poole. Kalinovski nõudis vaba Valge-Vene demokraatlikku korraldust ja agraarreformi läbiviimist talupoegade kasuks. Kalinovski teene on ka see, et ta propageeris kõigiti valgevene keelt. Ta kaitses talupoegade-valgevenelaste täielikku poliitilist üheõiguslust. Seepärast andsid „valged" Kalinovski välja tsaari timukaile. Seistes juba võlla all, kuulates kohtuotsust, milles teda nimetati „šlahtitš Kalinovskiks", hüüdis ta äärmise pahameelega: „Šlahtat meil ei ole, kõik on võrdsed."

Ülestõusu teostamine Ukrainas ebaõnnestus, sest ukraina talupojad ei toetanud poola šlahtat.

Leedus ja Valge-Venes lämmatas ülestõusu armutute hukkamiste ja repressioonidega Muravjev-Pooja. Juba Poola ülestõusu mahasurumise ajal 1830. a. ütles ta enda kohta, et ta ei ole neid Muravjeve, keda puuakse, vaid neid, kes poovad. „Pooja" nimi jäi igavese häbimärgina sellele leedu ja valgevene rahvaste timukale külge. Ta rahustas Leedut ja Valge-Venet surmanuhtlusega ja Siberisse saatmisega, mõisade konfiskeerimise ja külade põletamisega. Tema hukkas ka ülestõusnud žmudi talupoegade juhi Serakovski, Tšernõševski sõbra, ja ülestõusnud valgevene talupoegade juhi Kastus Kalinovski ning mitusada ülestõusust osavõtnut.

Muravjev-Pooja eeskujul tegutsesid rahustajad Poolas. Ülestõusnud pidasid partisanivõitlust tsaarivägedega, kes õiendasid halastamatult arveid nende kätte langenud revolutsionääridega. Ohvitseride-revolutsionääride hulgas paistsid silma Vrub-

levski ja Dombrovski — tulevased sangarid, Pariisi Kommuuni kaitsjad.

Alles 1865. a. aprilli lõpus, 28 kuud pärast ülestõusu algust, hävitasid tsaariväed viimse ülestõusnute salga. Poola ülestõusu mahasurumise kestel hukati 1500 inimest. Mitu tuhat poolakat saadeti Siberisse, 30 000 ülestõusnut langes lahinguis.

Vene ametnikud Poolas ajasid sihikindlalt vägivaldset venestamispoliitikat. Koguni Poola nime püüdis tsarism hävitada, nimetades selle ümber Varssavi kubernerkonnaks ehk Visla-äärseiks kubermangudeks.

Sellal kui kõik Vene ja Euroopa reaktsiooni jõud olid paisatud ülestõusu mahasurumisele Poolas, toetasid vene revolutsionäärid-demokraadid, eesotsas Herzeniga, tuliselt poola rahva võitlust vabaduse eest. Osa vene ohvitsere läks erru, sest nad ei tahtnud osa võtta ülestõusu mahasurumisest. Mõned vene ohvitserid võtsid osa poolakate relvastatud võitlusest tsarismi vastu. Salaühing „Maa ja vabadus" sõlmis liidu Leedu ja Valge-Vene Punase Žond'iga ühiseks võitluseks tsarismi vastu loosungi all: „Teie ja meie vabaduse eest". Serakovski, Tšernõševski lähimaid pooldajaid ja kaasvõitlejaid, asus žmudi (leedu) talupoegade ülestõusu etteotsa. Herzen kaitses „Kolokol'is" väsimatult Poola vabadust, piitsutas tema rahustajaid, timukaid ja poojaid.

Lääne-Euroopa töölised, keda juhtisid Marx ja Engels, tervitasid tuliselt poola rahva võitlust vabaduse ja iseseisvuse eest. Marx ja Engels kirjutasid 1881. a.: „Poola 1863. a. ülestõus, mis kutsus välja inglise ja prantsuse tööliste üksmeelse protesti nende valitsuste rahvusvaheliste roimade vastu, oli Poola väljasaadetute osavõtul asutatud Internatsionaali lähtepunktiks" (M a r x ja E n g e l s, Teosed, XV köide, lk. 551).

§ 48. Talurahva reform rahvuslikes rajoones.

Talurahva reform Leedus, Valge-Venes, Ukrainas ja Poolas. Pärisorjus kaotati Leedus ja Valge-Venes 1861. a. Leedu ja Valge-Vene kohta anti välja eriline kohalik „19. veebruari määrus" pärisorjuse iseärasuste arvestamisega neis kubermanges. Pärisorjuse kaotamise ettevalmistuse ajal võtsid mõisnikud paljudelt talupoegadelt nende maa ja andsid välja rendile. Leedus ja Valge-Venes olid mõisnikeks peamiselt poolakad, pärisoriseiks talupoegadeks aga — leedulased ja valgevenelased. Pärisorjuse kaotamise puhul võtsid mõisnikud pärisoriseilt talupoegadelt tublisti maad ära. Säärane olukord kestis 1863. a. ülestõusuni.

Et leedu ja valgevene talupoegi 1863. a. ülestõusu ajal enda poole meelitada, viis tsarism läbi maareformi. Seati sisse kohuslik hingemaade väljaost alandatud hindadega. Hingemaad said talupoegade omandiks. Kõik talupoegade kohustused mõisnike suhtes tühistati. Leedus ja Valge-Vene põhjaosas suurenesid talupoegade hingemaad tunduvalt poola mõisnike maade arvel.

See reform laiendati Valge-Vene ülejäänud osale ja paremakaldalisele Ukrainale, kus poola mõisnike maavaldused olid väga suured. Väljaostumakse alandati poole võrra.

Olles Poola ülestõusu maha surunud, teostas tsaarivalitsus 1864. a. Poolas talurahva reformi. See reform erines tunduvalt Venemaa 1861. a. reformist. Poolas tühistati kõik talupoegade kohustused mõisniku suhtes ja lõpetati kõik talupoegade maksuvõlgade hagid. Maa, mis oli enne reformi talupoegade kasutuses, sai nende omandiks. Kõik maad, mis mõisnikud olid 1846. a. saadik talupoegadelt ära lõiganud, läksid samuti talupoegade omandiks. Ka maata talupoegi varustati maaga. Poola talupoegade maavaldused suurenesid 30% võrra.

Tasu talupoegadele läinud maa eest said poola mõisnikud vahenditult riigikassast. Talupoegadele antud maa otsest väljaostu Poolas ei olnud. Selle asemel tõstis tsaarivalitsus siin talupoegade maksud peaaegu kahekordseks. Poolas säilis pärast reformi vähem feodaalseid igandeid kui Venemaal. Kuid Poola mõisnikud jäid edasi suurmaaomanikeks, kellest poola talurahva põhimass sattus majanduslikku sõltuvusse.

Talurahva reform Taga-Kaukaasias ja Põhja-Kaukaasias. XIX saj. teisel poolel alustas tsarism Põhja-Kaukaasia ja Taga-Kaukaasia laialdast majanduslikku vallutust. Kaubalis-rahaliste suhete areng ja lakkamatud talurahvarahutused seadsid järjekorda pärisorjuse likvideerimise ka selles tsaari asumaas. 1857. a. algas Mingreelias ulatuslik talurahva ülestõus sepp Utu Mikava juhtimisel. Talupojad võitlesid tsarismi koloniaalse rõhumise ja feodaal-pärisorjusliku ekspluatatsiooni vastu. Mingreelia ülestõusust hirmutatud tsaarivalitsus oli sunnitud alustama talurahva reformi Gruusias.

Gruusia pärisorjapidajad takistasid igati selle läbiviimist. Pärisorjuse kaotamine teostus Taga-Kaukaasias, eriti Gruusias, mõisnikele soodsail ja talurahvale väga raskeil tingimustel. Väikemõisnikest aadlikud vabastati Gruusias täiesti maa-andmise kohustusest talupoegadele. Kogu Gruusias olid äralõiked väga suured. Nii kaotasid Tiflisi kubermangu talupojad üle 40% maad. Talupoegade hingemaad olid tükikestena mitmes kohas mõisamaade vahel laiali pillatud. Talupojad jäid metsata ja karjamaata. Veevaeseis rajoones ei tohtinud talupojad tarvitada vett mõisniku loata. Pärast reformi saadud väikeste maalappide eest pidid talupojad maksma lahtiostuhinda kõrge hindamise järgi. Kuni ei olnud teostatud hingemaa lahtiostu toiming, jäid talupojad ajutiselt kohustatuiks ning olid sunnitud andma vürst-mõisnikule veerandi leivavilja- ja viinamarjasaagist ja kolmandiku heinasaagist. Oma talu eest oli talupoeg kohustatud maksma iga aasta 5% selle väärtusest. Gruusia talupojad jäid enamikus ajutiselt kohustatuiks kuni 1912. a., mil lahtiost tehti kohuslikuks.

Nii siis pärast reformi jätkasid Gruusia talupojad kruntrendi maksmist ja teoorjuse tegemist mõisniku kasuks. Peale selle pidid talupojad tegema kinke mõisnikule ja töötama tema mõisas mõned päevad aastas. Ebatäpse maksutasumise puhul võttis mõisnik talupojalt viimse vara ja mõnikord ka maatüki.

Eriti rängalt kannatas pärisorjuse kaotamise puhul Guuria talurahvas. Üks guuria talupoeg iseloomustas väga tabavalt oma maanappust: „Kui ma magama heidan, siis asetseb mu pea ühe vürst-mõisniku mõisas, jalad aga — teise vürst-mõisniku mõisas."

60-ndate aastate talurahvareform ei puudutanud üldse h i s a a n e. Nii nimetati ärajoosnud talupoegi ja ka mägilasi, kes olid tulnud juba ammust ajast alla lausikmaale ja asunud elama mõisnike maadele. Hisaanid tasusid mõisnikele $^1/_{10}$—$^1/_6$ lõikusest. Pärast reformi taotlesid mõisnikud seoses rendihindade kõrgendusega rendimaksu kõrgendust ja lepingutingimuste muutmist hisaanidega. Mõisnikud ajasid hisaane sageli ära sisse-elatud kohtadest.

Abhaasia talupojad ei suutnud leppida sellega, et neilt võeti mõisnike kasuks parimad maad ja et neid sunniti kandma kohustusi, ning nad üritasid 1866. a. ülestõusu, mis haaras varsti kogu maa. Ülestõusnud piirasid punaste lippude all Suhhumi ja vallutasid selle. Tsaarivalitsus saatis ülestõusnud abhaaside vastu ligi kaheksa tuhat soldatit. Abhaasia ülestõus lämmatati suure karmusega. See ülestõus sundis tsarismi 1870. a. reformi teostama. 1870. a. seaduse põhjal sai iga mõisnik kuni 250 tiinu maad, talupojad aga said talu peale 3—7 tiinu hingemaad, kaasa arvatud ka külviks kõlbmatud maad. Seesuguse reformi tulemusena tekitas tsarism abhaaside juures terava maapuuduse. Isegi tsaariametnikud pidid tunnistama, et abhaasia talupoegadele jäid üksnes kivid mägedes ja sood.

1870. a. teostas tsaarivalitsus pärisorjuse kaotamise Azerbaidžanis ja suuremas osas Armeenias. 1870. a. määrus kohustas mõisnikke andma talupoegade kasutusse talu, põllu ja karjamaa, kusjuures tähelepandava osa („äralõiked") endisist hingemaadest võis mõisnik jätta endale. Hingemaid võisid talupojad ka mõisniku nõusolekuta välja osta, kuid riiklikku laenu, nagu see esines Venemaal, talupojad ei saanud. Soovi korral võis talupoeg hingemaast ka üldse loobuda.

Tšetšeenide ülestõus 1876. a. sundis tsaarivalitsust teostama pärisorjuse ja orjuse kaotamise Kaukaasia mägilaste juures. See reform oli täielik talupoegade-mägilaste riisumine feodaalide-vürstide kasuks. Orjad ja pärisorjad vabastati ilma hingemaata 250-rublase lahtiostu eest. Lahtiostuhinna tasumiseni olid nii orjad kui ka endised pärisorjad kohustatud tegema mõisale tegu, mis ulatus 5 päevani nädalas.

Reformi tagajärjel jäid mägilastele-talupoegadele vaid pisikesed 0,25—0,4-tiinulised maalapid talu juures. Mõisnikud võtsid talupoegadelt ära kõik karjamaad. Kaukaasia mägedes olid karjamaad mägilaste elatuse peaallikaks.

Selle reformi tulemusena sattusid niihästi pärisorised talupojad kui ka endised orjad orjuslikku sõltuvusse oma endisist mõisnikest.

Talupoegade seisund teistes rahvuslikes rajoones. Kuid isegi selletaolisi kärbitud reforme ei teostatud kogu Venemaal. Kalmõki rajoones säilis pärisorjus 1892. aastani ja Kesk-Aasias, Hiivas ja Buhhaaras püsisid pärisorjus ja orjus tõeliselt kuni Nõukogude võimu maksmapanekuni.

60-ndate aastate semstvo- ja kohtureforme ei laiendatud rahvuslikele rajoonele. Vandemeeste kohus asendati neis rajoones ametnikekohtuga. Kohalikud kohtud muhameedlikes rajoones jäeti vaimulikest kohtunike kätte. Viimased mõistsid kohut koraani alusel. Ei seatud sisse ka semstvot.

Kogu võim oli tsaristlike ohvitseride ja ametnike-kolonisaatorite käes. Kaukaasias ja Kesk-Aasias ajas administratsioon halastamatu terrori ja kohaliku rahvusliku taluelanikkonna riisumise poliitikat. Selles aitasid teda kohalikud feodaalid. Suur satiirik Saltõkov-Štšedrin häbimärgistas seesuguseid tsaristlikke administraatoreid-kolonisaatoreid oma teoses „Härrased taškentlased". Tsarismi süstemaatilises kolooniate riisumises vene aadlike kasuks väljendus tsaari-Venemaa sõjalis-feodaalse imperialismi poliitika.

Kapitalismi areng 60—70-ndail aastail.

§ 49. Kapitalism põllumajanduse ja tööstuse alal pärast reformi.

Kapitalismi arengu iseärasused pärast reformi. Esimesil aastakümneil pärast reformi arenes kapitalism aeglaselt niihästi tööstuse kui ka eriti põllumajanduse alal. Võrreldes teiste kapitalistlike maadega Euroopas ja Ameerikas paistis tsaari-Venemaa silma äärmise tehnilis-majandusliku mahajäämisega.

Pärisorjuse igandite jäänused maal pärast 1861. a. reformi pidurdasid kapitalismi arengut, põhjustades ka Venemaa edasise majandusliku mahajäämise. Kapitalismi arengut Venemaal takistas ka mahajäänud isevalitsuslik-aadellik riigikord.

Põllumajandus pärast reformi. 1861. a. reform säilitas põllunduse majandusliku mahajäämise aluse — mõisnike latifundiumid, s. t. suurimad mõisad, kus domineeris poolpärisorjuslik majapidamine.

Talupoegade maapuudus pärast pärisorjuse kaotamist ja ka üleribasus, karja- ja heinamaade puudumine, tsaari maksukoorem sundisid talupoegi rentima mõisnikult põldu, karjamaid ja heinamaid. Rentides mõisnikult maad pidid talupojad harima see-eest oma inventariga mõisapõldu. See oli vana pärisorjuslik teoorjus uues „töörendi" vormis. Selle teoorjuse teine vorm oli „pooleterasüsteem", mille puhul talupojad maksid mõisnikule renditud maa eest pool viljasaaki natuuras.

Kasutades talupoegade viletsat olukorda palkasid mõisnikud ja kulakud sulaseid harilikult keset talve, mil enamikul talupoegadest ei olnud enam leivavilja. Saades ette äärmiselt väikest töötasu, andis talupoeg end juba talvel orjaks kõigile põllutöödele.

Mõisnike ekspluatatsiooni tagajärjel oli talurahva põhimassilt (kehvistult ja keskmikult) võetud võimalus parandada oma majapidamist. Saades tohutuid sissetulekuid talupoegade

poolpärisorjuslikust ekspluatatsioonist muutus mõisnike töörendiline majapidamine väga aeglaselt kapitalistlikuks.

Töörendiline majapidamissüsteem valitses Venemaa keskkubermangudes. Ukrainas ja Volgamaadel hakkas arenema kapitalistlik põllumajandus. Laostunud mõisnike maid ostsid

Maksuvõlgade sissenõudmine. *Pukirevi maal.*

üles linnakodanlus ja kulakud. 20 aasta jooksul (1861—1881) müüsid laostunud mõisnikud üle 16,5 miljoni tiinu maad. Talupoegade naturaalmajapidamine hakkas muutuma väiketuruliseks. Talupojad olid sunnitud müüma leivavilja, sageli isikliku tarbimise vähendamise arvel. Maal suurenes varaline ebavõrdsus ja ühes sellega kasvas ka klassiline kihistumine. Keskmiktalurahvast eraldus väikearvuline külakodanlus — kulaklus. Suurem osa keskmikkude massist laostus ja läks üle maaproletaarlaste ja poolproletaarlaste ridadesse — „hingemaaga palga-

tööliste klassi", nagu neid nimetas Lenin. 80-ndate aastate alguseks moodustasid tervelt poole kõigist talupoegade taludest hobuseta ja ühe hobusega kehvikud. Perioodiliselt, umbes kolme aasta tagant korduvad ikaldused täiendasid maakehvikute ridu laostunud keskmikkudega.

Talurahvakodanlus ehk kulaklus kogus oma kapitalid liigkasuvõtmise ja talukehvistu ekspluateerimise teel. Sügisel, kui saabus maksude tasumise tähtaeg, viisid talupojad-kehvikud ja talupojad-keskmikud vilja müügile. Seetõttu viljahinnad langesid. Kulakud kasutasid seda ja ostsid vilja üles. Juba jaanuaris oli talupoegadel-kehvikutel viljast puudus. Kehvik sai kulakult vilja laenuks, kuid pidi koti vilja eest sügisel kaks kotti või enam tagasi andma või jälle kulakul tüki maad üles harima. Sageli anti laenu 500—800%-ga aastas. Kehvikud sattusid väljapääsmatusse orjusse kulaku juures. Kulak andis kehvikule orjastavat krediiti omas poes ja kõrtsis. Säärase talurahvakehvistu rööv-ekspluatatsiooniga tekkisid Kolupajevite ja Razuvajevite kapitalid, nagu nimetas kulakuid suur satiirik Saltõkov-Štšedrin. Nõnda kogutud kapitalid mahutati kas kaubandusse ja tööstusse või läksid kapitalistliku põllunduse arendamiseks. Kulak kasutas laialdaselt palgalist tööjõudu ja täiendatud põllutööriistu (ader, viljaniitja, rehepeksumasin).

Pärisorjuse kaotamine soodustas kapitalismi sissetungi ka Ukraina külla. Seal toimus samuti talupoegade kihistumine ja hakkas tekkima kulaklus.

Stepi-Ukrainas kasutati kulakute majapidamises laialdaselt masinaid ja palgalist tööjõudu.

Mõisnikud eelistasid anda maid suurte tükkidena mitmeks aastaks kulakuile rendile ning viimased rentisid seda juba väikeste tükkidena, harilikult aastaks, varata talupoegadele välja. Sel kombel sattus ukraina talupoeg kahekordse ekspluatatsiooni — mõisniku ja kulaku — alla. Rentides maad oli talupoeg kohustatud andma selle eest teatava arvu kuhilaid tiinult. Seda nimetati „skopštšinaks" ja see oli üks pooleteraliike Mõnikord moodustas skopštšina kolm neljandikku lõikusest.

Eriti raske oli Ukrainas Dnepri parema kalda talupoegade seisund, kes pärast pärisorjuse kaotamist kaotasid võimaluse kasutada metsi, veekogusid ja karjamaid.

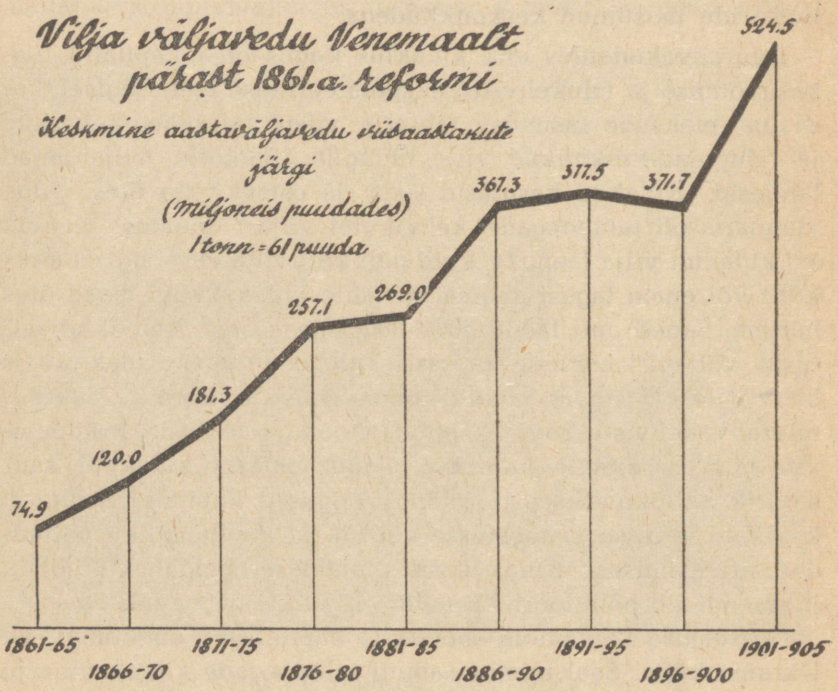

Tunduvalt aeglasemalt arenes kapitalism 60—70-ndail aastail Valge-Vene põllumajanduses. Nagu mujal Venemaal, nii valitses siingi pärast talupoegade reformi suurmõisapidamine, peamiselt poola oma. Kuid erinevus muust Venemaast seisnes siin selles, et suurmõisapidamine Valge-Venes kohanes kiiresti uute majanduslike korraldustega ja mitte ainult ei vähenenud, vaid isegi kasvas kesk- ja väikemõisnike arvel, muutudes preisi tüüpi kapitalistlikuks põllumajanduslikuks ettevõtteks. Tööstuste ja kõrvaltööalade puudumine halvendas veel enam

valgevene talupoegade seisundit. Peale orjusliku töö mõisnike mõisades võisid nad leida tööd üksnes metsaraiumisel ja -parvetamisel.

Kapitalism tungis ka Gruusia põllumajandusse. Maal teravnesid vastuolud talupoegade põhimassi ja kulakute vahel. Talupoegade kihitumisprotsess toimus kaunis kiiresti.

Reas Gruusia maakondades oli koondatud külakodanluse kätte 80—90% lambaist. Kannatades süstemaatiliselt rahapuuduse all, laenasid talupojad seda liigkasuvõtjailt, kusjuures protsendid ulatusid 200—300-ni. Gruusia küla oli väljasuremise teel. Üks tsaarikindral, kes oli saadetud Kahheetiasse selgitama talupoegade rahutuste põhjusi, oli sunnitud tunnustama talupoegade täielikku vaesumist. „Tean isiklikult paljusid talupoegade perekondi," kirjutas ta, „kus perekonnaliikmed söövad talvel leiba ülepäeviti või ka kahe päeva tagant, sest oma leiba ei ole, ja talupojad ajavad läbi juhusliku teenistusega."

Oma geniaalses teoses „Kapitalismi areng Venemaal" näitas Lenin, et kapitalism arenes pärast 1861. a. nii mõisniku kui ka talupoja majapidamises. Ta võis areneda kahel erineval teel: kas mõisnike majapidamiste järk-järgulise muutumise teel kodanlikeks ühes talupoegade ekspluatatsiooni säilitamisega (nagu see oli Preisimaal) või mõisnike maavalduse revolutsioonilise kaotamise ja talumajapidamiste vabadeks farmideks arenemise teel (nagu see oli Ameerikas). Mõisnikud ja kodanlus juhtisid kapitalismi arengut Preisi eeskujul, evolutsioonilisel teel. Talurahvas võitles stiihiliselt ameerikaliku tee eest, mis tähendas revolutsiooni.

Kapitalismi areng tööstuse alal. Kapitalismi arenemiseks on vaja häid liiklusteid, kuid neid pärisorjuslikul Venemaal leidus vähe. Jätkub tõsiasjast, et 1861. a. oli Venemaal ainult 1488 versta raudteid. Seepärast oli Venemaal esimesel aastakümnel pärast reformi kaks kolmandikku kapitalidest mahutatud raudtee-ehitusse. 1861.—1881. aastani ehitati 19 500 versta raudteid. Raudtee-ehituse alal arenes 60—70-ndail aastail ettevõtteline palavik. Saades valitsuselt kontsessioonid, s. t. raudteeehituse

ainuõiguse, müüsid kõrgemad ametnikud või mõisnikud oma kontsessioonid suurte summade eest edasi Vene ja välismaa kapitalistidele.

50-ndail aastail oli raudteede ehitus prantsuse kapitali monopol, mis moodustas „Raudteede peaseltsi", kellele anti üksvahe ekspluateerimiseks ka kõik senini olemasolevad teed. Teid ehitati kaua, halvasti ja kallilt. Ehitustest rikastusid ettevõtjad ja insenerid. Rongid liikusid väga aeglaselt ja sagedaste raudteeõnnetustega.

Pärast 1861. a. kasvas eriti tekstiiltööstus. Aastail 1861—1881 riide tootmine kolmekordistus. Suur-masinatööstus võitis kapitalistliku manufaktuuri. Kudumisvabrikud tõrjusid välja kodukangrutöö.

Raudtee. *V. G. Perovi maal.*

Remonttööd raudteel. *K. A. Savitski maal.*

Aeglasemalt kui tekstiiltööstus arenes rasketööstus. Tõuke tema arenguks andis raudtee-ehitus. 1871. a. lasti käiku esimene, inglise kapitaliga ehitatud kõrgahi Ukrainas Juzovka (praegu Stalino) tehases. Lõunatehased, mis olid asutatud peamiselt välismaiste kapitalidega, hakkasid valmistama rööpaid ja muud raudteevarustist, mida senini oli sisse veetud välismaalt.

70-ndail aastail tegi Ukraina metallurgia alles oma esimesi samme. Tunduvalt suurenes tol ajal kivisöetoodang Ukrainas — 1861.—1881. aastani kasvas see 15-kordseks.

Juhtivaiks tööstusharudeks Ukrainas olid tollal suhkru- ja viinapõletamistööstus. Piirituse ajamiseks suurendati paremakaldalise Ukraina mõisnike mõisades kartulikasvatust. Paremakaldalise Ukraina mõisnikud laiendasid intensiivselt suhkrupeedi kasvatust, mida müüsid suhkruvabrikuile. Ukraina talupoegade üleminek „suhkru peale", samuti nagu põllutöödele minek „steppi", oli tollal nende kehva teenistuse peaallikaks.

Tööstuse areng Taga-Kaukaasias toimus kaunis aeglaselt. Tiflisi kubermangus oli ainult väikesi ettevõtteid. Esimese

mehaanilise tehase Tiflisis asutasid inglased. 1865. a. asutati esimene suur tekstiilvabrik.

Suure majandusliku tähtsusega Gruusiale ja kogu Taga-Kaukaasiale oli Taga-Kaukaasia raudtee ehitamine. 1872. a. avati esmakordselt raudteeliiklus Poti ja Tiflisi vahel.

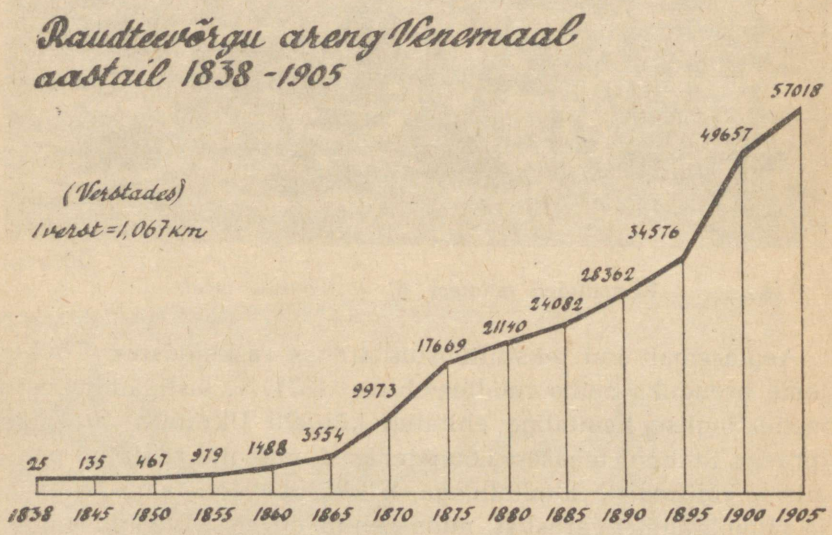

Lenin näitas, et kapitalismi areng Venemaal toimus sügavuse ja laiuse suunas. Kapitalismi areng sügavussuunas tähendas kapitalistliku tööstuse, kapitalistliku põllunduse edasist kasvu ja siseturu kasvu Venemaa põhimisel keskterritooriumil. Kapitalismi areng laiuse suunas tähendas kapitalismi domineerimise levimist uutele territooriumidele, asumaadele.

Tsarism takistas Vene vabrikantide ja tehaseomanike meeleheaks kõigiti tööstuse arenemist koloniates. Seega ta säilitas turu Vene tööstussaadustele ja pumpas ühtlasi koloniatest tooraineid välja.

Lenin kriipsutas alla, et kapitalismi areng sügavuse suunas tõkendus piirimaade koloniseerimise tõttu. Siseturu kitsus

pärisorjuslike pärimuste ja elanikkonna vaesuse tagajärjel sundis otsima välisturge. „Kui Vene kapitalismil," kirjutas Lenin, „ei oleks olnud laieneda kuhugi väljapoole territooriumi piire, mis oli okupeeritud juba reformile järgneva perioodi alguses, siis see vastuolu kapitalistliku suurtööstuse ja arhailiste instituutide vahel külaelus (talupoegade kinnistamine maa külge jm.) oleks pidanud kiiresti viima nende instituutide täie-

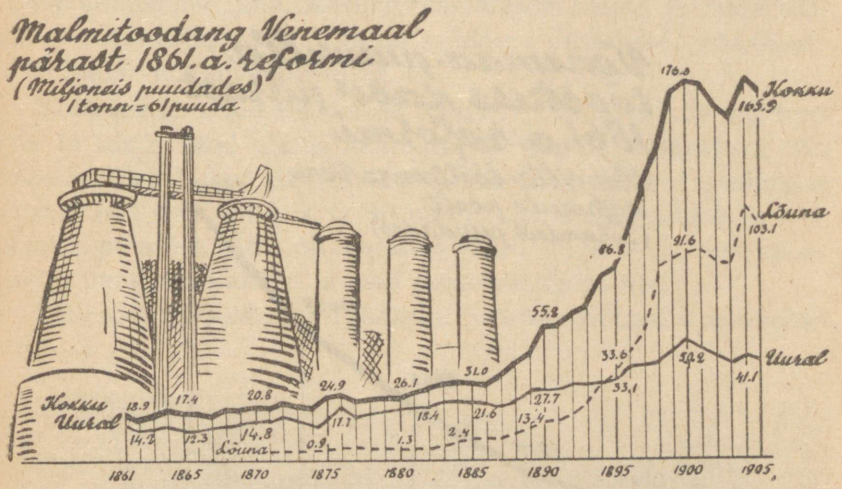

likule kaotamisele, täielikule teepuhastamisele agraarkapitalismi kasuks. Kuid võimalus otsida ja leida turgu koloniseeritavais piirimaades (vabrikandil), võimalus minna uutele maadele (talupojal) nõrgendab selle vastuolu teravust... Mõistagi," lisas Lenin, „tähendab s e e s u g u n e kapitalismi kasvu aeglustamine tema veel suurema ja laiema kasvu ettevalmistamist lähemas tulevikus" (L e n i n, Teosed, III köide, lk. 465). Seda Lenini ettenägelikkust tõendas täielikult meie ajaloo kogu edasine käik.

Tööstusliku proletariaadi tekkimine. Ühes tööstuse arenemisega kasvas ka tööstuslik proletariaat. Proletariaat kujunes maata jäetud ja vaesunud talurahvamassist.

„Kõik reformile järgnevad neli aastakümmet," kirjutas Lenin, „on üksainus pidev... talurahva laialivalgumise protsess" (Lenin, Teosed, IV köide, lk. 101). Oma raamatus „Kapitalismi areng Venemaal" näitas Lenin talupoja maa küljest ärakiskumise ja tema palgatööliseks muutumise protsessi. Laostumine sundis talupoega minema raudteele, uutesse vabrikuisse ja tehaseisse. Vabrikutööliste side maaga nõrgenes iga aastaga. 80-ndail aastail oli vabrik juba pooltele kõigist töölistest eksis-

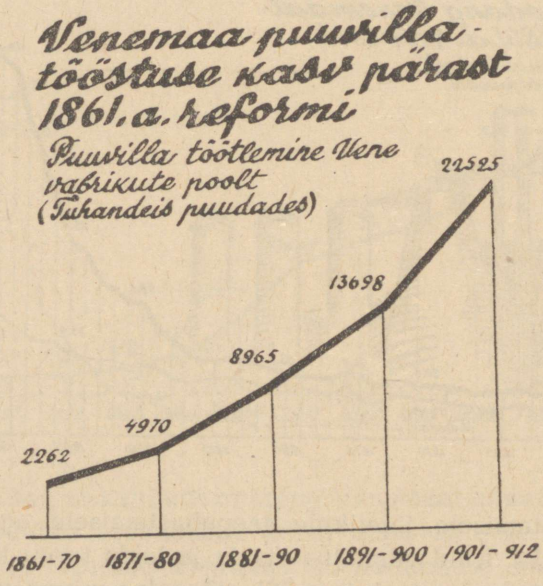

tentsi peaallikaks. Laostus enamik talupoegi-kodukäsitöölisi, sattudes kas ülesostjate kõvasti kinnihaaravate käppade vahele või jälle hüljates oma kodutööonduse ja astudes töölistena vabrikuisse ja tehaseisse.

80-ndate aastate keskpaigaks kujunesid Venemaal tööstuslike tööliste kaadrid. Ajavahemikul 1861—1881 kahekordistus tööliste arv ja ulatus 1881. aastaks 668 000 inimesele. Tugevnes kontsentratsiooni (suurendamise) protsess: suurtes vabrikutes töötas üle poole kogu töölistest. Oli sääraseid suuri ettevõt-

teid, nagu Kreenholmi manufaktuur Narvas, kus töötas ligi 9000 töölist.

Tööstuslik proletariaat oli uus ühiskonnaklass, mille kutsus ellu tööstusliku kapitalismi areng. Erinevalt pärisoriseist töölistest ja väikekäsitöölistest oli tööstuslik proletariaat tihedalt koos suurtes vabrikutes ja tehastes. See kergendas tema võitlust kapitalistide ja tsarismi vastu.

Tööliste seisund. Töölised sattusid 60—70-ndail aastail julma ekspluatatsiooni alla. Kasutati laialdaselt naiste ja laste tööjõudu. Kasvatusmajade lapsed saadeti vabrikuisse, tehaseisse, šahtidesse ja kaevandustesse.

Tööpäev ei olnud seadusega reguleeritud. Harilikult see kestis 14 tundi, kuid ulatus mõnikord 19 tunnile. Alaealiste töö kestis Kreenholmi tekstiilmanufaktuuris kella 4-st hommikul kuni kella 8-ni õhtul, s. o. 16 tundi. Tööliste väsimuse ja töökaitse puuduse tõttu oli vigastuste arv väga suur, sest masinatel puudusid kaitsed ja neid puhastati käigu ajal.

Pika tööpäeva eest said töölised viletsat töötasu Kreenholmi

70-ndate aastate mäekaevurite elamud Juzovkas. *Foto.*

Kehvistu väljatõstmine korterist talvel. *P. Jakovlevi maal.*

manufaktuuris said alaealised 16-tunnise tööpäeva eest 4 rubla töötasu kuus, kuid kätte anti neile iga kuu üksnes 8 kopikat. Vabrikuomanik võttis alaealise ülalpidamise eest 6 rubla 50 kopikat kuus. Seepärast jäi alaealine pärast kuu aega kestnud tööd vabrikandile veel 2 rubla 58 kopikat „võlgu". See võlg tuli töölisel paljude aastate jooksul tasa teenida. Tööliste keskmine töötasu oli tollal kogu Venemaal 14 rubla 16 kopikat kuus täiskasvanud mehel ja 10 rubla 35 kopikat täiskasvanud naisel. Enamik töölisi aga sai töötasu 7—8 rubla ulatuses kuus. Reas rajoonides oli töötasu veel madalam. Uuralis oli täiskasvanud töölise töötasu ainult 4 rubla 80 kopikat kuus.

Kuid ka seda tühist töötasu ei saanud töölised täies ulatuses ega korraga kätte, mõnikord nad said seda vaid 2—3 korda aastas. Töötasu väljamaksmise tähtaegu ei olnud. Osa töötasu (kuni $^1/_4$—$^1/_2$) pidasid vabrikandid kinni tööliste halastamatu trahvimise teel. Trahve määrati töölistele täitsa omavoliliselt. Lisaks sellele petsid vabrikandid töölisi sageli veel palga arvestamisega väljamaksmisel. Töölised olid sunnitud vabriku poest

võlgu võtma väga halbu toiduaineid turuhindadest 2—3 korda kõrgema hinnaga. Töölised elasid poolnäljas ja toitsid endid üksnes kartulite, kapsaste ja musta leivaga. Võid, liha ega suhkrut nad ei näinud.

Erakordselt rasked olid korteriolud. Reas vabrikuis ja tehaseis sunniti töölisi elama vabrikute kortereis ja vabriku territooriumil. Pisikestes urgastes elutses 10—12 inimest. Vabrikandid tegid ka sellest rikastumisallika, arvutades tööliste töötasust maha kõrgendatud korteriüüri. Nende korterite kohta panid vabrikandid maksma määrused, mille rikkumise eest töölisi trahviti halastamatult. Töölised olid alalise järelevalve all. Ülevaataja loata ei tohtinud tööline lahkuda isegi pärast töö lõppu ega puhkepäeval vabriku territooriumilt. Kõige raskemas seisundis olid tekstiiltöölised, kes ei olnud veel katkestanud sidet maaga ja töötasid vabrikuis üksnes talvel ning läksid kevadel tagasi maale põllutöödele.

Tööliste koletislik ekspluateerimine andis vabrikandile tohutuid kasusid. Nii Venemaal kui ka kõikjal mujal kasvas kapitalism tööliste lihast ja verest.

§ 50. Tsarismi välispoliitika 60—70-ndail aastail.

Tsarismi rahvusvaheline seisund Krimmi sõja järel. Lüüasaamine Sevastoopoli all tegi lõpu tsarismi valitsevale seisundile rahvusvahelises poliitikas. Tsarism oli endiselt Euroopa sandarmiks, kuid ta muutus ise aegamisi Lääne-Euroopa kapitali agentuuriks. Lääne-Euroopa riikide seas ei olnud tsaari-Venemaal enam valitsev, vaid sõltuv seisund.

Tsarismi välispoliitika Krimmi sõja järel oli võitluspoliitika väinade eest ja rahvusvahelise revolutsioonilise liikumise vastu. Valitsus püüdis vabaneda 1856. a. Pariisi lepingu alandavaist artikleist, mis keelasid Venemaal pidada sõjalaevastikku Mustal merel, ehitada sõjalaevatehaseid, arsenale ja rannakindlustisi. Arvestades Saksamaa kaasabi saamist, sõl-

mis tsarism 1863. a. konventsiooni (kokkuleppe) Preisiga, kes toetas Aleksander II ülestõusu ajal Poolas. Teiselt poolt aitas liit Venemaaga Preisil võita sõda Austriaga ja Prantsusmaaga ning luua ühendatud Saksa keisririigi.

Kasutades Prantsusmaa lüüasaamist Prantsuse-Preisi sõjas 1870. a., deklareeris tsaarivalitsus, et ta ei loe enesele kohuslikuks tema õiguste piiramist kaitseabinõude suhtes Mustal merel, mis olid maksma pandud Pariisi rahuga 1856. a. Inglismaa protesti Pariisi lepingu rikkumise vastu tsarismi poolt ei toetanud teised riigid. Riikide Londoni konverents 1871. a. tunnustas seaduspäraseks Pariisi lepingu Venele soovimatute artiklite tühistamise (välja arvatud konventsioon Ahvenamaa saarte kohta, mis keelas seal kindlustiste ehitamist ja jäi jõusse 1914. aastani).

Võitluseks rahvusvahelise revolutsioonilise liikumise vastu, mis pärast Pariisi Kommuuni sai tõsiseks ähvarduseks kapitalistlikule maailmale, loodi 1873. a. uus kolme keisri — Vene, Saksa, Austria — reaktsiooniline liit.

Kuid kolme keisri liit ei võinud olla pikaaegne, sest sellesse kuuluvate riikide vahel olid tõsised vastuolud.

Kõige teravamad olid sel perioodil Vene ja Austria vastuolud Balkani poolsaarel, mida kumbki neist riikidest püüdis saada oma mõju sfääri.

Vene-Türgi sõda aastail 1877—1878. Tsarismi pea-eesmärgiks jäi endiselt Konstantinoopoli ja Musta ning Vahemere vaheliste väinade (Bosporuse ja Dardanellide) vallutamine. Tsarism tahtis saada täievõimuliseks peremeheks Mustal merel. Sama eesmärgiga püüdis Venemaa kindlustada oma mõju Balkani poolsaarel, luues seal püsivat majanduslikku ja sõjalist baasi. Seda tsarismi vallutuspoliitikat varjati Venemaal ja Balkanil kärarikka kampaaniaga „kõigi vennasslaavlaste ühendamise" ja nende muhameedliku Türgi rõhumise alt vabastamise eest.

Ettekäändeks Venemaa sekkumisele Balkani asjadesse sai Bosnia ja Hertsegoviina ülestõus Türgi valitsuse vastu, mis puhkes 1875. a. Seda ülestõusu Türgi vastu toetasid ühelt poolt

tsaari-Venemaa, kes lootis Balkani „vennasslaavlaste" abil anda hoopi Türgile ja kergendada enesele väinade vallutamist, ja teiselt poolt — Austria-Ungari, kes valmistas ette Bosnia ja Hertsegoviina vallutamist.

Ette valmistudes sõjale sõlmis Aleksander II Saksamaa kaastegevusel Austria-Ungariga kokkuleppe, milles viimasega lepiti kokku Türgi valduste jagamise kohta. Austria-Ungari lubas püsida erapooletuna, nõudis tsarismilt nõusolekut Türgi valduste Bosnia ja Hertsegoviina enesele võtmiseks. Türgit toetas Inglismaa, kellele ei olnud kasulik, et kontroll väinade üle satuks temale vaenliku Venemaa kätte.

Mitte söandades ise Türgiga sõda alustada, otsustas tsaarivalitsus ässitada talle kallale Serbia ja Montenegro, kes suvel 1876 kuulutasid Türgile sõja. Serbia armee etteotsa sai Vene kindral Tšernjajev. Venemaal algas kampaania Türgi vastu „vennasslaavlaste" abistamiseks. Kuigi tsaarivalitsus ametlikult Türgile sõda ei kuulutanud, organiseeriti Venemaal „Slaavi komitee", kes alustas vabatahtlike värbamist sõtta Türgi vastu.

Kuid hoolimata Venemaa-poolsest abist löödi 1876. a. Serbia Türgi poolt puruks ja ta oli sunnitud veebruaris 1877. a. viimasega rahu alla kirjutama. Võitlust jätkas ainult väike Montenegro. Kevadel 1877. aastal alustas Aleksander II sõda Türgi vastu. Sõda näitas uuesti Venemaa tehnilis-majanduslikku ja sõjalist ettevalmistamatust. Vene väed läksid aastal 1877—1878 sõtta „lahingumäärustikuga", mis oli välja antud juba enne Krimmi sõda. Tsaari sõjavägede relvastis oli tunduvalt halvem Türgi omast. Türgi sai uued suurtükid, mis olid valmistatud Saksamaal Krupp'i tehaseis. Padrunite puuduse tõttu oli vene soldatitel kästud „säästa padruneid" ja lahingus peatähelepanu pöörata rünnakule tääkidega. Kuid sõjaväe arvuline ülekaal oli Vene poolel.

Suvel 1877. a. läks Vene sõjavägi üle Doonau. Soldatid näitasid sangarlikkuse ja vahvuse imesid. Eriti sai kuulsaks Šipka mäekuru kaitsmine Balkanil. Kõige karmima talve olustikus,

lumest tehtud kindlustistes lõid vene soldatid türklaste pealetungi tagasi ja päästsid armee teda ähvardavast kaotusest. Kuid soldatite sangarlikkus ei andnud sageli tagajärgi kindralite andelageduse tõttu. Eriti ilmnes see Türgi kindluse Plevna piiramise ajal, milline kindlus takistas tsaariarmeel Balkani mägede ületamist.

Kaks katset Plevnat vallutada ei õnnestunud. 30. augustil 1877, Aleksander II nimepäeval võttis väejuhatus ette Plevna

Kaevikud Šipkal. *V. V. Vereštšagini maal.*

kolmanda rünnaku. Teenistusinnulised õukondlikud kindralid tahtsid tsaarile annetada Plevna nimepäeva kingiks. Täiesti ettevalmistamata tormijooks ei õnnestunud. Vene väed, kaotades üle 15 000 inimese, ei võtnud ära ühtegi kindlustist. Alles pärast kestvat piiramist andis igalt poolt äralõigatud ja toidumoonast ilmajäänud Plevna lõpuks novembris 1877. a. alla. Pärast Plevna allaandmist läksid Vene väed lumetormis ja pakases üle Balkani mägede järsakute, mis olid jääga kaetud, ja tulid otse Konstantinoopoli alla. Kuid Inglismaa tõi oma

eskaadri Marmara merre ja ähvardas Venemaad sõjaga, kui tsarism katsub Konstantinoopolit vallutada. Vaenliku positsiooni võttis ka Austria, keda toetas Saksamaa. Üheaegselt sõjategevusega Euroopa rindel oli sõda Türgiga käimas ka Taga-Kaukaasias. Siin andsid Vene väed türklastele rea tõsiseid lööke ning vallutasid Ardahani ja Karsi kindluse.

Veebruaris 1878. a. kirjutati St. Stefano alevikus (Konstantinoopoli lähedal) alla esialgne rahuleping Türgiga. St. Stefano rahulepingu järgi sai Venemaa Doonau suudme, mis ühendas Vene territooriumi otseselt Balkani poolsaarega. Türgilt ärakistud aladest Balkani poolsaarel loodi Bulgaaria vürstiriik, mis faktiliselt oli sõltuv tsaari-Venemaast. Türgi tunnustas Serbia, Montenegro ja Rumeenia iseseisvust. Peale selle kinnitati Venemaale Taga-Kaukaasia linnad: Ardahan, Kars, Bajasid ja Batum. Tsarism sai Türgilt kontributsiooniks 310 miljonit rubla. Kuid oma pea-eesmärgist — Konstantinoopoli vallutamisest ja oma valitsusvõimu kinnitamisest Balkanil — tuli tsarismil uuesti loobuda.

Tsaari-Venemaa tugevnemine St. Stefano lepingu tagajärjel käis Austria ja Inglise huvide vastu. Nad nõudsid lepingu läbivaatamist Euroopa kongressil.

1878. a. toimus Berliinis kongress, kus tsaari-Venemaa oli sunnitud tegema järeleandmisi, arvestades täielikku võimatust sõdida Inglismaa ja Austriaga. Berliini kongressi otsuste tulemusena okupeeriti Bosnia ja Hertsegoviina Austria-Ungari vägede poolt, Bulgaaria lõhestati: põhja poole Balkani mägedest kujundati Bulgaaria vürstiriik, mis oli vasallsõltuvuses Türgist; Bulgaaria lõunaosa (Ida-Rumeelia) anti Türgile tagasi. Doonau suudme põhjapoolne osa jäeti Venemaale, ülejäänud osa aga anti Rumeeniale. Venemaa sai tagasi Bessaraabia lõunapoolse osa ja Taga-Kaukaasias — Batumi ja Karsi.

Nii tõmbas Berliini kongress peaaegu nullile Venemaa võidurikka sõja tulemused. Venemaal kutsus see esile rahulolematuse ja pettumuse. Kaitstes äparduslikku tsaari diplomaatiat püüdis reaktsiooniline ajakirjandus seletada seda lüüasaamist

ainuüksi Saksa kantsleri Bismarcki „äraandmise" ja „truudusemurdmisega", kuna Bismarck oma poliitikaga tõesti aitas kaasa Venemaale raskemate rahutingimuste määramisel.

Saksamaale oli peale võitu Prantsusmaa ja Austria üle liit tsarismiga vähem tarvilik kui varem, Balkanil aga oli temale kasulikum liit Austriaga. 1879. a. sõlmitigi liiduleping Saksamaa ja Austria vahel. See oli esimeseks tähiseks teel tulevasele Maailmasõjale aastail 1914—1918.

Kesk-Aasia vallutamine. Venemaa siseturu kitsust, mille laienemist takistasid pärisorjuslikud igandid pärast 1861. a. poolikut reformi, püüdis tsarism korvata uute territoriaalsete vallutustega. Eriti meelitas mõisnikke ja kodanlust Kesk-Aasia, mis võis saada kasulikuks müügituruks ja külluslikuks puuvillabaasiks Vene tekstiiltööstusele. Tsarism tõttas Kesk-Aasia kõige kiiremale vallutamisele ka veel seepärast, et Inglismaa, kes oli enesele allutanud Afganistani, ähvardas Venemaad ennetada Kesk-Aasia turgude vallutamisel.

XVIII sajandist alates oli Kesk-Aasias kolm suurt feodaalset riiki: Kokandi khaaniriik, Buhhaara emiiririik ja Hiiva khaaniriik. Need sõdisid alatasa omavahel. Usbeki, tadžiki, kirgiisi ja turkmeeni talupojad olid täielikus sõltuvuses khaanidest, baidest ja muhamedi vaimulikest. Maa ja vee haarasid enda kätte rikkad feodaalid-mõisnikud. Sõjad, röövimised ja raske ekspluateerimine laostasid tugevasti rahvast. See kõik kergendas Kesk-Aasia sõjalist vallutamist tsaarivägede poolt. Pealegi ei suutnud nende khaankondade tulekivilukuliste püssidega relvastatud sõjaväed vastu panna tsaari-Venemaa suurtüki- ja jalaväele. Tsarismi pealetung Kesk-Aasiale, mis Krimmi sõjaga oli ajutiselt katkenud, algas uuesti suvel 1864. Kindral Tšernjajev purustas Kokandi khaankonna ja 1865. a. vallutas khaankonna majandusliku peatsentrumi — Taškendi. Tsaari sõjavägede järel hakkasid võidetud maale sisse voolama vene kaupmehed. Sõjaväelased ja ametnikud, eesotsas kindralkuberner Kaufmanniga, röövisid süstemaatiliselt elanikkonda ja haarasid endale kõige paremad maad.

Kesk-Aasia vallutamine tsaari-Venemaa poolt XIX saj.

Kindral Kaufmann alustas 1868. a. Buhhaara vallutusretke. Tsaariväed purustasid emiiri sõjaväe ja vallutasid Samarkandi — muhameedlaste usulise tsentrumi, Tamerlani endise pealinna. Samarkandis, kuhu oli jäetud ainult väike Vene garnison, algas ülestõus venelastest vallutajate vastu. Muhamedi vaimulikud kuulutasid püha sõja (ghasavat) venelaste vastu. Ülestõusjad ründasid 7 päeva kindlust, kuid löödi tagasi. Peagi suruti ülestõus karmilt maha. Areteeritud ülestõusust osavõtjad

lasti kindral Kaufmanni käsul maha ilma kohtuta ja juurdluseta. Protseduur oli lühike: kindral Kaufmannile nimetati ülestõusust osavõtjate nimed, ja tema, suitsetades paberossi, kuulutas rahulikult otsuse: „Maha lasta, maha lasta".

Buhhaara emiir muudeti peale lüüasaamist tsaari vasalliks.

Kevadel 1873. a. liikus tsaariarmee Hiiva vastu. Hiiva khaan alistus võitluseta. Sellest hoolimata käskis Skobelev röövimise eesmärgil rünnata juba alistunud linna. Hiiva khaankond muudeti samuti tsaari-Venemaast sõltuvaks riigiks.

Kesk-Aasia vallutatud rahvad jätkasid võitlust tsarismi vastu. Üks esimesi ülestõuse toimus aastail 1875—1876 Kokandis. Muhamedi vaimulikud kuulutasid püha sõja (ghasavat). Liikumise etteotsa asus Abdurrahman-Autobatši, kuid ta purustati peagi. Kokandi ülestõus suruti kindral Skobelevi poolt halastamatult maha. Ülestõusu juhtijaid karistati surmaga. Kokandi khaankond ühendati Venemaaga ja sai nimetuseks Ferghana oblast. Mõne aasta pärast, mitte suutes kannatada tsaariametnike talumatut rõhumist, alustas Ferghana kehvistu uut ülestõusu, kuid tsaariväed lõid ülestõusjad ühe päevaga puruks.

Aastail 1880—1884 allutati ka Turkmeenia. Turkmeenia rändlemisalad asetsesid Kaspia mere ja Amu-Darja vahel. 1880. aastal vallutas Skobelev Ahhal-Tekini oaasi. Skobelev võttis rünnakuga Geok-Tepe savikindluse. Kindluse mehised kaitsjad hävitati Skobelevi käsul, kui kindlus oli juba vallutatud.

Peale Geok-Tepe purustamist vallutas Skobelev 1881. a. Ašhabadi. 1884. a. vallutati väga rikas Mervi oaas. Afganistani kindluse Kuška vallutamisega 1885. a. viis tsarism lõpule Kesk-Aasia vallutamise.

Nii sai Kesk-Aasia tsarismi kolooniaks. Tsaari perekonnale, kindraleile ja ametnikele läksid määratu suured rikkused maadena. Tsarism jättis vallutatud Kesk-Aasias alale orjuse ja talupoegade pärisorjusliku sõltuvuse feodaalidest.

Masside ekspluateerimise suurenemine kolooniates. Pärisorjuse ärakaotamise järel suurenes eriti talupoegade ekspluateerimine kolooniais. Tsarist-

likud koormatised olid seal palju kõrgemad kui Venes. Talupoegade vaesumine suurenes.

Talupoegade raske olukord süvenes veel poliitilise õigusetuse ja rahvusliku rõhumise tõttu. Gruusias ei olnud kohaliku omavalitsuse organeid — semstvosid. Tuhandeaastase kultuuriga maa ei saanud vandemeeste kohut ettekäändel, et niisugune kohus võib olla ainult kultuurilises ja arenenud maas, Gruusia aga tsaariametnikkude vaatepunktist seda ei olnud. Kogu võim oli Gruusia külas külavanema ja -kirjutaja käes, kes määrati kokkuleppel kohalikkude mõisnikkudega. Külavalitsustes valitses omavoli, seadusetus, altkäemaks ja vägivald.

XIX saj. teisel poolel jätkus Gruusia ja Taga-Kaukaasia kõvendatud kolonisatsioon. Paremad maad anti vene kolonistidele, kohalike talupoegade huvide kahjuks, kes lämbusid maapuuduses. Tsaari perekond võttis endale rikkaimad maad viinamarja-istandikkudega Kahheetias. Kaukaasia asevalitseja, Aleksander II vend, võttis enesele tuntud kuurordi Boržommi. Kuurordi Abas-Tumani võttis tsaar isiklikult enesele.

Gruusia talupojad avaldasid nii tsaristlikele kolonisaatoreile kui ka gruusia mõisnikele sitket vastupanu. Nad keeldusid kruntrendist ja teoorjuse täitmisest, lõid maha enamvihatud mõisnikke, kulakuid ja tsaari-administratsiooni esindajaid.

XIX saj. teisel poolel toimus Gruusias massilisi talupoegade ülesastumisi. Aastail 1875—1876 puhkes ülestõus vabas Svaneetias, kes ei tundnud üldse pärisorjust ega soovinud alistuda tsaristlikele võimukandjaile. Svaneetiasse saadetud karistusekspeditsioon surus ülestõusu karmilt maha. Selle juhid areteeriti ja saadeti Siberisse.

1878. a. toimus ülestõus Kahheetias. Selle ajendiks oli tsarismi katse ühenduses Vene-Türgi sõjaga teostada värbamisi maakaitseväkke. Alanud loosungi all „Mitte anda küüte ega inimesi sõjaväele" muutus ülestõus massiliikumiseks mõisnike vastu. Suure vaevaga saadi see maha suruda.

Samal Vene-Türgi sõja ajal algas ülestõusu koloniaalse rõhumise vastu Abhaasia talurahvas ja kihutas tsaarisõjaväed Abhaasiast välja. Pärast sõja lõppemist saadeti Abhaasiasse karistusväed, kes muutsid kümneid külasid varemeiks. Talupoegade külvid hävitati, viljapuuaiad raiuti maha. Suur osa elanikkonda põgenes Türgimaale. Mahajäänud olid määratud näljasurma, sest nad asustati viljakandvaist mereäärseist maist kaljumägedesse.

Teada saanud Berliini kongressi otsusest ühendada Venemaaga Adžaaria ühes Batumiga, algas Adžaaria elanikkond võitlust tsarismi vastu, organiseerides 10 000-lise relvastatud väe. Pärast võitlusi tsaarivägedega olid adžaarid sunnitud relvad maha panema.

Taga-Kaukaasia paremad maad ja eriti selle mereäärsed vööndid kinnistas tsarism udelliasutistele ja jagas vene sõjaväelastele ja suurbürokraatiale.

Vene mõisnikud haarasid endile ka paremad maad Põhja-Kaukaasias, harides neid tulnuktöölistega.

Tsaristlikud kolonisaatorid haarasid maid ka Baškiirias. Maatüki suurus ühe baškiirlase-karjapidaja kohta oli määratud 30 tiinule. Ülejäänud maadest loodi kroonu tagavarafond. Tsaariametnikud eesotsas kindralkuberner Kaufmanniga lõid selle fondi täielikult üle. Peale selle sundisid nad baškiire „müüma" oma maad vene mõisnikele ja kapitalistidele. Mustmullamaa tiinu eest „maksti" baškiiridele 8—10 kopikat. Seda baškiiride maade riisumist „müügi" kujul on Leo Tolstoi kirkalt kujutanud jutustuses „Palju's inimesele maad vaja on".

Baškiiridelt maa ärariisumise tagajärjel ei jäänud seda kaugeltki tarvilikul määral rändlevaks karjapidamiseks.

Vene karusnahkade ülesostjad jootsid Siberi ja äärmise põhja rahvaid ja võtsid karusnahad poolmuidu ära. Laostunud sellest metsikust ekspluateerimisest, olid Siberi ja äärmise põhja rahvad tsarismi ajal väljasuremisel.

§ 51. 70-ndate aastate revolutsiooniline liikumine.

Narodniklusliikumine 70-ndail aastail. 60—70-ndail aastail jätkas talurahvas, kes ei olnud 1861. a. reformiga sugugi rahuldatud, võitlemist maa eest. Ta nõudis „musta ümberjaotamist", s. t. mõisnike maaomandi hävitamist ja kogu maa üleandmist talupoegadele.

Teostades vastu enese tahtmist 60-ndate aastate kodanlikke reforme, ei loobunud tsarism siiski oma reaktsioonilise poliitika jätkamisest. Eriti tugevasti väljendus valitsuslik reaktsioon hariduse alal. 1871. a. asutati reaktsionääri haridusminister krahv Dmitri Tolstoi ettepanekul klassikalised gümnaasiumid vanade (ladina ja kreeka) keelte kui peaaine õpetusega. Loodusloo õpetamine gümnaasiumides kaotati täielikult ja matemaatika ning vene keele õpetust vähendati tugevasti. Semstvo rahvakoolide ja rahvakooliõpetajate üle seati rahvakoolide inspektorite politseiline järelevalve.

Kuni marksistlikkude rühmituste tekkimiseni pidasid Venemaal revolutsioonilist võitlust narodnikud. Nad püüdsid mõjustada talupoegi võitlusele maa ja vabaduse eest mõisnike ja

tsarismi vastu. Nad andsid sellele revolutsioonilisele võitlusele tsarismi ja mõisnike vastu kogu oma jõu ja sageli ka elu, kuid nende pingutused olid asjatud, sest nad käisid ebaõiget teed.

Narodnikud olid marksismi vastased. Narodnikute põhiliselt ekslikud vaated seisnesid järgmises:

„Esiteks, narodnikud kinnitasid, et kapitalism on Venemaal „juhuslik" nähtus, et see ei arene Venemaal, järelikult ei kasva ega arene ka proletariaat.

Teiseks, narodnikud ei pidanud töölisklassi eesrindlikuks klassiks revolutsioonis. Nad unistasid sotsialismi saavutamisest ilma proletariaadita. Peamiseks revolutsiooniliseks jõuks pidasid narodnikud talupoegkonda intelligentsi juhtimisel ja talupoeglikku külakogukonda, milles nad nägid sotsialismi idu ja baasi.

Kolmandaks, narodnikuil oli ekslik ja kahjulik vaade kogu inimkonna-ajaloo käigule. Nad ei tundnud ega mõistnud ühiskonna majandusliku ja poliitilise arengu seadusi. Selles suhtes olid nad päris mahajäänud inimesed. Nende arvates ei tee ajalugu mitte klassid ega klassivõitlus, vaid üksikud väljapaistvad isikud — „kangelased", kellede järel läheb pimesi mass, „inimhulk, rahvas, klassid." [„ÜK(b)P ajaloo lühikursus", lk. 15—16.]

Neist ekslikest eeldustest lähtudes revolutsionäärid, võttes talupoegliku välimuse (riietus jne.), läksid kevadel 1874. a. revolutsioonilise agitatsiooni sihil „rahva sekka" (v narod), s. t. küladesse. Selle „rahva sekka mineku" tõttu nimetatigi neid narodnikuiks. Talupojad kuulasid meelsasti narodnikute üleskutseid mõisnikelt maade äravõtmise alal, kuid jäid kurdiks üleskutseile — kukutada tsaar. Rahvas ei järgnenud narodnikuile, sest nad ei tundnud ega mõistnud ka talupoegi küllaldaselt. Politsei, papid ja kulakud püüdsid kinni propagandiste-narodnikuid. „Rahva sekka minemisele" sai osaks täielik krahh.

Areteerimisest pääsenud narodnikud lõid 1876. a. tsentrali-

seeritud salajase organisatsiooni „Maa ja vabadus", kes võttis omaks narodnikute programmi. Selle programmi aluseks oli Bakunini anarhistlik õpetus, mis eitas igasugust kasu rahvamassidele poliitilisest vabadusest ja demokraatlikust korrast.

M. A. Bakunin (1814—1876), põlisest soost mõisniku poeg, emigreerus 40-ndail aastail välismaale. Sel ajal kaitses Bakunin kõigi slaavi rahvaste vabastamist ja slaavi föderatiivse riigi loomist tsaari-Venemaaga eesotsas.

Pärast areteerimist revolutsioonilisest liikumisest osavõtmise eest anti Bakunin Austria poolt välja tsaarivalitsusele. Tahtes vabaks pääseda, kirjutas Bakunin vanglas Nikolai I-le kahetseva „Pihtimuse", milles ta seletas oma revolutsioonilisi innustusi „mõistuse ja südame ebaküpsusega". Bakunin jätkas alandlikku armuandmise mangumist ka kirjades uuele tsaarile Aleksander II-le. 1861. a. õnnestus Bakuninil, kes oli üle viidud asumisele Siberisse, põgeneda välismaale.

Proudhoni õpetuse mõjul hakkas Bakunin anarhistiks. Ta asutas anarhistliku programmiga salajase revolutsioonilise ühingu „Sotsialistliku demokraatia rahvusvaheline allianss". Hiljem astus Bakunin I Internatsionaali, mis oli asutatud Marxi ja Engelsi poolt. Marxi nõudmisel kuulutas Bakunin „alliansi" laialisaadetuks. Tegelikult aga säilitas ta oma salajase organisatsiooni õelaks võitluseks Marxi ja Marxi poolt juhitud töölisliikumise vastu.

Bakunin oli rahvusvahelise töölisliikumise desorganisaator ning Marxi ja töölisklassi kõige õelam vaenlane. Oma lõhestava tegevusega aitas ta kaasa I Internatsionaali hävingule.

Bakunin avaldas mõju ka Venemaa revolutsioonilisele liikumisele. Ta arvas, et vene rahvamassid on juba küpsed revolutsiooniks ning vajatakse vaid agitatsiooni-sädemeid, mis süütaksid „üldise mässu" tulikahju. Kui anarhist ja „mässaja" eitas Bakunin proletariaadi ja talurahva poliitilise võitluse vajadust ning proletariaadi diktatuuri maksmapanu, nõudes igasuguse riigikorra viibimata hävitamist. Tema programm ja taktika olid kahjulikud ning reaktsioonilised.

Piiritüli. *K. A. Savitski maal.*

Teiseks narodnikluse teoreetikuks oli P. L. Lavrov (1823—1900). Lavrov oli samuti rikka mõisniku poeg. Areteeritud 60-ndail aastail, ta saadeti asumisele. 1869. a. ilmusid tema „Ajaloolised kirjad" (Mirtovi varjunime all). Neis andis ta idealistliku seletuse ajaloole, asetades ajaloolise protsessi tsentrumisse „kriitiliselt mõtleja isiksuse", s. t. „kangelase". Lavrov jutlustas väära narodniklikku õpetust intelligentsi juhtivast osast ajaloos. Märtsis 1870. a. põgenes Lavrov asumiselt välismaale. Marksismist ei saanud Lavrov sugugi aru. Ta tõendas, et Venemaa võib jõuda sotsialismile möödudes kapitalismist, sest vene talupoeg olevat ette valmistatud sotsialismile „külakogukonna ja artelli poliitilise traditsiooniga". Vastupidiselt Bakuninile kutsus Lavrov üles rahulikule sotsialismi propagandale. Lavrovi jutlus võla tagasimaksmisest rahvale, kelle tööga on loodud kogu tsivilisatsioon, köitis väga 70-ndate aastate aadli revolutsioonilist noorsugu ja oli teoreetiliseks aluseks tema „minemisel rahva sekka".

Kolmandaks narodnikluse teoreetikuks oli P. N. Tkatšev (1844—1885). Ta kinnitas, et tsaari isevalitsus ei evi mingisugust sotsiaalset tuge, „ripub õhus". Revolutsionääride ülesandeks pidas Tkatšev vägivaldset võimuhaaramist väikese rühma vandeseltslaste poolt, kes siis ülalt teostab revolutsioonilised sammud ja niiviisi teeb õnnelikuks rahva. Tkatševi arvates oleks niisugune vandeseltslaste rühm võinud omal jõul ümber ehitada kogu ühiskondliku korra. See oli blankistlik vaatepunkt. Tkatševi vaated külakogukonna osale ja tähtsusele sotsialistliku riigipöörde alusena Venemaal kutsusid esile Engelsi terava kriitika artiklis „Sotsiaalsed vahekorrad Venemaal", milles ta paljastas narodnikluse artelli ja külakogukonna idealiseerimise reaktsioonilisust. Engels näitas, et külakogukond kujutab igal pool loomulikku tuge idamaisele despotismile, et „... tsaristlik despotism ei ripu sugugi mitte õhus, vaid on vene ühiskondlikkude tingimuste paratamatuks ja loogiliseks produktiks, milliste tingimustega, Tkatševi sõnade järgi, tal „ei ole midagi ühist"!" (Marx ja Engels, Teosed,

XV köide, lk. 260). Marx ja Engels soovitasid vene revolutsionääridel teha sellest kriitikast järelduse tihedama seose vajaduse kohta eesrindliku liikumisega Lääne-Euroopas: „Ja nimelt venelased ise saavad kõige enam kasu Lääne-Euroopa poolt tulevast kriitikast, mitmesuguste Lääne-Euroopa rahvusvaheliste liikumiste vastastikusest mõjust Vene omale ja vastupidi, ja lõppeks — teostuvast vene ja üldeuroopalise liikumise kokkusulamisest." (S e a l s a m a s, lk. 240.)

Pärast „rahva sekka minemise" krahhi otsustasid „maavabaduslased" organiseerida revolutsionääride „asundusi" pidevaks tööks talupoegade seas — kooliõpetajate, arstide, velskrite, vallakirjutajate jms. näol. See katse sai sama krahhi osaliseks kui „rahva sekka minemine". 70-ndate aastate keskel mõisteti sajad narodnikud sunnitööle ja asumisele.

Narodniklus Ukrainas ja Gruusias. Narodniklikud ideed ja organisatsioonid leidsid levikut Ukrainas ja Gruusias. Ukrainas teravnes 70-ndail aastail talupoegade võitlus maa pärast. Mõisnikud teostasid sel ajal oma maade eraldamist talupoegade maast, kusjuures nad võtsid talupoegadelt ära parema maa ja andsid neile tühje maid ja liivanõmmesid. Ukraina talupojad, nagu Venegi omad, taotlesid üldist maa ümberjaotamist ja talupoegade varustamist sellega.

Ukraina mitteaadlikest revolutsionäärid lõid linnades revolutsioonilisi narodniklikke ringe. Mässajaist-bakunistidest kujunes nn. „Kiievi kommuun", kes arvestas peatset revolutsiooni külas. „Rahva sekka minemine" ja „asunduste" äpardumine õhutas Kiievi mässajaid esimesena üle minema terrorile.

Ukraina mässajad otsustasid isegi välja minna pettusele ja kasutada talupoegade usku tsaarisse. Nad levitasid Tšigirini maakonnas Kiievi kubermangus tsaari nimel „kuldkirja", mis oli trükitud narodnikute põrandaaluses trükikojas üleskutsega talupoegadele — luua salajane organisatsioon, lubades talupoegadele tsaari nimel kogu mõisnikkude maa. Politsei ja sandarmid purustasid selle organisatsiooni. Tšigirini loos esinesid narodnikud demagoogidena, kes spekuleerisid masside poliitili-

sele mahajäämisele. Pettus sai varsti talupoegadele teatavaks ja tõukas nad narodnikuist eemale.

70-ndail aastail levisid narodnikute ideed samuti ka Gruusia demokraatliku noorsoo seas. Gruusias ei olnud külakogukonda, kuid siiski nõudsid gruusia narodnikud vene omade eeskujul samuti artellide organiseerimist ja Vene külakogukondliku maakasutamise korra sissetoomist, pidades külakogukonda ainukeseks teeks sotsialismile.

1876. a. purustati Gruusia narodniklik organisatsioon sandarmite poolt. Rida grusiinlasi-narodnikuid võttis osa narodnikute üldvenelisest võitlusest.

Osa grusiinlasi-narodnikuid oli vastu ühisele võitlusele koos vene rahvaga ja kaitses iseseisva Taga-Kaukaasia föderatsiooni loomist väljaspool Venemaa piire. 1880. a. oli Gruusia narodnikute hulgas märgatav liikumine, mis eitas revolutsioonilist võitlust ja kutsus üles kasutama ainult legaalseid meetodeid.

„Rahva tahe". 1878. a. algasid narodnikute organisatsioonis „Maa ja vabadus" „rahva sekka minemise" ebaõnnestumise mõjul ägedad vaidlused. Mis edasi teha? Osa narodnikuid kutsus üles üldse loobuma võitlusest maa eest ja täiel määral üle minema terrorile ja kõigepealt tsaari tapmisele. Teine osa püüdis jääda narodnikute vanadele positsioonidele. Sügisel 1879 kujundasid endisekujulise narodnikluse pooldajad partei „Must ümberjaotamine", mis peagi lõpetas oma olemasolu täieliku võimatuse tõttu jätkata võitlust endisis narodniklikes vormes.

Terrori pooldajad organiseerisid Peterburis partei „Rahva tahe" (Narodnaja volja), eesotsas Željabovi ja Sofja Perovskajaga. „Rahva tahte" liikmed seadsid oma eesmärgiks tappa Aleksander II. Tsaari vastu võeti ette mitu atentaadikatset. Kõige tähtsam oli atentaadikatse veebruaris 1880. a. Talvepalees. Siin tööline-narodnik Stepan Halturin pani toime plahvatuse, mis tsaarile viga ei teinud. Selle atentaadikatse järel määras Aleksander II, et võidelda revolutsioonilise liikumisega, diktaatoriks kindral Loris-Melikovi ja allutas temale kõik

ministeeriumid ja III osakonna. Loris-Melikovi poliitikat iseloomustasid kaasaegsed sõnadega: „Rebase händ ja hundi lõuad." Loris-Melikov tegi kodanlusele väikesi järeleandmisi: pehmendas mõnevõrra tsensuuri kodanlik-liberaalse ajakirjanduse alal, vabastas ametist vihatud haridusministri krahv Dm. Tolstoi. Selle eest pidas kodanlus teda liberaaliks. Kuid revolutsionääride jälitamised ja surmanuhtlused suurenesid tema ajal. Loris-Melikov sulges III osakonna, kuid selle asemel asutas samaks otstarbeks politsei departemangu siseministeeriumi juurde. Loris-Melikov lubas kutsuda semstvote esindajad nõupidamisele ametnikkudega mõnede seadusprojektide eelarutamiseks. Seda kava hakati kutsuma „Loris-Melikovi konstitutsiooniks"

1. märtsil 1881. a. tapsid rahvatahtlased Aleksander II. Massilist liikumist terror välja ei kutsunud, vaid, vastupidi, nõrgendas seda. Individuaalse terrori taktika oli sügavasti ekslik ja äärmiselt kahjulik. See lähtus väärast narodniklikust teooriast aktiivsete „kangelaste" ja passiivse „massi" kohta, kes nagu ootaks pääsemist üksik-„kangelastelt". „Massiks" pidasid narodnikud ja rahvatahtlased rahvast, s. t. talupoegi ja töölisi. „Kangelasteks" pidasid nad iseendid.

Narodnikute (maa-vabaduslaste ja rahvatahtlaste) terror segas masside revolutsioonilist võitlust, pihustas tööliste ja talupoegade jõud ja viis valitsuse reaktsiooni tugevnemisele.

70-ndate aastate narodnikute ajalooliseks teeneks oli nende kodanlik-demokraatlik võitlus tsarismi ja mõisnike vastu, nende võitlus kogu maa üleandmise eest talupoegadele. Kuid selles nõudmises ei olnud midagi sotsialistlikku. Narodnikute teooria ja taktika olid ekslikud ja kahjulikud. Lenin nimetas 70-ndate aastate narodnikuid väikekodanlikeks utopistlikeks sotsialistideks. Marksism Venes kasvas ja kõvenes võitluses narodnikute väärade teooriatega ja nende väga kahjuliku terroritaktikaga, mis jättis kasutamata proletariaadi ja talurahva massilise võitluse organiseerimise ja takistas loomast iseseisvat parteid proletariaadil, kes astus selleks juba esimesi samme.

§ 52. 70-ndate aastate töölisliikumine.

Esimene Internatsionaal ja revolutsiooniline liikumine Venemaal. Kapitalismi areng ja töölisliikumise kasv kõigis Lääne-Euroopa maades seadis töölisklassi ette ülesande — ühineda võitluseks kapitaliga. 28. septembril 1864 asutas suur proletariaadi juht Karl Marx ühes kogu maailma eesrindlike töölistega Rahvusvahelise Tööliste Ühingu ehk I Internatsionaali. Ühingu eesmärgiks oli kõigi maade tööliste ühine võitlus kapitalismi ülevõimu hävitamiseks ja proletariaadi diktatuuri maksmapanekuks. „Töölisklassi vabastamise peab kätte võitma töölisklass ise," kirjutas Marx I Internatsionaali põhimääruses.

Rühm vene revolutsionääre kujundas välismaal I Internatsionaali vene sektsiooni. Märtsis 1870. a. pöördusid nad Karl Marxi poole palvega olla Venemaa esindajaks Internatsionaali üldnõukogus. Vastu võttes selle ettepaneku kirjutas Karl Marx oma vastuses, et tsarismi hävitamine Venemaal on mitte ainult vene rahva, vaid ka Euroopa proletariaadi vabastamise paratamatuks eelduseks.

70-ndate aastate streigid. Vene revolutsionäärid-narodnikud andsid proletariaadile kõrvalise osa revolutsioonilises liikumises, pidades ekslikult revolutsiooni põhijõuks talurahvast ja mitteaadlikest intelligentsi. Narodnikud ei mõistnud proletariaadi klassivõitluse tähtsust. Kuid töölisklass Venemaal jätkas kindlalt kasvamist ja juba alustaski oma revolutsioonilist võitlust. Ettevõtteis puhkesid ürgjõulised streigid. Mais 1870. a. toimus Peterburis esimene suur streik Nevski puuvillaketruses. Streikivad ketrajad nõudsid tööpalga tõstmist ja seisid solidaarselt üksteise eest. Ainult streikijate areteerimiste ja nende kohtu alla andmisega õnnestus politseil murda tööliste vastupanu. Et streigist osavõttu loeti riigivastaseks kuriteoks, siis mõisteti töölised-streikijad tsaristliku kohtu poolt süüdi. 1872. a. puhkes veel ulatuslikum streik Kreenholmi manufaktuuris. Streikijad nõudsid trahvide vähendamist ja laste tööpäeva

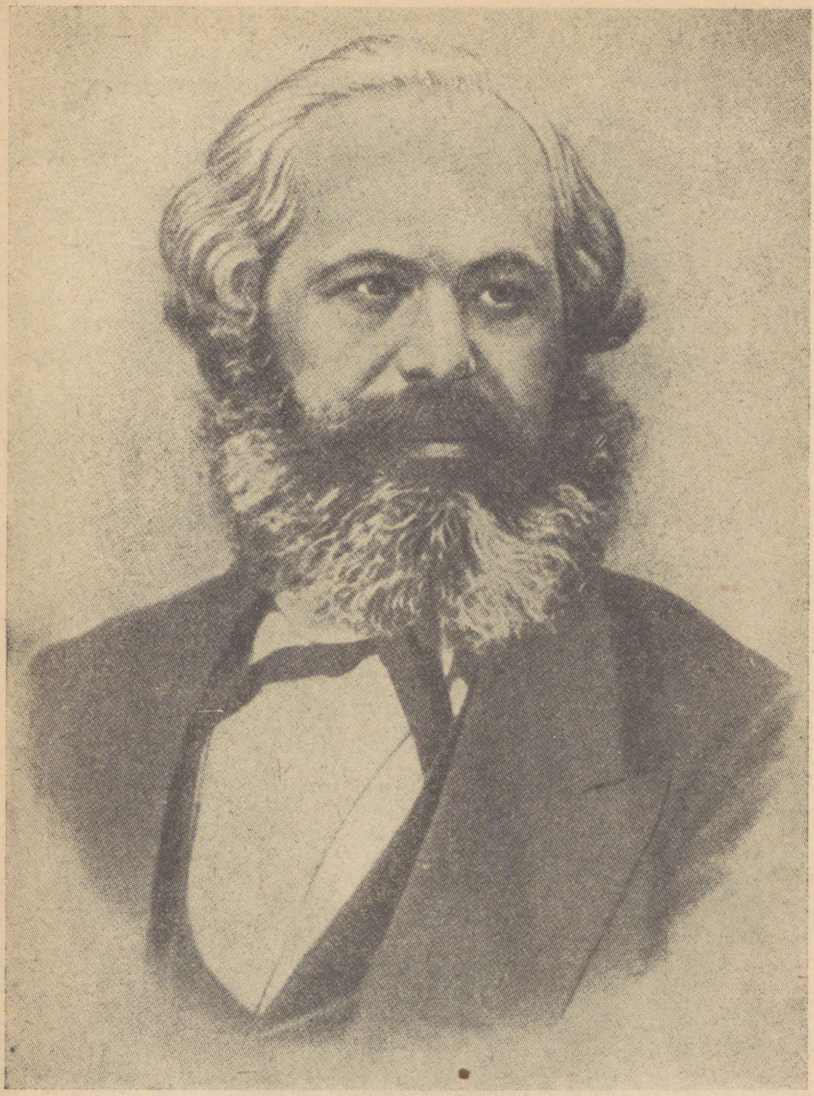

Karl Marx.

Friedrich Engels.

lühendamist, keda selles vabrikus ekspluateeriti kohutaval kombel. Streik suruti sõjavägede poolt maha.

Samal ajal algasid streigid ka Ukrainas. Streigist Hughes'i tehases 1875. a. võttis osa 1500 töölist. Odessa raudteelaste streik 1877. a. kestis kolm ja pool nädalat.

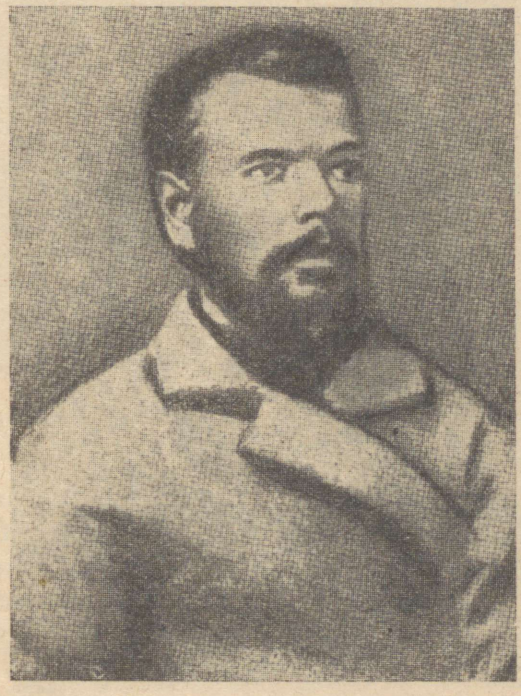

V. G. Gerassimov.

70-ndail aastail algas Gruusia proletariaadi võitlus.

Nii algasid 60—70-ndail aastail tööliste stiihilised ülesastumised Venemaa eri paikades.

Esimesed töölised-revolutsionäärid. Tööliste keskel hakkasid esile tõusma esimesed revolutsionäärid. Üks neist oli Vassili Gerassimov, aktiivne osavõtja streigist 1872. a. Kreenholmi

manufaktuuris. Olles kasvatusmaja kasvandik, hakkas ta kaheteistkümne-aastaselt töötama vabrikus raskes orjuses. Revolutsioonilise propaganda eest soldatite ja tööliste seas Peterburis mõisteti Gerassimov 9 aastaks sunnitööle. 1892. a. suri ta

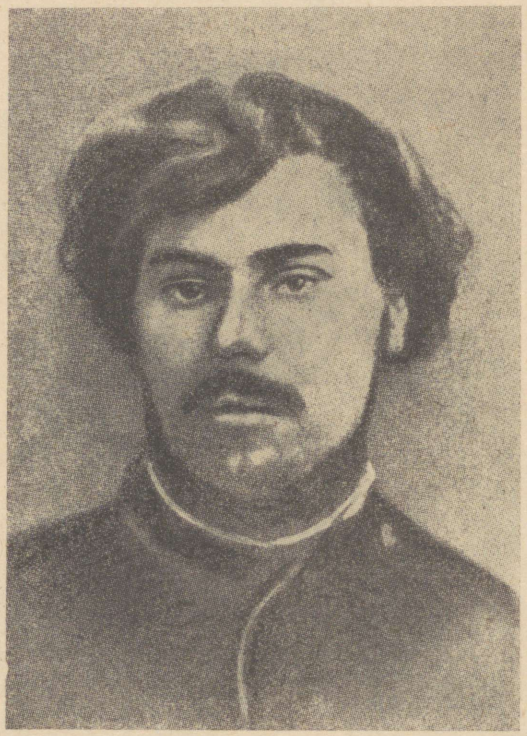

Pjotr Aleksejev.

Jakutskis. Tema poolt mahajäetud ülestähendused maalivad kurva pildi vene tööliste elust 60—70-ndail aastail ja kujutavad nende ärkamist võitlusele.

Tähelepanuväärseks 70-ndate aastate tööliseks-revolutsionääriks oli narodniklikest ringidest osavõtja kuduja Pjotr Aleksejev, päritolult Smolenski talupoeg. Iseõppijana õppis

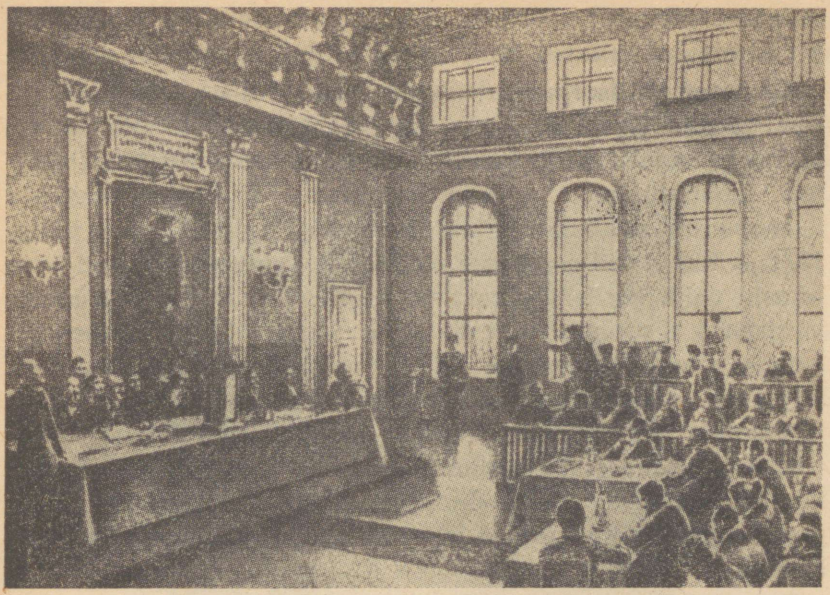

Kohtupidamine P. Aleksejevi üle. *Joonistus kaasaegsest ajakirjast.*

Pjotr Aleksejev kirjaoskuse selgeks ja otsis ahnelt raamatuist vastust teda rahutuks tegevaile küsimustele tööliste ja talupoegade olukorra kohta. Põrandaalune sotsialistlik kirjandus andis talle vastuse neile küsimustele ja Pjotr Aleksejev sai sotsialistiks: ta tegi revolutsioonilist agitatsiooni tööliste seas ja siirdus ühest vabrikust teise tööliste revolutsiooniliste ringide organiseerimiseks.

Pjotr Aleksejevil oli väga suur autoriteet, ja mälestus temast säilis kaua Moskva kudujate seas, kes teda armastusega kutsusid „Petruhhaks". Areteeritud revolutsioonilise tegevuse eest, pidas ta kohtus 10. märtsil 1877 kõne, mille lõpetas sõnadega: „Tõuseb töölisrahva miljonite tugevate lihastega käsi ja soldatite tääkidega ümbritsetud despotismi-ike puruneb põrmuks". Lenin nimetas seda kõnet „vene töölisrevolutsionääri suureks prohvetlikuks ennustuseks".

Pjotr Aleksejev mõisteti 10 aastaks sunnitööle ja seejärel asumisele Jakuutiasse. Seal tapeti ta 1891. a. röövlite poolt.

Esimesed töölisorganisatsioonid. Vene tööliste revolutsiooniline võitlus algas sel ajal, kui Lääne-Euroopas töölisklass Marxi ja Engelsi juhtimisel lõi oma klassiorganisatsioone (partei, ametiühingud). I Internatsionaali juhtimisel teostasid Euroopa töölised edukalt streike, võitlesid kapitali võimu vastu. 1871. a. kukutasid prantsuse töölised kodanluse võimu ja kuulutasid välja Pariisi Kommuuni. See oli esimene töölisklassi valitsus, s. t. proletariaadi diktatuur. Vene töölised alates oma iseseisva revolutsioonilise võitluse esimestest sammudest deklareerisid oma solidaarsust I Internatsionaaliga. 1878. a. Pariisi Kommuuni aastapäeval saatsid Odessa töölised Pariisi töölistele tervitusaadressi, deklareerides oma solidaarsust Pariisi kommunaaridega. Lääne-Euroopa tööliste organisatsioonide programmid, põhikirjad ja tegevus olid vene töölistele eeskujuks.

Esimeseks revolutsiooniliseks tööliste organisatsiooniks Venemaal oli Lõuna-Venemaa tööliste liit, mis asutati 1875. a. Odessas Jevgeni Zaslavski poolt. Liit seadis oma eesmärgiks „kapitali ja privilegeeritud klasside rõhumise alt tööliste vabastamise idee propageerimise". Lõuna-Venemaa tööliste liit seadis oma revolutsioonilise tegevuse aluseks I Internatsionaali põhikirja. Liidu põhikirja järgi võisid selle liikmeiks olla ainult töölised. See esimene töölisliit ühendas 150—200 metallitöölist. Liit hakkas looma oma osakondi ka teistes linnades. Liit eksisteeris ligikaudu aasta ja hävitati sandarmite poolt. Selle organiseerija Zaslavski mõisteti 10 aastaks sunnitööle ja suri varsti vanglas.

Silmapaistev töölisliikumise juht Viktor Obnorski pääses areteerimisest ja sõitis välismaale. Seal tutvus ta Lääne-Euroopa töölisliikumisega. Lukksepp Viktor Obnorski, kes siis Venemaale tagasi tuli, ja puusepp Stepan Halturin asutasid 1878. a. Peterburis Vene tööliste põhjaliidu. Liidu programmis oli öeldud, et liit oma ülesannete poolest liitub Lääne sotsiaal-

demokraatlike parteidega. Erinevalt narodnikute anarhistlikust teooriast oli liidu programmis poliitiliste vabaduste nõue. Liit juhtis streike.

Vene tööliste põhjaliidus oli umbes 200 liiget ja sama palju pooldajaid. Liit organiseeris salajase trükikoja ja koostas välja-

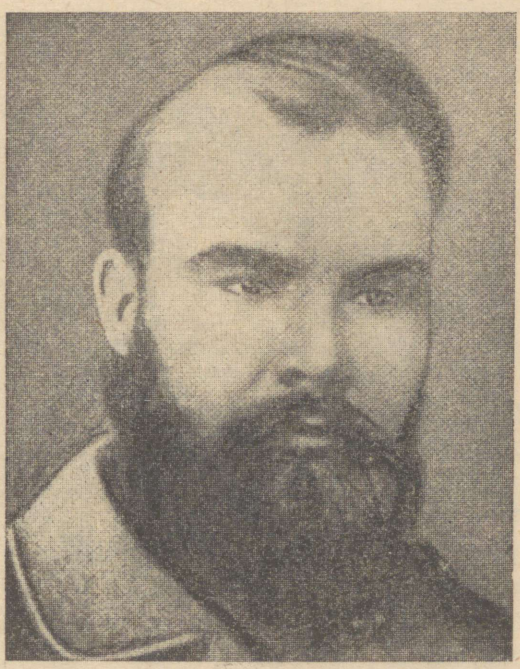

Viktor Obnorski.

andmiseks töölisrevolutsioonilise ajakirja „Rabotšaja Zarja" (Tööliste koit) esimese numbri. Kuid trükikoda avastati sandarmite poolt ja ettevalmistatud ajakiri ei ilmunud. 1880. a. hävitati liit sandarmite poolt. Viktor Obnorski saadeti 10 aastaks sunnitööle. Stepan Halturin, kes oli narodnikute poolt meelitatud terroristlikku tegevusse, võttis osa atentaadist Aleksander II-le ja hiljem (1882) hukkus võllas.

Vene tööliste esimeste organisatsioonide tähtsus on väga suur. Nad seadsid üles poliitilise vabaduse nõude kui tööliste sotsialismi eest võitlemise edukuse paratamatu eeltingimuse. Ümber lükates selle nende nõudmise narodniklikku kriitikat, liidu organiseerijad kirjutasid oma vastuses kriitikuile: „Poliiti-

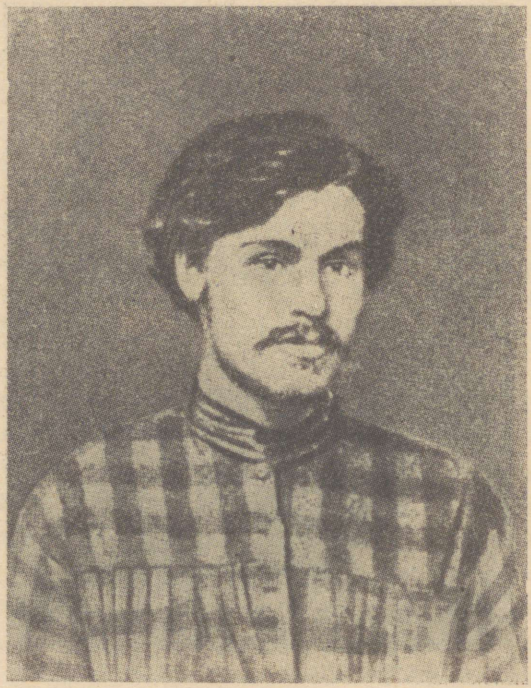

Stepan Halturin.

line vabadus võib meid ja meie organisatsiooni garanteerida võimude omavoli vastu, laseb meil õigesti arendada oma maailmavaadet ja edukamalt teostada propagandatööd."

Liidu organiseerijad püstitasid esimesena tööliste ja talupoegade ühise võitluse ülesande.

Tööliste organisatsioonid kasvasid pea võrra narodnikuist

üle. Kuid need ei olnud veel marksistlikud organisatsioonid, nad ei olnud veel lahti saanud reast narodniklikest vigadest. Marksism ei olnud veel saanud nende võitluslipuks.

Esimeste töölis-organisatsioonide olemasolu avaldas suurt mõju narodnikluse krahhi kiirendamisele Venemaal.

60-ndaist aastaist alates stiihiliselt tekkinud streigid, vabrikutehasetööliste väga suur vastuvõtlikkus sotsialistlikule agitatsioonile ja propagandale, esimeste revolutsiooniliste töölisorganisatsioonide tekkimine näitasid selgesti, et Venemaal oli tekkimas uus eesrindlik revolutsiooniline klass — proletariaat. Luues suurtööstuse loob kapitalism ühtlasi selle klassi, kes suurettevõtteis töötades kasvab, distsiplineerub ja valmistub ette oma uue, sotsialistliku ühiskonna looja ja organiseerija osale.

§ 53. Haridus, teadus ja kunst 60—70-ndail aastail.

Hariduse ja teaduse areng 60—70-ndail aastail. Pärast pärisorjuse kaotamist kujundus tsaari-Venemaal kapitalismi arengu mõjul ka hariduse süsteem. Hoolimata valitsuse vastutöötamisest avasid semstvod maal semstvo rahvakoole. Üheks tähelepanuväärseks semstvokooli organiseerijaks Simbirski kubermangus oli I. N. Uljanov, V. I. Lenini isa. Linnades avati linnakoole ja gümnaasiume. Alg- ja keskkooli vahel ei olnud sidet ega ühtlusjärglust. Vastupidi, juba oma struktuurilt eraldasid nad teravasti seisuslikkude ja varaliste vaheseintega kasvavat noort sugupõlve.

60-ndail aastail avati esimene naisgümnaasium. 70-ndail aastail loodi Peterburis Kõrgemad Naistekursused ja Naiste Arstiteaduslikud Kursused, s. t. sai alguse kõrgem haridus naistele. 1863. a. määruse järgi said ülikoolid autonoomia (õiguse ülikooli nõukogul valida professoreid, rektori ja teaduskondade dekaane).

Pärisorjuse ärakaotamine ja kapitalismi kasv soodustasid Venemaal ka teaduse arengut. Vene eesrindlik teadus tõi

D. I. Mendelejev. *N. A. Jaroštšenko portree.*

XIX saj. 60—70-ndail aastail õige hinnalise lisandi ülemaailmse teaduse arengusse.

Kõige suuremaid edusamme saavutas loodusteadus. Suur vene keemik D. I. Mendelejev (1834—1907) lõi „Elementide perioodilise süsteemi". Marx ja Engels hindasid kõrgelt Mendelejevi avastust, nähes selles dialektilise materialismi triumfi. „Elementide perioodiline süsteem" tõi Mendelejevile ülemaailmse kuulsuse. Mendelejev oli paljude maailma akadeemiate auliikmeks, kuid ta ei olnud Keiserliku Teaduste Akadeemia liige. Aleksander III ajal vallandati Mendelejev isegi Peterburi ülikoolist üliõpilaste nõudmiste toetamise pärast. Mendelejev ühendas alati teoreetilise teadusliku töö praktilise tööga töös-tuses.

Teine suurim õpetlane, füsioloogia vene koolkonna asutaja I. M. Setšenov (1829—1905) sai ka tunnustuse esiteks välismaal

ja samuti ei olnud Keiserliku Teaduste Akadeemia liige. Füsioloogilistes töödes seisis Setšenov materialistlikul vaatepunktil. Ta hakkas esimesena seletama inimese psüühilist tegevust

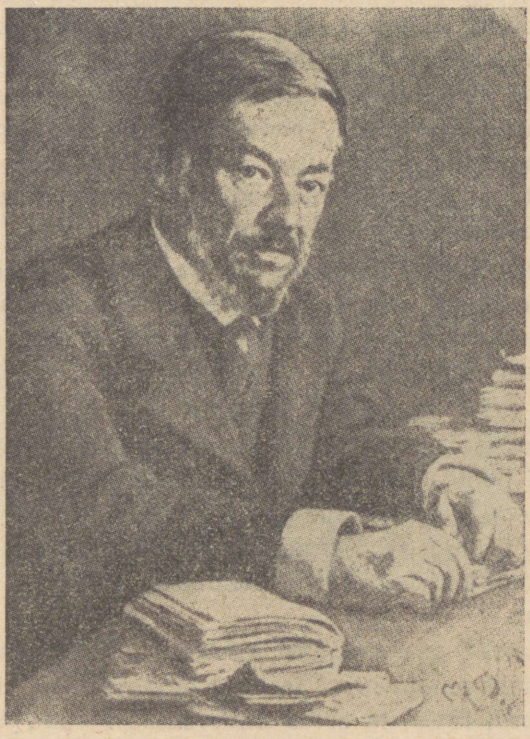

I. M. Setšenov. *I. J. Repini portree.*

füsioloogiliste seadustega. Tema tähtis teos „Peaaju refleksid" (1863) sai jälitamise osaliseks tsaristlikkude võimude ja õigeusu kiriku poolt.

Järjekindel materialist ja revolutsionäär teaduses ja elus oli kuulus vene õpetlane K. A. Timirjazev (1843—1920). Tema poolt avastatud klorofülli osatähtsus taimede poolt õhust süsi-

hapugaasi saamise protsessis ja teised tööd taimede füsioloogia alal tõid talle tunnustuse välismaal. Silmapaistev Darwini õpetuse jätkaja ja kaitsja K. A. Timirjazev võitles halastamatult idealismi vastu teaduses. Timirjazev oli revolutsionäärdemokraat, mille eest tsaarivalitsus võttis talt ära õppetooli Petrovski põllumajanduse akadeemias, mis praegu kannab tema nime. Timirjazev töötas palju maaharimise praktiliste küsimuste kallal. Hoolimata oma ülemaailmsest kuulsusest ei olnud ka Timirjazev Keiserliku Teaduste Akadeemia liige. Timirjazev sai oma elus näha suure sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni võitu ja asus proletariaadi diktatuuri poolele. Timirjazev oli Kommunistliku Akadeemia liige.

Materialist ja darvinist oli ka kaasaegse evolutsioonilise paleontoloogia looja V. O. Kovalevski. Temale kuulub klassiline uurimus praegusaegse hobuse põlvnemisest selle väljakaevatud esivanemaist.

Kuulus vene reisija N. N. Mikluhha-Maklai veetis üle 10 aasta Uus-Guineas ja teistel Polüneesia saartel (1871—1883). Darvinismi pooldajana tõestas Mikluhha-Maklai oma antropoloogiliste töödega paapuade ehk melaneeslaste kohta, et ei ole olemas mingisuguseid kõrgemaid ja madalamaid rasse. Mikluhha-Maklai kaitses kõigiti paapuasid Euroopa kolonisaatorite vastu.

Silmapaistvat osa etendas teaduse alal esimene Euroopa naisprofessor-matemaatik Sofja Kovalevskaja (1850—1891). Olles kindrali tütar, ta astus fiktiivsesse abiellu V. O. Kovalevskiga, et vabaneda despootliku isa eestkostest, kes tal keelas tegutsemise teadusega. Venemaal ta ei võinud saada professoriks, aga ta sai kõrgema matemaatika õppetooli Stokholmi ülikoolis.

60-ndaisse aastaisse langeb vene ajaloolase S. M. Solovjevi tegevuse õitseng. Tema „Venemaa ajalugu kõige vanemaist aegadest" on kirjutatud määratu suure arhiivmaterjali põhjal ja see avaldas suurt mõju ajalooteaduse edaspidisele arengule Venemaal.

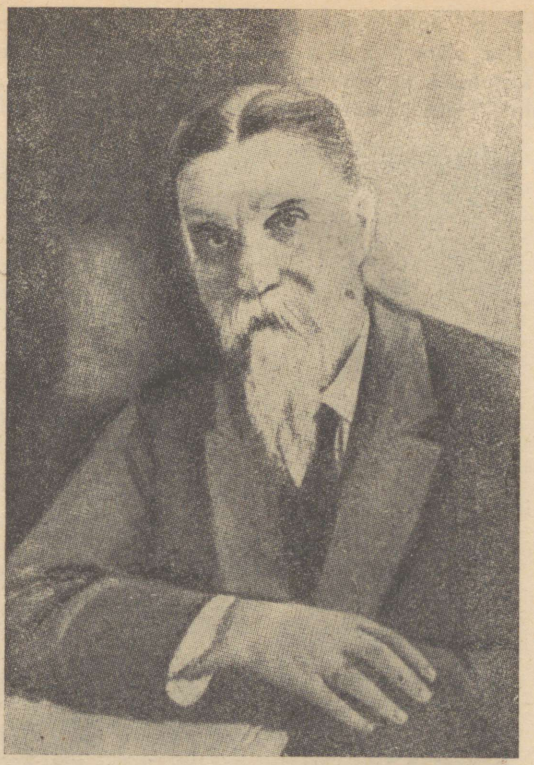

K. A. Timirjazev.

N. G. Tšernõševski uue vene demokraatliku kultuuri esiisana. 60-ndail aastail hakkas ilmet võtma uus vene demokraatlik kultuur, mis on seotud N. G. Tšernõševski nimega. See kultuur oli põhiliselt vaenlik vanale aadellikule pärisorjuslikule kultuurile ja võitles selle vastu. Revolutsioonilise demokraatia juhtivaks häälekandjaks, mis kaitses uut demokraatlikku kultuuri, oli ajakiri „Sovremennik" (Kaasaeglane) Tšernõševski, Dobroljubovi ja Nekrassovi toimetusel (ajakiri suleti tsaarivalitsuse poolt 1866. a.). See oli tolle aja parim vene ajakiri, mis tähelepanuväärselt osavasti käsitles oma lehekülgedel talurahva revolutsiooni ideid. Tšernõševski ja Dobroljubov — „sotsialistlikud Lessingid" (nii nimetasid neid Marx ja Engels) — kaitsesid oma ajakirja lehekülgedel materialismi ja revolutsioonilise demokraatia ideid.

Tšernõševski oli suur õpetlane-demokraat, teaduslikkude oskuste tuline propageerija. Marx ja Engels pidasid Tšernõševskit suureks vene õpetlaseks. Nad kirjutasid, et tema majandusteaduslikud teosed „teevad tõelist au Venemaale". Tšernõševski teost „Märkused Milli poliitilise ökonoomia

D. I. Pissarev.

kohta" hindas Marx kõrgelt. Ka Lenin pidas Tšernõševskit „tähelepanuväärselt sügavaks kapitalismi kriitikuks". Tšernõševski oli samuti ka kirjanduskriitik ja esteetika materialistliku teooria loojaid. Tšernõševski raamatud korjati tsaarivõimude poolt ära pärast tema süüdimõistmist.

Kriitika ja publitsistika. Vene eesrindlik ajakirjandus oli ühes sellega ka eesrindliku teaduse tribüüniks. Üheks selle tuliseks kaitsjaks oli tähelepanuväärne vene kriitik ja valgustaja-demokraat D. I. Pissarev (1840—1868). Lenin hindas Pissarevi väga kõrgelt, asetades temast kõrgemale ainult Be-

linski, Tšernõševski ja Dobroljubovi. Terava proklamatsiooni pärast tsarismi vastu heideti Pissarev Peeter-Pauli kindlusse. Pissarevi loomingu õitseng langeb just tema kinni-istumise aastaile (1862—1866). Pissarev oli isevalitsuse ja pärisorjuse leppimatu vaenlane. Oma artikleis, mis olid kirju-

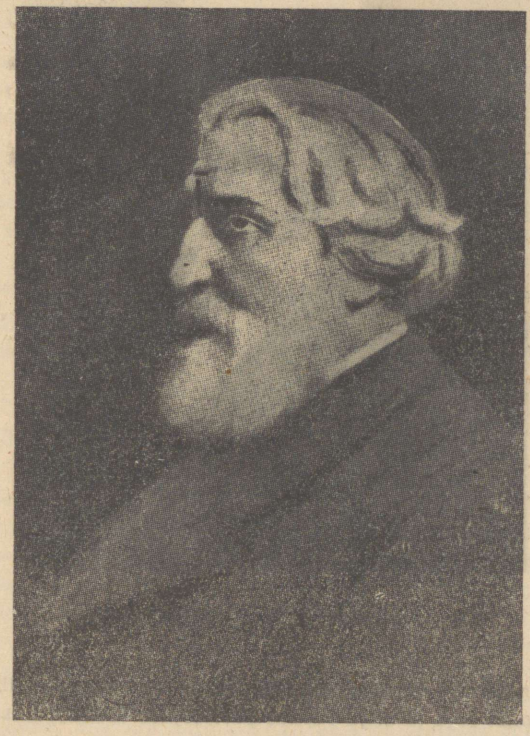

I. S. Turgenev. *V. G. Perovi portree.*

tatud kindluses, püüdis Pissarev populariseerida positiivseid teadmusi ja eriti loodusteadust. Ta oli materialist ja üks esimesi darvinismi propageerijaid Venemaal. Mõned tema artiklid kannatavad vulgaarsuse all, eriti ei mõistnud ta Puškini luule ja üldse kunsti määratu suurt tähtsust.

70-ndail aastail sai juhtivaks demokraatlikuks häälekandjaks ajakiri „Otetšestvennõje zapiski" (Isamaa kirjad) Nekrassovi ja Saltõkov-Štšedrini toimetusel. „Otetšestvennõje zapiski" ühendas demokraatliku ja narodnikliku intelligentsi laiu ringe. Üheks populaarseks narodniklikuks publitsistiks oli N. K. Mihhailovski.

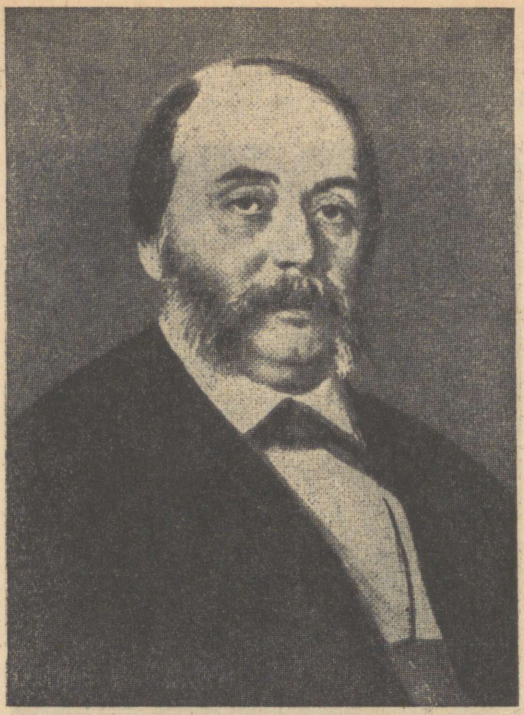

I. A. Gontšarov. *I. N. Kramskoi portree.*

Vene kirjandus 60—70-ndail aastail. Üldine ühiskondliku liikumise tõus Venemaal Krimmi sõja järel ja võitlus pärisorjuse ärakaotamise eest Venemaal kutsusid esile vene ilukirjanduse tõusu. Vene rahva loov geenius avaldas end eriti selgesti kirjanduse alal. Kogu maailm tunnustas XIX sajandil vene kirjanduse esikohta. Vene keel on üks rikkaimaid ja täpseimaid. Engels kirjutas temast: „Kui ilus on vene keel: tal on kõik saksa keele eelised, ilma selle hirmsa rohmakuseta." Suur vene kirjanik Turgenev kõneles vene keelest: „O suur, võimas, siiras ja vaba vene keel! Sina üksi oled mu toetus ja tugi kahtlemispäevadel, rusuvate mõtete puhul minu kodumaa saatuse üle... Tahtmatult peab uskuma, et selline keel on antud suurele rahvale."

I. S. Turgenev (1818—1883), üks suurimaid vene kirjanikke, sai esmakordselt tuttavaks oma jutustustega mõisnikkude ja pärisoriste talupoegade elust („Küti kirjad"). Ta kuulus Belinski ringi ja võttis 40—50-ndail aas-

tail osa ajakirja „Sovremennik" tööst. Tema romaanid „Aadli pesa", „Rudin", „Eelõhtul", „Isad ja lapsed" kujutavad XIX saj. 40—60-ndate aastate Venemaa ühiskondlikku elu pärisorjuse ärakaotamise eelõhtul. Bazarovi isikus kujutas Turgenev 60-ndate aastate demokraati-mitteaadlikku. „Suitsus" andis Turgenev vene emigrantide elu karikatuurse kujutuse ja „Uudismaas" andis ta narodnikute tendentsliku kujutuse.

I. A. Gontšarov (1812—1891) oma romaanides „Tavaline lugu" ja „Oblomov" kujutas XIX saj. teise veerandi ametnikkude ja pärisorjuslikku mõisnike Venemaad. Gontšarovi poolt kujutatud „oblomovlus" on pärisorjusliku töö arvel jõudeelu elavate mõisnikkude-pärisorjapidajate parasiitliku elu kirkaks sümboliks. „Oblomov" võeti vastu hukkamõistuna kogu pärisorjuslikule ühiskonnale. Dobroljubov omas artiklis „Mis on oblomovlus?" tõendas selle teose määratu suurt ühiskondlikku tähtsust. Lenin nimetas oblomovluseks igasugust parasitismi, lodevust, muretust. Need on ekspluateerivate klasside iseloomujooned, võõrad töölistele ja talupoegadele.

F. M. Dostojevski (1821—1881) sai 40-ndail aastail kuulsaks oma romaaniga „Vaesed inimesed". Selles kujutas ta suure kaastundega Peterburi väikeste ametnikkude elu. Osavõtmise eest Petraševski ringist mõisteti Dostojevski surma. Ühes teiste surmamõistetutega elas ta läbi kõik ettevalmistused surmanuhtluse täideviimiseks, kuid sai viimasel hetkel armu.

Dostojevski kandis sunnitöökaristust ja hiljem sõjaväeteenistust soldatina ja ohvitserina. Teoses „Jutustused surnud majast" kirjeldas Dostojevski Vene sunnitöö koledusi. Ülemaailmse kuulsuse tõid Dostojevskile tema romaanid „Kuritegu ja karistus", „Idioot", „Vennad Karamazovid". Oma romaanides maalis Dostojevski geniaalse meistri pintsliga pildi isiksuse alandamisest ja tühjusega täitmisest kapitalistlikus ühiskonnas. Reas teoseis ja eriti oma viimaseis artikleis esines Dostojevski reaktsionäärina.

50-ndate aastate lõpul algas kirjanikkude-mitteaadlike, Tšernõševski ja Dobroljubovi järelkäijate kirjanduslik tegevus. Uus revolutsioonilis-demokraatlik suund, vastukaaluks aadlikirjanikele, kujutas suure kaastundega töötava rahva suhtes just neid vene elu varjukülgi, mis aadlikirjanikud surnuks vaikisid. Näiteks kirjanik-mitteaadlik Pomjalovski paljastas oma „Visandeis bursa elust" vaimulike õppeasutiste korda. Kirjanik Rešetnikov kujutas oma teostes küla laostumist ja talupoegade ekspluateerimist, kes läksid linnadesse tööle.

Sel perioodil tekkis senini ühtlases eesrindlikus kirjanduses lõhe. „Sovremenniku" toimetusest, mis Tšernõševski ja Dobroljubovi juhtimisel võttis revolutsioonilis-demokraatliku suuna, lahkus rida aadlikirjanikke. Revolutsioonilise demokraatia poole läksid üle ainult Nekrassov ja suur satiirik Saltõkov-Štšedrin (1826—1889). Tema kujutas oma teostes kurjalt ja tabavalt mõisnike ja ametnike, samuti ka tekkiva vene kodanluse ekspluataatorlikke püüdeid.

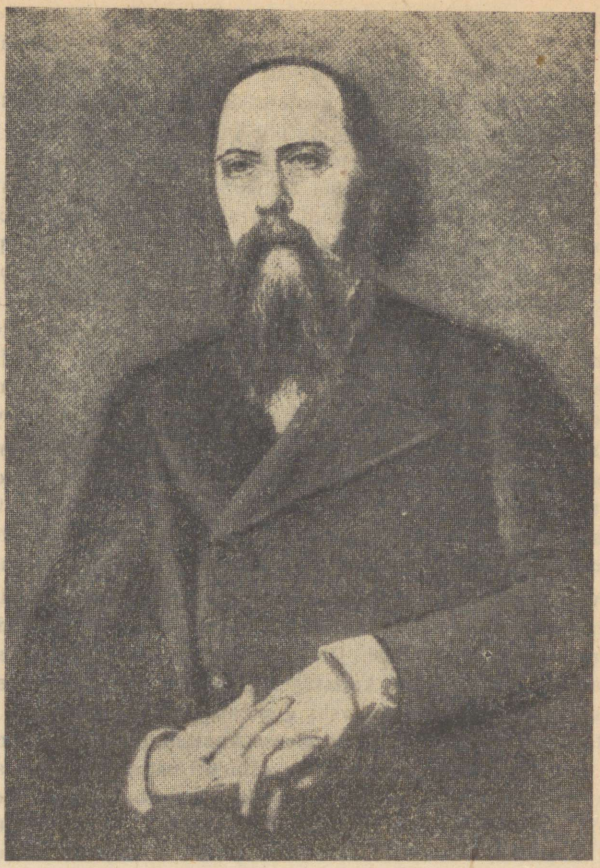

M. E. Saltõkov-Štšedrin. *I. N. Kramskoi portree.*

„Ühe linna ajaloos" andis ta satiirilise kujutuse Vene tsaaridest ja tsaarinnadest ning nende ministreist ja näitas, kui palju ühist on 60-ndate aastate Venemaa ja endise pärisorjusliku Venemaa vahel. Oma teoseis „Härrad Golovlevid" ja „Pošehhonski endisaeg" maalis Saltõkov ilmeka pildi pärisorjuse lagunemisest. Juduška isikus („Härrad Golovlevid") häbimärgistas suur satiirik kahepaikse kaabaka tüübi, kelle klassikaliseks esindajaks poliitikas Lenin luges reetur Trotskit.

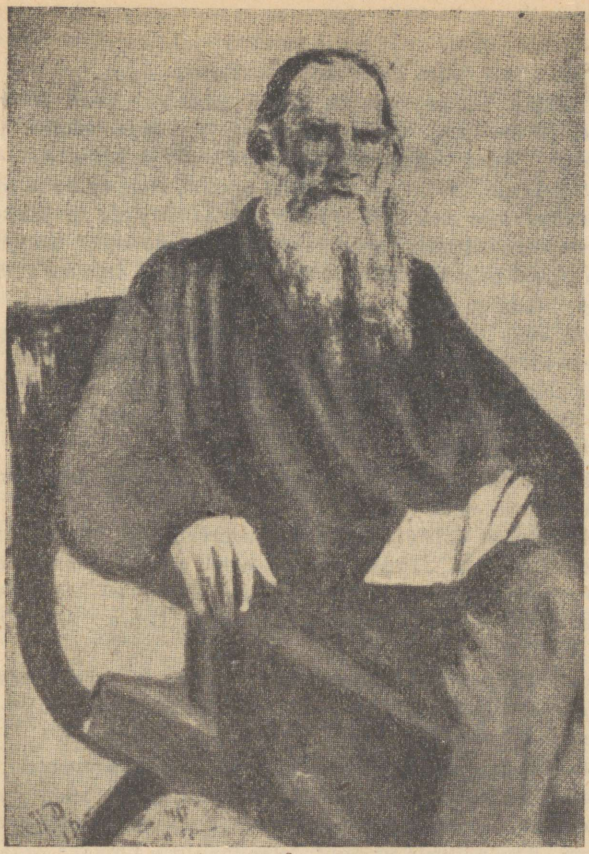

L. N. Tolstoi. *I. J. Repini portree.*

Lenin ja Stalin tuletavad meelde Saltõkovi poolt loodud kujusid, paljastades bürokraatlikke puupäid, liberaalseid argpükse, poliitilisi seiklejaid ja avantüriste.

Despootide-kaupmeeste, altkäemaksuvõtjate ametnikkude ja parasiitide-pärisorjapidajate musta maailma kujutasid A. N. Ostrovski (1823—1886) näidendid „Mets", „Äike", „Tulus koht", „Vaesus ei ole patt". Oma näidendites on Ostrovski Gogoli loomingu jätkaja.

G. I. Uspenski (1843—1902) valgustas suure tõe ja sümpaatiaga töötava talurahva rõhutud masside elu, mitte surnuks vaikides rahva elu varjukülgi, nagu seda tavaliselt tegid belletristid-narodnikud.

50-ndail aastail esines oma esimeste teostega vene suur kirjanik L. N. Tolstoi (1828—1910). Oma geniaalseis ilukirjanduslikes teoseis — „Sõda ja rahu", „Anna Karenina", „Ülestõusmine" ja palju teisi — lõi Tolstoi, nagu ütles Lenin, „vene elu võrratud pildid". Neis andis ta halastamatu kriitika suurilmalisele aadlikeskkonnale, kapitalistlikule ja pärisorjuslikule ekspluateerimisele, tsarismi vägivallale, kohtu komöödiale. Religioosse ebausu kriitika pärast heideti Tolstoi 1900. a. sinodi poolt õigeusu kirikust välja.

Romaanis „Sõda ja rahu", selles vene kirjanduse suurimas teoses, on maalitud pilt vene rahva sangarlikust võitlusest oma iseseisvuse eest 1812. a. „Rahvasõja vemmal tõusis kogu oma ähvardava ja üleva jõuga..." ning „kolkis senikaua prantslasi, kuni hävines kogu pealetung." Romaan on läbi imbunud sügavast usust suure vene rahva loovaisse jõududesse ja kõikumatusse mehisusse.

Arusaadamatu jõuga paljastas Leo Tolstoi inimeste iseloomud ja arendas tõe ning õiguse ideid.

Lenin tähendas, et Tolstoi teostes peegelduvad XIX saj. viimase kolmandiku vene elu vastuolud. „Tolstoi on suur nende ideede ja nende meeleolude väljendajana, mis kujunesid miljoneil vene talurahvast kodanliku revolutsiooni saabumise ajaks Venemaal," kirjutas Lenin (Lenin, Teosed, XII köide, lk. 333).

Oma elu teisel poolel ühendas Tolstoi otsese ja tugeva protesti ühiskondliku vale ja võltsi vastu jutlustamisega „kurjale jõuga mitte-vastupanemisest". See reaktsiooniline õpetus sai nimetuse „tolstoism".

Kunst 60—70-ndail aastail. Demokraatlikud ideed peegeldusid ka kujutavas kunstis. 60-ndail aastail astus grupp üliõpilasi-abituriente välja Kunstide Akadeemiast, protestides kroonuliku reaktsioonilise õpetamise vastu ja asutas hiljem „Rändnäituste ühingu". „Rändnäituste ühingu" organiseerijaks oli kunstnik I. N. Kramskoi (1837—1887). Tema programmi aluseks oli vene kunsti loomise idee. „Kunst peab olema ideeline ja sisukas, tema aluseks peab olema kunstiline realism". Need printsiibid teostas Kramskoi oma portreedes L. N. Tolstoist, Saltõkov-Štšedrinist, Nekrassovist jt. Uus suund tõi esile terve plejaadi tähelepandavaid kunstnikke. Neid sidus ühine ideelis-poliitiline suund: oma kunstiga kaitsesid nad selle aja kohta eesrindlikke revolutsioonilise demokraatia ideid. Nende seas etendas suurt osa V. G. Perov (1833—1882), kes lõi palju maale rahvaelu motiividel („Talupoja matused", „Troika" jt.). „Rändajate" suurimaks esindajaks oli I. J. Repin (1844—1930). Tema maalid peegeldavad sügava realismiga töötavate masside rasket olukorda. Maalis „Ristikäik" kujutas Repin usulist uima. Repin oli ka tähelepanuväärne portretist.

60—70-ndad aastad on tähelepanuväärsed vene muusika edusammude poolest. Komponistide juhtivaks grupiks oli nn. „võimas rühm", eesotsas Glinka õpilase M. A. Balakireviga (1836—1910) ja kriitiku V. V. Stassoviga (1824—1906). Need komponistid jätkasid Glinka ja Dargomõžski tööd vene helikunsti loomisel rahvamuusika alusel. „Võimsa rühma" loomingu printsiibid on geniaalse jõuga väljendatud M. P. Mussorgski (1839—1881) teoseis. Ta lõi kaks tähelepanuväärset helidraamat — „Boris Godunov" ja „Hovanštšina", milledes aktiivseks tegelaseks on vene rahvas. Mussorgski lauludel ja romanssidel on määratu suur tähtsus kui musikaalsete karakteristikate eeskujudel. A. P. Borodin (1833—1887) kirjutas ooperi „Vürst Igor" suurteose „Igori sõjaretke lugu" süžeel, meisterlikult ära kasutades vene rahva ja idamaa rahvaste laule ja tantse. Väljapaistev komponist N. A. Rimski-Korssakov (1844—1908) on ooperite „Maiöö", „Lumivalgeke", „Sadko", „Jutt kuldkukekesest" jt., samuti ka sümfoonilise poeemi „Šeherezade" autor. Ta oli silmapaistev pedagoog, kes kasvatas üles mitu sugupõlve vene, ukraina, gruusia, armeenia komponiste. „Võimsa rühma" komponistide tegevus pani alguse vene muusika mõjule maailmakunstis.

Määratu suur mõju muusikalise kultuuri arengule oli 60-ndail aastail vendade A. ja N. Rubinsteinide poolt asutatud Peterburi ja Moskva konservatooriumel, mis olid esimesteks kõrgemateks muusika-õppeasutisteks Venemaal.

Teater. 70-ndail aastail oli juhtivaks vene teatriks Moskva Väike teater, mis säilitas Štšepkini teatri realismi parimad pärandid. 70-ndaile aastaile langeb kahe tähelepanuväärse naisartisti — M. N. Jermolova ja G. N. Fedotova — loominguline õitseng. Jermolova poolt loodud kujud Katariina (Ostrovski „Äikeses") ja Jeanne d'Arc (Schilleri „Orleans'i neitsis") kõlasid teatri lavalt kutsena võitlusse. Väike teater lavastas kõik Ostrovski näidendid, milledes ilmnes selle aja kõige suurema artisti Sadovski talent.

§ 54. Tsaari-Venemaa rahvaste kultuur 60—70-ndail aastail.

Venemaa rahvaste jälitamine tsarismi poolt kutsus alati esile vene revolutsionääride protesti, alates Radištševist. Ukraina, gruusia, armeenia, tatari kirjanikud, kunstnikud, muusikud sõitsid õppima vene ülikoolidesse. Nad said suurte vene valgustajate Belinski, Tšernõševski, Dobroljubovi järelkäijaiks ja võitlesid koos nendega tsarismi vastu.

Kapitalismi kasv Vene ääremaadel viis rahvuste kujunemisele Gruusias, Ukrainas ja teistes tsarismi poolt orjastatud maades. Selle protsessiga kaasnes rahvusliku kultuuri arenemine, mille kandjaks oli sel perioodil rõhutud rahvaste kodanlik-demokraatlik intelligents.

1863. a. anti tsaarivalitsuse poolt välja tsirkulaar, mis keelas ära ukrainakeelsed õpperaamatud ja pedagoogilise kirjanduse väljaanded. Selles oli öeldud: „Mingisugust väikevene keelt ei ole olnud, ei ole ega võigi olla". Tsirkulaar kuulutas, et ukraina keel on sama vene keel, ainult rikutud poola mõjust. Ukraina 60-ndate aastate haridustegelased areteeriti ja saadeti asumisele.

Kuid rahvuslik vabastusliikumine kirjanduses jätkas Ukrainas arenemist risti vastu igasugustele keeldudele. Samuti käis ka intensiivne töö rahvaloomingu muististe (folkloori) korjamise ja rahvakommete ning tavade kirjeldamise alal (etnograafia). Selle teadusliku töö tsentrumiks oli Geograafilise Seltsi edela-osakond Kiievis.

Ukraina teaduslik-kultuurilise äratamise silmapaistvaks tegelaseks oli Kiievi ülikooli dotsent ja hiljem professor M. P. Dragomanov. Esialgu seisis ta Kiievi organisatsiooni „Gromada" eesotsas ja hiljem, pärast emigratsiooni 1876. a., hakkas ta Genfis välja andma ajakirja „Gromada". Dragomanov on ukrainakeelse kirjandusliku kriitika heaks palju korda saatnud. Alguses liitus Dragomanov demokraatliku rahvaliikumisega, kandes oma õlgadel ühtlasi selle liikumise vigade kogu koormust. Olles ukraina kodanliku natsionalismi ideoloogiks, nihutas Dragomanov esikohale ukraina kodanlik-rahvusliku kultuuri ja Venemaa föderatiivse ülesehituse jutlustamise. 80-ndatel aastatel, poliitilise reaktsiooni karmides tingimustes pöördus Dragomanov järsku paremale poole ja asus semstvo liberalismi seisukohtadele.

1879. a. kirjutas Panas Mirnõi Dragomanovi mõju all esimese ukrainakeelse sotsiaalse romaani „Hiba revut voli jak jasla povni?" („Kas härjad röögivad täis sõimede juures?"), mis kujutas ukraina talurahva elu pärisorjuse ärakaotamise ajal. Talupoeg Tšipko saatuse kaudu püüdis autor näidata, et kõige paremaks võitlusvahendiks panide kliki vastu on — nagu haidukluse ja Karmeljuki ajal — röövimine. Need olid tüüpilised bakunismi ideed.

Hirmutatud ukraina liikumise kasvust, kõvendas valitsus ukraina keele jälitamist. 1876. a. kinnitati salakäskkirjaga ukrainakeelsete teoste trükkimise ja nende laval esitamise keeld.

XIX saj. keskpaigast alates hakkas kasvama ja kõvenema kodanlik-rahvuslik liikumine Galiitsias. Arenes laialdane agitatsioon Ukraina emakeelsete koolide avamiseks. Lvovi ülikoolis asutati ukraina õppetoolid. Lvovis avati „Ševtšenko-nimeline teaduslik ühing". See ühing kirjastas ukraina õpetlaste töid, sest Venemaal ei tohtinud kuni 1905. a. trükkida ukrainakeelseid raamatuid. Ta tegeles ukraina rahva ajaloo, tema etnograafia ja kirjanduse uurimisega ja etendas suurt osa ukraina rahva kultuuriajaloos.

Ilja Tšavtšavadze. *Džaparidze portree.*

Uue gruusia kirjanduse rajajaks oli Ilja Tšavtšavadze (1837—1907). Tšavtšavadze maailmavaade kujunes Belinski, Dobroljubovi ja Tšernõševski mõjul. Tšavtšavadze oma teoseis ja oma poolt väljaantavais ajakirjades viis läbi valgustus-ideid. Tšavtšavadze piitsutas teravalt pärisorjust ja ülistas talupoja tööd („Röövel Kiko", „Kerjuse jutustus"). Samal ajal näitab Tšavtšavadze neis teostes aadli väljasuremist, talupoegade rõhumist (tuntuim on Tšavtšavadze uudisjutt „Kas ta on inimene?"). Püüdes tutvustada grusiinlasi üld-euroopa ja vene kirjandusega, avaldas Tšavtšavadze Dobroljubovi, Belinski ja teiste vene kriitikute ja publitsistide artiklite tõlkeid ning samuti ka Hugo ja teiste lääne-euroopa kirjanike teoste tõlkeid.

Tšavtšavadze ajakiri „Gruusia Teataja" oli valgustusliikumise tsentrumiks grusiinlaste seas. Tšavtšavadze võitles kogu oma eluaja gruusia kultuuri arendamise eest, tsarismi vastu julgesti välja astudes. 1907. a. organiseerisid tsaarivõimud Tšavtšavadze tapmise palgatud bandiitide käe läbi. Tšavtšavadze tähtsus on gruusia kirjanduse arenemisel hiiglasuur. Ta on kaasaegse gruusia kirjandusliku keele ja kirjanduse looja ning klassik. Tema ligemaks kaasvõitlejaks oli poeet Akaki Tsereteli. Paljud tema laulud leidsid laialdase leviku gruusia töörahva seas.

60-ndate aastate lõpus Gruusias, vastukaaluks Tšavtšavadze rühmale (nn. esimesele rühmale ehk „Pirveli-Dasi'le"), kes arvas, et gruusia rahva juhtivaks kultuuriliseks osaks on haritud aadel, tekkis teine kirjanduslik rühm, kes nimetas ennast „Meore-Dasi'ks" (teine rühm). Kaubanduse ja tööstuse arengus nägi see rühm Gruusia rahvusliku uuestisünni vahendit. 90-ndail aastail astus see rühm suurkodanluse teenimise ja Vene tsarismi toetamise teele.

50—60-ndail aastail anti Moskvas välja armeeniakeelset ajakirja „Virmalised", mis seadis oma eesmärgiks armeenia kirjanduse arendamise ja armeenlaste tutvustamise vene ning lääne-euroopa kirjandusega. Samade ülesannetega asutati 1872. a. Tiflisis armeenia ajaleht „Tööline". Suuremaks armeenia kirjanikuks oli sel perioodil G. Sundukjan (1825—1912), keda kutsuti „armeenia Ostrovskiks", rea näidendite autor armeenia kaupmeeskonna elust. Tema üks parimaid teoseid on „Pepo". 70-ndail aastail teostati esmakordselt armeenia heroilise rahvaeepose „Sassuni Davidi" ülesmärkimine.

Vene valgustajate järelkäijateks Kazahstanis oli kasahhi luuletaja Abai Kunanbajev, esimene kasahhi õpetlane Tšokan Valikanov ja kasahhi luuletaja-pedagoog Ibrai Altõnsarin.

Kasahhi luuletaja Abai Kunanbajev (1845—1897) oli kasahhi kirjakeele rajajaks. Oma teostes piitsutas Abai rahva patriarhaalse-feodaalse korra eitavaid külgi ning paljastas valla juhtide ja ametnike ahnust ja reetlikkust. Tema viis kasahhi kultuuri ühendusse Lääne-Euroopa, Idamaade ja vene rahva kultuuriga. Ta tõlkis kasahhi keelde Puškini, Lermontovi ja Krõlovi teosed. Pöördudes vene, lääne-euroopa ja idamaade kultuuri poole rikastas kasahhi luuletaja oma rahva vaimset maailma uute ideedega. Sügavas ja tihedas ühenduses eesrindlike vene inimestega ja vene kultuuriga nägi Abai ainuõiget teed väljapääsuks oma ajastu pimedusest. Oma luuletustes püüdis ta sisendada kasahhi rahvale, et tuleb vahet teha vene rahva ja tsaari kolonisaatorite vahel. Ta kasvatas ja pookis kasahhi rahvale külge rahvaste vendluse ja sõpruse ideid.

Kasahhi õpetlane Tšokan Valikanov (1837—1865) nägi kasahhide sotsiaalset ebavõrdsust, tundis vastuolu ühelt poolt töötavate masside, teiselt poolt sultanite ja baide huvide vahel. Tšokan Valikanov oli rahva huvide kaitsja

ja siiras demokraat. Suur teaduslik tähtsus on tema töödel kasahhi ja kirgiisi rahva ajaloo ning Kazahstani, Kirgiisia ja Kašgari maateaduse uurimise alalt. Tema palavaks unistuseks oli vene ja kasahhi rahvaste lähenemine.

Kasahhi luuletaja Ibrai Altõnsarin (1841—1889) pooldas rahva laialdast haridust. Oma teostes kutsus ta kasahhi rahvast haridusele ja kultuurile. Kogu oma elu pühendas ta rahvahariduse korraldamisele. Ibrai Altõnsarini teene on vene graafika alusel esimese kasahhi tähestiku koostamine.

Töölisklassi võitluse algus tsarismi vastu (1883—1900).

§ 55. Poliitiline reaktsioon.

Aadli reaktsioon. Pärast Aleksander II tapmist rahvatahtlaste poolt sai tsaariks ta poeg Aleksander III (1881—1894). Aleksander III ei valmistanud end ette riigi valitsemiseks, ta sai troonipärijaks oma vanema venna surma tagajärjel. Ise pidas Aleksander III end üksnes „korralikuks polgukomandöriks". Pärast Aleksander II tapmist kutsuti kokku nõupidamine Loris-Melikovi poolt esitatud reformide asjus. Nende reformide kindla vastasena esines sinodi ülemprokurör Pobedonostsev. Aleksander III lükkas reformieelnõud tagasi ja vallandas ametist Loris-Melikovi. 29. aprillil 1881. a. manifestis oli öeldud, et tsaar hakkab tegutsema „usuga isevalitsusliku võimu jõusse ja tõelikkusse".

Kogu eluaeg kartis Aleksander III atentaate. Seepärast ei julgenud ta elada Peterburis, vaid kolis üle Gatšinasse, kus tema kaitseks võeti tarvitusele erakordseid abinõusid. Kaasaeglased nimetasid Aleksander III irooniliselt „Gatšina vangiks". 1881. a. anti revolutsioonilise liikumise vastu võitlemiseks välja kõvendatud ja erakordse kaitse määrus, mis suurendas tugevasti politsei võimu. Vallavanemaile, kes 1883. a. olid kogunenud tema kroonimisele, andis Aleksander III käsu: „Järgnege teie aadli peameeste nõuandeile ja juhatustele ning ärge uskuge rumalaid ja absurdseid kuuldusi maa ümbermõõtmisest. Neid kuuldusi levitatakse teie vaenlaste poolt. Iga omand, samuti nagu teiegi oma, peab olema puutumatu." Selle kõnega tähistas Aleksander III aadlipoliitikat, mis oli sihitud mõisnike täieliku võimu ennistamisele talupoegade üle. Tsa-

rism toetas igati aadli huve. Ta oli õelaim töötava rahva masside vaenlane.

70-ndate aastate lõpust alates elas Venemaa üle tööstuslikku kriisi. Tööliste olukord halvenes. Töötute arv tõusis tugevasti.

Üheaegselt puhkes ka agraarne kriis. Ameerika odava vilja määratu suure juurdevoolu pärast langesid viljahinnad kõigil Euroopa turgudel. Nõudmine Vene vilja järele kahanes. Nisuhinnad langesid 80-ndail aastail Odessas kolmekordselt. Agraarne kriis aeglustas kapitalismi kasvu põllumajanduse alal. Paljud mõisnikud pöördusid pooleterasüsteemi juurde tagasi. Maaelanikkonna kasv kutsus esile hingemaade suuruse vähendamise. Vajades maad, olid talupojad sunnitud võtma mõisnike maid kõrgete hindadega rendile. Talumajapidamine kannatas sagedaste ikalduste tõttu. Aastail 1891—1892 haaras hirmus nälg 35 miljonit inimest. Nälga, tüüfusse ja koolerasse surid sajad tuhanded inimesed. Nälg laostas veel enam kehvistut ja rikastas kulakuid, kiirendades talurahva kihistumise protsessi.

Mõisnikud tugevdasid talupoegade ekspluateerimist ja püüdsid tagasi saada endist võimu nende üle. Aleksander III valitsus toetas täielikult neid aadli püüdeid. 1889. a. seati sisse maaülemate amet. Nende aadlist ametnikkude võimusesse anti talupojad. Rahukohus külas kaotati. Võimud peksid ilma kohtu ja juurdluseta töölisi ja talupoegi. Aleksander III soodustas seda kõigiti: „Kui oleks võimalik pea-ninameestele korralikult vitsu anda," kirjutas ta oma resolutsioonis Rostovi rahutuste puhul, „ja neid mitte kohtu alla anda, oleks hoopis kasulikum ja lihtsam."

Aadlikkude ja kulakute toetamiseks asutati Talurahva ja Aadli pank. Talurahva pank andis kulakutele laene mõisnike maa ostmiseks väga kõrgete hindadega. Aadli pank võttis aadli mõisu pandiks ja andis mõisnikele laene väga soodsail tingimustel. 1886. a. anti välja põllutöödele palkamise seadus, mis seadis sisse töölise kriminaalvastutuse omavolilise töölt lahkumise eest. Selle seadusega aitas tsarism mõisnikel moonakaid

orjuses pidada. Hoolimata valitsuse abist vähenes mõisnike maavaldus möödapääsmatult. 1890. a. anti välja uus semstvote määrus, mis veel enam suurendas mõisnike esindust semstvos. Talupojad jäeti semstvo volinike valimisõigusest ilma. Nad valisid ainult usaldusmehi valdade järgi. Nende usaldusmeeste seast nimetas kuberner juba ise volinikud. Nõukogu eesistujaiks võis olla üksnes aadlik.

Selle reaktsioonilise aadlipoliitika läbiviijaiks olid tsaari nõuandjad — Pobedonostsev, Dm. Tolstoi ja Katkov. Eriti avaldas suurt mõju Aleksander III peale õigeusu kiriku juht — reaktsionäär Pobedonostsev. „Isevalitsuse truuks õuekoeraks" oli, Lenini avalduse kohaselt, endine Moskva ülikooli professor, äärmiselt reaktsioonilise ajalehe „Moskovskije vedomosti" toimetaja Katkov.

Valitsuse reaktsiooniline aadlikurss avaldus selgesti tsarismi poliitikas hariduse alal. Tsaar oli rahvahariduse avalik vaenlane. Kui Tobolski kuberner teadustas tsaarile, et Siberis on väga vähe kirjaoskajaid, kirjutas Aleksander III: „Tänu jumalale". Keegi talunaine-revolutsionäär tahtis anda pojale gümnaasiumiharidust. Sellest teada saades kirjutas Aleksander III: „See vast on hirmus, ise mužik, aga ronib ka gümnaasiumi". Haridusminister Deljanov andis tsaari meeleheaks välja tsirkulaari, mis on tuntud nimetuse all tsirkulaar „köögitüdruku laste kohta" (1887). Tsirkulaariga keelati võtta gümnaasiumidesse „kutsarite, teenrite, pesupesijate, väikepoodnikkude jt. lapsi, keda, välja arvatud tõepoolest erakordsete annetega, ei tule üldse viia välja keskkonnast, kuhu nad kuuluvad". Maal lõi Pobedonostsev vastukaaluks semstvokoolile kiriku-kihelkonnakoolid. Neid juhatasid papid, kes panid lapsi pähe tuupima palveid mittearusaadavas kirikuslaavi keeles.

1884. a. anti välja uus ülikoolide seadus. Ülikoolide nõukogudelt võeti õigus valida rektorit ja professoreid. Paremad professorid vallandati. Naiste kõrgem haridus likvideeriti peaaegu täielikult. Seda nõudis eriti kindlasti tsaarinna, kinnitades, et „naise asi on perekond ja köök".

Sõjaväes elustati taas Nikolai I aegne kord. Soldateid hakati rohkem peksma ja drillima. Sõjatehnilises mõttes jäi sõjavägi järjest enam Lääne-Euroopast maha.

Rahvuslik-koloniaalse rõhumise kõvenemine. Aleksander III valitsemise reaktsiooniline iseloom avaldus eriti kujukalt sõjaka rahvusluse poliitikas. Ukrainas kinnitati ukrainakeelsete raamatute väljaandmise keeld. Valge-Venes ja Leedus oli masside emakeel — valgevene ja leedu keel — täiesti keelatud.

Aleksander III valitsus levitas igal pool kõige inimpõlglikumat antisemitismi. 1881. a. käis üle Ukraina juudipogrommide laine. „Aga mina, teate, peab tunnustama, olen rõõmus, kui pekstakse juute," ütles Aleksander III, kuuldes pogrommidest. Tsaari poolt ergutatud, pani juudipogrommide organiseerija — siseasjade minister Ignatjev kuberneridele ette võtta tarvitusele energilisi abinõusid „elanike kaitsmiseks selle juutide kahjuliku tegevuse vastu, mis kohtadelt saadud andmeil kutsus esile rahutusi". Aleksander III ajal anti välja uued seadused, mis kärpisid veel enam juutide õigusi võrreldes teiste rahvastega. Juutidel oli varemgi keelatud elada väljaspool kindlaks määratud „asustusvööndit". Nüüd keelati neile omandada maad ja asunduda uuesti küladesse. Aleksander III ajal määrati juutide kohta 1887. a. kindlaks keskkoolidesse ja kõrgemaisse õppeasutistesse vastuvõtmise norm. Tsaari-Venemaa, selle rahvaste vangla, õigusteta rahvaste seas oli juudi rahvas üks kõige õigusetumaid.

Rea rahvaste suhtes oli tsaristliku vägivaldse venestamispoliitika pearelvaks õigeusu kirik. Misjonärid-papid pöörasid pettuse teel kohalikku põliselanikkonda õigeusku ümber. Pappide kuriteod ilmnesid eriti kujukalt nn. Multanski asjas: papid süüdistasid udmurte, kes panid vastu nende õigeusku pööramisele, selles, et need nagu oleksid toonud inimohvreid oma jumalaile. Hiilgavas kõnes paljastas kohtus tuntud kirjanik V. G. Korolenko pappide süüdistuse valelikkust, ja udmurdid mõisteti õigeks.

Kesk-Aasias toimus 80-ndail aastail suuri muudatusi. 80-ndail aastail ehitatud Taga-Kaspia raudtee ühendas Samarkandi Kaspia merega, avas Vene kaupadele tee Kesk-Aasiasse ja Kesk-Aasia puuvillale tee Venemaale (Kaspiat ja Volgat mööda). Puuvillakasvatus Kesk-Aasias arenes väiketalundeis. Dehkaanid-kehvikud sattusid orjuslikku sõltuvusse kohalikest kulakutest (baidest) ja mõisnikest, vene kapitalistidest — toorpuuvilla ülesostjaist ja tsaariametnikest.

Tsarismi välispoliitika 80-ndail aastail. 80—90-ndate aastate periood oli kapitalismi hoogsa kasvu periood Euroopa maades ja P.-Ameerika Ühendriikides, kapitalismi ülemineku periood ta kõrgemasse staadiumi — imperialismi staadiumi. Neil aastail toimub maailma jaotamine imperialistlike riikide vahel, veel okupeerimata maade vallutamine nende poolt.

80-ndail aastail vallutas Inglismaa Egiptuse ja Sudaani, Prantsusmaa — Tuneesia ja Madagaskari Aafrikas, Tongkingi Lõuna-Aasias, Itaalia alustas rünnakut Abessiiniale. Rida maid sattus poolkoloniaalsesse seisundisse: Hiinas omandas valitseva seisundi Inglise kapital, Pärsias mängis põhjaosas peremeest Vene tsarism, lõunaosas — Inglise kapitalism.

80—90-ndate aastate periood oli imperialistlikkude riikide rahvusvaheliste liitumiste kujunemise periood. 1879. a. sõlmis Bismarck salajase kaitseliidu Austria-Ungariga, mis oli sihitud Venemaa vastu. 1882. a. liitus Austria-Saksa liiduga Itaalia. Sel kombel kujunes kolmikliit — Saksamaa, Austria ja Itaalia, mis oli sihitud Venemaa ja Prantsusmaa vastu ja püsis Maailmasõjani 1914. a.

Kuid hoolimata vastuoludest Venemaa ja ta vanade liitlaste Saksamaa ja Austria vahel ei toimunud lõhenemine nende vahel otsekohe. Tsarism ei julgenud katkestada sidemeid Saksamaa ja Austriaga, tundes kartust kokkupõrke eest Inglismaaga, kes oli väga rahulolematu Venemaa edasitungiga Kesk-Aasias. Kartes osutuda isoleerituks sõlmis tsaari-Venemaa 1881. a. vastastikuse erapooletuse lepingu Austria-Ungari ja Saksamaaga. See leping sai kolme keisri liidu nimetuse. See

liit oli nõrk järjest kasvavate vastuolude tagajärjel Austria ja Venemaa vahel Balkanil.

Iseseisva Bulgaaria vürstkonna loomise tagajärjel Balkani poolsaarel sai tsaari-Venemaa siin baasi oma mõju suurendamiseks Balkanil. Bulgaaria vürstitroonile pandud Battenbergi prints Aleksander, Aleksander II sugulane ja käsilane, oli algul tema truu teener. Aleksander III ajal töötati välja raudtee-ehituse kava sel eesmärgil, et ühendada Bulgaaria Venemaaga ja muuta ta Balkani poolsaare ja eriti Konstantinoopoli ning väinade vallutamise baasiks. Bulgaarias kasvava rahulolematuse mõjul tsaristlike agentide peremehetsemise vastu oli Battenbergi Aleksander sunnitud avaldama teatavat iseseisvust. Sellest ärritunud, organiseeris Aleksander III Bulgaarias kojarevolutsiooni. Kuid Vene valitsusele ei andnud see vandenõu mitte kui midagi: Battenbergi Aleksandri asemele tuli troonile Austria käsilane. Tsarism katkestas diklomaatilised suhted Bulgaariaga.

Vene tsarismi avantüürid Balkanil muutsid teravaks Venemaa suhted Austriaga. Aleksander III keeldus uuendamast 1881. a. sõlmitud lepingut Austriaga. Kolme keisri liit lakkas olemast. Kuid Saksamaast ei julgenud Aleksander III veel lahku lüüa, tundes kartust Venemaa isoleerumise pärast Euroopas. Sel ajal halvenesid järsku Vene vahekorrad Inglismaaga. Tsarismi vallutused Kesk-Aasias oleksid peaaegu viinud aastail 1885—1886 sõjale Venemaa ja Inglismaa vahel. Tsarism oli sunnitud loobuma edasistest vallutustest Afganistanis, kus valitseva seisundi omandas Inglismaa.

Bismarck, kartes sõda Prantsusmaaga, otsustas samuti jätkata liitu Venemaaga. 1887. a. juunis sõlmiti Venemaa ja Saksamaa vahel, varjatuna Austria-Ungari eest, uus leping kolmeks aastaks, mis sai „edasikindlustuslepingu" nimetuse. Mõlemad pooled tõotasid vastastikku erapooletust Saksamaa sõja puhul Prantsusmaaga või Venemaa sõja puhul Balkanil.

Kuid 1887. a. leping ei võinud olla tugev. Sõpruse jätkamine tsaari-Venemaa ja Saksamaa vahel oli vastuolus nende maade

valitsevate klasside huvidega. Tsaari-Venemaa seadis Vene kodanluse huvides sisse kõrged tollid välismaalt sisseveetavailt tööstuskaupadelt. See oli kahjulik Saksa tööstureile. Teisest küljest ei võinud Preisi mõisnikud (junkrud) leppida Saksamaale sisseveetava Vene vilja konkurentsiga. Saksamaale sisseveetavale Vene viljale pandi kõrged tollid. Järgnevail aastail suurendati neid veelgi. Vene mõisnikud jäid kasulikust turust ilma. Peale selle sulges Bismarck, vastuseks kaitsetollide sisseseadmisele tsaari-Venemaa poolt, Saksa rahaturu Vene laenudele.

Neis pingelise tollisõja tingimustes ei uuendatud 1887. a. lepingut. Vene-Saksa lepingu mitteuuendamine ja tollisõda Saksamaaga, tõsised vastuolud Venemaa ja Inglismaa vahel, sisemised majanduslikud raskused — kõik see lõi raske seisundi Venemaa suhtes. Aastail 1891—1892 tabas Venemaad raske nälg, mis viis edasisele korratusele ilma selletagi tugevasti korrast ära olevad riigi finantsid.

Kannatades terava kapitalipuuduse all, oli tsarism sunnitud astuma liitu vabariikliku Prantsusmaaga. Pealegi võttis Prantsuse valitsus enda peale vene poliitiliste emigrantide politseilise jälgimise Prantsusmaal. Varsti muutus Vene tsarism Prantsuse pankurite sõltuvaks võlgnikuks.

Aastail 1891—1893 loodi Prantsuse-Vene liit, milles tsarismil oli alluv seisund. Tsaari-Venemaa kohustus Saksamaa kallaletungi korral Prantsusmaale välja panema 800 000 soldatit Saksamaa vastu. Iseloomustades tsaari-Venemaa kui Lääne imperialismi suurima reservi osa, kirjutas seltsimees Stalin, et Venemaa oli selliseks reserviks „mitte ainult selles mõttes, et ta võimaldas vaba juurdepääsu välismaisele kapitalile, mis hoidis enda käes selliseid otsustavaid Vene rahvamajanduse harusid nagu kütteained ja metallurgia, vaid ka ses mõttes, et ta võis lääne imperialistide kasuks välja panna miljoneid sõdureid" (S t a l i n, Leninismi küsimusi, lk. 4).

Saanud lüüa Lähis-Idas oma püüdlustes vallutada Konstantinoopolit ja väinasid, kõvendas tsarism 90-ndate aastate algu-

sest alates pealetungi Kaug-Idas: algas Siberi raudtee ehitamine, valmistati ette Korea ja Mandžuuria vallutamist.

§ 56. Võitluse algus marksistliku partei eest Venemaal. Morozovi streik.

„Töö vabastuse" rühm. 1872. a. anti venekeelses tõlkes välja (ja keelati otsekohe tsaristliku tsensuuri poolt) esimene köide Marxi teosest „Kapital". Marksism on — proletariaadi teooria ja taktika. Proletariaat oli 70-ndail aastail Venemaal aga alles kujunemisel. Seepärast ei võinud marksismi ideed tollal saada laialdase leviku osaliseks tööliste seas Venemaal.

1883. a. asutati välismaal Plehhanovi poolt esimene vene marksistlik organisatsioon — „Töö vabastuse" rühm. 1884. a. tekkis esimene marksistlik sotsiaaldemokraatlik rühm Peterburis Blagojevi, tulevase Bulgaaria kommunistide juhi juhtimisel. Blagojevi rühm tegutses Venemaal üheaegselt ja sõltumatult Plehhanovi rühmast.

G. V. Plehhanov (1856—1918) oli alguses narodnik. Olles tsarismi poolt jälitatud, emigreerus ta välismaale. Narodnikluse krahhi põhjuste ja Lääne-Euroopa tööliste võitluskogemuste tundmaõppimine, samuti ka revolutsioonilise propaganda edukus vene tööliste seas ja Marxi ning Engelsi tööde tundmaõppimine tegid Plehhanovist marksisti.

1883. a. andis Plehhanov välja raamatu „Sotsialism ja poliitiline võitlus" ja 1885. a. raamatu „Meie lahkhelid".

Plehhanov andis oma töödega purustava hoobi narodniklusele. Ta näitas, et Venemaa on juba astunud kapitalistliku arengu teele. Sellega lükkas ta ümber narodnikute põhiseisukoha selles, et Venemaa võiks nagu pääseda kapitalistlikust arenguteest. Edasi näitas Plehhanov, et ühes kapitalismi arenguga Venemaal kasvab ka ta hauakaevaja — proletariaat, kaasaegse ühiskonna kõige revolutsioonilisem klass.

Teisiti oli lugu talupoegkonnaga. Kapitalismi arengu tingi-

mustes talupoegkond mitte ainult ei kasva kui klass, vaid vastupidi, laguneb aasta-aastalt kodanluseks (kulakud) ja kehvistuks (proletaarlased ja poolproletaarlased), aga keskmikkude arv väheneb. Sellega purustas Plehhanov narodnikute

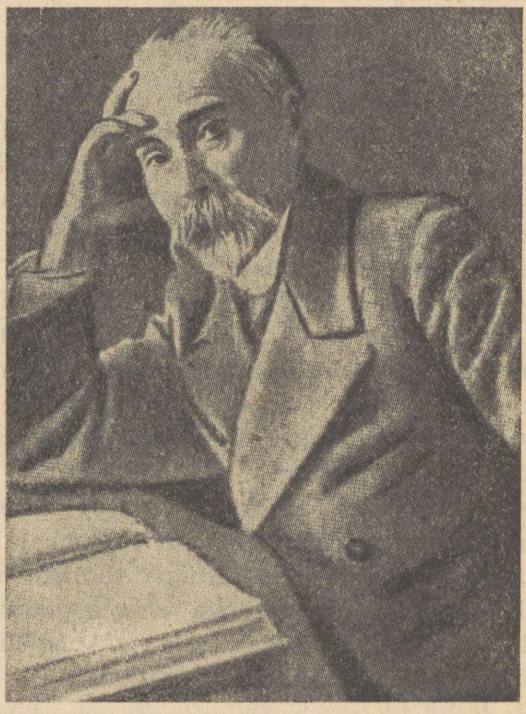

G. V. Plehhanov.

teise väärväite, nagu oleks talupoegkond revolutsiooni juhiks. Lõpuks purustas Plehhanov ka narodnikute eksliku väite ajaloos valitseva „kangelase" kui üksikisiku tähtsuse kohta ja näitas, et see on idealistlik teooria ega oma midagi ühist konkreetse ajaloolise tegelikkusega.

„Töö vabastuse" rühm tegi rea Marxi ja Engelsi teoste väljaandmisega suure töö ära marksismi levitamise alal Venemaal.

Plehhanov ise esines ajaloo materialistliku käsitamise hiilgava popularisaatorina ja Venes ning Lääne-Euroopas levivate igasugu idealistlikkude teooriate sügava arvustajana. Tema filosoofiliste tööde põhjal kasvasid üles vene marksistide sugupõlved. Plehhanovi võitlus narodnikluse vastu ja marksismi propaganda valmistasid pinda marksistliku sotsiaaldemokraatliku partei tekkimiseks Venemaal. Kuid „Töö vabastuse" rühm eitas talupoegkonna kui proletariaadi liitlase revolutsioonilisi jõude ja võimeid. „Töö vabastuse" rühm väitis ebaõigelt, nagu oleks proletariaadi liitlaseks revolutsioonilises võitluses liberaalne kodanlus. Juba 80-ndail aastail esitasid rühma juhid vaatekohti, mis lõpuks viisid menševismile.

Rühm oli täiesti eraldatud tööliste võitlusest Venemaal. V. I. Lenin iseloomustas seda võitlus-etappi marksistliku partei eest järgmiselt: „Sotsiaaldemokraatia eksisteeris ilma töölisliikumiseta, elades poliitilise parteina üle embrüonaalse arengu protsessi" (L e n i n, Teosed, IV köide, lk. 499).

Morozovi streik 1885. a. Töölisliikumine Venemaal arenes samuti ka 80-ndate aastate tööstusliku kriisi aastail. See oli alles stiihiline ja nihutas esikohale üksnes majanduslikke nõudmisi. 80-ndate aastate algusest peale toimusid streigid Jartsevi manufaktuuris (Smolenski kubermangus), Ivanovo-Voznessenskis, Żyrardówi (Poolas) ja Kreenholmi manufaktuuris. Morozovi vabrikus Orehhovo-Zujevos töötas üle 8000 töölise. Ekspluatatsioon oli Morozovi manufaktuuris eriti rööviv. 1882. a. alates, ühenduses kriisiga, hakkas Morozov kärpima palkasid ja teostas 1884. a. aastani viis kärpimist. Samal ajal kurnati töölisi trahvidega: kogu vabriku kohta moodustasid need peaaegu veerandi töötasust (24 kopikat teenitud rublast). Üksikuil töölistel ulatusid need kuni poole töötasuni. Kangru keskmine töötasu 1884. a. oli 41 kopikat päevas. Kuid tööline ei saanud palka enda kätte. Tulevase töötasu arvel pidi ta võtma kõrge hinna eest võlgu riknenud kaupu vabrikupoest. Tööliste ekspluateerimisega teenis Morozov iga aasta kuni pool miljonit rubla. Mitte teades, kuidas pidada võitlust, talu-

sid töölised seda orjust, kuid nende seas kasvas käärimine ja rahulolematus. 1884. a. astus vabrikusse uus kangur — Pjotr Anissimovitš Moissejenko. Ta pöördus parajasti asumiselt tagasi, kuhu ta 1879. a. oli saadetud Vene tööliste põhjaühingu

P. A. Moissejenko.

liikmena Peterburi streikidest osavõtu eest. Koos põhjaühingu teise endise liikme Luka Ivanoviga ja noore töölise Vassili Volkoviga arendas Moissejenko Morozovi vabriku tööliste seas revolutsioonilist agitatsiooni. Nad töötasid koos välja nõudmised, mis töölised pidid esitama Morozovile. Pärast sala-

jasi eelnõupidamisi trahteris, kuhu joomise sildi all kogunesid vabriku eesrindlikud töölised, võeti nõudmised lõplikult vastu 50 töölise koosolekul.

7. jaanuaril 1885 hommikul kell 6 hüüdis üks töölistest varem kokkulepitud viisil: „Täna on püha. Lõpetage töö, kustutage gaas! Naised, tulge välja!" Kogu vabrik jäi seisma. Tööliste kaua tagasihoitud vihavaen rõhujate vastu murdis läbi. Hoolimata Moissejenko ja Volkovi mõjustamisest purustasid töölised nende poolt vihatud poe ussitanud kaupadega ja vabrikuvalitseja korteri. Kuid midagi ei võetud kaasa. Kohkunud administratsioon kutsus välja kuberneri ja sõjaväed.

Kuberner nõudis kategooriliselt streigi silmapilkset katkestamist. Volkov esitas tööliste nimel temale ja administratsioonile varem väljatöötatud nõudmised. Peamiseks nende seas oli omavoliliste trahvide kaotamise nõudmine. Töölised teatasid kubernerile järgmist: „Antud riigiseaduse järgi ei tohi peremees panna maksma ülemääraseid trahve, milledega ta koormab oma töölisi. Meie, töölised, nõuame ja palume, et trahvid ei ületaks 5% teenitud rublast." „Meie liigume poolnäljastena ringi. Tahame töötada ja läheme ka, kuid andke meile võimalust toita perekondi."

Administratsioon ei teinud järeleandmisi. Töölised jätkasid streiki.

Seepeale algasid Aleksander III isiklikul käsul streikijate massilised areteerimised. Kui Volkov kinni võeti, hüüdis ta kokkukogunenud töölistele: „Kas mina kõigi eest või kõik minu eest?" — „Kõik, kõik," vastasid talle töölised seltsimehelikult ja sööstsid vabastama areteeritut kasakate käest. Kui see ei õnnestunud, läksid nad kogu hulgaga võimude juurde ja nõudsid: „Vabastage Vaska — meie mees."

Pärast 8-päevalist vastupanu murti streik 600 aktiivse streikija areteerimise tagajärjel, kes saadeti välja kodukohtadesse. P. A. Moissejenko, Luka Ivanov, Vassili Volkov ja teised streigijuhid anti kohtu alla. Kohtu ees selgus nii jube kord Morozovi vabrikus, et isegi eriti valitud vannutatud kaasistu-

jad olid sunnitud tunnustama Moissejenko ja ta seltsimeeste süütust. Tsaristlik kohus oli sunnitud nad õigeks mõistma.

Kuid Aleksander III andis käsu saata otsekohe kohtu poolt õigeksmõistetud Moissejenko administratiivsele asumisele. Moissejenko jätkas revolutsioonilist võitlust kogu oma eluajal. Kodusõja-aastail võitles ta Nõukogude võimu eest Punaarmee ridades. Moissejenko suri 1923. a. bolševikkude partei liikmena.

Morozovi streik kohutas väga Aleksander III-ndat ja ta ministreid. Seepärast anti juba 1886. a. välja trahvide ja palgaraamatute seadus. Selle seaduse järgi pidid trahvid minema mitte vabrikantide kasuks, nagu oli enne, vaid tööliste eneste vajadusteks. Kuid tegelikult hiilisid vabrikandid sellest seadusest igati mööda. Veel enne seda asutati vabrikute inspektsioon järelevalve teostamiseks vabrikute üle.

Morozovi streik omas määratu suurt tähtsust töölisklassi revolutsioonilise võitluse arengus. See tähistas tööliste massiliikumise algust. Eelnevate streikide stiihilisus hakkas asenduma tööliste organiseeritud väljaastumistega. Streikijate nõudmistes kõlasid mitte enam kaeblikud anumised ja palved, vaid uue revolutsioonilise klassi võimukad nõudlused, kes hakkas tunnetama oma ühiskondlikku osatähtsust. Morozovi streik näitas tööliste üksmeelsust ja seltsimehelikku solidaarsust. Streik näitas tsarismile, reaktsionäär Katkovi sõnade järgi, et „rahvamassidega on ohtlik naljatada". Selles streigis astus Venemaa proletariaat välja kui revolutsioonilise liikumise eesrindlik jõud. Esmakordselt Venemaa ajaloos sundis tööliste revolutsiooniline väljaastumine tsarismi tegema järeleandmisi ja viima läbi trahvide reguleerimise seaduse.

Esimesed sotsiaaldemokraatlikud ringid Venemaal. 80-ndate aastate lõpul ja 90-ndate aastate alguses tekkis eesrindlike tööliste seas esimesi sotsiaaldemokraatlikke ringe Venemaal. Neid ringe juhtisid sotsiaaldemokraatliku intelligentsi esindajad.

Sotsiaaldemokraatlikes ringides (Fedossejevi omas Kaasa-

nis, Brusnevi omas Peterburis jt.) õppisid töölised tundma Marxi ja Engelsi teoseid ning töölisliikumise ajalugu. 1891. a. viis rühm Peterburi eesrindlikke töölisi, esimesed sotsiaaldemokraadid, aadressi surevale kirjanikule N. V. Šelgunovile, N. G. Tšernõševski kaasvõitlejale. Selles aadressis eesrindlikud töölised tänasid Šelgunovi tsarismi paljastamise eest. N. V. Šelgunovi matustel esines uuesti sama töölisrühm, asetades pärja Peterburi tööliste nimel ja muutes matused poliitiliseks demonstratsiooniks valitsuse vastu. Sama rühm organiseeris 1891. a. Peterburis esimese salajase maikoosoleku. Mitukümmend töölist kogunes salaja metsarikkale saarele Neeva jõel. Neli töölist esines sel salajasel maikoosolekul kõnedega, kutsudes üles võitlusele isevalitsuse ja kapitali vastu. Üks neist, kangur Afanasjev, kutsus tuliselt töölisi organiseeruma ja võitlema: „Õppigem, ühinegem ise, seltsimehed, organiseerugem tugevaks parteiks."

Esimesed sotsiaaldemokraatlikud ringid ei olnud veel seotud tööliste massilise liikumisega, mis arenes stiihiliselt ja organiseerimatult.

V. I. Lenin kirjutas Peterburi tööliste esimeste poliitiliste väljaastumiste ajaloolisest tähtsusest: „1891. aasta — Peterburi tööliste osavõtt demonstratsioonist Šelgunovi matustel, poliitilised kõned Peterburi salajasel maikoosolekul. Meie ees on eesrindlike tööliste sotsiaaldemokraatlik demonstratsioon ilma massilise liikumiseta" (L e n i n, Teosed, VII köide, lk. 105).

§ 57. Tööstusliku kapitalismi tõus.

Tööstuslik tõus 90-ndail aastail. 90-ndate aastate teisest poolest peale astus Venemaa tööstusliku tõusu järku. Tõusu soodustas välismaise kapitali suurenenud juurdevool. Lääne-Euroopa maad — Inglismaa, Prantsusmaa, Belgia, kes astusid uude, kapitalismi kõrgemasse faasi — imperialismi, hakkasid suuremal määral mahutama kapitali teistesse maadesse. Välis-

maine kapital voolas Venemaale, kus avanes hõlpus võimalus saada määratu suuri kasusid. Välismaine kapital Venemaa tööstuses 90-ndail aastail neljakordistus, ulatudes 1900. aastaks umbes miljardi rublani. Ajavahemikul 1896—1900 asutati 190 aktsiaettevõtet. Neljandiku neist uutest ettevõtteist moodustasid välismaised ettevõtted. Pool kõigist välismaa kapitalidest kuulus Prantsuse ja Belgia kodanlusele. Need välismaa kapitalide mahutused Vene tööstusse, samuti ka välismaa kapitalistidelt tehtud riigivõla suurenemine, mis 1899. a. ulatus määratu suure summani (2 miljardit 265 miljonit rubla), seadsid Vene tsarismi ja kapitalismi sõltuvusse Lääne-Euroopa ja eriti Prantsusmaa kapitalist.

Tsaari-Venemaa muutus suurimaks Lääne imperialismi reserviks. Ta võimaldas vaba juurdepääsu välismaa kapitalile, mis hoidis oma käes selliseid tähtsaid rahvamajanduse harusid nagu kütteaine ja metallurgia.

90-ndaist aastaist peale arenes raudtee-ehitus. Aastail 1896—1900 ehitati 16 000 kilomeetrit raudteid. 1891. a. algas Siberi raudtee ehitamine üle 7000 kilomeetri pikkuses. Seda ehitati mõlemast otsast korraga — Vladivostokist ja Tšeljabinskist. 1901. aastaks (Taga-Baikali raudtee ehitamisega) oli Siberi tee olulises osas lõpule viidud. Selle ehitamisega suurenes ümberasujate laine Euroopa-Venemaalt Siberisse. Raudteed ehitati välismaa kapitalide arvel, mis saadi kas laenu või välismaa kapitalistidele raudteekontsessioonide andmise teel.

Kontsentratsiooni-astmelt seisis Venemaa tööstus neil aastail kõrgemal kui Saksamaal: 1895. a. töötas Venemaal suurettevõtteis tööliste arvuga üle 500 45% kõigist töölistest, kuid Saksamaal samal ajal üksnes 15%. Tööstuse kontsentratsioon kasvas kogu aja. 1902. a. töötas juba 50% töölisi hiigel-ettevõtteis tööliste arvuga üle 1000 inimese. Kuid tuleb meeles pidada, et hoolimata eeltähendatud kontsentratsioonist oli Venemaa tööstus nõrk võrreldes eesrindlike kapitalistlike maade tööstusega nii toodangu hulga kui ka tehnika mahajäämise tõttu.

Tõusu-aastail kolmekordistus kivisöe- ja naftatoodang, malmisulatamine kasvas samuti enam kui kolmekordseks. Eriti tähelepandav oli tõus Ukraina ja Taga-Kaukaasia tööstuses. Donetsi bassein muutus kivisöetoodangu keskuseks. 90-ndaist aastaist algas Krivoi Rogi rauamaagi tootmine. Koos Donetsi kivisöega lõi Krivoi Rogi rauamaak Ukraina metallurgiale kiire kasvu võimaluse. Suurte Prantsuse-Belgia kapitalimahutuste tõttu jõudis Ukraina metallurgia kiiresti ette Uurali mäetööstusest. Üle poole kogu Venemaa 90-ndate aastate malmitoodangust hakkasid andma Ukraina malmisulatus-ahjud. Ukraina metallurgia iseärasuseks oli toodangu suur kontsentratsioon. Seitse Ukraina tehast tootis enam kui ühe kolmandiku kogu malmist. 16% kogu Venemaa malmisulatusest langes kahele Ukraina hiigeltehasele, aastase väljasulatamisega üle 10 000 000 puuda kumbki.

Ukraina soolajärvi Slavjanski juures kasutati keemiatööstuse loomiseks. Bahmuti (nüüdse Artemovski) juures võrsus kivisoola tootmine.

Kaevanduste ja tehaste ümber kerkis uusi tööstusasulaid. Kaevuritena töötasid ukraina ja vene laostunud talupojad.

Tööliste ja eriti juurdetulnud ukraina talupoegade ekspluatatsioon oli kaevandustes väga suur. Kaevanduste omanikud värbasid vallavanemate ja -kirjutajate kaasabil töölisi, lõid külades nn. „artelle", kellede liikmed sattusid tõelisse orjusse.

Vanad mõisnikkude aadlilinnad — Jekaterinoslav (nüüd Dnepropetrovsk), Harkov ja teised muutusid elava liiklemisega tööstuskeskusteks.

90-ndaist aastaist algas tugev kapitalismi kasv Taga-Kaukaasias. Peamiselt välismaiste kapitalide kaasabil arenes 80-ndate aastate teisest poolest peale naftatööstus Bakuus, mis kujunes kogu Taga-Kaukaasia tööstuskeskuseks.

Suure tähtsusega oli 90-ndail aastail Taga-Kaukaasias raudtee ehitamise lõpuleviimine, mis ühendas rööbasteega Kaukaasia pealinna Tiflisi Bakuuga, Batumiga, Erivaniga ja Karsiga. Üle Derbent-Petrovski ehitati raudtee, mis ühendas Kau-

kaasiat Euroopa-Venemaaga. Bakuu ja Batumi vahele ehitati naftajuhe. Suurimad Batumi petrooleumitehased töötasid ekspordiks. Esikoha omandas Gruusias mangaanitööstus keskusega Tšiaturas (Kutaisi kubermangus). Kasvas kivisöe tootmine Tkvibulis. Kõige suurem ettevõte Tiflisis oli Taga-Kaukaasia raudteede peatehased, kus 1900. a. töötas üle 3000 töölise. Gruusias olid ülekaalus siiski väikekäsitöökojad. Tööpäev kestis 14 tundi, ulatus aga kohuslike ületundidega 17 tunnini. Töölised said kerjuslikku töötasu, elutsesid kitsastes, tihedalt kuhjatud hurtsikuis koos. Tšiaturas magasid töölised lageda taeva all, halva ilmaga ja talvel ööbisid aga kaevandustes. Tööliste seisund oli veel halvem kui Kesk-Venemaa oblasteis. Vene vabrikuseadused ei laienenud Kaukaasiale. Vabrikute inspektsioon seati sisse alles 1902. a., pärast seda, kui Taga-Kaukaasias arenes massiline töölisliikumine.

Tõusu tööstuse alal pidurdasid pärisorjuse igandid külas.

Pärisorjuse baasiks jäid suured mõisnike latifundiumid. 30 tuhande mõisniku käes oli XIX saj. lõpuks 70 miljonit tiinu maad. Keskmiselt langes iga suurmõisa peale 2330 tiinu. Samal ajal oli 10 miljonil talundil kokku 75 miljonit tiinu, keskmiselt 7 tiinu talundi peale. Kümne aasta jooksul (aastail 1890—1900) oli Venemaal neli nälja-aastat ja kaks rasket ikaldust. Süstemaatiline nälgimine, koolera-epideemia 1892. a., peamiselt aga kasvav talurahva riisumine mõisnike ja valitsuse poolt viisid talumajapidamise laostumisele.

Tehes 90-ndate aastate kapitalismi arengu kokkuvõtet näitas Lenin, et kui võrrelda seda arengut reformieelse epohhi arengu tempoga, siis peab tunnustama kapitalismi arengut Venemaal kiireks. Kui aga võrrelda kapitalismi arengu kiirust Venemaal sellega, mis on võimalik kaasaegse tehnika ja kultuuri taseme juures, siis tuleb seda arengut tunnustada pikaldaseks. „Ja see ei saagi olla muud kui pikaldane," tegi Lenin järelduse, „sest et üheski kapitalistlikus maas ei jäänud sellises külluses terveks endisaja asutisi, mis pole kapitalismiga ühendatavad, takistavad ta arengut, halvendavad määratult tootjate seisundit, kes

kannatavad niihästi kapitalismi kui ka kapitalismi mitteküllaldase arengu all" (L e n i n, Teosed, III köide, lk. 469).

Sel kombel oli tsaari-Venemaa XIX saj. lõpul ja XX saj. alguses kistud maailma imperialismi süsteemi, omades selles alluvat

Üks adrakesega, seitse lusikaga. *XX saj. alguse karikatuur.*

seisundit. 90-ndate aastate tööstuslik tõus oli seotud välismaa kapitalide sissetoomisega. Välismaa kapital asetas selle tagajärjel sõltuvasse seisundisse nii Vene kapitalismi kui ka Vene tsarismi.

Nikolai II — viimne Vene tsaar (1894—1917). Viimseks Vene keisriks oli Aleksander III vanem poeg — Nikolai II. Ta oli reaktsionäär Pobedonostsevi kasvandik. Esimese Vene rahvaloenduse ajal 1897. a. kirjutas Nikolai II registreerimislehele:

Perekonnanimi ... Romanov, N. A.
Seisus ... Kogu Venemaa keiser.
Peamine tegevusala ... Venemaa peremees.
Kõrvaltegevusala ... Maaomanik.

Ta naine, päritolult Saksa printsess, kirjutas samuti:

Perekonnanimi... Romanova, Aleksandra Feodorovna.
Emakeel... Saksa.
Peamine tegevusala... Venemaa perenaine.

Need isehakanud saksa-vene „Venemaa peremehed" olid kõige rikkamad maaomanikud Venemaal. Nikolai II oli kõige suurem mõisnik maailmas. Nikolai II ja ta perekonna valduses oli üle 100 miljoni tiinu maad.

Mõistuselt piiratud ja tühine, omas see „kogu Venemaa keiser" piiramatut võimu. Ta oli tahtenõrk, kättemaksuhimuline ja julm. Ta nõudis revolutsioonilise liikumise mahasurumist halastamatute tulistamiste ja hukkamistega. Kui ühe ülestõusu rahustaja kandis tsaarile ette, et surmasaanuid oli vähe, teatas tsaar talle vihaselt: „Vähe verd, kindral!" ja vallandas ta.

Nikolai II seisis isevalitsuse ja õigeusu kõikumatuse eest. Võttes 1895. a. semstvote deputatsiooni vastu, teatas Nikolai II sellele: „Mõned semstvo volikogude liikmed lasksid endid kaasa kiskuda mõttetuist unistustest semstvo esindajate osavõtu kohta riigi valitsemisest. Teadku kõik, et kaitsen isevalitsuse aluseid sama tugevasti ja kõikumatult, kui kaitses neid minu unustamatu kadunud isa."

Viimane tsaar alustas oma valitsemist verise katastroofiga. Kroonimise ajal 1896. a. oli Moskvas korraldatud rahvapidu (guljanje) Hodõnka väljakul. Juurde meelitatud kuuldustest tsaari rikkalikest kingitustest, voolasid tuhandepäised rahvahulgad Hodõnkale. Väljak oli ebatasane, kuidagiviisi täidetud jäärakute ja kraavidega. Valitsus ei võtnud tarvitusele mingeid abinõusid korra organiseerimiseks. Külg-külje kõrval seisev määratu suur rahvahulk hakkas üksteist suruma ja tallama. Selle tagajärjel muljuti surnuks mitu tuhat inimest. Selle katastroofi pärast nimetas rahvas Nikolai II-st Veriseks. Hommikul pärast katastroofi sõitis Nikolai II abikaasa ja välismaiste külalistega Hodõnka väljakule. Laibad olid juba ära koristatud, veri liivaga üle riputatud. Nikolai II ja Aleksandra

Fedorovna tantsisid õhtul ballil, nagu poleks midagi juhtunud. Verise Hodõnka süüdlast, tsaari onu suurvürst Sergeid nimetas rahvast „Hodõnka vürstiks".

Hoolimata Nikolai II poolt väljakuulutatud „isevalitsuse kõikumatuse" programmist oli tsaarivalitsus sunnitud kaasa töötama kapitalismi kasvule. Juba Aleksander III ajal viidi 1891. a. sisse kaitsetolli tariif kõrgete normidega sisseveetavate

Nikolai II. *V. A. Serovi karikatuur.*

kaupade kohta, mis andis Vene siseturu vene kapitalistide monopoolsesse valdusse. Majanduspoliitika teostajaks kodanluse huvides hakkas rahaminister S. J. Witte. Ta saavutas kapitalistliku tööstuse tähelepanuväärset arengut ja riigi rahandusliku seisundi kindlustamist.

Kapitalismi arengut takistas kindla rahakursi puudumine. Krimmi sõja ajal katkestati krediitpiletite ümbervahetamine metallrahaks. Sest ajast peale olid rahadeks paberrublad, millel ei olnud kindlat kurssi. Kindla rahakursi puudumine tõi kahju kaubandusele ja tööstusele. 1897. a. viis Witte läbi rahareformi. Seati sisse kindel alaline rublakurss. Krediitpiletid tagati kullatagavaraga ja vahetati kulla vastu ümber.

Witte asutas viinamonopoli. Viinamüük andis riigikassale määratu suurt sissetulekut. Witte kaastegevusel hakkasid suurt osa majanduselus etendama Peterburi pangad.

Nikolai II jätkas oma isa reaktsioonilist poliitikat. Aleksander III ministrid jäid oma kohtadele ka Nikolai II juures. Eriti reaktsioonilist iseloomu kandis tsarismi poliitika rõhutud rahvaste suhtes.

Tsaarivalitsus alustas Soome autonoomia ründamist. Soome kindralkuberneriks nimetati kindral Bobrikov, kes kuulutas Soome autonoomia „kahjulikkude elementide väljamõeldiseks". Soome asjade ministriks (riigisekretäriks) nimetati ohranka mees Plehwe. Bobrikovi ja Plehwe pealekäimisel andis Nikolai II 1899. a. välja manifesti Soome maapäeva õiguste kärpimise kohta. Poolas õiendasid tsaarivõimud halastamatult arveid revolutsiooni peajõuga — proletariaadiga. Julma koloniaalpoliitikat teostas tsarism Kaukaasias. Uus tsaari asehaldur vürst Golitsõn jälitas armeenlasi. Armeenia koolid suleti. Armeenia kirikult võeti varad. Need jälitamised kutsusid esile Armeenia elanikkonna vastupanu, mis suruti maha sõjaväelise jõuga.

Metsikult ekspluateeris Vene tsarism 90-ndail aastail ka Kesk-Aasia rahvaid.

Puuvillakasvatuse tõusuga kasvas ka usbekkide-dehkaanide

Töörendilise ja kapitalistliku majandussüsteemi levik Venemaa mõisades XIX saj. lõpul.

ekspluateerimine. Puuvillakasvatuse keskuseks sai Ferghana org (endine Kokandi khaankond). Suurem osa puuvillast kasvatati tšairikerite poolt. Nii nimetati maata dehkaane (kehvistut), kes said maad ja puuvillaseemneid maaomanikult-bailt. Tšairikerid töötasid pooleterameestena, s. t. nad said ainult poole saagist. Veel halvem oli „karanda" seisund, kes said kõigest ühe kolmandiku või isegi viiendiku osa saagist. Tšairikerid ja karanda olid täielikus sõltuvuses puuvilla ülesostjaist ja baist, maaomanikust. 90-ndaist aastaist peale suurenesid dehkaanidel lasuvad riigimaksud kahe-kolmekordselt.

See koloniaalse rõhumise suurenemine kutsus 1898. a. maikuus esile ülestõusu Andižanis. Ettevalmistus selleks toimus kõigis Kesk-Aasia suurtes keskustes. Afganistani kaupmehed hankisid salaja ülestõusjaile inglise relvi. Ülestõus seadis oma eesmärgiks vene kolonisaatorite võimu kukutamise. Ööl vastu 18. maid 1898. a. tungis kahetuhandeline üksus relvastatud usbekke ja kirgiise Andižani garnisoni peale, püüdes vallutada Andižani. Ülestõusu eesotsas seisis išan (muhamedi usu õpetlane) Muhamed-Ali.

Ta kutsus üles ghasavatiks (pühaks sõjaks) vene kapitalistide ja tsaristlikkude ametnikkude vastu. Hoolimata välispidiselt religioossest iseloomust oli Andižani ülestõus oma klassiliselt sisult usbekkide ja kirgiiside laiade masside protestiks tsarismi rööviklikku koloniaalpoliitika vastu Kesk-Aasias.

Tsarism õiendas julmalt arveid ülestõusnutega. Väljakohtu otsusel mõisteti surma 20 inimest, nende seas ka ülestõusu juht Muhamed-Ali. 348 usbekki saadeti sunnitööle. Karistusekspeditsioon hävitas kolm ülestõusnud usbekkide asundust ning andis nende maa üle vene ümberasujaile. Asundused, kust ülestõusnud pärit olid, maksid määratu suurt kontributsiooni.

§ 58. Lenini ja Stalini revolutsioonilise tegevuse algus.

Proletariaadi rahvusvahelise revolutsioonilise liikumise keskuse ümberpaigutamine Venemaale. Pärast Pariisi Kommuuni

Ülestõusnud andižanid ahelais.

lüüasaamist 1871. a. algas Lääne-Euroopas enamvähem rahuliku arengu periood. Sellest ajast peale ja kuni XX saj. alguseni ei olnud enam Euroopa proletariaadi suuri revolutsioonilisi väljaastumisi.

1895. a. suri Engels. II Internatsionaalis ei olnud enam juhti, kes oleks juhatanud proletariaadi võitlust sotsialistliku revolutsiooni eest ja parandanud II Internatsionaali sotsialistlikkude parteide eksimused ja oportunistlikud kõikumised.

„. . . Marxi ja Engelsi vahel ühelt ja Lenini vahel teiselt poolt on terve II Internatsionaali oportunismi jagamatu valitsemise ajajärk" (S t a l i n, Leninismi küsimusi, lk. 2).

Sotsiaaldemokraadid saavutasid kõigis maades tähelepanuväärseid edusamme. Laienes ja tugevnes professionaalne ja kooperatiivne liikumine. Sotsiaaldemokraatliku partei tegevus kaldus järjest enam parlamentlikele valimistele ja parlamentlikule koostööle kodanlusega. II Internatsionaali oportunistlikud parteid võtsid otsustavalt sõna proletariaadi diktatuuri

vastu. Nad eitasid sotsialistlikku revolutsiooni ja jutlustasid üksnes reforme. XIX saj. lõpust peale nihkus proletariaadi revolutsioonilise võitluse tsentrum üle Venemaale.

Pärast 1861. a. talurahva reformi Venemaal käis lakkamatu revolutsiooniline võitlus. Talupojad jätkasid stiihilist võitlust mõisnike maavalduse täieliku likvideerimise eest. Noor, kuid kiiresti kasvav proletariaat alustas oma ajaloolist võitlust kapitalismi ja tsarismi vastu.

Juba 70—80-ndail aastail jälgisid Marx ja Engels tähelepanelikult revolutsioonilist võitlust Venemaal. Lugedes tsarismi reaktsiooni peatoeks Euroopas, lootsid Marx ja Engels, et revolutsiooni võit Venemaal on signaaliks proletaarsele revolutsioonile Läänes.

Töölisliikumise nõrkuseks Venemaal 80-ndail aastail oli see, et ta ei olnud veel ühendatud sotsialistliku liikumisega ja oli stiihiline. Sotsiaaldemokraatia nõrkus seisnes aga selles, et ta ei tuginenud tööliste massiliikumisele. Ees seisis töölisliikumise sotsialismiga ühendamise ülesanne, mis oli juba ette valmistatud Venemaa töölisklassi kogu eelneva arenguga.

90-ndate aastate streigiliikumine. 90-ndate aastate tööstuslik tõus kutsus esile streigivõitluse elavnemise Venemaal. Aastail 1895—1899 streikis juba 221 000 töölist. Töölisliikumine hakkas võtma enam organiseeritud kuju. Streigiga Juzovkas (nüüd Stalino) 1892. a. kaasnes veel tehaste purustamine tööliste poolt. Töölised, mitte tundes oma hädade tõelisi süüdlasi, pöörasid oma viha mitte kapitalistide ja kapitali, vaid tehase ja masinate vastu. Streik suruti sõjavägede poolt maha, kes teostasid verise arveteõienduse tööliste kallal. 1895. a. kevadel ja suvel arenes streigiliikumine kogu Kesk-Venemaa tööstusrajoonis. Töölised nõudsid tasuhindade tõstmist, tööpäeva lühendamist ja trahvide kaotamist. Streik Suures Jaroslavli Manufaktuuris 1895. a. suruti sõjavägede poolt julmalt maha. Rahustajad, Fanagooria grenaderipolgu ohvitserid, said verise arveteõienduse eest tööliste kallal tsaari tänu osaliseks. „Tänu teile, tublid fanagoorlased!" — telegrafeeris tsaar ohvitseridele.

1895. a. sügisel võitsid töölised streigi inglase Torntoni vabrikus Peterburis. Streiki juhtis Peterburi „Töölisklassi vabastusvõitluse liit", eesotsas V. I. Leniniga.

V. I. Lenin. Maailma proletariaadi suur juht Vladimir Iljitš Lenin (Uljanov) sündis Simbirskis (nüüd Uljanovsk) 10. (22.) apr. 1870. a. pedagoog I. N. Uljanovi perekonnas. I. N. Uljanovi perekond oli revolutsiooniline: kõik ta lapsed võtsid osa revolutsioonilisest võitlusest. Vladimir Iljitš õppis juba viieaastasena oma ema juhatuse all lugema, ja sest ajast peale sai lugemine ta armsaimaks tegevuseks. Kümneaastasena astus ta Simbirski gümnaasiumi. Tänu oma suurepärastele vaimuannetele õppis ta hästi ja lõpetas gümnaasiumi aurahaga. Lenini poolt lapsepõlves väljatöötatud süstemaatilise, püsiva ja hoolika töötamise meetod säilis tema juures kogu eluajaks. Ta õpilasvihikud olid alati korras. Oma koolikirjandite kallal töötas ta süstemaatiliselt ja visadusega: kõigepealt koostas kirjandi plaani, plaani põhjal kogus ta materjali, süstematiseeris seda korralikult ja töötas hoolikalt läbi. Sama meetodi põhjal töötas Lenin ka hiljem, luues oma suuri teoseid. Oma isa, Tšernõševski ja Nekrassovi ideede poolehoidja juhtimisel õppis Lenin juba lapsepõlves tundma kõiki suurte vene kirjanikkude teoseid ja õppis palavalt armastama vene kirjandust ja suurt vene rahvast.

Revolutsioonilisest võitlusest kuulis Lenin oma vanemalt vennalt Aleksandrilt, kes kuulus rahvatahtlaste organisatsiooni. A. I. Uljanov hukati atentaadi organiseerimise eest Aleksander III-le (1887). Armastatud venna surm avaldas tugevat mõju Vladimir Iljitšile. Ta sai juba siis aru terroristliku võitluse kahjulikkusest töötava rahva massiliikumise arendamisel. „Ei, me ei lähe sellist teed mööda. Mitte sellist teed ei tule käia," ütles Lenin venna surmasõnumi puhul.

1887. a. astus seitsmeteistkümne-aastane V. I. Lenin Kaasani ülikooli. Varsti areteeriti ta osavõtu eest üliõpilasrahutustest, heideti ülikoolist välja ja saadeti välja maale. Areteerimisel toimus tema ja politseipristavi vahel järgmine kõnelus: „Mis

V. I. Lenin 1892. a.

te mässate, noor inimene? Teie ees on ju müür." — „See müür on aga pehkinud, tõuka korraks ja juba laguneb," vastas Vladimir Iljitš.

Juba maal asumisel viibides ja seepeale asumiselt naasmise järel Kaasanis uuris Lenin innukalt Marxi ja Engelsi teoseid. Pärast ülekolimist Samaarasse organiseeris Lenin esimese Samaara marksistide ringi. Samaaras töötas V. I. Lenin Venemaa kapitalismi arengu ja talurahva seisundi tundmaõppimise kallal.

1893. a. sügisel kolis Lenin üle Peterburi ja asus otsekohe juhtivale seisukohale Peterburi marksistide seas. 1894. a. pidas Lenin rea loenguid, milledest koosnes ta kuulus teos: „Mis on „rahvasõbrad" ja kuidas nad sõdivad sotsiaaldemokraatide vastu?" Selles teoses näitas V. I. Lenin, et 90-ndate aastate narodnikud loobusid täielikult revolutsioonilisest võitlusest tsaari vastu, mida arendasid 70-ndate aastate narodnikud. Oma selle perioodi teostega lõi Lenin lõplikult narodniklust kui marksismi vaenlast. Narodnikluse järglased leppisid tsarismiga ja olid valmis „virelema humaansete mõisnikkude ja liberaalsete administraatorite kaitse all". Lenin näitas, et 90-ndate a. liberaalsete narodnikute programm väljendas küla kulaklikkude elementide huve, et see oli põhiliselt vaenlik sotsialismile. Juba selles esimeses teoses osutas Lenin suurima ettenägelikkusega vene proletariaadi ajaloolisele osale kui Venemaal eesseisva revolutsiooni juhile, hegemoonile, mille ta teostab liidus talupoegkonnaga. See oli Lenini suur proletariaadi ja talupoegkonna liidu idee. Raamat „Mis on „rahvasõbrad" ja kuidas nad sõdivad sotsiaaldemokraatide vastu?" lõppes järgmiste prohvetlikkude sõnadega, mis täidusid 1917. a. Suures Sotsialistlikus Oktoobrirevolutsioonis: „Vene t ö ö l i n e, tõustes kõigi demokraatlike elementide eesotsas üles, kukutab absolutismi ja viib v e n e p r o l e t a r i a a d i (kõrvuti k õ i g i m a a d e proletariaadiga) **avaliku poliitilise võitluse sirget teed mööda vastu võidukale kommunistlikule revolutsioonile"** (L e n i n, Teosed, I köide, lk. 200).

90-ndail aastail pidas Lenin võitlust ka nn. „legaalsete marksistide" vastu (Struve, Tugan-Baranovski jt). Legaalne marksism oli kodanluse katse kohandada marksismi oma vajadustega. Legaalsed marksistid, heites marksismist välja kõige tähtsama — õpetuse proletaarsest revolutsioonist ja proletariaadi diktatuurist, moonutasid Marxi õpetust, tumestasid kapitalistliku ühiskonna klassivastuolusid ja kutsusid töölisi üles kapitalistide tingimusteta toetamisele. „Ei, tunnustagem oma ebakultuursust ja läheme kapitalismi juurde õppusele," kirjutas

Struve. Lenin paljastas legaalset marksismi kui Marxi õpetuse kodanlikku moonutust.

90-ndate aastate lõpul hakkasid töölisliikumisse tungima uued kodanluse käsilased — „ökonomistid", kel oli mõju tööliste enam mahajäänud osa seas. Nad ütlesid, et töölised peavad piirduma ainuüksi majandusliku võitlusega ja jätma poliitilise võitluse liberaalsele kodanlusele, toetades tema poliitilisi nõudmisi. Keeldudes iseseisvaist poliitilistest nõudmistest ja proletariaadi poliitilisest organiseerimisest, püüdsid „ökonomistid" allutada töölisklassi huvid kodanluse huvidele, kes läks kokkuleppele tsarismiga. Olles 1899. a. asumisel, kutsus Lenin kokku 17 lähemas ümbruses viibiva, asumisele saadetud sotsiaaldemokraadi nõupidamise ja nad võtsid vastu Lenini poolt koostatud terava protesti „ökonomistide" kodanlikkude vaadete vastu.

Lenin nimetas „ökonomiste" kodanliku mõju läbiviijaiks proletariaadi keskele. Vene „ökonomistid" jutlustasid samu vaateid kui marksismivastased Lääne-Euroopa sotsialistlikes parteides. Seepärast omas legaalsete marksistide ja „ökonomistide" purustamine Lenini poolt määratu suurt rahvusvahelist tähtsust.

„Lenin tõepoolest elustas marksismi revolutsioonilise sisu, mis oli maha maetud II Internatsionaali oportunistide poolt" (S t a l i n, Leninismi küsimusi, lk. 2).

Peterburi „Töölisklassi vabastusvõitluse liit". Oma võitlusega narodnikute, legaalsete marksistide ja „ökonomistide" vastu valmistas V. I. Lenin pinda proletaarse revolutsioonilise marksistliku partei organiseerimiseks Venemaal. Selle rakukeseks oli Peterburi „Töölisklassi vabastusvõitluse liit", kes hakkas Lenini juhtimisel esimesena Venemaal teostama sotsialismi ühendamist töölisliikumisega. Kuni selleni arenesid sotsiaaldemokraatia ja töölisliikumine Venemaal lahus ja olid seetõttu nõrgad. „Vene sotsiaaldemokraatia loomisajast peale (1883. a.)," kirjutas Lenin, „lähenes vene töölisliikumine oma igas ulatuslikumas avaldumises otseselt vene sotsiaaldemokraatidele, püüdis nendega liituda" (L e n i n, Teosed, II köide, lk. 535).

Selle liitumisega täitis Lenin selle ülesande, mis, tema sõnade järgi, püstitati juba Marxi ja Engelsi poolt, kes lõid „seesuguse revolutsioonilise teooria, mis selgitas selle liitumise vajadust ja seadis sotsialistide ülesandeks proletariaadi klassivõitluse organiseerimise" (s e a l s a m a s).

I. V. Babuškin.

Koos eesrindlike Peterburi töölistega — Babuškini, Šelgunovi ja teistega — hakkas Lenin ehitama marksistlikku parteid Venemaal. 1895. a. alguses läks liit üle massilisele poliitilisele agitatsioonile tööliste seas.

1895. a. sügisest peale organiseeris võitlusliit streike ja juhtis neid. Koos töölistega töötas Lenin välja streikijate nõudmised. Võitlusliidu juhtimisel viidi 1896. a. kroonimispidustuste ajal läbi 30 000 Peterburi kangru streik. Nad nõudsid tööpäeva

lühendamist seadusandlikus korras ja töötasu väljamaksmist vabrikute seisuaja eest kroonimise kestel. See Peterburi kangrute streik oli suurimaks poliitiliseks sündmuseks, sest see rikkus oma revolutsioonilise väljaastumisega kroonimispidustusi ja näitas Moskvasse kogunenud kõigi riikide esindajaile, et isevalitsus hakkab kõikuma. Streikijate survel tõotas tsaarivalitsus lühendada tööpäeva, kuid ei täitnud oma lubadust. Siis organiseeris võitlusliit 1897. a. teise streigi, mis sundis valitsust välja andma seaduse tööpäeva piiramise kohta $11^1/_2$ tunnile.

Need streigid, milletaolisi ei tundnud Lääne-Euroopa töölisliikumine, näitasid kogu maailmale, et revolutsioonilise liikumise juhiks Venemaal hakkas proletariaat. Rahvusvaheline sotsialistlik kongress Londonis (1896. a.) pöördus tervitusega vene proletariaadi poole. Selles tervituses öeldi: „Vene proletariaadi organisatsioonis näeb kongress parimat tagatist tsaristliku võimu vastu, mis on Euroopa reaktsiooni üks viimaseid tugesid."

Juba 1895. a. detsembris areteeritud, jätkas Lenin vanglast võitlusliidu juhtimist. Tsaarivalitsus saatis V. I. Lenini 1897. a. kolmeks aastaks asumisele Ida-Siberisse. Lenin viibis asumisel Jenissei kubermangu Minussinski maakonna Šušenskoje külas aastail 1897—1900. Vanglas ja asumisel töötas Lenin oma teose kallal „Kapitalismi areng Venemaal".

Veel enne asumisele saatmist alustas Lenin töötamist üksikute sotsiaaldemokraatlikkude organisatsioonide ühendamise ettevalmistamiseks Venemaa sotsiaaldemokraatlikuks töölisparteiks. Areteerimine takistas tal seda tööd lõpule viimast. 1898. a. märtsis toimus Minskis VSDTP I kongress. Kongress kuulutas välja „Venemaa sotsiaaldemokraatliku töölispartei" kujundamise. Kuid sel kongressil ei õnnestunud luua parteid. Keskkomitee ja enamik kongressist osavõtjaid areteeriti peatselt. Kuid mingisuguste jälitamistega ei suutnud tsarism peatada laienevat revolutsioonilist liikumist Venemaal.

J. V. Stalin. 90-ndail aastail arenes töölisliikumine ka Taga-Kaukaasias. Kapitalismi areng, orjuslikud maavahekorrad ja

tsarismi röövlik koloniseerimispoliitika lõid Taga-Kaukaasias revolutsioonilise olukorra.

Arenevais tööstuskeskustes (Bakuu, Batum, Tiflis) kasvas proletariaat kiiresti. Alates 1887. a. streikisid korduvalt töölised Tiflisi raudteetöökodades. Nagu Morozovi kangrud, võitlesid nad omavoliliste trahvide vastu, nõudes nende seadusandlikku reguleerimist. Kõige sagedamini juhtisid streike vene töölised, kes olid Venemaalt välja saadetud Taga-Kaukaasiasse streikidest osavõtu eest. Sageli areteeris politsei neid ja saatis tagasi kodukohta. 90-ndail aastail sagenesid streigid Taga-Kaukaasias. Töölisliikumise etteotsa asusid mõned vene töölised — leninlikust „Töölisklassi vabastusvõitluse liidust" osavõtjad. Gruusia töölisliikumise mõjul tõusid võitluseks ka gruusia talupojad. 1894. a. peale toimusid peaaegu igal aastal talupoegade revolutsioonilised väljaastumised Gruusias.

Proletariaadi revolutsioonilise võitluse eesotsas Taga-Kaukaasias seisis 90-ndate aastate lõpust peale seltsimees Stalin.

Jossif Vissarionovitš Stalin (Džugašvili) sündis 9. (21.) detsembril 1879 Gori linnas vaeses perekonnas: ta isa oli tööliseks jalanõudevabrikus Tiflisis, ema käis päevatöödel. Lapsepõlvest peale elas Stalin gruusia tööliste ja talupoegade keskel, kes võitlesid tsaristliku rõhumise, kapitalistide ja gruusia mõisnike vastu. Juba alaealisena vihastas teda töötava rahva jube ekspluateerimine ja ta selgitas töölistele ja talunikele nende olukorda.

Seltsimees Stalini isa püüdis anda talle haridust. 1894. a. lõpetas J. V. Stalin kiidukirjaga Gori vaimuliku kooli. Koolis paistis ta silma oma tähelepanuväärsete võimetega. Kõiki aineid õppis ta sügavasti ja põhjalikult. Õppimisest ülejääva vaba aja pühendas ta raamatute lugemisele, töötades palju enesearendamise kallal. Juba sel ajal tutvus ta Darwini õpetusega ja muutus ateistiks, propageerides jumalavastasust oma seltsimeeste seas. Oma koolisõpradele ütles ta, et tuleb õppida selleks, et aidata hiljem talupoegi.

Pärast Gori kooli lõpetamist astus seltsimees Stalin vaimu-

likku seminari Tiflisis. Siin hakkas ta juba 15-aastaselt osa võtma revolutsioonilisest tegevusest, astudes ühendusse vene marksistide Tiflisi põrandaaluste rühmadega. Seminaris töötas ta palju oma marksistliku hariduse kallal. Raamat oli seltsimees Stalini lahutamatuks sõbraks. Kuid vajalikke raamatuid oli väga raske saada. Inspektor valvas karmilt, et head raamatud ei satuks seminaristide kätte. Ei olnud, mille eest raamatuid osta. Mõnikord lehitses seltsimees Stalin raamatuid antikvariaatides ja hiljem, kasutades oma suurepärast mälu, jutustas nende sisu oma seltsimeestele edasi. Varsti hakkas seltsimees Stalin juhtima kaht põrandaalust marksistlikku ringi seminaris. Ringi tegevuseks üüriti linnas tuba 5 rubla eest kuus, mis koguti vanemate poolt seminaristidele väikesteks kulutusteks saadetud rahadest. Ringis uuriti Marxi, Engelsi, Plehhanovi, Tšernõševski, Belinski, Dobroljubovi, Pissarevi ja Herzeni teoseid.

Ükskord saadi suure vaevaga kätte „Kapitali" esimene köide, kirjutati see käsitsi ümber ja loeti seda niisuguse käsitsi tehtud ärakirja järgi ringis.

1898. a. luges seltsimees Stalin läbi Lenini teose „Narodnikluse majanduslik sisu ja selle arvustus härra Struve raamatus". Juba siis tekkis seltsimees Stalinil palav soov tutvuda isiklikult Leniniga. „Pean teda nägema," ütles ta seltsimeestele. Sellest ajast peale muutus Stalin Lenini truuks õpilaseks ja järelkäijaks.

1899. a., ta oma sõnade järgi, seltsimees Stalin „visati välja õigeusu vaimulikust seminarist marksismi propaganda pärast". Pärast seminarist väljaheitmist hakkas ta professionaalseks revolutsionääriks, andes kogu oma jõu võitluseks töölisklassi asja eest.

Varsti asus J. V. Stalin gruusia sotsiaaldemokraatide revolutsioonilise tiiva etteotsa. Kapitalismi arenemisega Gruusias tekkis 1893. a. esimene marksistlik gruusia organisatsioon „Mesame-Dasi" (kolmas rühm). Enamik „Mesame-Dasi" liikmeid propageeris legaalset marksismi. See oli töölisklassi hegemoonia

J. V. Stalin 1898. a.

vastu kodanlik-demokraatlikus revolutsioonis ja proletariaadi diktatuuri vastu. Rahvusküsimuses asus enamik rühmast kõigi grusiinlaste huvide ühtsuse rahvuslikel positsioonidel. 1895. a. astus sellesse rühma revolutsiooniline marksist Aleksander Tsulukidze ja 1897. a. suurepärane organisaator-marksist Lado (Vladimir) Kets'hoveli. 1898. a. astus sinna ka seltsimees Stalin. Seltsimehed Stalin, Tsulukidze ja Kets'hoveli moodustasid „Mesame-Dasi" revolutsioonilise vähemuse. Seltsimees Stalin

nõudis illegaalse ajakirjanduse ja iseseisva proletaarse partei loomist, pidades vajalikuks üle minna massilisele agitatsioonile tööliste seas ja avalikule võitlusele isevalitsuse vastu. Enamik mesame-dasiste oli tema vastu. Need lahkhelid viisid ka „Mesame-Dasi" lõhenemisele.

Tiflisis juhatas seltsimees Stalin tollal 8 töölisringi. Lähtudes tööliste lähimaist elulistest huvidest, oskas ta viia neid üsna lähedale töölisliikumise põhilistele ülesannetele. Lihtsalt ja kaasakiskuvalt, käsitledes kogu aja fakte, pidas ta oma kõnelusi töölistega. Kujukas näide seesugusest agitatsioonist on järgmine lugu. Uhenduses sellega, et töölistele kõneldi astronoomiast, ütles seltsimees Stalin, pöördudes ühe poole neist: „Ära karda, ega päike ei lähe teelt kõrvale, sina aga õpi, kuidas peab liikuma revolutsiooni asi, ja ehita mulle väike illegaalne trükikoda."

Nende ringide kuulajad jutustavad oma mälestustes seltsimees Stalini kõnelustest nendega: „Seltsimees Stalin kõneles alati kaasakiskuvalt, lihtsalt, kasutades kogu aeg näiteid ja fakte." „Ta nõudis, et meie omalt poolt peaksime samasuguseid kõnelusi, nagu tema meiega, teiste töölistega tehases."

1900. a. organiseeris seltsimees Stalin streigi Taga-Kaukaasia raudteede peatehastes Tiflisis (nüüd kannavad need tema nime). Tema juhtimisel organiseeriti rida streike Tiflisis: tubakavabrikus, Adelhanovi nahavabrikus, trükikodades ja teistes ettevõtetes.

Uheaegselt Leniniga pidas seltsimees Stalin leppimatut võitlust narodnikute vastu Gruusias ja Gruusia „legaalsete marksistide" vastu, kelledel oli enamus „Mesame-Dasis".

Selles töös abistasid seltsimees Stalinit aktiivselt kaks silmapaistvat proletaarset revolutsionääri — A. Tsulukidze, kes suri 1905. a., ja Lado Kets'hoveli, kes tapeti reetlikult tsaari opritšnikute poolt Metehhi lossis Tiflisis 1903. a.

Seltsimees Stalini juhtimisel tekkisid ja kasvasid Gruusias ja Taga-Kaukaasias bolševistlikud organisatsioonid leppimatus võitluses marksismi-leninismi vaenlaste vastu.

§ 59. Haridus, teadus, kunst XIX saj. lõpul.

Vene teadus XIX saj. lõpul. Nikolai II valitsus jätkas sedasama hariduse vastu võitlemise poliitikat, mida ajasid tema eelkäijadki. Kuid arenevale kapitalismile olid vajalikud oma insenerid, tehnikud, õpetlased. Välismaa spetsialistid, kes töötasid Vene ettevõtteis, hoidsid kadedalt omi teadmisi ega avaldanud neid vene inseneridele. Vene spetsialistide kaadrid olid väga väikearvulised. Tulles vastu kapitalismi vajadustele tehniliste kaadrite alal, avas rahandusminister Witte kolm polütehnilist instituuti ja suure hulga kommerts- ja tehnilisi keskkoole.

Teaduse seisund oli Nikolai II valitsuse ajal raske. Väljapaistvad vene õpetlased ei jäänud mitte ainult ilma tunnustusest tsaari-Venemaal, vaid olid sunnitud tsarismi jälitamise tõttu ära sõitma välismaale oma teaduslikke töid jätkama.

Kuulus vene õpetlane-mikrobioloog I. I. Metšnikov (1845—1916) oli sunnitud maha jätma Novorossiiski ülikooli (Odessas) õppetooli ja ära sõitma Pariisi, kus ta sai üheks juhtivaks jõuks ülemaailmselt kuulsas Pasteuri instituudis. 1908. a. sai Metšnikov oma tööde eest immuniteedi alal Nobeli auhinna. Metšnikovi teeneks on fagotsütoosi avastamine.

Suur vene õpetlane-füsioloog I. P. Pavlov (1849—1936) sai Nobeli auhinna oma klassikaliste tööde eest seedimise uurimise alal. Ta oli I. M. Setšenovi jätkajaks ja lõi peaaju refleksside õpetuse. Tema tähtsad tööd kõrgema närvikava tegevuse kohta aitasid kaasa proletariaadi võitlusele idealismi ja pappide klikiga. Tsarism tõkestas kõigiti nende tööde arendamist. Alles Nõukogude võim ehitas Pavlovi tööde jaoks terve teadusliku linnakese (Leningradi lähedal).

Vene leidur P. J. Jablotškov (1847—1894) konstrueeris esimesena maailmas elektri kaarlambi. Et oma leiutist lõplikult välja töötada, pidi ta Venemaalt ära sõitma Pariisi, kus ta a. 1876 võttis patendi. Louvre'i magasinid ja Ooperi väljak olid valgustatud „Jablotškovi küünaldega". Esimest elektrivalgust maailmas nimetasid prantslased „vene valguseks". Jablotškov pak-

I. I. Metšnikov laboratooriumis.

kus oma leiutist Vene sõjaministeeriumile, kuid ei saanud isegi vastust oma pakkumisele. Jablotškovi poolt asutatud ettevõte ei saanud toetust, ja vene leidur suri vaesuses.

Teine vene leidur Ladõgin valmistas esimese elektri hõõglambi. Kui Ameerikas tekkis tüli Edison'i ja Swan'i vahel esikoha pärast hõõglambi leiutamisel, siis kohus jättis mõlemad pooled rahuldamata, viidates Ladõgini eesõigusele. 1890. a. esitas Ladõgin molübdeen- ja volframtraadiga elektrilambi. Ent needki leiutised realiseeriti mitte Venemaal, vaid Ameerikas. Ladõgin oli sunnitud liht-lukussepana vabrikusse astuma. Varsti vallutas samasugune Edisoni lambike kogu maailma.

Vene elektrotehnik A. S. Popov (1859—1905) leiutas esimesena 1895. a. raadiotelegraafi. Peagi päästeti raadiogrammi abil 27 kalurit, kes lahtisel jäätükil olid kantud Läänemerde. Kuid Popovi traadita telegraaf ei leidnud rakendamist Venemaal. See leiutis levis maailmas itaallase Marconi nime all. Itaalia leidur ei maininud kusagil sõnagagi oma vene rahvusest eel-

käijast. Kui 1895. a. Popov palus valitsust anda talle välja 1000 rubla raadiotelegraafi katseviisiliseks ülesseadmiseks, vastas sõjaminister: „Seesuguse kimääri peale ma raha anda ei luba."

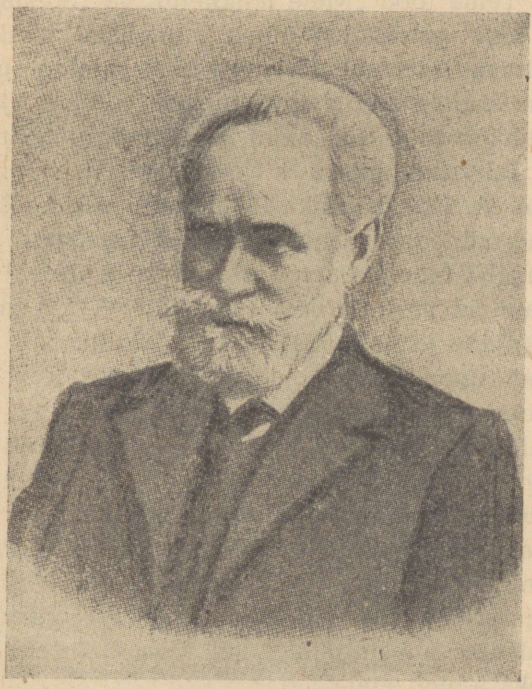

I. P. Pavlov.

Tehnilis-majandusliku ja kultuurilise mahajäämise pärast ei leidnud Venemaal kasutamist paljud vene õpetlaste teaduslikud avastused ja leiutised.

80—90-ndail aastail teeb suuri edusamme ajalooteadus. Moskva ülikoolis said suure menu osaliseks ühe kõige silmapaistvama Venemaa kodanliku ajaloolase V. O. Kljutševski loengud.

Võitlus marksistliku teaduse eest Venemaal. Töölisklassi areng viis marksistliku ühiskonnaõpetuse kiiretele edusammudele Venemaal. Marksismi propaganda algas Venemaal 80-ndaist aastaist, alates Plehhanovi narodnikute-vastaste tööde ilmumisest. Tema tööd „Meie lahkhelid" ja „Sotsialism ja poliitiline võitlus" puhastasid pinna marksismi levikuks Venemaal. Plehhanovi teosed „Materialismi ajaloo peajooned", „Monistliku vaate arenemise küsimusest ajaloos" ja tema teised teoreetilised tööd on Lenini sõnade järgi „parimad kogu marksismi rahvusvahelises kirjanduses" (Lenin, Teosed, XXVI köide, lk. 135). Kuid ka Plehhanovi parimadki teosed ei olnud vabad mõnedest idealistlikkudest vigadest.

Marxi-Engelsi teooriat arendasid edasi ja tõstsid kõrgemale astmele maailma proletariaadi suur juht V. I. Lenin ja tema ustavaim õpilane ja kaasvõitleja J. V. Stalin.

Lenin sai imperialismi ja proletaarsete revolutsioonide epohhi marksismi loojaks, leninismi loojaks.

Lenini klassikalised tööd „Mis on „rahvasõbrad" ja kuidas nad sõdivad sotsiaaldemokraatide vastu?", „Kapitalismi arenemine Venemaal" on revolutsioonilise teooria ja praktika ühtsuse geniaalseteks näideteks. Neis töis rajas Lenin leninismi alused. Lenini tööd kapitalismi ajaloo kohta Venemaal, mis esitavad materialistliku dialektika ühiskondlikele elunähtustele rakendamise musternäidet, on klassikalisteks marksistlikeks töödeks ajaloo alal.

Lenini geniaalne raamat „Mis on „rahvasõbrad" ja kuidas nad sõdivad sotsiaaldemokraatide vastu?" ilmus illegaalselt. Osa sellest tööst on üles leidmata, esimene ja kolmas osa leiti üles alles 1923. a. Lenini esimest tööd (1893. a.) „Nõndanimetatud turgude-küsimuse kohta" peeti päriselt kadunuks, see leiti üles alles 44 aastat hiljem ja avaldati 1937. a.

Vene kirjandus. Uheks kõige väljapaistvamaks kirjanikuks oli 80—90-ndail aastail Anton Pavlovitš Tšehhov (1860—1904). Ta paljastas oma satiirilistes teostes 80-ndate aastate intelligentsi esindajaid, ilmaaegseid virisejaid, liigseid inimesi, kes olid vajunud elu labasusse. Tšehhov häbimärgistas

seda intelligentsi, nimetas seda „silmakirjalikuks, võltsiks, hüsteeriliseks, kasvatamatuks, laisaks".

Ta vihkas kirglikult kodanlikke liberaale ja naeris neid kurjalt välja. Vene väikekodanlane leidis Tšehhovis halastamatu vaenlase. Tšehhov paljastas kogu tsaristlikku korda, kujutades tsaari-Venemaad psühhiaatrilise haiglana („Palat nr. 6"). Rõhutades, et Tšehhov oli „mineviku süüdistaja", kir-

A. P. Tšehhov.

jutas temast A. M. Gorki: „Tema vaenlaseks oli labasus. Ta võitles sellega eluaeg, ta naeris seda välja ja kujutas seda...". Tšehhov suri 44-aastasena, oma talendi õitseajal tiisikusse, mis niitis maha ta elu.

Suurimaid kirjanikke-demokraate oli V. G. Korolenko (1853—1921). 70-ndail aastail sai ta narodnikuks. Sellest ajast peale algasid ta rändamised mööda vanglaid ja asumispaiku. Korolenko sai kuulsaks jutuga „Makari unenägu", kus ta kujutas kaitsetute jakuutide halastamatut ekspluateerimist

vene kaupmeeste ja tsaari administraatorite poolt. Korolenko looming („Pime muusikant", „Ilma keeleta" jt.) on läbi imbunud siirast armastusest rahva vastu. Tema „Minu kaasaeglase lugu" on üks memuaarkirjanduse parimaid eeskujusid. Oma teoseis seadis Korolenko, tema oma sõnade järgi, enese ülesandeks „kaitsta inimese õigusi ja väärtust kõikjal, kus seda on võimalik teha sulega". Kuid Korolenko ei mõistnud, et sotsiaalsest rõhumisest vabastumist võib saavutada üksnes klassivõitlusega, mis nõuab ohvreid.

90-ndate aastate noor töölisklass tõi esile oma geniaalse kunstniku, suure vene kirjaniku Maksim Gorki (1868—1936) isikus.

Aleksei Maksimovitš Peškov, kes kirjutas „Maksim Gorki" varjunime all, sündis 16. märtsil 1868 Nižni-Novgorodis (nüüd Gorki linn). Kümneaastaselt algas ta töörohket, puudusrikast elu: oli kokapoisiks laeval, laevalaadijaks jms. Gorki ei saanud vaesuse tõttu isegi lõpetada rahvakooli. Oma rasket ja rõõmutut lapsepõlve kirjeldas suur kirjanik raamatuis „Lapsepõlv" ja „Inimeste seas". Nende raamatute järgi leidis Gorki elu oma kunstilise kujutuse ka samanimelistes nõukogude filmides. Noormehena läks Gorki maad mööda hulkuma, teenides leiba juhusliku tööga. 1892. a. ilmus Gorki esimene jutustus „Makar Tšudra".

1901. a. kõlas alarmikellana tema kuulus „Laul tormilinnust". See oli leegitsev üleskutse revolutsioonile. „Las tugevamalt tormab maru" — kutsus üles poeet, keda on nimetatud „revolutsiooni tormilinnuks".

1902. a. oli Gorki juba kõigi poolt tunnustatud kirjanik. Teaduste akadeemia valis ta oma auliikmeks, kuid selle „jultumuse" üle vihastunud Nikolai II käskis Gorki nime akadeemikute nimestikust maha tõmmata. Tsarismi arveteõiendamine revolutsioonilise kirjanikuga kutsus välja Tšehhovi ja Korolenko protesti, ja nad loobusid akadeemiku nimest.

Gorki näidendeil „Väikekodanlased" ja „Põhjas", mis lavastati Moskva Kunstiteatri poolt, oli suur menu. Tema teosed kõlasid kutsena võitlusele tsarismi ja kapitalismiga. Gorki sai mitte ainult Venemaa, vaid ka Lääne-Euroopa ja Ameerika proletariaadi lemmikkirjanikuks.

Tsaari-Venemaa rahvaste kirjandus. Tolle aja suureks ukraina kirjanikuks oli Galiitsia sepa poeg Ivan Frankó (1856—1916). Nagu 80-ndate aastate vene narodnikudki, tõstis Frankó esikohale kultuursuse ülesande. „Ader — vaat see on meie jõud, haridus — selles on me tulevik," ütles Frankó. Frankó looming etendas suurimat osa ukraina kirjanduse arengus. Tema realistlikud uudisjutud, mis kujukalt ja õiglaselt kirjeldasid Lääne-Ukraina tööliste ja talupoegade elu, tõid talle teenitud kuulsuse. Frankó tõlkis ukraina keelde mõnekümne autori teosed. Ta tõlkis ka mõned Marxi teosed.

80-ndail aastail algab kirjanik Širvanzade (A. Movsesjani varjunimi) kir-

janduslik tegevus. Oma loomingus jälgis ta Balzac'i ja tõi armeenia kodanluse kujutamisega päevavalgele kodanliku ühiskonna vigu. Hiljem tervitas Širvanzade kuumalt Nõukogude võimu maksmapanekut Armeenias. Širvanzade sai Armeenia rahvakirjaniku ja Azerbaidžani teenelise kirjaniku nimetuse.

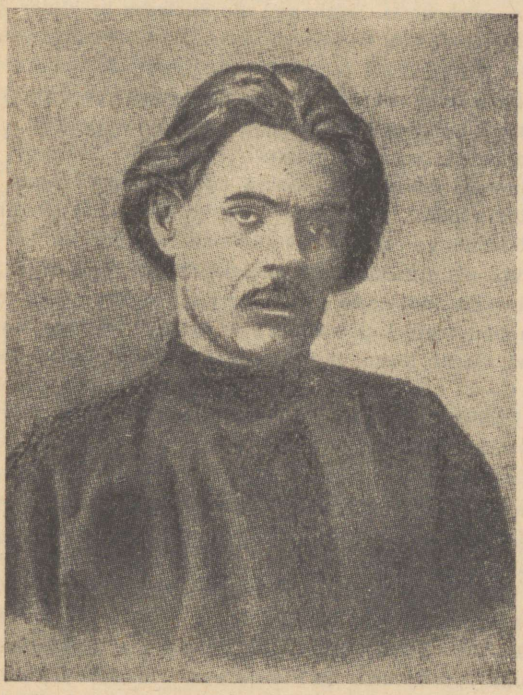

Maksim Gorki.

80-ndail aastail algas suure osseedi poeedi, revolutsionääri-demokraadi, osseedi kirjandusliku keele looja ja osseedi ilukirjanduse aluse rajaja Kosta Levanovitš Hetagurovi (1859—1906) loominguline töö. Poeet, kunstnik, dramaturg, kriitik ja publitsist Kosta Hetagurov sõnastas oma loomingus nii oma rahva parimad lootused kui ka vene rahva kultuuri parimad traditsioonid, mis on seotud Tšernõševski ja Dobroljubovi nimedega. Tsarism õiendas karmilt arveid Kosta Hetaguroviga ja saatis teda mitu korda oma kodumaa piiridest välja.

Vene kunst. Kunstnik V. I. Surikov (1848—1916) on vene ajaloolise maalikunsti aluse rajaja ja suurim esindaja. Tema kuulsad „Streletside hukkamise hommik", „Bojaaritar Morozova", „Siberi allaheitmine", „Menšikov Berjozovis", „Suvorovi üleminek Alpidest" taaselustavad minevikku tõepäraselt. Surikov näitas rahvamasside liikumist, kutsudes nende suhtes välja vaatleja sügava sümpaatia. Rahvas ei ole Surikovi maalides mitte passiivne mass, vaid tarmukas jõud, kes astub välja sotsiaalse õiglusetuse vastu.

V. A. Serov (1865—1911) oli portreemaali esmaklassiline meister. Tema portreed, nagu ka tema ajaloolised maalid Peeter I ja Katariina II epohhist paistavad silma kunstilise karakteristika suure jõu poolest.

Varasurnud kunstniku I. I. Levitani (1861—1900), Tšehhovi ligidase sõbra maastikud annavad tähelepanuväärselt edasi Kesk-Venemaa loodust. Eriti realistlik on tema maal „Vladimirka"; sel on kujutatud Vladimiri kivitee — tee, mida mööda tapiga saadeti revolutsionääre Siberisse.

Määratu suurt osa etendas vene kunsti arengus 1898. a. K. S. Stanislavski ja V. I. Nemirovitš-Dantšenko poolt asutatud Moskva Kunstiteater (praegu M. Gorki nimeline teater). See sügava kunstilise realismi teater esitas oma laval Tšehhovi, Gorki, Ibseni ja teiste eesrindlike kirjanike parimad näidendid. Oma M. Gorki näidendite lavastusega tõstis teater protestihäält suure proletaarse kirjaniku jälitamise vastu tsarismi poolt ja pälvis vene rahva armastuse ja tunnustuse.

80-ndaisse aastaisse ja 90-ndate aastate algusse kuulub ka P. I. Tšaikovski (1840—1893), ühe maailma suurima komponisti tegevuse õitseng. Tema ooperid („Jevgeni Onegin", „Padaemand") ja balletid („Luikede järv", „Magav kaunitar", „Pähklipureja") on ooperi ja balletikunsti parimaid tooteid ja kuuluvad nõukogude teatrite alalisesse repertuaari. „Jevgeni Onegin" on kõige populaarsem ooper NSVL-s. Sama suur on Tšaikovski ka sümfoonilise muusika meistrina. Tema sümfooniad ja sümfoonilised poeemid („Romeo ja Julia", „Francesca da Rimini") on armastatuimaid teoseid ja kuuluvad nõukogude sümfooniliste kontsertide repertuaari. Tšaikovski laulud ja romansid tõusevad esile oma lürismi, tõepärasuse ja siirusega.

90-ndail aastail algab ukraina komponisti N. V. Lõssenko (1842—1912) tegevus, kelle suureks teeneks on rea ukraina rahvaviisikogude väljaandmine. Lõssenko kasutas ukraina rahvaviise ja pani need aluseks oma oopereile „Maiöö", „Jõuluöö" ja „Taras Bulba". Viimane lavastati alles Nõukogude võimu ajal. Ukraina rahvalaulude motiividel kirjutas Lõssenko rea sümfoonilisi teoseid. Tema poolt on loodud muusika paljudele T. G. Ševtšenko teoseile.

80-ndaisse aastaisse kuulub tähtsa ukraina teatri õitseng, mis asutati M. L. Kropivnitski poolt. Selle trupi koosseisus oli rida väljapaistvaid artiste, eesotsas ukraina suurima naisartisti M. K. Zankovetskajaga.

1917. a. tegi suur proletaarne kirjanik Maksim Gorki kokkuvõtte grandioosseist loomingulistest saavutistest vene kunsti alal XIX sajandil: „Vene rahvas näitas imeteldavat jõudu, luues kõige hirmsamas olukorras toredaima kirjanduse, imekspanuväärse maalikunsti ja originaalse muusika, millest vaimustub kogu maailm."

„Hiiglane Puškin," kirjutas Gorki, „on meie suurim uhkus ja Venemaa vaimsete jõudude täiuslikem avaldus, ja tema kõrval võluv Glinka ja tore Brüllow, halastamatu enese ja inimeste vastu Gogol, igatsev Lermontov, nukker Turgenev, vihane Nekrassov, suur mässaja Tolstoi ja meie haige südametunnistus Dostojevski; Kramskoi, Repin, jäljendamatu Mussorgski, Leskov, kes kogu jõu, kogu elu kulutas selleks, et luua vene inimese positiivset tüüpi, ja lõppeks suur lüürik Tšaikovski ja keelevõlur Ostrovski, igaüks erinev teisest, nagu seda võib esineda ainult meil Venes, kus ühes ning samas sugupõlves kohtuvad otsekui eri sajandite inimesed, niivõrd on nad psühholoogiliselt erinevad, kokkusulamatud. Kogu see grandioossus on Vene poolt loodud vähem kui saja aastaga. Rõõmsalt, meeletu uhkuseni erutab mitte ainult talentide küllus, keda XIX saj. Venemaa on sünnitanud, vaid ka nende üllatav mitmekesisus, mitmekesisus, millele meie kunstiajaloolased ei omista vajalikku tähelepanu."

NSV Liidu ajaloo põhidaatumid XVIII—XIX sajandil.

Fedor Aleksejevitši valitsusaeg	1676—1682
Streletside ülestõus Moskvas	1682
Peeter I valitsusaeg	1682—1725
Venemaa sõda Rootsiga	1700—1721
Uue kalendri sisseseadmine	1700
Ülestõus Astrahanis	1705
Ülestõus Donil Kondrati Bulavini juhtimisel	1707—1708
Vene uue tsiviiltähestiku tarvituselevõtt	1708
Võit Rootsi armee üle Poltava all	1709, 27. juunil
Võit Rootsi laevastiku üle Hango all	1714
Esimene Beringi ekspeditsioon	1728—1730
Ülemnõunike katse piirata isevalitsust	1730
Väike-hordi kasahhide alamlusvanne Venemaale	1731
Karasakali ülestõus Baškiirias	1739
Kesk-Aasia vallutamine Pärsia šahhi Nadiri poolt	1740
Jelizaveta Petrovna valitsusaeg	1741—1761
Vene armee võit Friedrich II üle Kunersdorfi all	1759
Katariina II valitsusaeg	1762—1796
Esimene sõda Türgiga Katariina II ajal	1768—1774
Ülestõus Poola vastu Ukrainas (Koliivlus)	1768
Esimene Poola jagamine	1773
Talurahva sõda Jemeljan Pugatševi juhtimisel	1773—1775
Kubermangureform	1775
Krimmi ühendamine	1783
Uus linnadekorrastus	1785
Teine Türgi sõda	1787—1791
Teine Poola jagamine	1793
Poola ülestõus Kościuszko juhtimisel	1794
Kolmas Poola jagamine	1795
Paul I valitsusaeg	1796—1801
Kolmepäevase teoorjuse seadus	1797
Suvorovi Itaalia-sõjaretk	1799
A. S. Puškin	1799—1837
Aleksander I valitsusaeg	1801—1825
Gruusia ühendamine	1801
Vabade põllumeeste seadus	1803
Sõda Napoleoni vastu liidus Austria, Inglismaa ja Preisiga	1805—1807
Sõda Türgiga	1806—1812

Sõda Pärsiaga . . . . . 1806—1813
Rahu- ja liidulepingud Prantsusmaaga Tilsitis . . 1807
Sõda Rootsiga . . . . . 1808—1809
Rahuleping Türgiga Bukarestis 1812
Rahvuslik sõda Napoleoniga 1812
Lahing Borodino all . . . . . 1812, 26. augustil
Sõjad Napoleoni vastu liidus Austria, Inglismaa ja Preisiga . . . . . 1813—1814
Dekabristide ülestõus . . . . . 1825, 14. detsembril
Nikolai I valitsusaeg . . . . . 1825—1855
Ülestõus Poolas . . . . . 1830—1831
Krimmi sõda . . . . . 1853—1856
Aleksander II valitsusaeg . . . . . 1855—1881
Pariisi rahu 1856
Šamili lüüasaamine 1859
Pärisorjuse kaotamine . . . . . 1861, 19. veebruaril
Poola ülestõus 1863
Semstvo-reform 1864
Kohtureform 1864
V. I. Lenini sünd . . . . . 1870, 10. (22.) aprillil
Linnade reform 1870
Üldise sõjaväeteenistuskohustuse maksmapanek . . 1874
„Rahva sekka minemine" . . . . . 1874, kevadel
Vene tööliste lõunaühing 1875
Vene-Türgi sõda . . . . . 1877—1878
Berliini kongress 1878
J. V. Stalini sündimine . . . . . 1879, 9. (21.) detsembril
Vene tööliste põhjaühing . . . . . 1878—1880
Aleksander II tapmine . . . . . 1881, 1. märtsil
Aleksander III valitsusaeg . . . . . 1881—1894
Kõvendatud kaitse määrus 1881
„Töö vabastuse" rühma organiseerimine 1883
Morozovi streik 1885
Seadus tööliste palkamise kohta vabrikuis ja tehaseis 1886
Seadus maaülemate kohta 1889
Uus semstvo-asutiste määrus 1890
Prantsuse-Vene liidu sõlmimine . . . . . 1891—1893
Nikolai II valitsusaeg . . . . . 1894—1917
Töölisklassi vabastusvõitluse liidu organiseerimine V. I. Lenini poolt 1895
V. I. Lenin asumisel . . . . . 1897—1900
Esimene VSDTP kongress Minskis 1898

ROMANOVITE DÜNASTIA
GENEALOOGILINE TABEL

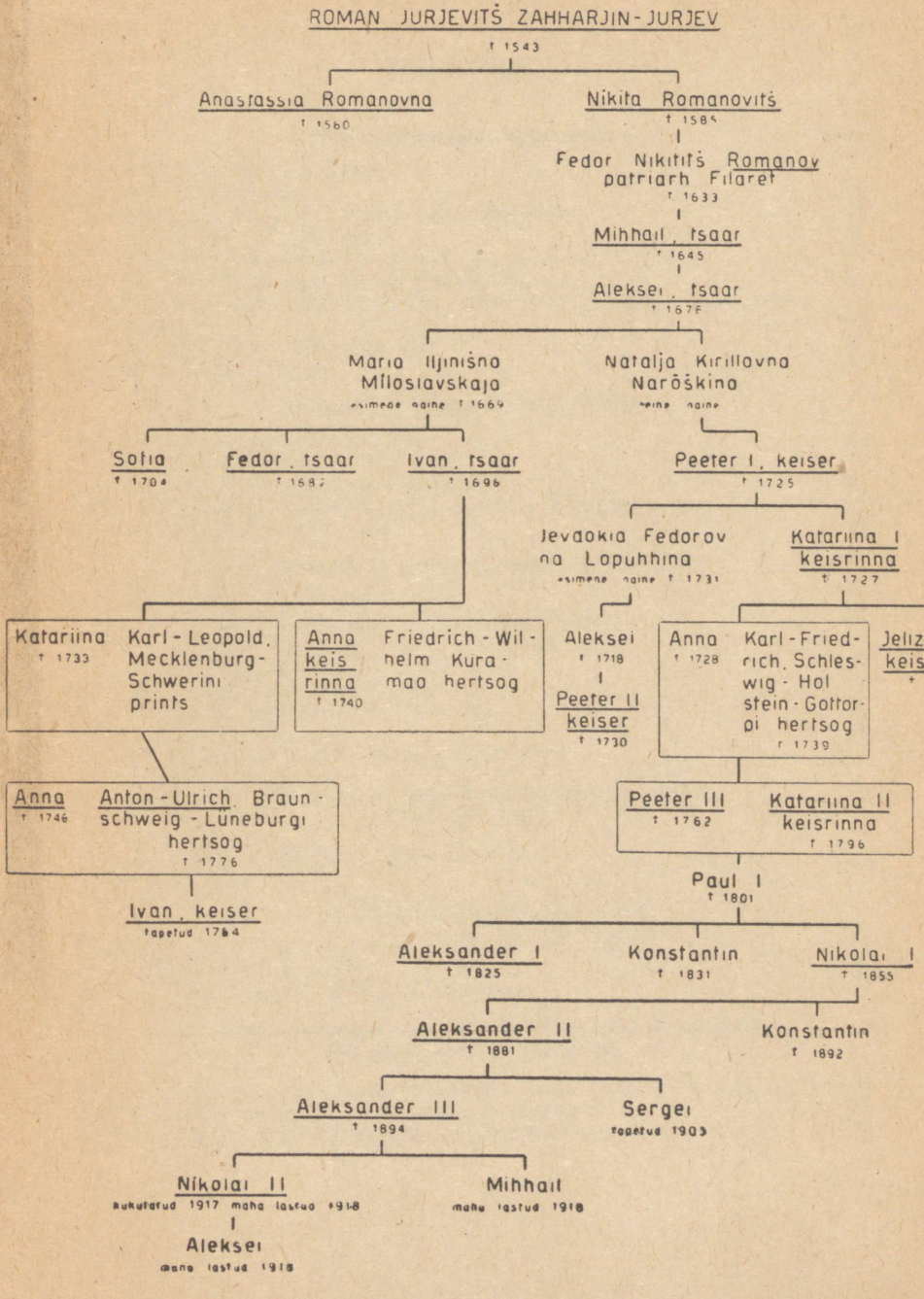

SISUKORD.

I. Vene impeeriumi kujunemine. Lk.

§ 1. Vene riik XVII saj. lõpul 3
§ 2. Sofja valitsusaeg 5
§ 3. Aasovi sõjakäigud ja Peetri reis välismaale 9
§ 4. Sõja algus Rootsimaaga 14
§ 5. Talurahva olukord Peeter I ajal ja rahva ülestõusud 18
§ 6. Sõja lõpp Rootsiga; Peeter I sõjad Idas 23
§ 7. Venemaa sotsiaal-majanduslik olukord ja Peeter I majanduspoliitika 30
§ 8. Reformid riigi valitsemise alal 36
§ 9. Kultuur ja haridus 42

II. Peeter I järglased (1725—1762).

§ 10. Aadlike võitlus võimu pärast 51
§ 11. Jelizaveta Petrovna (1741—1761) 56
§ 12. Vene teadus XVIII saj. keskpaiku 60
§ 13. Vene tsarismi koloniaalpoliitika Peeter I järglaste ajal 62
§ 14. Kesk-Aasia XVIII saj. 67

III. Katariina II aadli-impeerium (1762—1796).

§ 15. Katariina II valitsemisaja algus 71
§ 16. Katariina II välispoliitika kuni talurahvasõjani 74
§ 17. Pärisorjuslik majandus XVIII saj. teisel poolel 78
§ 18. Talurahvasõda Pugatševi juhtimisel 84
§ 19. Aadli diktatuuri kõvenemine 93
§ 20. Välispoliitika pärast talurahvasõda 94
§ 21. Ukraina XVIII saj. 97
§ 22. Haridus ja kultuur XVIII saj. teisel poolel 101

IV. Kodanlik revolutsioon Euroopas ja tsarism XVIII saj. lõpul.

§ 23. Katariina II võitluses revolutsiooniga 110
§ 24. Paul I (1796—1801) 119

V. Tsarism Napoleoni sõdade ajal.

§ 25. Aleksander I sise- ja välispoliitika (kuni 1812. a.) 132
§ 26. 1812. aasta Isamaasõda 143
§ 27. Tsarism Euroopa reaktsiooni eesotsas 162

VI. Tsaari-Venemaa rahvad ja tsarismi koloniaalpoliitika XIX saj. esimesel veerandil.

§ 28. Tsarismi poliitika Poolas, Ukrainas, Valge-Venes ja Baltimail . . 166
§ 29. Taga-Kaukaasia XIX saj. esimesel veerandil 171
§ 30. Volgamaa, Baškiiria ja Siberi rahvad XIX sajandi I veerandil . . 177

Lk.

VII. Dekabristid.

§ 31. Revolutsiooniline liikumine XIX saj. esimesel veerandil 183
§ 32. 1825. a. 14. detsembri ülestõus 189

VIII. Pärisorjusliku süsteemi kriis.

§ 33. Nikolai I monarhia 197
§ 34. Pärisorjusliku korra edasine laostumine 202
§ 35. 30—40-ndate aastate massiliikumine 209
§ 36. Kaukaasia vallutamine ja mägilaste võitlus iseseisvuse eest . . 217
§ 37. Kesk-Aasia rahvad ja tsarismi edasiliikumine Kazahstani ja Kesk-Aasiasse 225

IX. Tsarism — Euroopa sandarm.

§ 38. Nikolai I välispoliitika 230
§ 39. 1848. a. revolutsioon Euroopas ja Vene interventsioon Ungaris 235
§ 40. Krimmi sõda 237
§ 41. Tsarism Kaug-Idas 248
§ 42. Ideeliste voolude kujunemine ja ühiskondlik liikumine 30.—50. a. 249
§ 43. Teadus, kirjandus, kunst XIX sajandi esimesel poolel 259
§ 44. Tsaari-Venemaa rahvaste kultuur XIX sajandi esimesel poolel 271

X. 60-ndate aastate kodanlikud reformid.

§ 45. Talurahva reformi ettevalmistamine 278
§ 46. Pärisorjuse kaotamine 288
§ 47. 1863. a. ülestõus Poolas 302
§ 48. Talurahva reform rahvuslikes rajoones 306

XI. Kapitalismi areng 60—70-ndail aastail.

§ 49. Kapitalism põllumajanduse ja tööstuse alal pärast reformi . . . 309
§ 50. Tsarismi välispoliitika 60—70-ndail aastail 321
§ 51. 70-ndate aastate revolutsiooniline liikumine 330
§ 52. 70-ndate aastate töölisliikumine 338
§ 53. Haridus, teadus ja kunst 60—70-ndail aastail 347
§ 54. Tsaari-Venemaa rahvaste kultuur 60—70-ndail aastail 359

XII. Töölisklassi võitluse algus tsarismi vastu (1883—1900).

§ 55. Poliitiline reaktsioon 364
§ 56. Võitluse algus marksistliku partei eest Venemaal. Morozovi streik 371
§ 57. Tööstusliku kapitalismi tõus 377
§ 58. Lenini ja Stalini revolutsioonilise tegevuse algus 386
§ 59. Haridus, teadus, kunst XIX saj. lõpul 399
NSV Liidu ajaloo põhidaatumid XVIII—XIX sajandil 409
Romanovite dünastia genealoogiline tabel 411

4. trükk.

Vastutav toimetaja V. Orav.

Ladumisele antud 6. IV 1946. Trükkimisele antud 26. IV 1946. Paber 56 : 79 1/16. Trükiarv 5200. Trükitähti trükipoognas 34 720. Trükipoognaid 26. Arvutuspoognaid 22,15. MB-02722. Trükikoda „Punane Täht", Tallinn, Pikk tänav 54/58. Tellimise nr. 425.

На эстонском языке.
А. М. Панкратова. История СССР II часть.

T.K.

Rbl. 12.—

A-16034

TÜ RAAMATUKOGU
1 0300 00496653 9